

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

64

SJÄLVHUSHÅLL
ELLER
ARBETSDELNING?

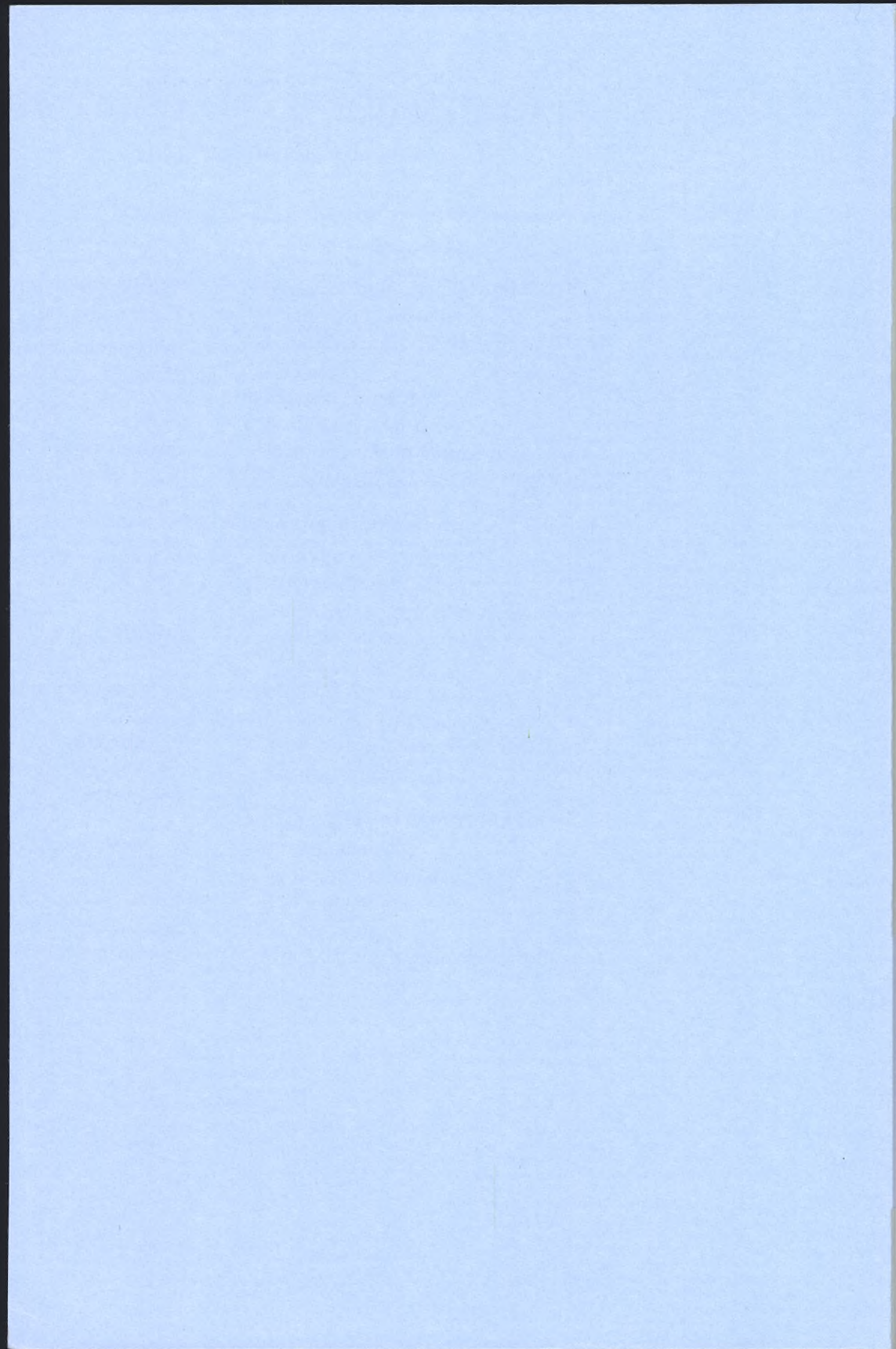
Svenskt lant- och stadshantverk
ca 1400—1860

av

CARL-JOHAN GADD

GÖTEBORG

1991

Tryckt med anslag från
Humanistisk-samhällsvetenskapliga
forskningsrådet.

SJÄLVHUSHÅLL ELLER ARBETSDELNING?

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

64

SJÄLVHUSHÅLL
ELLER
ARBETSDELNING?

Svenskt lant- och stadshantverk
ca 1400—1860

av

CARL-JOHAN GADD

GÖTEBORG
1991

ABSTRACT

SELF-SUFFICIENCY OR DIVISION OF LABOUR?

Rural and urban crafts in Sweden, ca 1400—1860. (Publications of the Institute of Economic History of Gothenburg University. 64.)

ISSN 0072-5080. ISBN 91-85196-36-3. Göteborg 1991.

by Carl-Johan Gadd

(Written in Swedish with a summary in English)

This book deals with rural handicrafts for local sale, and their connections with urban crafts and guilds. According to previous research, rural crafts were undeveloped in pre-industrial Sweden, where self-sufficiency is thought to have prevailed in the countryside. This impression seems to be confirmed by a superficial comparison of Swedish and German or English statistics concerning rural crafts ca 1800. On the latter basis, rural craftsmen per capita were very few in Sweden.

The present work shows, however, that crafts are underestimated in the Swedish statistics, which only entered those craftsmen who paid tax as craftsmen. These were only a part of those actually in existence. They (e.g. those who were formally acknowledged as "parish craftsmen") were often young people. If a craftsman acquired land, e.g. as crofter, he as a rule preferred to be taxed under this title, as this entailed tax reduction. From the Middle Ages onwards, written and customary law permitted craftsmen with land or with a domicile to avoid the relatively high taxes imposed on craftsmen by being taxed under some other title.

Differences in the frequency of rural craftsmen between different parts of the country is principally explained by larger underestimations of rural crafts in Western Sweden. In this part of the country it was easier for craftsmen to be camouflaged under an "agrarian" title in the tax registers and the influence of the towns and guilds was less prominent. The activities of the latter promoted, directly or indirectly, the registration of rural craftsmen for taxation.

While undoubtedly a rural economy, Sweden in the 18th and 19th centuries was less uniformly agrarian than has often been thought.

Key words

— division of labour	— self-sufficiency
— guilds	— regional differences
— rural crafts	— urban crafts
— rural economy	

Distribution: The Institute of Economic History, Gothenburg University, Skanstorget 18, S-411 22 Göteborg, Sweden.

© Carl-Johan Gadd
ISSN 0072-5080
ISBN 91-85196-36-3

Printed in Sweden
Graphic Systems AB
Göteborg 1991

FÖRORD

Arbetet på denna bok började som ett projekt betitlat "Västsvenskt lanthantverk 1700—1860", i sin inledning stött av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Det visade sig rätt snart, att den ursprungliga inriktningen på Västsverige var mindre hållbar. Det saknades såväl en större övergripande framställning om det svenska lanthantverket, som regionala djupstudier som hade kunnat ge jämförelsematerial. Intresseområdet vidgades därför till att omfatta hela Sverige. Dessutom visade sig den bild som gavs av 1700- och 1800-talens källmaterial bli mer lättbegriplig, om hänsyn togs till ännu äldre förhållanden och till städernas inflytande. Det således utvidgade projektet uppfyllde mina år som forskarassistent vid Ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg. Den bild av det svenska lanthantverket som jag har fått fram, har rätt lite gemensamt med den jag förväntade mig när projektet inleddes.

När arbetet på boken nu är avslutat, vill jag tacka alla dem som på olika sätt har bidragit.

Lars Herlitz har läst de flesta kapitlen och dessutom vissa förarbeten. Christer Winberg och Johan Söderberg har läst det nästan färdiga manuskriptet och Karl Gunnar Persson dess första avdelning. Alla har lämnat värdefulla synpunkter. Lars och Johan har dessutom låtit mig ta del av opublicerade manuskript.

Christer Ahlberger, Urban Herlitz och Lennart Palm tackas för källdiskussioner och källtips. Detta gäller också Martti Rantanen, som dessutom hjälpt till med översättning från finska.

Högre seminariet vid Ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg och Historisk-antropologiska seminariet i Göteborg tackas för synpunkter på uppsatser och diskussionsinledningar, där jag sammanfattat vissa resultat.

Personalen vid olika arkiv och bibliotek har genomgående varit mycket tillmötesgående, kunnig och hjälpsam.

Arne Gadd och Elisabeth Johansdotter-Gadd tackas för korrekturläsning. Språkgranskning av summary och abstract har utförts av Tom Knowles.

Många kamrater på Ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg har ryckt in och tolkat i den språkförbistring som ofta rått mellan mig och datorerna. Särskilt vill jag tacka Jens Ahlfors.

Tryckningen har skett med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga

forskningsrådet.

Många andra kan med rätta känna att de har bidragit till bokens tillkomst.
Även till dessa riktas ett varmt tack.

Boken tillägnas min fru, Elisabeth.

Sollebrunn i juli 1991

Carl-Johan Gadd

INNEHÅLL

Förord.....	5
Innehållsförteckning.....	7

FÖRSTA AVDELNINGEN: INLEDNING

I. Några frågor kring det förindustriella Sverige.....	19
I.1. Inledning.....	19
I.2. Sverige före 1860: Ett renodlat agrarland?.....	20
I.3. Arbetsdelningen och dess effekter.....	23
I.3.1. Kring begreppet arbetsdelning.....	23
I.3.2. Varför ökar arbetsdelning produktiviteten?.....	24
I.4. Vem kunde kallas "hantverkare" och vad var "hantverk"?.....	25
I.4.1. Hantverk och hantverksproduktion.....	25
I.4.2. Arbetsdelning och yrkesspecialisering.....	25
I.4.3. Hur var lanthantverket organiserat?.....	27
I.4.4. Svenskt lanthantverk i historisk litteratur.....	28
I.4.5. Var brist på städer lika med brist på "stadsnäringar"?.....	30
I.5. Den svenska landsbygden på 1700- och 1800-talen.....	31
I.6. Översikt av den följande framställningen.....	32
II. Arbetsdelningen i förindustriella samhällen. Teorier hos några äldre författare.....	34
II.1. Adam Smith.....	34
II.2. Karl Marx.....	35
II.3. Karl Bücher.....	38
II.4. Henri Pirenne.....	39
II.5. Några utgångspunkter från "klassikerna".....	40
III. Hantverksproduktion i det västeuropeiska samhället 1000—1850.....	42
III.1. Tidig medeltida självhushållning.....	43
III.2. Samhälle och hantverk under hög- och senmedeltiden.....	43
III.2.1. Ekonomisk expansion 1000—1300 och krisen därefter.....	43
1. Ökade förutsättningar för specialiserad hantverksproduktion.....	44
III.2.2. Städernas och stadshantverkets expansion.....	45
1. Hantverkarnas frigörelse.....	45
2. Varför växte städerna?.....	46
3. Skråorganisationen.....	47
4. Förklaringar till skråorganisationen.....	48

III.2.3.	Medeltida lanthantverk.....	49
III.3.	Västeuropeiskt samhälle 1500—1800.....	51
III.3.1.	Skattestat, bondeskydd och kungamaktens allians med städerna.....	51
1.	"Bauernschutz" och "den andra livegenskapen".....	51
2.	Städerna som kungamaktens allierade och beskattningsobjekt.....	52
III.4.	Lanthantverk och protoindustri 1500—1850.....	53
III.4.1.	Lanthantverk.....	53
1.	Den tyska utvecklingen.....	53
2.	De tyska lanthantverkarnas skråorganisation.....	55
3.	Fiskala effekter av förbud mot lanthantverk.....	56
4.	Brittiskt lanthantverk.....	56
III.4.2.	Protoindustrin.....	57
1.	Mendels och Kriedte.....	57
III.5.	Folktäthet, arbetstid, teknik och produktivitet.....	59
III.6.	Den agrara revolutionen och landsbygdens ruralisering.....	61
III.7.	Några slutsatser och frågor.....	62
III.7.1.	Var huvudgårdshantverkarna ursprunget, eller växte hantverket fram inom bondebefolkningen?.....	62
III.7.2.	Varför flyttade de medeltida hantverkarna till staden och varför ökade därefter åter lanthantverkets omfattning?.....	63
1.	Den kontinentala och engelska utvecklingen.....	63
2.	Var utvecklingen annorlunda i Sverige?.....	64
III.7.3.	Långdistanshandel och interregional arbetsdelning.....	65
III.7.4.	Jordbruk och arbetsdelning.....	66
1.	Utnyttjande av specialiserat hantverk kompenserar jordbrukets förlängda arbetstid?.....	66
2.	Förlängd arbetstid i jordbruket vid ökad avsalu.....	67
3.	Säsongbunden ökning av arbetskraftsefterfrågan i jordbruket.....	68
4.	"Daglönarsamhället".....	69

ANDRA AVDELNINGEN:

1700-OCH 1800-TALENS STATISTISKA OCH KAMERALA MATERIAL

JÄMFÖRDA MED DÅTIDA BESKRIVNINGAR

IV.	Lanthantverkare i svensk statistik ca 1700—1860.....	73
IV.1.	Källöversikt och tidigare forskning.....	73
IV.1.1.	Tabellverk och folkräkningar.....	74
IV.1.2.	Annan 1800-talsstatistik.....	76
IV.2.	Lanthantverkarnas antal enligt det kamerala materialet.....	76
IV.2.1.	Statsförslag och rikshuvudböcker som källmaterial.....	78
1.	Statsförslagen.....	78
2.	En jämförelse mellan statsförslag och landsböcker.....	82
3.	Rikshuvudböcker.....	83

IV.2.2.	Antal gärningsörebetalande enligt statsförslag och rikshuvudböcker	84
	1. Gärningsörebetalande under 1700-talets första årtionden	84
	2. Antalet gärningsörebetalande 1740—1850.....	86
	3. Gärningsmän per capita	88
IV.2.3.	Sockenhantverkare enligt data på läns- och fögderinivå	93
	1. Höjdpunkter i gärningsörefrekvens enligt landsböckerna	93
	2. Förändringar i den inbördes fördelningen mellan länens fögderier	94
	3. Gärningsmän per capita fögderivis 1815.....	96
IV.2.4.	Sockenhantverkarnas yrkesfördelning	98
IV.2.5.	Vad säger gärningsöresiffrorna?.....	98
IV.3.	Lanthantverkarnas antal enligt tabellverket	99
IV.3.1	Stånds- och yrkestabellernas förändringar särskilt med hänsyn till lanthantverkare.....	99
IV.3.2.	På vad grundade prästerna sin kategorisering?	101
	1. Sambandet mellan mantalsskrivning, kyrkobokföring och tabellverk.....	101
	2. 1800-talets cirkulärskrivelser	104
IV.3.3.	Lanthantverkare i tabellverket	105
	1. Lanthantverkare per capita av lantbefolkningen	105
	2. Den regionala fördelningen av lanthantverket enligt tabellverket 1750—1855.....	109
	3. Gärningsmän och sockenhantverkare i tabellverket	114
	4. Yrkesfördelningen enligt tabellverket	115
IV.4.	Kommerskollegiums och landshövdingeberättelsernas uppgifter.....	117
IV.4.1.	Kommerskollegiums statistik	117
IV.4.2.	Landshövdingeberättelser	120
	1. "Diverse personer som ej tillhöra viss näring".....	121
	2. Landshövdingarnas statistiska uppgifter	122
IV.5.	Landshövdingarnas kommentarer	125
IV.6.	Jämförelse med internationell statistik.....	129
IV.7.	Sammanfattning.....	132
A.	Gärningsören.....	132
B.	Tabellverket.....	134
C.	Kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik.....	135
D.	Några slutsatser	135

V.	De registrerade hantverkarnas yrken, ålder och hushållsstorlek	137
V.1.	Mantalslängderna som källa	137
V.1.1.	Mantalslängdernas information	138
V.1.2.	"Mantalsunderslevet"	139
V.2.	Lanthantverkarnas beskattnings- och yrkesförhållanden i Skaraborgs, Stockholms och Uppsala län ca 1800.....	140
V.2.1.	Andelen gärningsöre- och bevilningsbetalande	141
V.2.2.	Yrkesfördelningen hos bevilningslängdernas hantverkare.....	143
	1. Sockenhantverkare m.fl.	143
	2. Övriga lanthantverkare.....	144
V.2.3.	Sammanfattning av yrkesförhållandena	146
V.3.	Hantverkarnas ålder	147
V.3.1.	Källorna	147
V.3.2.	Bakgrund: medelålder och giftermålsålder hos vissa sociala grupper på landsbygden.	148
V.3.3.	Lanthantverkarnas ålder	150
V.3.4.	Resultat och slutsatser av åldersstudien.....	154
	1. Det kamerala materialet 1820—30.	154
	2. 1790 års husförhörlängder.....	155
V.4.	Lanthantverkarnas namnskick som indicium på kontakt med städerna.....	155
V.5.	Hantverkarnas hushållsbildning	156
V.5.1.	Källmaterialet	156
	1. Lagmans- och häradshövdingeäntan.....	157
V.5.2.	Sockenhantverkarnas hushållsbildning	159
V.5.3.	Hushållsbildning hos övriga lanthantverkare	163
V.5.4.	Hushållens storlek och sammansättning hos bönder, torpare och hantverkare.....	166
V.6.	Hur var 1790 års Skaraborgshantverkare registrerade 1789?.....	168
V.6.1.	Jämförelse 1789—90 för Skara fögderi	168
V.6.2.	Varför ökade antalet sockenhantverkare i Skaraborg 1788—90. En diskussion.....	170
V.7.	Sammanfattning.....	171
VI.	Lanthantverk på 1700- och 1800-talen enligt beskrivande källor	173
VI.1.	Hantverkare i västsvenska läns- och sockenbeskrivningar	174
VI.1.1.	1750-talets länsbeskrivning	174
VI.1.2.	1780-talets sockenbeskrivningar	176
VI.1.3.	Beskrivningar av skaraborgspastorat från början av 1800-talet.....	182
VI.2.	Traditionsuppteckningar från 1800-talet	183
VI.3.	Torpare och bönder som närhantverkare.....	185
VI.4.	Självhushållning med hantverksprodukter.....	186
VI.5.	Soldaterna som lanthantverkare.....	188
VI.6.	Sammanfattning och diskussion	189

VII.	Några frågor inför det fortsatta arbetet	191
VII.1.	Kunde torpare m.fl. ha hantverk som huvudsyssla?	191
VII.2.	Svenska huvudregioner	192
VII.2.1.	Slätt- och skogsbygder	192
VII.2.2.	Sundbärgs "demografiska huvudområden"	193
VII.2.3.	Sammanfallandet av olika variabler	195
VII.2.4.	Skillnader i agrarstruktur	196
VII.2.5.	Öst-västliga skillnader i ekonomisk expansion och tillbakagång	197

TREDJE AVDELNINGEN:

LAGAR, SKRÅN OCH STADSINFLYTANDE

VIII.	Det svenska hantverket under senmedeltiden	201
VIII.1.	Ett glesbefolkat utkantsland	201
VIII.2.	Städer och stadshantverk	202
VIII.3.	Landsbygden och lanthantverket under medeltiden	204
VIII.3.1.	Lagarnas vittnesbörd	205
	1. De skrivna lagarna i det medeltida samhället	205
	2. Lanthantverket i de svenska lagarna	206
VIII.3.2.	Yrken i det medeltida svenska lanthantverket	209
VIII.4.	Slutsatser och en jämförelse med övriga Västeuropa	210
IX.	Samhälle och hantverk i Sverige på 1500- och 1600-talen	212
IX.1.	Allmän bakgrund	212
IX.1.1.	Statsmakt och beskattning	213
	1. Naturhushållning eller ej?	213
	2. En landsbygdsbaserad beskattning	214
	3. Bönder och torpare — alltid jordbrukare?	216
	4. Regionala skillnader	218
IX.2.	Städer och stadshantverk	218
IX.2.1.	Stadspolitiken	218
	1. Stadsgrundningarna	219
	2. Städernas hantverksdistrikt	221
IX.2.2.	Stadshantverkarnas yrken på 1500- och 1600-talen	226
IX.3.	Lanthantverk i Sverige och Finland på 1500- och 1600-talen	228
IX.3.1.	Tidigare forskning	228
	1. Knektutskrivningar, beskattning och adligt försvar	228
	2. Hantverk på 1600-talets finska landsbygd	230
IX.3.2.	Beskattningen av lanthantverket och försöken att begränsa detta	230
IX.3.3.	Lanthantverket som konkurrent till stadshantverket	235

IX.3.4.	Följderna för lanthantverket av städernas privilegielagstiftning	237
	1. Städernas rätt till gärningsören	237
	2. Den formella organisationen av de privilegierade städernas lanthantverkare 1650—1680	240
	3. Storleken på städernas gärningsöresummor	243
	4. Skyddet mot konkurrens och utskrivningar	244
IX.4.	Adelns hantverkare arbetade även för allmogen	245
IX.5.	Lanthantverk utan försvar av städer eller adel	246
IX.6.	Sockenhantverkarlagstiftningen på 1680-talet	248
IX.6.1.	Skräddare och skomakare "oplatsade" av städerna	248
IX.6.2.	Anknytningen till 1604 års lagstiftning	250
IX.6.3.	Sockenhantverkarlagstiftningens effekt på städernas gärningsören	250
IX.7.	Paralleller med lagstiftningen kring saluslöjden	252
IX.8.	Sammanfattning. Stads- och lanthantverk på 1500- och 1600-talen	253
	A. Landsbygdsbaserad beskattning och stadsekonomi	253
	B. Försöken att reglera landsbygdshantverket	253
X.	Skråväsendet och lanthantverket 1500—1860	256
X.1.	Svensk stadshistorisk litteratur	256
X.2.	Ämbete och skrå	257
X.3.	Skråpolitiken	259
X.3.1.	1500- och 1600-talen	259
X.4.	Ämbetena i de svenska landsortsstäderna	260
X.4.1.	Hur bildades ett ämbete?	261
	1. Att "få sin skrå"	261
	2. "Ämbeten" och "gillen" utan skråordning	263
	3. Ämbeten som försvinner och bildas på nytt	263
X.4.2.	Översikt av ämbetenas framväxt i svenska landsortsstäder	264
	1. Stadsmonografiernas vittnesbörd	264
	2. Sambandet mellan stadsstorlek, antal hantverkare och ämbetsbildning	266
	3. Regionala skillnader	267
X.5.	Kampen mot "bönhasar" och den ihållande konkurrensen från lanthantverk och saluslöjd	269
X.6.	Varför bildades ämbeten?	270
X.7.	Sammanfattning	273
XI.	Städer och stadshantverkare i Sverige på 1700- och 1800-talen	274
XI.1.	Stadsbefolkningens andel totalt och regionalt	274
XI.1.1.	Stadsbefolkningens andel i landet som helhet	274
XI.1.2.	Stadsbefolkningens regionala fördelning	276
	1. Stadshushållens fördelning 1750 och 1769	276
	2. Stadsbefolkningens fördelning 1810 och 1855	280

XI.2.	Stadshantverket i statistiken.....	283
XI.2.1.	Hantverksstatistik beträffande städerna 1750—1855 i tidigare forskning	283
XI.2.2.	Stadshantverkarnas antal och andel av befolkningen.....	284
XI.2.3.	Stadshantverkarnas yrken.....	287
1.	Yrkesfördelningen i riket.....	287
2.	"Yrken" uppdelade på flera ämbeten.....	288
3.	Hantverkarantal och yrkesfördelning i stora och små städer	289
XI.3.	Jämförelse med tyska uppgifter.....	291
XI.4.	Agrarkonjunkturer och hantverkstillväxt i Sverige 1700—1850	292
XI.5.	Städernas jordbruk	295
XI.6.	Sammanfattning.	296
XII.	Lanthantverkarna i 1700- och 1800-talens författningar	297
XII.1.	Sockenhantverkarlagstiftningens vidare utveckling på 1700- och 1800-talen.....	297
XII.1.1.	Frihet från värvning och utskrivning	297
XII.1.2.	Sockenhantverkarnas yrken	299
1.	Författningarna.....	299
2.	Något om tillämpningen	301
XII.1.3.	Hur sockenhantverkarna antogs.....	302
XII.2.	Lagstiftning kring adelns och brukens hantverkare	303
XII.3.	Övriga hantverkare på landsbygden.....	304
XII.4.	Hantverkarskatterna.....	306
XII.4.1	Gärningsören.....	306
XII.4.2.	Bevillningen på hantverkare	309
1.	Vilka betalade hantverksbevillning?	309
2.	Bevillningsbeloppens variation 1735—ca 1790	310
3.	Hantverkarskatternas relativa storlek 1735—95	311
4.	Exempel på bevillningsförordningarnas tillämpning på 1780- och 1790-talen.	312
5.	Bevillningsförhållanden under 1800-talets första hälft.....	314
XII.5.	Städernas och ämbetenas rättigheter till gärningsören under 1700- och 1800-talen.....	315
XII.5.1.	Städer som får rätt till gärningsören enligt nya privilegier på 1700-talet	315
XII.5.2.	Städernas rätt till gärningsören i 1700- och 1800-talens författningstexter och i riksdagsutlåtanden.....	316
1.	1700-talets diffusa författningar	316
2.	Uppstramningen av lanthantverkarlagstiftningen på 1800-talet	320
3.	Riksdagarnas översikter av städer med rätt till gärningsören.....	321
XII.6.	Ämbetenas rättigheter till gärningsören på 1700- och 1800-talen.....	323
XII.7.	Städernas och ämbetenas intresse av att lanthantverkare registrerades.....	326

XII.8. Sammanfattning.....	327
----------------------------	-----

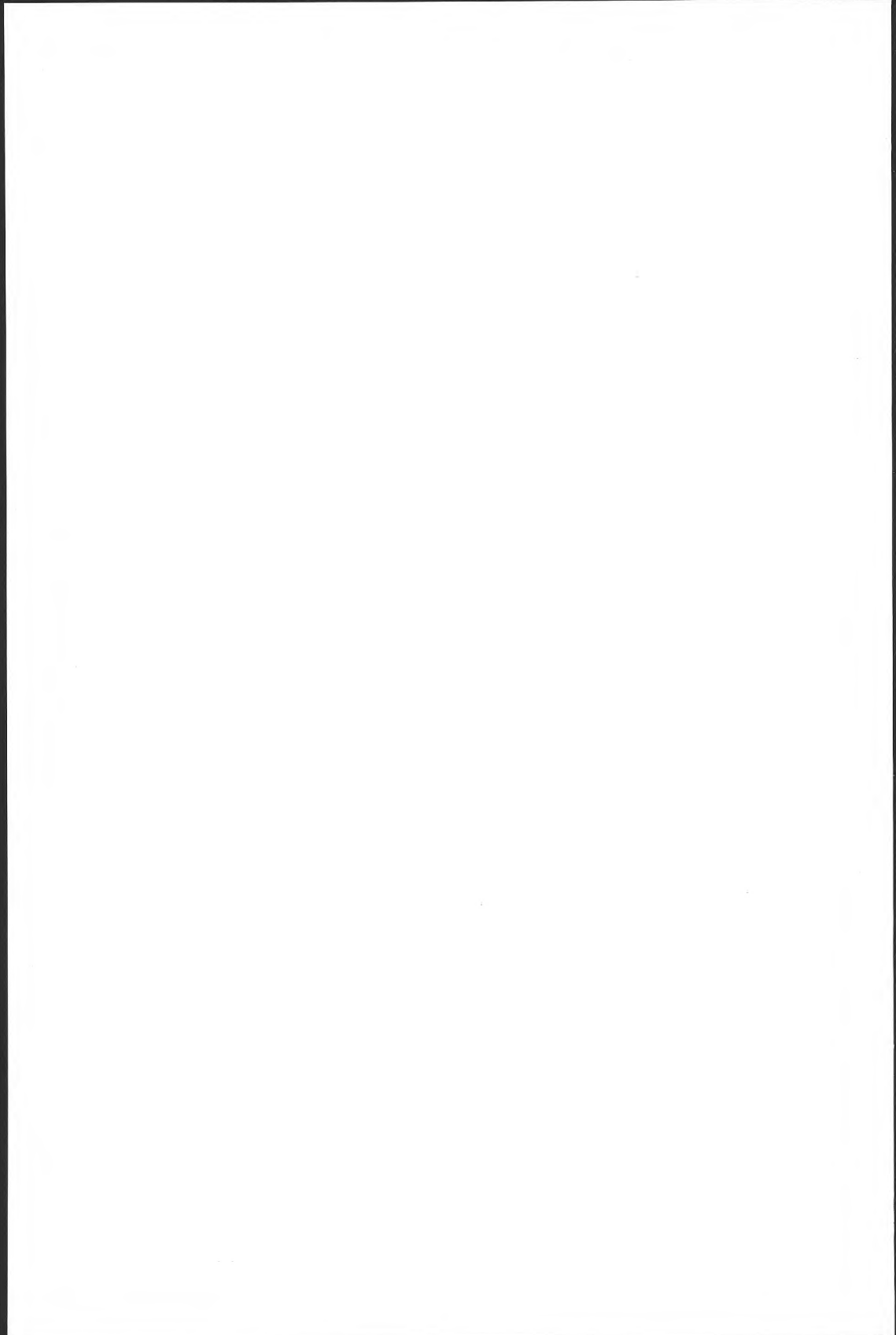
FJÄRDE AVDELNINGEN:
SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

XIII. Sammanfattning och slutsatser.....	331
XIII.1. Lanthantverk och författningar 1400—1850.....	332
XIII.2. 1700- och 1800-talens lanthantverkare och hantverkarstatistik.....	333
XIII.2.1. Gärningsören.....	333
XIII.2.2. Tabellverket.....	335
XIII.2.3. Kommerskollegiums och landshövdingarnas uppgifter.....	336
XIII.3. Den svenska yrkesstatistikens grundvalar.....	337
XIII.3.1. Blev den svenska landsbygden mer efterbliven mellan 1500-talet och 1800-talet.....	337
XIII.3.2. ... eller är det en fråga om vilka hantverkare som registrerades?.....	337
XIII.3.3. 1700- och 1800-talens yrkesstatistiska uppgifter.....	338
XIII.4. Den geografiska fördelningen av statistikens hantverkare.....	339
XIII.4.1. Skillnader i marknadsintegration?.....	340
XIII.4.2. Aristokratdominans och hantverkarfrekvens.....	341
XIII.4.3. Dolt närhantverk i det västsvenska "daglönarsamhället"?.....	342
XIII.4.4. Städer och lanthantverkarregistrering.....	343
XIII.5. Den svenska modellen.....	345
XIII.5.1. Primitiv ekonomisk struktur som utvecklingspotential.....	347
XIII.5.2. Arbetsdelning inom bondebefolkningen.....	348
XIII.5.3. "Det stadsekonomiska tänkesättet" som politik och som ekonomisk-historisk teori.....	349

EXKURS, BILAGOR OCH REGISTER

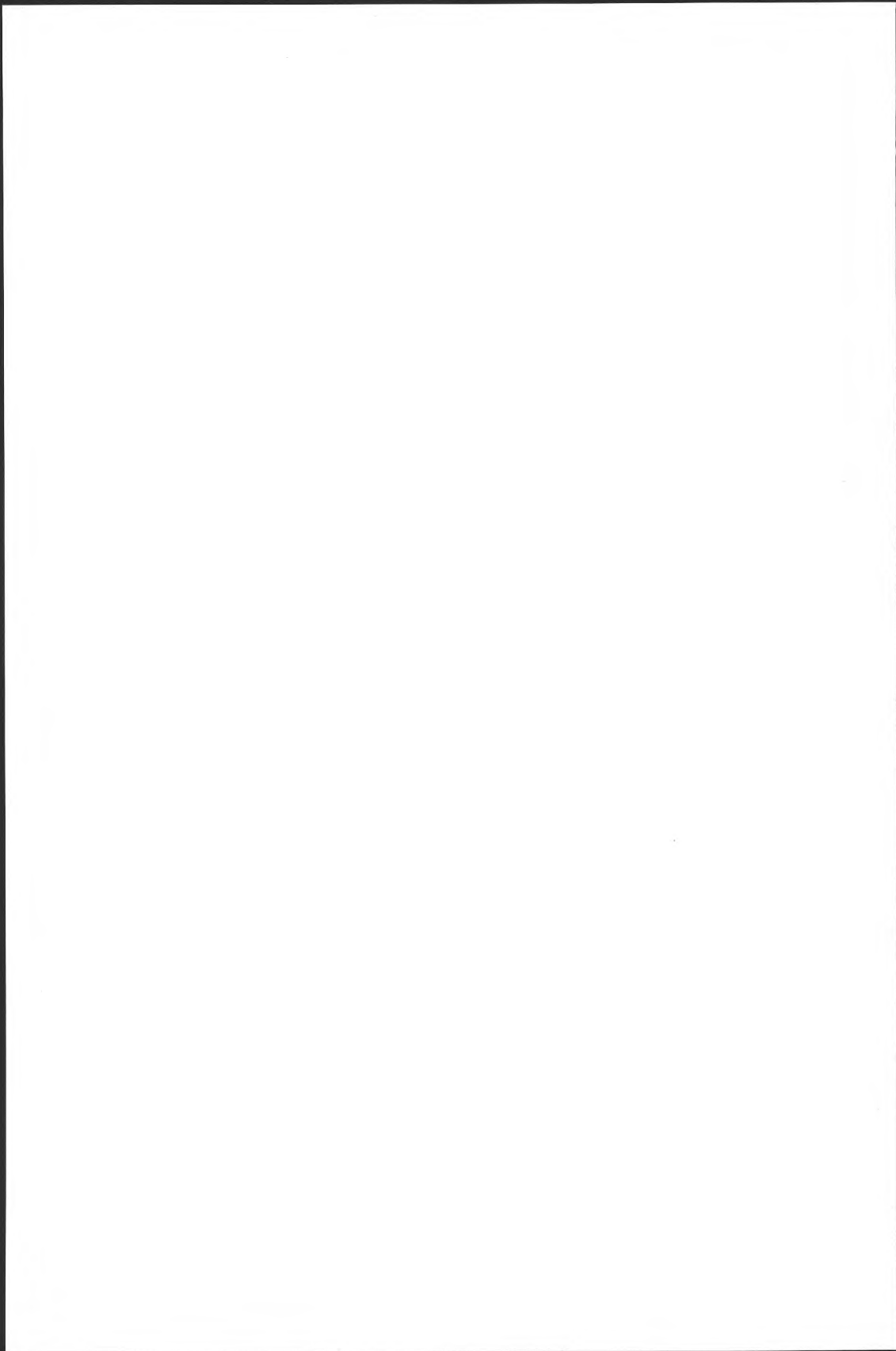
Exkurs:	Lagstiftningens villkor och förändring.....	353
	1. "Medeltida" juridiska förhållanden fram till 1700-talets slut.....	353
	2. Ett riksenande i början av 1800-talet.....	356
Bilaga 1.	Karl Åmarks serie över gärningsören 1749—1809.....	357
Bilaga 2.	Könsfördelning respektive andel gifta i tabellverkets redovisning av lanthantverkare.....	360
Bilaga 3.	Hantverkare i 1790 års husförhörslängder.....	361
Bilaga 4.	Ämbetsbildning i 27 städer.....	364

Tabellbilagor	368
Kartbilagor	388
Otryckta källor	390
Tryckta källor och litteratur.....	392
Tabellförteckning	407
Förteckning över diagram och kartor	411
Ortsnamnsförteckning	413
Summary	416

Första avdelningen

INLEDNING

KAPITEL I.

Några frågor kring det förindustriella Sverige

I.1. Inledning

Den gängse bilden av det förindustriella Sverige har varit den av ett land, som var fattigare och mindre ekonomiskt utvecklat än övriga Västeuropa.¹ Bland annat var städerna få och små. På landsbygden dominerade jordbruket och självhushållsekonomin. Detta fattiga agrarland skulle på mindre än ett århundrade ha kommit att utvecklas till en av Europas rikaste och mest industrialiserade nationer.

Senare tids ekonomisk-historiska forskning har dock börjat ifrågasätta föreställningen om det förindustriella Sverige som särskilt fattigt. Medan man tidigare har antagit att Sverige vid mitten av 1800-talet hade lägre nationalinkomst per capita än de flesta andra västeuropeiska länder, tyder nyare beräkningar på att landet låg på ungefär samma nivå som övriga Västeuropa.²

De svenska 1700-talsbönderna ger ifråga om redskaps- och kreatursinnehav heller inget påfallande intryck av fattigdom.³ De som befann sig under bönderna — torpare, backstugusittare m.fl. — var otvivelaktigt fattiga, men så var även deras kontinentala motsvarigheter. Vad som däremot utmärkte Sverige ännu omkring år 1800 tycks snarast ha varit att de obesuttnas andel av lantbefolkningen var något mindre än motsvarande befolkningsskikt i t.ex. Tyskland eller Frankrike.⁴

Om vi nu ifrågasätter den antagna svenska fattigdomen, finns det skäl att också fråga om den allmänna ekonomiska strukturen var så primitiv och efterbliven som det ofta har antagits.⁵ En viktig indikator är graden av arbets-

¹ Betr. Sveriges relativa fattigdom, se t.ex. Bairoch 1976 s. 286, Sandberg 1979 s. 225, Koblik 1973 s. 10. Att synen på Sverige som ett relativt fattigt land har varit rätt allmän framgår även av boktitlar som *Från fattigdom till överflöd 1973* eller *Från fattigsverige till välfärdsstaten* (=Elmér 1963). Betr. Sveriges allmänt lägre utvecklingsgrad se t.ex. Heckscher 1935 s. 32, Söderlund 1949 s. 6—7 samt Tilton 1974 s. 562—63. Jfr även Braudel 1985 (1979) s. 76—77.

² Krantz 1987 s. 9. Se även Gadd 1990.

³ Gadd 1983 s. 20, not 21. Gadd 1990. Betr. böndernas betydande innehav av kreatur och redskap se Hanssen 1977 (1952) s. 24, Peterson 1989 s. 66, Köll 1983 s. 92f.

⁴ Jfr Winbergs översikt av några viktiga sociala kategorier i Sverige 1751 och 1850 (Winberg 1975 s. 17) med Kriedte 1983 tabell 12 s. 55, tabell 44 s. 149 eller Tilly 1984 tabell 1.6 s. 33. Se även Bloch 1966 s. 196, Goubert 1970 s. 145. Gadd 1983 s. 20, not 21.

⁵ I själva verket har denna syn på senare tid ifrågasatts från flera håll. Jfr Winberg 1990 och Gadd 1990.

delning i samhället. I det föreliggande arbetet skall jag i första hand undersöka förekomsten av mer eller mindre specialiserade hantverksyrken på den svenska landsbygden.

Tidigare svensk forskning kring hantverksproduktion⁶ har däremot i hög grad koncentrerats till städernas hantverk eller till landsbygdens saluslöjd, d.v.s. den ofta säsongbetonade produktion för fjärran avsalu som bedrevs av allmogen i exempelvis den västgötska Sjuhäradsbygden. Betydelsen av den svenska saluslöjden har sedan länge understrukits av forskningen, och intresset för denna produktionsform fick ytterligare näring av 1970- och 1980-talens internationella diskussion kring "protoindustrin".

I övrigt har inom den ekonomisk-historiska forskningen snarare självhushållningen på den svenska landsbygden betonats. Enligt Ernst Söderlund bidrog t.ex. självhushållningens dominans till att ge Sveriges näringsliv en odifferentierad karaktär på 1600- och 1700-talen.⁷

Otvivelaktigt var denna självhushållning ofta reell när det gällde t.ex. textil-tillverkning och vissa timmermans- eller snickeriarbeten. Men det finns skäl att fråga om inte termen självhushållning ofta oegentligt har applicerats på mer eller mindre specialiserat arbete på landsbygden, huvudsakligen därför att utövarna varken var hantverkare till namnet eller, som den typiske saluslöjdaren, arbetade för avsalu på andra orter. Ett skäl att tro att så varit fallet är den etnologiska forskning som, i likhet med många lokalhistoriska arbeten, ger intryck av ett rikt lanthantverk där utövarna ofta hade beteckningar som bonde eller torpare jämsides med hantverkarbeteckningarna.⁸

Att det dessutom på landsbygden fanns folk som även till namnet var yrkes-hantverkare och arbetade för en kundkrets i grannskapet (t.ex. sockenskomakare eller bysmeder) är i och för sig känt, men påfallande lite forskning har gjorts kring denna form av landsbygdsbaserat närhantverk. Fram till nyligen har detta relativa ointresse för lanthantverket också gällt inom den internationella forskningen. Det har där funnits en tendens att se lanthantverket för lokal avsättning som ett oföränderligt och icke-dynamiskt element.⁹

I.2. Sverige före 1860: Ett renodlat agrarland?

I litteraturen betonas ofta det förindustriella Sveriges starka agrara prägel, vilket antyder att landet skulle ha varit mer agrart inriktat än de flesta andra väst-

⁶ Beträffande termer som hantverksproduktion, saluslöjd m.m. se nedan avsnitt I.4.1.

⁷ Söderlund 1949 s. 8

⁸ Se t.ex. Nodermann 1990 s. 187f.

⁹ Jfr Schultz 1984 s. 18, som är starkt kritisk mot nedvärderingen av lanthantverkets betydelse. Som exempel på den senare inställningen citerar hon Kriedte, Medick & Schlumbohm 1977 s. 28. Se även Skalweit 1942 s. 5.

europiska länder.¹⁰ Sverige tycks dock ha haft ganska liten framgång, om vi ser till agrar produktion. Under hela 1700-talet hade landet varit spannmålsimportör och fick först omkring 1850 igång en betydande spannmålsexport, men då av en billig och föga krävande produkt, havre.¹¹ Det svenska jordbruket under förindustriell tid anses av en ledande ekonomhistoriker ha legat på en låg nivå, jämfört med andra länders, fast denna åsikt har blivit omtvistad och motsagd på senare år.¹²

Frågan är naturligtvis vad vi menar med ett agrarland. För de flesta som sett Sverige som ett utpräglat agrarland har det i första hand varit avgörande att stadsbefolkningen varit obetydlig, och att en mycket stor del av befolkningen hade beteckningar som associeras med jordbruk: bönder, torpare, backstugusittare, drängar, pigor m.m.

Det går knappast att förneka, att denna uppdelning av lantbefolkningen gjordes just med utgångspunkt från personens förhållande till jorden. Jordägandet var betydelsefullt för en persons samhällstatus. Likafullt måste det understrykas — och vi talar nu särskilt om förhållandena före mitten av 1800-talet — att beteckningar som bonde eller torpare inte i första hand sade hur personen i fråga var sysselsatt.¹³ Även om bönder och torpare som regel baserade sin försörjning på jordbruket, kunde vissa av dem till större delen vara sysselsatta med annat än jordbruksarbete.¹⁴ Många i t.ex. Sjuhäradsbygden eller Dalarna torde ha fått sin huvudsakliga försörjning från saluslöjd. Till detta kommer att även i andra delar av landet, där befolkningsmajoriteten verkligen hade jordbruk som främsta försörjningskälla, "självhushållningen" med hantverksalster förefaller ha tagit mycket tid. Så förklarar t. ex. Eli Heckscher stadshantverkets ringa betydelse på 1600-talet huvudsakligen med att de

s. k. stadsnäringarna utövades med så mycket större lätthet av bönderna så att säga på lediga stunder, därför att jordbruket i sitt dåvarande outvecklade skick icke på långt när tog hela deras och deras hushållsmedlemmars tid i anspråk ...¹⁵

I våra dagar sätter vi gärna likhetstecken mellan begreppen bonde och jordbrukare. Men vi skall komma ihåg att detta är resultatet av en lång utvecklingsprocess, där bonden gått från att vara "allproducent" till att bli enbart jordbru-

¹⁰ T.ex. Heckscher 1935 s. 32, Söderlund 1949 s. 6 o. 51.

¹¹ Fridlitzius 1957 s. 39f, 48, 94. Heckscher 1949 s. 148f. Thorburn 1951 s. 48. Larsson 1945 s. 67f.

¹² Heckscher 1949 s. 201. För ett referat av senare diskussion, se Gadd & Jonsson 1990 s. 27—30.

¹³ Jfr Boqvist 1978 s. 16 samt Ahlberger 1988a s. 59f.

¹⁴ I ett nyligen publicerat arbete baserat på bondedagböcker visar Janken Myrdal m.fl. författare exempel som tyder på att självägande bönder i slutet av 1800-talet som regel ägnade 50—60% av sitt dagliga arbete åt jordbruk. Beträffande 1800-talets obesuttna menar Myrdal att de i vissa fall gjorde mer, i andra fall mindre jordbruksarbete än bönderna. Myrdal 1991 s. 78, 87.

¹⁵ Heckscher 1968 (1952) s. 128.

kare.¹⁶ Särskilt snabbt har denna utveckling gått efter 1800-talets mitt, då den varit ett led i landsbygdens och jordbrukets avfolkning.¹⁷

Sveriges agrara prägel på 1700- och 1800-talen understryks ytterligare, har det antytts, av att t.o.m. städernas invånare till stor del ägnade sig åt jordbruk.¹⁸ Men det bör påpekas, att städernas jordbruksdrift långt ifrån var något unikt för Sverige, utan var regel också i t.ex. tyska småstäder.¹⁹ Möjligen kan vi ställa oss följande fråga: om stadsbefolkningens jordbruk kan användas som argument för att det förindustriella Sverige var ett utpräglat agrarland, kan inte lantbefolkningens saluslöjd och "självhushållning" med hantverksprodukter analogt sägas tala emot denna renodlade agrara karaktär?

I och för sig är det troligt att en större andel av befolkningen i Sverige än i Tyskland, Frankrike eller England ägnade sig åt jordbruk under delar av året. Å andra sidan vet vi att säsongerna för olika jordbruksarbeten — vår- och höstbruk, sådd och skörd — var kortare i Skandinavien än i sydligare länder. Detta bringade rimligen ned antalet timmar i jordbruksarbete per individ och år.

Vad som förmodligen var typiskt för de nordiska länderna, var att fler människor var sysselsatta i jordbruk än på kontinenten, men — i varje fall ifråga om åkerbruk i egentlig mening — under kortare delar av året. Om vi kunde jämföra antalet arbetstimmar i jordbruket per capita av totalbefolkningen omkring år 1800 i Sverige och andra västeuropeiska länder, skulle förmodligen skillnaden bli mindre än vad de olika befolkningarnas "yrkes"-struktur antyder. Till och med ifråga om den tidens industriland framför andra, England, har det påpekats att majoriteten av dem som klassats som industriarbetare, så sent som på 1820-talet, hade utomhusarbeten i lantlig miljö. De hade därmed ofta möjligheter att själva odla åtminstone lite potatis.²⁰

¹⁶ Jfr Kautsky 1902 (1899) s. 10 samt Seyler 1983 s. 29.

¹⁷ Norborg 1973 s. 67. Mats Essmyr påpekar i en nyutkommen artikel det tvivelaktiga i att jämföra 1870-talets jordbrukssektor, omfattande 75% av befolkningen, med dagens, som omfattar ca 5%. De som på 1870-talet föll inom jordbrukssektorn var knappast jordbruksproducenter i modern mening. Essmyr 1991 s. 11.

¹⁸ "Sverige var vid denna tid ett utpräglat agrarland, och även i de många små städerna drev borgarna vid sidan av sina stadsmannanäringar i stor utsträckning jordbruk och boskaps-skötsel". Atlas över Sverige 1953—71 s. 53—54:4.

¹⁹ Skalweit 1942 s. 6—9. Kaufhold 1978 s. 40. Steinkamp 1978 s. 121.

²⁰ Foster 1974 s. 19, 84.

I.3. Arbetsdelningen och dess effekter

I.3.1. *Kring begreppet arbetsdelning*

Det som här kallas arbetsdelning kan i regel också uttryckas som förekomsten av specialiserat arbete i samhället.²¹ Specialiseringen kan drivas olika långt. Vi har för det första den *samhälleliga* arbetsdelningen mellan jordbruk och hantverk, som också inbegriper den inbördes specialiseringen mellan olika hantverksyrken.²² Karakteristiskt för detta arbetsdelningens första stadium är, att den enskilde hantverkaren kan sköta hela tillverkningsprocessen från råmaterial till färdig produkt i en mer eller mindre kontinuerlig process.

Specialiseringen kan också drivas längre, så att vi får en *arbetsdelning inom verkstaden*, som också har kallats arbetsdelning *i detalj*²³ eller *komplex* arbetsdelning²⁴, där ett antal arbetare ägnar sig åt var sitt repetitivt moment i produktionsprocessen.

Ytterligare en typ av arbetsdelning är den mellan vad som kallats intellektuellt arbete och kroppsarbete, d.v.s. mellan dem som organiserar det fysiska arbetet och de som utför det. Denna typ av arbetsdelning har gamla anor, och det har hävdats att den först uppkom i och med bevattningsystemen i de gamla flodkulturerna vid Nilen, Eufrat och Tigris.²⁵ Den moderna fabriken komplexa arbetsdelning kräver att det också finns folk som planerar produktionen. På ett tydligare sätt än de båda tidigare formerna tenderar denna typ av arbetsdelning att sammanfalla med klassuppdelning eller social stratifiering. De som planerade och övervakade flodkulturernas bevattningsystem tillhörde en annan samhällsklass än de bönder som utförde arbetet. Tjänstemannen kan som regel sägas tillhöra ett annat socialt skikt än arbetaren.

Mycket av det som skrivits om arbetsdelning har tagit upp dess sociala konsekvenser i det moderna samhället. Redan Adam Smith såg negativa konsekvenser av det ensidiga arbete som blev följden av arbetsdelningen.²⁶ Karl Marx ville se den avskaffad så långt möjligt.²⁷

²¹ Jfr artikeln "Specialization and Exchange" i *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Överensstämmelsen mellan begreppen är dock inte fullständig, då det kan finnas specialisering utan egentlig arbetsdelning. Se nedan kap. II.3 och III.1.

²² Termen samhällelig arbetsdelning (social division of labour) används t.ex. av Blaug 1977 (1962) s. 40.

²³ Det synes ha varit Charles Babbage (1832) som först skilde samhällelig och komplex arbetsdelning från varandra. Se Rattansi 1982 s. 43.

²⁴ Johnson 1960 s. 244.

²⁵ Jfr Cornell 1986 s. 39—40.

²⁶ Smith 1961:1 (1776) s. 142.

²⁷ Rattansi 1982 s. 161f.

Av de ovanstående formerna av aspekterna på arbetsdelningen uppehåller jag mig i detta arbete tämligen ensidigt vid den *samhälleliga* arbetsdelningen, så som den yttrar sig i uppkomsten och utvecklingen av olika hantverksyrken. Jag behandlar framför allt arbetsdelningens *ekonomiska* förutsättningar och konsekvenser.

1.3.2. Varför ökar arbetsdelning produktiviteten?

Varifrån kommer produktivitetsvinsterna vid arbetsdelning och åtföljande specialisering? I ett nyutkommet arbete definierar Karl Gunnar Persson tre orsaker till produktivitetshöjning:

- 1) Övnings effekter (*economies of practice*) då vissa arbeten utförs upprepade gånger.
- 2) Tillägnandet av specialiserade kunskaper (*learning of skills*)
- 3) Nya verktyg eller ny utrustning kan användas

Både nya kunskaper och utrustning visar emellertid "odelbarheter".²⁸ Det krävs t.ex. i princip samma utrustning och samma kunskaper för att göra en klocka som att göra hundra. Det är därför som regel ingen mening för hantverkaren att skaffa sig ifrågakvarande utrustning och kunskaper, om inte efterfrågan är tillräcklig.

Arbetsdelning ger fördelar för deltagarna i form av fler och bättre produkter i förhållande till en given arbetsinsats. I stället för att avsätta tid och andra kostnader för att själv producera hantverksalster, avsätter t.ex. bonden en del av sin jordbruksproduktion för att kunna köpa hantverkarens produkter eller tjänster.

Varaktig arbetsdelning medför som regel också *beroende* av ekonomiskt utbyte med andra. Vissa författare anser att det fanns en viss avoghet mot byte hos förindustriella jordbrukare.²⁹ Motståndet mot att råka i beroende av att byta till sig produkter skulle i princip kunna vara en av de faktorer som avhåller den självhushållande jordbrukaren från att dra nytta av arbetsdelning.

²⁸ Persson 1988 s. 10.

²⁹ T.ex. Bücher 1901 s. 109f.

I.4. Vem kunde kallas "hantverkare", och vad var "hantverk"?

I.4.1. *Hantverk och hantverksproduktion*

Ordet hantverk har använts i flera, överlappande betydelser. I modern svenska står det ofta för produktion som bedrivs med relativt enkla verktyg och hjälpmedel, i kontrast till den mekaniserade fabrikstillverkningen. I äldre svenska stod ordet hantverk för yrkesmässig produktion i städerna, oftast under skråreglerade former, eller på landsbygden för den nära marknaden. Lanthantverkarnas inriktning på närmaknaden gjorde att utrymmet var begränsat för antalet utövare av samma yrke inom en viss räjong. I princip hade t.ex. den med fullmakt försedde sockenhantverkaren ensamrätt på sitt yrke i socknen.

Ordet saluslöjd används här i första hand om "fjärrhantverk"³⁰ på landsbygden. Avsättningen på fjärran marknader var i det fallet förutsättningen för att hela bygder ofta kunde syssla med samma typ av produktion för avsalu (t.ex. korgmakeri, vävnad eller smide).³¹

När jag i fortsättningen talar om *hantverk* avser jag antingen stadshantverk eller lanthantverk för lokal avsalu. Det längre ordet *hantverksproduktion* kan däremot avse såväl hantverk och saluslöjd som tillverkning inom självhushållet.³²

Skillnaden mellan hantverkare och saluslöjdare vad gäller förhållandet till andra tillverkare av den egna produkttypen är en av de faktorer som visar, att det går att göra en begreppsmässig skillnad mellan de två formerna av hantverksproduktion. Den lokalt inriktade hantverkaren tenderade att vilja begränsa antalet konkurrenter i den egna bygden, medan saluslöjdaren snarast tycks ha dragit nytta av att bo i en bygd med många andra producenter av samma slag av vara. Om inte annat, drog mängden av smeder, korgmakare eller vävare i den typiska saluslöjdsbygden till sig uppköpare av produkterna ifråga.

I.4.2. *Arbetsdelning och yrkesspecialisering*

En viktig fråga beträffande lanthantverket är hur specialiseringen utkristalliserade sig ur självhushållningen med hantverksprodukter. I fråga om saluslöjden har man iakttagit olika former där hantverksproduktionen gradvis intar en viktigare plats, alltifrån jordbrukaren som under korta säsonger sysslar med sin

³⁰ Hanssen 1977 (1952) s. 190f.

³¹ Hanssen 1977 s. 183f, Boqvist 1978 s. 25f, Kloster 1972 s. 133f.

³² Jfr beträffandet problemet med ordet hantverk Hanssen 1977 s. 155f. Här har valts en annan terminologi än Hanssens.

slöjd, till den helårssysselsatte arbetaren i förlagstillverkningen. Det verkar rimligt att anta att liknande övergångsstadier förekom även i fråga om lanthantverket för lokal avsalu.

Det råder ingen tvekan om att saluslördaren, även om han bara var sysselsatt med sin slöjd under delar av året, ägnade sig åt specialiserad hantverksproduktion inom ramen för arbetsdelning. I analogi därmed måste vi erkänna att också produktionen av hantverksalster för närmarknaden var en form av arbetsdelning, även i de fall produktionen inte bedrevs på heltid.³³

Jag skall i fortsättningen skilja mellan termerna *arbetsdelning* och *yrkesspecialisering*. En fullständig yrkesspecialisering mellan jordbruk och hantverk innebar att hantverkaren inte utförde något jordbruksarbete alls, något som förmodligen inte var alltför vanligt i 1700-talets Sverige.³⁴ Arbetsdelning mellan jordbruk och hantverk behövde dock inte förutsätta fullständig yrkesspecialisering. En smed med avsättning till sina bondegrannar idkade specialiserad hantverksproduktion som ingick som ett led i arbetsdelning, men kunde likafullt vid sidan av smidet driva ett mindre jordbruk. Inom ramen för sådan ofullständig yrkesspecialisering kunde hantverkarna visa olika grader av *relativt beroende av hantverksyrket*, som var högre ju mindre roll det egna jordbruket hade för försörjningen.

Den tidigare ekonomisk-historiska forskningens betonande av självhushållningens betydelse i Sverige låter oss ana, att det kan ha funnits mycket av ofullständig yrkesspecialisering mellan jordbruk och hantverk. Så småningom skall vi diskutera vilka förutsättningar som kan ha frambringat en sådan struktur, och vad som blev dess ekonomiska följder. Här skall nu pekas på svårigheter som uppstår vid tolkningen av yrkesuppgifter som kan finnas i källmaterial från en sådan ekonomi.

Låt oss exemplifiera med en förenklad "modell" där hantverket i två områden drivs som specialiserad produktion, men under olika former. I det ena området, A, är 10 av 100 hushållsföreståndare hantverkare på heltid medan de övriga 90 är enbart jordbrukare. I det andra området, B, är 20 av 100 hushållsföreståndare hantverkare på halvtid och ägnar resten av sin tid åt jordbruk. De övriga 80 är heltidsjordbrukare. Om alla hushållsföreståndarna arbetar lika lång tid per dag, kommer lika mycket arbetstid att ägnas åt specialiserad hantverksproduktion i båda områdena, även om det, med tanke på vad som sagts i avsnitt I.3.2, inte är fråga om likvärdiga former av specialisering. Jag vill här fästa uppmärksamheten på de källtolkningssvårigheter som kan uppkomma i en ekonomi som exemplifieras av område B.

³³ Den norske etnologen R. Kloster betonar förekomsten av ett hantverk för lokal avsalu bedrivet under jordbrukets lågsäsonger. Kloster 1972 s. 127—128.

³⁴ Jfr om "de ekonomiska subjektens många och skiftande verksamheter" Hanssen 1977 s. 195.

Om vi hade haft källmaterial som tillåter oss att slå fast hur mycket de enskilda individerna arbetade i den ena eller andra sysslan, skulle vi givetvis kunna skilja halvtidshantverkarna från den övriga befolkningen. Men som regel har vi inte sådana källmaterial till vårt förfogande, åtminstone inte för större områden eller grupper av hushåll. I stället kan vi bli tvungna att lita till dåtida sammanfattande bedömningar av individernas yrkestillhörighet i t.ex. skattekällor, kyrkobokföring eller befolkningsstatistik. Då uppstår frågan: hur kom "halvtidshantverkarna" att uppfattas och benämnas av sin samtid?

I en källa tas kanske fasta på deras jordbruk, och de blir därmed för den sennare forskaren svåra att skilja från den övriga bondebefolkningen. Vi får bilden av en ekonomi utan specialiserat hantverk. I en annan källa skulle man kunna tänkas kalla de tjugo deltidshantverkarna vid enbart deras hantverksyrken, och vi får bilden av en ekonomi där hantverkarna är fler än i område A.

Om en lanthantverkare var försedd med jord, behövde detta inte nödvändigtvis betyda att han sysslade mindre med sitt hantverk än de flesta stadshantverkare. Även de senare ägnade sig ju ofta åt jordbruk i viss omfattning, och det gjorde på 1700-talet många andra yrkesgrupper som vi inte normalt associerar med jordbruksnäringen. Innehav av jord sågs i regel som något mycket eftersträvt i det förindustriella Europa. I de fall hantverkare efter en tid i yrket köpte ett mindre jordbruk, behöver detta inte i första hand ses som en nedtrappning av hantverksaktiviteterna, utan snarare som en investering av besparingar som följt av framgång i yrket. Om vi tänker oss att de tio heltidshantverkarna i området A gjorde sådana jordköp, kan deras relativa beroende av hantverksyrket i vissa källor bli svårt att skilja från det hos "halvtidshantverkarna" i område B.

1.4.3. *Hur var lanthantverket organiserat?*

Med definitioner som går tillbaka på den tyske historikern Karl Bücher, har man skilt mellan löne- och prishantverk (*Lohnwerk* och *Preiswerk*). Lönehantverket innebar att kunden bestod råvaran och ofta även arbetslokalen. Hantverkaren fick lön för utfört arbete.

Prishantverket innebar att hantverkaren själv skaffade råmaterialet. Enligt Büchers ursprungliga definition arbetade prishantverkaren både på beställning och för marknaden, men ordet prishantverk har som regel i första hand kommit att beteckna hantverk för den öppna marknaden.³⁵

Den svenske historiske sociologen Börje Hanssen skiljer, i viss anslutning till Bücher, mellan tre kategorier:

- a) lönehantverkare med fast verkstad eller produktionsanläggning

³⁵ Bücher 1901 s. 197f (1904 s. 169f); se även Bücher 1901 s. 150. Söderlund 1949 s. 270. Hanssen 1977 s. 492f. Gustafsson 1987 s. 5.

b) ambulerande lönehantverkare

c) prishantverkare

Till lönehantverkarna med fast verkstad räknar Hanssen i första hand mjölnare och smeder, som han ser som de äldsta lanthantverken. Stadsbaserade var däremot färgare och garvare. Dessa yrken växte under 1700-talet och hade större delen av sin kundkrets på landsbygden. Inriktade på stadsbefolkningen som kunder var däremot bagare och bryggare.³⁶

Till de ambulerande lönehantverkarna hörde i första hand de skomakare och skräddare som arbetade på landsbygden. Andra viktiga yrken var snickare, timmermän och murare. I princip var ambulerande lönehantverk en landsbygdsföreteelse, men i praktiken kunde även stadsbaserade hantverkare delvis ägna sig åt vandringshantverk på landsbygden. De hade då ofta ståndspersoner som avnämare.³⁷

Prishantverkarna var som regel stadsbaserade, men vissa av yrkena hade en stor del av sin kundkrets bland landsbygdsbefolkningen. Exempel är hattmakare, handskmakare och sämskmakare.

Vart Hanssen räknar skräddare och skomakare med egen verkstad i städerna är oklart, men andra författare ger intryck av att de ägnade sig både åt pris- och lönehantverk. Ännu i början av 1800-talet var det i svenska småstäder allmänt förekommande, att man lämnade tyg eller läder till sådana hantverkare för bearbetning.³⁸

Sammanfattningsvis förefaller alltså lönehantverket ha varit den vanliga formen för lanthantverk. Skräddare och skomakare vandrade mellan kundernas hem, medan smederna arbetade vid fasta produktionsanläggningar. Därmed inte sagt att smeden alltid ägde den smedja han arbetade i. Det förekom också att bönder ägde en bysmedja gemensamt. Smeden kunde då vara anställd av bönderna, t.ex. som bysmed, men det förekom också att smeder ambulerade mellan sådana bysmedjor eller mellan gårdssmedjor.³⁹

1.4.4. *Svenskt lanthantverk i historisk litteratur*

På senare år har i utländsk litteratur visats att lanthantverket på kontinenten och i England hade en av tidigare forskning förbisedd dynamik.⁴⁰ Fanns den även i Sverige? Då jag i det här arbetet vill undersöka det svenska lanthantverket, står denna term (med en avgränsning i förhållande till saluslöjden) för hantverk be-

³⁶ Hanssen 1977 s. 492, 500.

³⁷ Jfr Bücher 1901 s. 198 (1904 s. 169). Hanssen 1977 s. 497.

³⁸ Cedergren 1926 s. 271f.

³⁹ E. Hansson 1953 s. 191—92.

⁴⁰ Se nedan, kap III.4.1.

drivet på landsbygden för lokal avsättning, d.v.s. för landsbygdens "närhantverk".

Att det fanns specialiserade, tydligen i princip heltidssysselsatta, hantverkare på landsbygden är känt. I olika arbeten talas om byhantverkare, gärningsmän, sockenhantverkare m.m. men oftast utan att begreppen utreds närmare.⁴¹ Särskilt anges socknarna som arbetsräjonger och ibland tycks "sockenhantverkare" användas som synonym till lanthantverkare över huvud taget.⁴² En del av arbetet längre fram blir att söka klargöra betydelsen av de olika hantverksbeteckningarna.

Folke Lindberg menade i *Hantverkarna 1* att lanthantverket under senmedeltid och äldre vasatid var livaktigt, men att det, till följd av bristen på statistiska källor, är svårgripbart till sin omfattning.⁴³

Ernst Söderlund tonade i *Hantverkarna 2*, som behandlar 1700-talet och början av 1800-talet, snarast ned lanthantverkets betydelse och underströk självhushållningens roll. Undantag från självhushållningsprincipen var framför allt skomakeri och skrädleri. Söderlund ger dock inte lanthantverket mycket utrymme i sin framställning, då källmaterialet "inte tillåtit annat än fastställande av rent numeriska förhållanden".⁴⁴

Eli Heckscher menade i *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* att lanthantverkarna på 1700-talet och i början av 1800-talet var relativt fåtaliga och huvudsakligen bestod av skraddare, skomakare och smeder. Han grundade detta påstående på tabellverkets ståndsstatisik. Antalet yrkesutövare på landet tycks, som Heckscher påpekar, enligt denna ha ökat snabbare än stadshantverket under perioden 1750—1815. Dock påpekar Heckscher att omläggningar av redovisningsformerna gör det svårt att följa lanthantverkarnas antal under hela den nämnda perioden. Lanthantverkarnas fåtalighet ses som orsakad av lagstiftning och myndigheter, som försvårade hantverkets spridning.⁴⁵

En indikator på hur lite som skrivits om lanthantverk på senare år utgörs av Lars Edgrens gedigna bakgrundsteckning till sitt arbete om stadshantverket i Malmö och Sverige ca 1750—ca 1850. Trots att jordbruk, hemslöjd samt bergsbruk och manufaktur får egna avsnitt, berörs lanthantverket knappast alls i bakgrundsteckningen. Lanthantverket får en viktig roll i författarens förkla-

⁴¹ Jfr Hanssen 1977 (1952) s. 499, där författaren talar om "byhantverkare" medan han hänvisar till Henry Lindströms referat av lagstiftning som i första hand berör socken- och härads-hantverkare.

⁴² Fjellström 1971 säger på tal om de ambulerande lönehantverkarna, att arbetsområdet "var begränsat till socknen, varför hantverkarna även kallades sockenhantverkare eller gärningsmän ..."

⁴³ F. Lindberg 1947 s. 17—18. För ett utförligare referat av Lindbergs syn på medeltidens och den äldre vasatidens lanthantverk, se nedan kap IX.3.1.

⁴⁴ Söderlund 1949 s. 5 (citatt), 7—8, 19—21, 25.

⁴⁵ Heckscher 1949 s. 518f. Se betr. dennes användning av tabellverket nedan, kap. IV.1.

rande resonemang, men beskrivs inte.⁴⁶ Edgrens arbete stärker intrycket att lanthantverket måste ses som ett viktigt forskningsobjekt.

Som redan tidigare påpekats, ger en del etnologisk och lokalhistorisk litteratur bilden av ett livaktigt lanthantverk, där yrkesutövarna ofta tycks ha dolts under andra titlar än hantverkare. Hur kan den bilden förenas med det intryck statistiken ger av ett tämligen obetydligt lanthantverk? Vilka hantverkare dolde sig egentligen bakom siffrorna i tabellverkets och kommerskollegiums hantverkarstatistik? Frågan är viktig, eftersom denna statistik fortfarande som regel är källan för författare som önskar övergripande uppgifter om lanthantverkets omfång i Sverige på 1700- och 1800-talen. Det sagda inkluderar även forskare ur den etnologiska traditionen.⁴⁷

Även ekonom-historikern Lennart Schön använder t.ex. beträffande första hälften av 1800-talet tabellverkets uppgifter om lanthantverkare i sina beräkningar av hantverksproduktionens storlek i *Historiska nationalräkenskaper för Sverige*. Han avser därmed att beräkna den yrkesmässiga hantverksproduktionen på landsbygden. Övrig hantverksmässig produktion på landsbygden ses som binäring, d.v.s. hemindustri eller hemslöjd.⁴⁸ Även om det är ett rimligt antagande, att de fåtaliga lanthantverkare som togs upp i tabellverket avvek från övriga hantverksproducenter genom att bedriva sin produktion mer yrkesmässigt, är det egentligen bara en hypotes vars grundvalar aldrig tycks ha undersökts närmare. En betydande del av föreliggande undersökning kommer att ägnas åt att undersöka 1700- och 1800-talens hantverkarstatistik. Kan den verkligen, som Ernst Söderlund antog, användas till att fastställa numeriska förhållanden?

1.4.5. *Var brist på städer lika med brist på "stadsnäringar"?*

Då bristen på städer framhållits som ett outvecklat drag i det förindustriella Sverige⁴⁹, ligger förmodligen delvis den tanken bakom, att denna brist även antyder en underutveckling av handel och hantverk, d.v.s. de typiska "stadsnäringarna". Såväl betonandet av städernas betydelse, som identifikationen mellan dem och "stadsnäringarna" har varit ett grundläggande drag i europeiskt ekonomisk-historiskt tänkande.⁵⁰

Dock innebär likhetstecknet mellan städer och "stadsnäringar" givetvis en förenkling, något som blir särskilt påfallande i fråga om Sverige. När den svenska staten under perioden 1580—1680 grundade en rad städer, var ett av

⁴⁶ Edgren 1987 s. 43—62. Till förklarande resonemang räknar jag bl.a. den "Provisorisk skiss" som ges s. 86f.

⁴⁷ Se t.ex. Rosander 1980 s. 25.

⁴⁸ Schön 1988 s. 13, 90—91.

⁴⁹ Se t.ex. Heckscher 1935 s. 32.

⁵⁰ Nedan, kap II.

syftena att till dem driva in en "bondehandel" som faktiskt redan existerade. Detta lyckades på sin höjd delvis, och inte heller fick man kontroll över landsbygdens saluslöjd.⁵¹ Beträffande den senare är det intressant att notera att förläggarverksamheten, som i England och övriga Västeuropa i regel utövades av borgare i städerna, i Sverige sköttes av bönder på landsbygden.⁵²

I Sverige hade bruksnäringen särskild betydelse, vilket visas av att landet på 1700-talet var en ledande järnexportör. De stora bruken och gruvorna utgjorde industriella anläggningar på landsbygden med arbetskraft som till stor del var separerad från jordbruket. Eftersom bruken ofta var belägna i områden med dåliga förutsättningar för jordbruk, måste livsmedel, inte minst spannmål, införas från andra områden. Brukens produkter avsattes till stor del på fjärran marknader.

I fråga om handel och förlagsverksamhet kunde alltså Sverige åtminstone hjälpligt "kompensera sig" för bristen på städer. Bruken utgjorde dessutom på den svenska landsbygden industriella anläggningar som torde ha överglänt alla enskilda produktionsgrenar i de svenska städerna i ekonomisk betydelse. Hade då även en "stadsnäring" som hantverket stor omfattning på den svenska landsbygden?

I.5. Den svenska landsbygden på 1700- och 1800-talen

Även om jag i det följande arbetet kommer att beröra såväl medeltiden som 1500- och 1600-talen, är siktet i första hand inställt på att undersöka lanthantverket under perioden 1700—1860. Det finns därför skäl att se närmare på den svenska landsbygdens utveckling under dessa århundraden.

Omkring år 1700 hade en period inletts av gradvis förbättring av de svenska böndernas ekonomiska ställning. De skatter som var lagda på jorden ökade inte längre. Detta, tillsammans med växande avsalumöjligheter, stimulerade fram en odlingsexpansion, eftersom en betydande del av inkomsterna från produktionsökningen kom att tillfalla bönderna själva.⁵³

Å andra sidan började de grupper som socialt befann sig under bönderna, de obesuttna, att öka i antal. Tillväxten av dessa torpare, backstugusittare m.fl. innebar en ökad grad av social skiktning.⁵⁴

Den fortgående nyodlingen präglade inte minst de stora slättbygderna, där den kom att innebära en alltmer specialiserad produktion, som gav större konstantinkomster för de enskilda bönderna. I tidigare forskning har hävdats att det till stor del är detta som ligger bakom den utveckling av stadshantverket som

⁵¹ Se nedan, kap. IX.

⁵² Ahlberger 1988a s. 20f, Ahlberger 1988b s. 80—81.

⁵³ Herlitz 1974 s. 280, 359, 365. Gadd & Jonsson 1990 s. 28.

⁵⁴ Winberg 1975 s. 16f.

kunnat dokumenteras för 1700-talet och för 1800-talets första hälft. I och med att bönderna under 1700-talet kunde efterfråga mer hantverksalster än tidigare, kom nämligen det specialiserade hantverket att få en väsentligt vidgad avsättning. Kundkretsen skulle ha förskjutits, från att under 1600-talet i stort sett ha bestått av ståndspersoner, till att i större utsträckning omfatta bönder och jordlösa.⁵⁵ Lantbefolkningens efterfrågan spelade också stor roll för textilslöjdens och textilindustrins utveckling under 1700- och 1800-talen.⁵⁶

Förändringar skedde även på det rent jordbrukstekniska planet. Så kom t.ex. redskapen i långt högre grad än tidigare att göras av järn.⁵⁷ Redskapsförändringar som järnplogar, djupharvar och järnaxelvagnar var viktiga bland annat därför att de säger något om arbetsdelningen i samhället. I allmänhet hade bönderna själva kunnat tillverka de träredskap som dittills använts. Tillverkningen av järnredskap förutsatte däremot som regel specialistkunskaper.⁵⁸

Vem gjorde de nya redskapen? Bruken har tydligen bara stått för en begränsad del av produktionen. Även om det förekom brukstillverkning av järnplogar redan i början av 1800-talet, tycks bruken inte ha börjat tillverka sådana i stor skala förrän vid mitten av århundradet. Lokala smeder tycks istället ha spelat en betydande roll i redskapsproduktionen.⁵⁹ Efterfrågan på jordbruksredskap av järn borde alltså rimligen ha lett till en stark ökning av antalet smideshantverkare.

I.6 Översikt av den följande framställningen

Även om arbetsdelningens betydelse får anses tämligen oomtvistad, har dess framväxt och utveckling i det europeiska förindustriella samhället behandlats rätt sparsamt i litteraturen. Den engelske agrarhistorikern Rodney Hilton sade t.ex. i mitten av 1970-talet, att medan historikerna med viss framgång undersökt bondeklassens historia under senare medeltid, står detta i stark kontrast till vår okunnighet om städernas och landsbygdens hantverkare. Denna okunnighet är, säger Hilton, inte uteslutande en konsekvens av brist på källmaterial, utan också ett resultat av bristen på teoretisk analys av denna typ av arbete och dess ställning inom det feodala samhällets produktionsförhållanden.⁶⁰

Jag har från en sådan utgångspunkt ansett det motiverat att inledningsvis ägna relativt stort utrymme åt teoretiska framställningar av arbetsdelningens utveckling i allmänhet och det europeiska hantverkets i synnerhet. I kapitel II tar

⁵⁵ Hanssen 1977 s. 292.

⁵⁶ Schön 1979s. 51f, 65f, 74.

⁵⁷ Wiking-Faria 1981 s. 33f, 42f. Gadd 1983 s. 159f. Köll 1983 s. 88f.

⁵⁸ Valen-Sendstad 1964 s. 235f. Betr. den allmänt omfattade förmågan att slöjda i trä, se även nedan kap. VI.

⁵⁹ Bringéus 1962 s. 32f. Fritz 1989 s. 87.

⁶⁰ Hilton 1980 (1976) s. 19.

jag upp fyra äldre författare: Adam Smith, Henri Pirenne, Karl Marx och Karl Bücher. De två förstnämnda har näraliggande synsätt och får därför var för sig ett mer sparsamt utrymme än vad deras betydelse kanske motiverar. Att jag inleder med dessa "klassiker" beror bland annat på att deras tankegångar, i mer eller mindre omstöpt form, ofta återkommer bland de författare som under senare årtionden behandlat hantverket och dess förutsättningar under förindustriell tid.

I det litteraturbaserade kapitel III försöker jag skissera några viktiga drag i hantverksproduktionens utveckling i Europa från medeltiden fram till 1800-talets början. Framför allt diskuteras lanthantverket men i någon mån också det medeltida stadshantverket. I slutet av kapitel III sammanfattar jag några slutsatser och frågeställningar som jag ansett relevanta inför behandlingen av Sverige.

De nu nämnda kapitlen utgör bokens första avdelning. I bokens andra avdelning (kapitel IV—VII) diskuteras inledningsvis den svenska hantverkarstatistiken från 1700- och 1800-talen. I mantalslängder och annat beskattningsmaterial undersöks sedan vilka hantverkare som registrerades, och jag gör därpå vissa jämförelser med beskrivande källor. Resultatet blir bland annat att den svenska hantverkarstatistiken framstår i tvivelaktig dager.

För att kasta ljus över de nådda, delvis svårtolkade, resultaten gör jag i bokens tredje avdelning en genomgång av lagstiftningen kring lanthantverket och diskuterar dess förhållande till städerna och skråhantverket. Dessa faktorer är uppenbarligen viktiga för förståelsen av vad som påverkade statistiken och de beskattningsförhållanden som låg till grund för den. Medan jag dittills beträffande det svenska materialet har uppehållit mig framför allt vid 1700- och 1800-talen, följer jag lagstiftningen och städernas utveckling från senmedeltiden och framåt. Den lagstiftning och den sedvana som fanns på 1700-talet gick nämligen tillbaka på mycket gamla förhållanden.

Kapitlen är alltså *inte*, om vi ser till boken som helhet, ordnade i strikt kronologisk följd. Detta motiveras av att bokens andra avdelning presenterar ett problem: den svenska lanthantverkarstatistikens märkliga utseende på 1700- och 1800-talen. I den tredje avdelningen beskrivs vissa bakgrundsfaktorer vars relevans lättare framgår sedan själva huvudproblemet angivits.

Bokens fjärde avdelning utgörs av en sammanfattande tolkning och diskussion.

KAPITEL II

Arbetsdelningen i förindustriella samhällen. Teorier hos några äldre författare.

Jag skall i detta kapitel söka sammanfatta några äldre, i vid mening klassiska författares syn på arbetsdelningens tidiga stadier på landsbygden och förhållandet mellan stad och landsbygd.

II.1. Adam Smith

Även om Adam Smith inte var först med att ta upp arbetsdelningens betydelse, betonade han mer än någon annan före honom dess roll för det ekonomiska framåtskridandet.¹ Smith underströk arbetsdelningens produktivitetshöjande effekt, och framhöll folktätthetens och kommunikationernas roll som förutsättning. I glesbebodda trakter hade arbetsdelning således små möjligheter att utvecklas.

Arbetsdelningen har enligt Smith långsamt och gradvis vuxit fram som en följd av människans vilja att "köpslå, mångla och utbyta det ena mot det andra".² Smith var dock medveten om såväl institutionellt betingade hämningar som pådrivare beträffande ekonomisk utveckling.

Arbetsdelningen mellan jordbruk och hantverk innebar för Smith huvudsakligen uppdelning mellan stad och landsbygd, vid vars ömsesidiga utbyte han lade avgörande vikt.³ Kontrasten mellan stad och land, med staden som centrum för hantverk och handel, är ett tema som har kommit att bli klassiskt i europeisk ekonomisk historia⁴, och som alltså återfinns redan hos Adam Smith. Enligt honom hölls den ekonomiska utvecklingen på landsbygden tillbaka av de där rådande ägande- och maktförhållandena.⁵ I städernas relativa frihet från feodal exploatering — även detta ett blivande klassiskt tema — fick däremot människans naturliga fallenhet för köpslående fritt spelrum.⁶

¹ Smith 1961:1 (1776) s. 7. Jfr E.A.J. Johnson 1960 s. 244 samt artikeln "Specialization and exchange" i *International encyclopedia of the social sciences*.

² Smith 1961:1 s. 16. Rattansi 1982 s. 17.

³ Smith 1961:1 s. 139, 401. Rattansi 1982 s. 19.

⁴ Se t.ex. Pirenne 1961 (1936) s. 40f. Daunton 1978 s. 259. Persson 1988 s. 74—75.

⁵ Smith 1961:1 s. 407f, 417, 426.

⁶ Smith 1961:1 s. 420f, särsk. s. 421. Pirenne 1961 (1936) s. 185f.

Smith tar aldrig upp hur de första städerna växer fram, men utgår från städernas handel som den viktigaste pådrivande faktorn i den allmänna ekonomiska utvecklingen.⁷ Smith är givetvis väl medveten om omlandets betydelse för stadens ekonomi.⁸ Hur kan han då, med tanke på landsbygdsekonomin betryckta tillstånd, förklara att en utveckling överhuvud taget kunde komma till stånd? En stagnerad landsbygd kan ju knappast erbjuda ökad ekonomisk stimulans åt en stad som är beroende av avsättning för sina produkter. Det är på denna punkt fjärrhandeln får sin stora betydelse, eftersom en stad med goda kommunikationer — framför allt vattenvägar över haven — har en marknad som är oerhört mycket större än grannskapet.⁹ I fjärrhandeln kunde alltså människans inneboende benägenhet till utbyte göra sig gällande mest ohämmat, och de på detta sätt stärkta handelsstäderna kunde i sin tur driva på den inhemska ekonomin.¹⁰

Smith härledde alltså produktivitetsutvecklingen från arbetsdelning och denna i sin tur från marknadens storlek. Vad var då marknaden? Smith lägger självfallet, som vi redan sett, stor vikt vid hur många människor som kan nås rent fysiskt till följd av folktäthet och kommunikationsutbyggnad.¹¹ Men marknadens storlek är för Smith också en fråga om hur många människor som kan nås ekonomiskt, d.v.s. har ekonomiska och sociala möjligheter att ta del av arbetsdelningen. Därför blev för Smith uppbyggnaden av den feodala ekonomin så viktig, inklusive — om vi ser till Smiths eget program — bekämpandet av den senfeodala ekonomins olika former av monopol.¹²

Smith betonade de feodala produktionsförhållandenas hämmande effekt på landsbygdens utveckling. Här finner vi tanketrådar som tagits upp av många senare historiker. För Smith var alltså landsbygdens stagnation inget självklart, utan en följd av de ägande- och maktförhållanden som rått där, i många länder fram till Smiths egen tid.¹³

II.2. Karl Marx

Arbetsdelningen spelar en central roll hos Marx, då den bland annat är förutsättningen för varuproduktion,¹⁴ men Marx ser snarast graden av arbetsdel-

⁷ Smith 1961:1 s. 491f, 432.

⁸ Smith 1961:1 s. 139, 427.

⁹ Smith 1961:1 s. 22f, 427.

¹⁰ Smith 1961:1 s. 432f.

¹¹ Smith 1961:1 s. 165.

¹² Smith 1961:1 s. 63f, 496f, 165.

¹³ Smith 1961:1 s. 355, 407f.

¹⁴ Se t.ex. Hobsbawm 1969 (1964) s. 12—13, 27. Marx' skriftställning om förkapitalistiska produktionsätt intar ett relativt begränsat utrymme i hans produktion. Den finns huvudsakligen i *Den tyska ideologin* (1845-46) och i ett avsnitt av *Grundrisse* (1856-57). De

ning som ett symptom på samhällsutvecklingen i stort. Arbetsdelningen framstår, i varje fall i Marx' senare författarskap, som sekundär i förhållande till produktivkrafternas utveckling.¹⁵ Liksom Smith betonar Marx folktätthets och kommunikationernas roll som förutsättning för dess utveckling.¹⁶

I stället för att som Smith se viljan till byte och köpsläende som ett allmänmänskligt drag, ser Marx dess framväxt som ett resultat av särskilda samhällsförhållanden. I det maximeringsbeteende som föds ur varuproduktionen finner Marx en drivkraft till ekonomisk utveckling för de av handelskapitalism eller kapitalistisk produktion influerade eller dominerade samhällsformationerna.¹⁷ Han definierar dock ingen sådan primär drivkraft i fråga om förkapitalistiska samhällsformationer.¹⁸

Beträffande den medeltida europeiska ekonomin betonar Marx dess ursprungligen lantliga prägel, men han anser likafullt att städerna är viktiga delar av den fullt utbildade feodalismen.¹⁹ Marx för dock ingen utförlig diskussion kring städernas framväxt; en orsak som anges till denna är de livegnas kontinuerliga flykt in till staden undan livegenskapen.²⁰ Liksom Smith understryker Marx betydelsen av arbetsdelning mellan stad och land och framhåller skråtvånget som hämmande faktor för stadshantverkets vidare utveckling.²¹

Hos Marx står begreppet egendom i första hand för rätten att tillägna sig avkastningen av arbete.²² Huvudformen av egendom i det feodala samhället är för Marx feodaltherrarnas rätt till det överskott som alstrades av de livegna bönderna. Inom den medeltida staden finner dock Marx en egendomsform vid sidan av den för det feodala produktionssättet dominerande. Det är hantverksmästarens rätt att tillägna sig avkastningen av det egna arbetet. Denna produktion för försäljning, grundad på privatägande och personligt arbete, har i marxistisk skriftställning kommit att kallas *enkel varuproduktion*. Inte sällan kombinerades den dock i den medeltida staden med småskaligt kapitalägande som

avsnitt som handlar om förindustriella ekonomier finns samlade i Marx 1969 (1964). Också i *Kapitalet* finns historiska skildringar insprängda.

¹⁵ Marx utgick i sin tidigare skriftställning snarare från utbytet än produktionen, som ju är utgångspunkten för *Kapitalet* (Rattansi 1982 s. 110). I *Den tyska ideologin* ser Marx arbetsdelningen som ett mått på produktivkrafternas utvecklingsnivå. Marx 1969 s. 121—22.

¹⁶ Marx 1969b s. 307 Jfr Hobsbawm 1969 (1964) s. 30.

¹⁷ Sedan väl handelskapitalet etablerats, förefaller det vara detta — d.v.s det av varuproduktionen introducerade vinstmaximeringsbeteendet — som är drivkraft i utvecklingen. Det finns t.o.m. formuleringar som tyder på att handeln i sig ses som pådrivande. Marx 1969 s. 136f.

¹⁸ I varje fall anges ingen "prime mover" för det germanska samhället eller feodalismen. Hobsbawm 1969 s. 41, 44f.

¹⁹ Marx 1969 s. 125. Jfr Merrington 1980 (1976) s. 228.

²⁰ Marx 1969 s. 128.

²¹ Marx 1969 s. 127, 58.

²² Hobsbawm 1969 s. 12.

gav makt över gesällernas arbete.²³ Förekomsten av sådan specialiserad, oberoende varuproduktion tycks för Marx vara en viktig förutsättning för utvecklingen av kapitalism.²⁴

Liksom Smith ser alltså Marx städernas frihet från feodal exploatering som viktig för tillväxten av deras näringar. Härskarklassen var under feodalismen bosatt på landsbygden, inte, som fallet var i det antika och det asiatiska samhället, i staden. Häri ligger uppenbarligen en av nycklarna till den europeiska feodala stadens säregenhet, och till det feodala produktionssättets vidare utveckling till kapitalism. Denna tankegång finner vi bara antydd hos Marx själv, men den har spelat stor roll i senare förklaringar till utvecklingen.²⁵

I ett av sina arbeten ställer Marx det "germanska" samhället i kontrast till den antika stadsstaten och — framför allt — mot den asiatiska samhällsformen.²⁶ Den ursprungliga "germanska" ekonomin skulle enligt Marx ha karakteriserats av att *hushållen* bildade relativt oberoende självhushållande produktionsenheter. Det asiatiska samhället däremot, kännetecknades enligt Marx av att *byn* (*the small community*) var en självvuppehållande, mycket stabil enhet av hantverk och jordbruk, vilket motsvarades av gemensam äganderätt till jorden.²⁷ Som Hobsbawm påpekat, förefaller det som om Marx tillerkänner den "germanska" samhällsformen, med sina i förhållande till bygemenskapen relativt självständiga hushåll, en större dynamisk potential än den asiatiska, mer sammanhållna bygemenskapen.²⁸

Tankegången om Asien som karakteriserat av en stabil, orörlig bystruktur — en tanke som senare har tagits upp av fler än Marx — har blivit grundligt kritiserad.²⁹ Likafullt har själva idén att kontrastera en samhällsform med relativt självständiga hushåll gentemot en samhällsform med relativt starka byar, visat sig värd att ta fasta på. Vi bortser då från eventuella skillnader mellan världsdelar, och konstaterar att denna typ av olikheter kan visa sig inom samma världsdel och t.o.m. inom samma land eller region.

²³ "Thus the chief form of property during the feudal epoch consisted on the one hand of landed property with serf-labour chained to it, and on the other of individual labour with small capital commanding the labour of journeymen." Marx 1969 s. 126. Jfr Hobsbawm 1969 s. 28—29.

²⁴ Hobsbawm 1969 s. 46.

²⁵ Jfr P. Anderson, 1975b s. 21.

²⁶ I Grundrisse (1856—57) nämns fyra egendomsformer som utvecklats ur "the primitive communal system": det orientalska, det antika, det germanska och det slaviska. Ordet "feodalism" förekommer, men snarast i förbigående. Marx 1969 s. 67—120.

²⁷ Marx 1969 s. 69—70. Hobsbawm 1969 s. 33, 38.

²⁸ Hobsbawm 1969 s. 35.

²⁹ Jfr t.ex. Breman 1982 s. 195, 228.

II.3. Karl Bücher

En av de författare som först mer ingående behandlade arbetsdelningen under tidig medeltid var tysken Karl Bücher, verksam i slutet av 1800-talet.³⁰ Han arbetade med utgångspunkt från en trestadieteori omfattande självhushållet, stadsekonomi och den nationella ekonomin. Grunden för stadiindelningen var graden av arbetsdelning i samhället, eller mer exakt, "(längden) på den väg produkten tillryggalägger från producent till konsument".³¹

Det tidigt medeltida Europa var för Bücher ett exempel på självhushållningens stadium. Redan vid denna tid fanns dock det feodala godset som ekonomisk organisation. Enligt Bücher uppstod tidigt hantverksspecialister vid godsens huvudgårdar, men inte som följd av arbetsdelning i egentlig mening (d.v.s. byte av tjänster eller produkter mellan hushållen), utan som en följd av att vissa bönder tvingades leverera hantverksprodukter till jordherren, eller då ofria tjänare gjorts till hantverkare. Så småningom kunde dock hantverkarnas tjänster även komma bönderna till del.

Övergången till stadshushållning inleddes enligt Bücher av att uppsplittningen av bondgårdarna kom att göra dessas försörjningskapacitet otillräcklig. Detta behövde inte nödvändigtvis gälla livsmedel, utan kunde också gälla andra produkter. Hushållen behövde byta till sig underskottsprodukter och tvingades därför producera ett överskott för utbyte, t.ex. hantverks- eller jordbruksprodukter, vart och ett efter sina förutsättningar. Behovet av att omfördela olika typer av överskott ledde till uppkomsten av marknader.³²

Enligt Bücher var alltså inte godsens huvudgårdar de enda platserna där specialiserad produktion kunde finnas innan stadshushållningens epok. Särskilt betonar Bücher det ambulande lönehanverket som en form av arbetsdelning som kunde uppstå inom bondebefolkningen.³³

Den medeltida staden var enligt Bücher från början först och främst en borg, d.v.s. en befäst plats som tjänade som tillflyktsort för den omgivande landsbygden. Ursprungligen var stadsinvånarna lika beroende av jordbruksproduktion som lantbefolkningen. Försvaret av borgen krävde dock en större folkmängd än den som kunde leva av stadens jordar. Detta ledde till att stadsinvånarna sökte sin försörjning genom hantverk.³⁴ Büchers liknar stadsbefolkningen vid en "permanent garnison" (*stehende Besatzung*). Möjligen har

³⁰ Bücher hänvisar själv till Friedrich List och Bruno Hildebrand som föregångare (Bücher 1904 s. 86), men menar att deras stadieteorier var relativt ytliga.

³¹ Bücher 1901 (1893) s. 107 (1904 s. 88—89).

³² Bücher 1901 s. 190 (1904 s. 162).

³³ Bücher 1901 s. 191f (1904 s. 162f).

³⁴ Bücher 1901 s. 135—138.

Büchers tankebanor influerats av de garnisonssoldater som på 1700-talet och förmodligen ännu senare kunde utgöra en betydande del av befolkningen i vissa städer. De hade ofta hantverk och industriarbete som viktig inkomstkälla.³⁵

Det högmedeltida Tyskland ses av Bücher som uppdelat i ett stort antal celler med en radie, som i västra Tyskland innebar en resväg på 4—5 timmar och i östra Tyskland 6—8 timmar. I dessa celler utgör städerna kärnan. Nästan överallt i Tyskland kunde en bonde nå en stad från den mest avlägsna lantliga boplats.³⁶ Städerna med omgivande territorier förde enligt Bücher en lika avskuren tillvaro som godset tidigare hade gjort.³⁷

Büchers teori tar uttryckligen sikte på Tyskland. Vi skall komma ihåg att det landet var extremt i sin rikedom på småstäder. De många "dvärgstaterna" där gav upphov till "dvärgstäder".³⁸

II.4. Henri Pirenne

Belgaren Henri Pirenne, som framför allt var stadshistoriker och verksam under 1900-talets första hälft, lanserade åter ett synsätt som till väsentliga delar var mycket likt Adam Smiths. Liksom hos Smith betonas fjärrhandelns pådrivande effekt i ett jordbrukssamhälle präglad av stagnation. Pirenne tar upp Medelhavets roll som centrum för denna handel och betonar korstågens roll. Även detta är synpunkter som återfinns redan hos Adam Smith.³⁹ Men medan Smith hade mer av samhällsteoretiska utgångspunkter, har Pirenne framför allt historikerns. Han ger konkretion åt flera av Smiths resonemang, och tar till skillnad från denne bland annat upp frågan om städernas uppkomst. Pirenne söker dessutom tidsbestämma epokerna för krympande respektive ökande handel, som i sin tur relateras till bestämda historiska fenomen eller händelser (arabernas erövring av södra medelhavsstranden, korstågen, etc.).⁴⁰

Pireennes uppfattning var, att det var långdistanshandeln som gav den västeuropeiska ekonomin nytt liv under 1000-talet. Till stor del var det städerna och handeln som förändrade lantbrukets och i första hand godsens ekonomi.⁴¹ Städerna utvecklades på nytt efter en lång nedgångsperiod som ett resultat av att handeln åter väcktes till liv på 1000- och 1100-talen. Deras kärnor var bosättningar av köpmän som sökt rast och vinteruppehåll vid borgar och kyrkliga

³⁵ Williams 1970 s. 339. Se även, betr. Sverige, T. Magnussom 1987 s. 31—33, 142f.

³⁶ Bücher 1901 s. 141.

³⁷ Bücher 1901 s. 148. Jfr Werveke 1963 s. 5.

³⁸ Du Bolay 1983, s. 115.

³⁹ Pirenne 1961 s. 16f, Smith 1961:1 s. 427—28.

⁴⁰ Pirenne 1961 (1936).

⁴¹ Pirenne 1961 s. 79, 84.

centra. Att hantverkare samlades vid dessa platser, ser Pirenne som sekundärt i förhållande till handeln. I första hand diskuterar Pirenne här textilproduktionen och nämner dess behov av råvaror och avsättningsmöjligheter.⁴² Vi skall dock komma ihåg att textilproduktionen i fråga om kommersialisering kom att inta en särställning i Västeuropa.

Pirenne anser att hantverkarna och handelsmännen kom från sådana jordlösa, som av en eller annan anledning stötts ut ur godsens organisation och så att säga levde på marginalen av ett samhälle, där endast jord var grunden för existens.⁴³

II.5. Några utgångspunkter från "klassikerna"

Städernas roll för Europas ekonomiska framåtskridande betonas genomgående. Deras frihet ställs i kontrast till den förtryckta och betryckta landsbygden. Men det är i första hand en något idealiserad bild av den medeltida, ekonomiskt och politiskt självständiga staden som diskuteras, inte det stadsväsen som under absolutismens tidevarv skulle komma att bli hårt kontrollerat och beskattat av den framväxande statsmakten.⁴⁴ En annan viktig synpunkt, särskilt hos Smith och Pirenne, men indirekt (via handelskapitalism) även hos Marx, är betonandet av långdistanshandeln som ekonomisk pådrivare.

Vi bör lägga märke till att städernas framväxt och blomstring delvis ses som en reaktion på de förtryckande produktionsförhållandena på landsbygden. Bönder — kanske med hantverkskunnande i bagaget — flyr in till städernas frihet. Däremot förs knappast någon diskussion kring frågan om det var till fördel för varuutbytet mellan bonde och hantverkare, då de senare koncentrerades till vissa platser. Skulle hantverket ha varit en stadsnäring även om inte hantverkarna hade sett sig nödsakade att fly förtrycket på landsbygden?

En annan tankegång, som märks inte minst hos Pirenne, är att hantverkets stadskoncentration ses som sekundär i förhållande till handeln. Enligt en ekonom-historiker som senare dragit en sådan tankelinje ännu längre, skulle hantverksproduktionen i staden snarast kunna ses som en form av handel.⁴⁵

Smith, Marx, Bücher och Pirenne ger en idéhistorisk bakgrund till den stadshistoriska inriktningen hos mycket av litteraturen om hantverk från första halvan av 1900-talet.⁴⁶ Men de kan också ge utgångspunkter för alternativa tolkningar. För Adam Smith var landsbygdens ekonomiska stagnation ingen naturnödvändighet, utan en följd av feodala produktionsförhållanden, som

⁴² Pirenne 1961 s. 44.

⁴³ Pirenne 1961 s. 46f.

⁴⁴ Se kap. III.3.1.2.

⁴⁵ Hicks 1969 s. 28—29.

⁴⁶ Se Dovring 1953 s. 3—4 samt Gadd & Jonsson 1991 s. 18.

alltså betingade städernas ledande roll. Smiths "modell" kan alltså ses som en modell för länder med starkt utvecklad feodalism. En fråga som kan ställas är om arbetsdelningen kunde ta sig andra former i länder där feodala produktionsförhållanden var mindre starkt utvecklade.⁴⁷ Då Marx betonar den dynamiska potentialen hos ekonomiska strukturer med relativt självständiga hushåll är detta av intresse för Sverige med dess redan före skiftena små byar, många ensamgårdar och förmodat starka självhushållning.

⁴⁷ Vi återkommer till denna fråga i kapitel III.7.2.

KAPITEL III.

Hantverksproduktion i det västeuropeiska samhället 1000—1850

Vi skall i detta kapitel med hjälp av litteraturen söka se några huvudlinjer i den specialiserade hantverksproduktionens uppkomst och utveckling i Västeuropa. Syftet är dels att ge en europeisk bakgrund till behandlingen av Sverige i senare kapitel, dels att diskutera vad olika historiker sagt om arbetsdelningen i sig. I ett avslutande kapitelavsnitt söker jag sammanfatta några slutsatser, som i sin tur leder vidare till frågeställningar om Sverige.

Särskilt Tyskland visar sig kunna ge upphov till intressanta jämförelser med Sverige. För det första finns där en rik hantverksforskning. För det andra stod Skandinavien alltifrån medeltiden under ett starkt tyskt kulturellt och ekonomiskt inflytande.

Inte minst gjorde sig det tyska inflytandet gällande på hantverket i städerna. Skandinavien utgjorde t.ex. tillsammans med Tyska riket och Östbaltikum den del av Europa dit den tyska typen av skråväsen kom att sprida sig¹, och på 1600- och 1700-talen fanns många hantverkare av tyskt ursprung i de svenska städerna.

Vad gäller hantverkets — i och för sig mest stadshantverkets — institutionella former, bör det alltså ha funnit en viss likformighet mellan Tyskland och Sverige. Detta kan göra det lättare att urskilja de stora olikheter länderna emellan som otvivelaktigt fanns i fråga om mer renodlat ekonomiska och sociala betingelser för hantverket.

I inledningskapitlet berördes synen på det förindustriella Sverige som ett land med en odifferentierad ekonomisk struktur. Ekonom-historikern Eli Heckscher jämförde t.o.m. Sverige på 1500-talet med Mellan- och Västeuropa före år 1000.² Bland annat karakteriserades Sverige fram till 1800-talets slut av liten stadsbefolkning. Vi måste ta hänsyn till detta nordiska särdrag, när vi diskuterar förutsättningarna för det svenska lantverkets utveckling. Det finns därför skäl att för jämförelses skull börja genomgången av västeuropeiska förhållanden långt bak i tiden: med den tidiga medeltidens självhushållning och den efter år 1000 begynnande stadstillväxten.

¹ Betr. skråväsen, se Söderlund 1949 s. 100—01.

² Heckscher 1935 s. 32.

III.1. Tidig medeltida självhushållning

Även historiker som skrivit efter andra världskriget, har en syn på arbetsdelningen i det tidigt medeltida samhället, som mycket påminner om Karl Büchers. Både Georges Duby och Rodney Hilton menar att bönder i många fall levererade hantverksalster som ränta, och att det är vid seigneurernas huvudgårdar vi finner de första specialiserade hantverkarna, som tjänare eller slavar.³

Eftersom det finns arkeologiska belägg för specialiserat arbete redan före klassamhällets uppkomst⁴, är det värt en viss eftertanke då vi finner det tidigt medeltida hantverket så koncentrerat till den feodala överklassens huvudgårdar. Den kritiske läsaren frågar sig möjligen om tillräcklig hänsyn tagits till, att en stor del av de källor som finns beträffande medeltida förhållanden ursprungligen har kommit till just för att reglera förhållandet mellan jordherrar och underlydande. Eventuell hantverksproduktion med bondebefolkningen som avnämare bör ha haft liten möjlighet att komma till synes.

Inte heller den tyske historikern Rolf Sprandel, som i högre grad tycks ta hänsyn till arkeologiskt material, anser dock att beläggen tyder på någon utvecklad arbetsdelning inom bondebefolkningen under karolingisk tid. Husbygge och vävnad torde ha skötts av bönderna och deras hushållsmedlemmar. Tillverkningen av järnredskap ger intryck av att ha skett som bisyssla. Sprandel berör frågan om det kan ha funnits byhantverkare som idkade arbetsdelning och utbyte med bönderna, men svarar i huvudsak nekande.⁵

III.2. Samhälle och hantverk under hög- och senmedeltiden

III.2.1. *Ekonomisk expansion 1000—1300 och krisen därefter*

Under 1000-talet inleddes en period av ökad politisk stabilitet i Europa. Perioden kom också att kännetecknas av ekonomisk expansion, som höll på fram till omkring år 1300. Bland annat var folkökningen betydande, liksom nyodlingen. Nya bygder bröts på många håll. Den långväga handeln tilltog.

På lokal, lantlig nivå fanns en tendens till bebyggelsekoncentration, där ensamgårdar och mindre bebyggelseanhopningar samlades till större byar. Det förefaller som om denna process hängde samman med den jordbruksomvandling som bland annat innebar att två- och treskiftessystem alltmer vann insteg.⁶

³ Duby 1976 (1962) s. 153—54. Hilton 1980 (1976) s. 20

⁴ T.ex. Jankuhn 1971 s. 20. Hilton 1980 s. 20.

⁵ Sprandel 1971 s. 124.

⁶ Duby 1976 s. 156f.

Bebyggelsekoncentrationen kom att innebära att godset — huvudgården omgivet av landbogar — ersattes av bondbyn som central ekonomisk enhet.⁷ Byn, har det sagts, koordinerade de individuella hushållen och bildade ett bålverk mot intervention utifrån.⁸ Godsens huvudgårdar flyttades under denna utveckling ofta bort från bondebebyggelsen.

Expansionen fram till omkring år 1300 följdes av en demografisk kris. Befolkningsnedgången kan i Sydeuropa ha börjat redan vid 1200-talets mitt och tycks i England, Tyskland och Nordfrankrike ha börjat strax efter år 1300.⁹ Folkminskningen har tolkats som orsakad av att odlingsexpansionen gått för långt. Handeln gick under denna tid tillbaka, och avsättningen minskade för städernas hantverkare.

Levnadsstandarden hade på 1200-talet varit mycket låg för befolkningsmajoriteten i Västeuropa. Då 1300- och 1400-talen kallats "feodalismens kris", får krisbeteckningen inte skymma att levnadsstandarden för befolkningsmajoriteten tycks ha stigit från och med slutet av 1300-talet.

1. Ökade förutsättningar för specialiserad hantverksproduktion

Redan den under perioden 1000—1300 ökande folktätheten förbättrade i sig förutsättningarna för arbetsdelning. Genom den ökande folkmängden stärktes dessutom möjligheterna till stora investeringsarbeten, såsom vägar och andra kommunikationer. Genom kommunikationernas utbyggnad vidgades ytan som till en given kostnad kunde nås från en viss punkt. Därmed ökade antalet människor inom stadens räckvidd — och alltså även förutsättningarna för arbetsdelning — i en takt som var snabbare än själva folkökningen.

Den ekonomiska expansionen ledde dessutom på olika sätt till större behov av specialiserad hantverksproduktion. Duby menar t.ex. att efterfrågan från jordbruket på smide ökade, då plogarna försågs med bill och rist av järn, hästskor blev vanligare och spadar och hjul kunde jämbeslås.¹⁰

Dessutom framhäver Duby kraven på förbättrade vapen och annan krigsutrustning som orsak till järnframställningens oavslutliga utveckling.¹¹ Vad Duby syftar på i det fallet är väl inte i första hand de enskilda smedernas ökade antal, utan t.ex. masugnprocessens och så småningom de vattendrivna hamrarnas utveckling.

Mjöltnarens framträdande hänger samman med att hand- och skvaltkvarnar ersattes av stora hjulkvarnar. Många av dessa anlades av jordherrar, som fick

⁷ Se t.ex. Sprandel 1971, s. 218. Kriedte 1983 s. 2.

⁸ Kriedte 1983 s. 2.

⁹ Herlihy 1967 s. 56, diagram s. 69. Abel 1971 s. 304. Bois 1976 s. 72 (diagram). Postan 1975 (1972) s. 39.

¹⁰ Duby 1981 (1973) s. 206.

¹¹ Duby 1981 s. 179, 206.

inkomster från dem i form av kvarntullar. Men dessutom förekom att bondegemenskaper på egen hand anlade kvarnar och anställde mjölnare.¹²

Enligt Duby höjdes under 1100-talet böndernas levnadsstandard något, vilket ledde till ökad efterfrågan på hantverksprodukter. I sin tur var denna höjda levnadsstandard följden av ett stagnerande jordrätetryck.¹³ Särskilt viktigt var att ett skikt av rikare bönder (*laboratores*) utkristalliserats ovanpå ett växande skikt av småbrukare (*manoperarii*).¹⁴ Rimligen var det framför allt de rikare bönderna som kunde bli kunder till hantverkarna.

Rolf Sprandel påpekar att bygemenskapernas framväxt underlättade arbetsdelning inom bondebefolkningen. Rodney Hilton betonar å andra sidan betydelsen av en mer effektiv överskottskoncentration i händerna på aristokratin. I allt högre grad hade detta överskott kommit att realiseras i pengar.¹⁵

III.2.2. *Städernas och stadshantverkets expansion*

1. Hantverkarnas frigörelse

Under 1100-talet lösgjorde sig hantverkarna alltmer från det personliga beroendet av jordherrarna och kom att etablera sig som självständiga producenter.¹⁶ Till största delen tycks dessa självständiga hantverkare ha kommit att bosätta sig i städerna. Med hänsyn till den betydelse Hilton fäster vid den effektivare överskottskoncentrationen hos adeln, tycks det som om han anser, att jordherrarna inledningsvis var de viktigaste kunderna till städernas hantverkare.

Sprandel ser i första hand städernas framväxt i Tyskland som en process där köpmannabosättningar blev allt större. Köpmännen var varken självförsörjande med jordbruks- eller med hantverksprodukter, och det senare ledde till att det blev lönande för hantverkare att slå sig ned bland handelsmännen. Att städerna blir hantverkarcentra ses alltså som ett sekundärt fenomen i förhållande till handeln. I en komplicerad rättslig process lösgjorde sig nu hantverkarna från beroendet av adeln och kom att ingå i städernas rättsgemenskaper. Skomakare, vävare och krusmakare var yrken som tidigt dök upp i städerna i vardande.¹⁷

Rätt snart blir dock bondebefolkningen viktiga kunder till hantverkarna. Därmed upphörde, påpekar Rodney Hilton, hantverkarnas inkomst att vara ett

¹² Schultz 1984 s. 24.

¹³ Duby 1981 s. 220.

¹⁴ Duby 1981 s. 207. Jfr engelska upplagan: 1974 s. 197.

¹⁵ Sprandel 1971 s. 218. Hilton 1980 (1976) s. 16—19.

¹⁶ Duby 1981 s. 245.

¹⁷ Sprandel 1971 s. 207. Att hantverket i städerna var sekundärt i förhållande till handeln framhålls även av Lindkvist & Ågren 1985 s. 51.

omfördelat överskott (eller merprodukt) från bondeekonomin. Utbytet mellan bönder och hantverkare var inte exploaterande.¹⁸

2. Varför växte städerna?

Karl Gunnar Persson har nyligen använt urbaniseringsgraden som ett ungefärligt mått på den icke-agrara sektorns storlek, och indirekt som en mätare på arbetsproduktiviteten i agrarsektorn. Den tilltagande urbaniseringsgraden fram till omkring år 1300 antas ha varit en följd av ökande per-capitaproduktivitet i jordbruket.¹⁹ Perssons teori bör vara av särskilt intresse för svenskt vidkommande, eftersom den fram till sen tid extremt låga urbaniseringsgraden i Sverige med hans synsätt borde antyda en extremt låg agrar per-capitaproduktivitet. Teorin förutsätter en uppdelning av produktionen i "agrara" och "urbana" produkter, där de senare utgörs av hantverksprodukter.²⁰ Detta är givetvis en förenkling, eftersom det knappast är självklart att hantverksproduktionen alltid var urban. En låg urbaniseringsgrad kan ju bland annat hänga samman med att hantverksprodukter tillverkades på landsbygden.

Ester Boserup har påpekat att en förutsättning för att den icke-jordbruksproducerande befolkningen skall kunna koncentreras till verkliga städer, är att befolkningstätheten nått en viss kritisk nivå. Det är nämligen bara i ett tätbefolkat område som ett relativt effektivt transportsystem kan existera, utan att sluka en orimligt stor del av arbetsstyrkan. Man har följaktligen, säger Boserup, inte rätt att uppfatta låg grad av urbanisering i glesbefolkade samhällen som tecken på låg produktion per arbetstimme i jordbruket.²¹

Frågan är alltså vad de medeltida städernas tillväxt egentligen mäter. Är det i första hand tillväxt av per-capitaproduktiviteten eller är det snarare den totala jordbruksproduktionen i stadens omland?²² Under en period då både befolkningens och omlandets yta växte (det senare till följd av de kommunikationsförbättringar som bör ha följt av folkökningen), bör denna totalproduktion ha kunnat växa, även om per-capitaproduktiviteten stagnerade. Att de största städerna så gott som undantagslöst låg vid kusten eller stora floder visar f.ö. livsmedelstransporternas avgörande betydelse.²³

I ett mycket glesbefolkat land, som Sverige, var det uppenbaligen svårt att koncentrera handel och hantverk till städer. Använder vi urbaniseringsgraden

¹⁸ Hilton 1980 s. 21.

¹⁹ Persson 1988 s. 75.

²⁰ Persson 1988 s. 70.

²¹ Boserup 1973 (1965) s. 82—83. Boserups argumentering rör i första hand bristen på städer i svedjebbrukarekonomier men torde vara användbar även i vidare sammanhang.

²² "Omlandet" kan givetvis inte definieras exakt, men i det här sammanhanget torde det räcka med att konstatera att omfattningen av det område som kunde nås till en given kostnad ökade med förbättrade kommunikationer.

²³ Jfr Slicher van Bath 1966 (1963) s. 15.

som mätare, är det risk för att vi underskattar dessa verksamheters omfattning, liksom jordbruksproduktiviteten per capita.

3. Skråorganisationen

I en gradvis utveckling, som i Tyskland börjar omkring 1100, kom städernas hantverkare att organiseras i *ämbeten* eller *skrån*²⁴, d.v.s. yrkesföreningar som i första hand hade ekonomiska, men också religiöst-sällskapliga uppgifter.²⁵ Skråväsendets former kunde variera mellan olika länder. Här skall i första hand diskuteras den tyska formen, som även var den som efterhand vann spridning i Sverige. (Skrån uppträdde dock knappast i svenska landsortsstäder förrän efter medeltiden.)

I ämbetena togs enbart mästarna upp. (Även gesällerna kunde ha egna sammanslutningar, s.k. gesällskap, men sådana började bildas först under senmedeltiden). En viktig funktion hos ämbetet var att uppehålla monopol på produktionen inom yrket. Skråtvånget innebar skyldighet för alla självständiga yrkesutövare att tillhöra det inom deras fack verksamma ämbetet.²⁶ Endast mästare kunde verka som självständiga hantverksidkare, och vinnandet av mästarvärdigheten innebar också att man upptogs av ett ämbete. Ämbetena bekämpade "bönhasar" och "fuskare" (oorganiserade hantverkare) i och utanför staden. De bekämpade också införseln av produkter från konkurrenter på landsbygden eller i andra städer.

För att hämma inbördes konkurrens, reglerade skråna tillgången på arbetskraft och sökte även reglera priserna. Monopolställningen krävde dock att ämbetena var sanktionerade av städernas råd, och det var de senare som kom att fastställa priserna. Eftersom stadens myndigheter också hade att ta hänsyn till konsumentintressen, reglerades priserna även uppåt.²⁷

Innan en person kunde bli mästare, måste han ha genomgått ett visst antal år (minimiantalet varierade, beroende på yrke, ofta mellan tre och sex år) som lärling. Efter fullgjort gesällprov var han sedan gesäll ett obestämt antal år innan han kunde vinna mästarvärdigheten.²⁸ I själva verket blev dock inte alla gesäller mästare, lika litet som alla lärlingar fullgjorde utbildningen till gesäll.

²⁴ Ordet *skrå* var ursprungligen beteckningen på de för organisationen uppställda reglerna, "skråordningen". Med tiden har ordet ofta kommit att stå för själva organisationen. Här används dock den mer ursprungliga beteckningen *ämbete*, som är den vanliga åtminstone i äldre litteratur. Jfr F. Lindberg 1947 s. 91, 99.

²⁵ Betr. datering, se Sprandel 1971 s. 217. Thrupp 1963 s. 230 menar att skråna var av liten betydelse före 1200-talet. Betr. skåna som huvudsakligen ekonomiska sammanslutningar, se t.ex. F. Lindberg 1947 s. 67. Mickwitz 1936 s. 155f. Gustafsson 1987 s. 7. Persson 1987 s. 164f.

²⁶ Mickwitz 1936 s. 8—9. Lindberg 1947 s. 71.

²⁷ Jfr F. Lindberg 1947 s. 71—73.

²⁸ F. Lindberg 1947 s. 74—75.

Det fanns bland annat en stark tendens hos de redan etablerade mästarna att vilja begränsa antalet nytillkomna. Detta skedde bland annat genom att vinnandet av mästarvärdigheten förenades med stora kostnader. I vissa fall kunde det gå så långt att man gjorde skråna "slutna", d.v.s. med ett fastställt antal mästare. Begränsningen av antalet mästare blev vanlig under den senmedeltida krisen med dess krympande marknader.²⁹

4. Förklaringar till skråorganisationen

Den tyske historikern Georg von Below³⁰ hävdade att skråna bildades på hantverkarnas eget initiativ, och att deras huvudändamål var att uppehålla skråtvånget. I detta låg, som vi sett, reglering av den inbördes konkurrensen och utestängandet av icke-skråmedlemmar från rätten att bedriva yrket. Ämbetet framstår enligt von Below som ett av samhällets myndigheter sanktionerat tvångsförbund, där medlemskap var en förutsättning för utövandet av ett visst yrke.³¹

Henri Pirenne ligger nära von Below när han definierar skråna som

privileged groups of artisans endowed with the exclusive right to practise a certain profession in accordance with regulations laid down by public authorities.³²

Privilegierna erhöles dock inte gratis. Pirenne ser framväxten av skrån som resultatet av mötet mellan två intressen, nämligen hantverkarnas strävan efter monopol och stadsmyndigheternas intresse av att kontrollera och beskatta hantverkarna. Skråbildningen innebar att hantverkarna indelades i yrkesgrupper, som betalade avgifter för privilegier.³³

Finländaren Gunnar Mickwitz hävdade i ett internationellt välkänt arbete att skråna hade en kartellfunktion. Kartellen ledde till artificiell prisstegring (*künstlichen Preiserhöhung*), vilket gav upphov till överproduktion, något som i sin tur ledde till strävan hos ämbetena att begränsa antalet yrkesutövare. I både von Belows och Mickwitz' tolkningar är således såväl konkurrensbegränsningen mellan skrånas medlemmar som utestängandet av konkurrenter viktiga, men hos von Below tycks det senare syftet (utestängandet av konkurrenter) vara det primära. Hos Mickwitz är strävan att hålla nere antalet yrkesutövare (något som ju i praktiken blev följden av restriktionerna mot antagande av nya mästare) snarare något sekundärt, en reaktion på den tendens till överproduktion som den artificiella prishöjningen antas ha givit upphov till.³⁴

²⁹ Sprandel 1971 s. 338. Thrupp 1963 s. 231..

³⁰ För en översikt av de teorier som föregick Below, se Gustafsson 1987 s. 10—11.

³¹ von Below 1926 s. 274.

³² Pirenne 1932 s. 211.

³³ Pirenne 1932 s. 211, Pirenne 1961 s. 183—84. Betr. städernas stora inkomster från skråna, se Gustafsson 1987 s. 21.

³⁴ Mickwitz 1936 s. 13, 162.

Frågan om orsaken till skrånas uppkomst och långvariga existens som institution har på senare år diskuterats av två svenskar. Karl Gunnar Persson kritiserar Mickwitz för användningen av kartellbegreppet, som Persson menar skulle förutsätta en distinktion mellan en kartelliserad och icke-kartelliserad sektor i en ekonomi där i själva verket "all produktion sker i hushållsbaserade enheter, organiserade i skrån".³⁵ Persson menar att typiska medeltida småstäder var relativt isolerade med sitt agrara omland, och att de enskilda producenterna därför hade "marknadsmakt", d.v.s. de kunde påverka den övriga ekonomin på ett sätt som inte vore fallet i en större ekonomi. Några jämviktspriser kunde alltså inte uppstå.³⁶

Persson ser skråväsendets institutioner som ett sätt att minska transaktionskostnaderna³⁷ i den medeltida stadsekonomin. Istället för att se skråväsendet som en hämmande faktor, ser han det som funktionellt för ekonomiskt utbyte i en liten ekonomi.³⁸

Även Bo Gustafssons resonemang kan tolkas i transaktionskostnadstermer. Gustafsson diskuterar framför allt det tyska skråväsendets uppkomst under medeltiden. Han påvisar att kvaliteten på medeltida hantverksprodukter kunde variera starkt. Eftersom informationen om varornas kvalitet var ojämnt fördelad mellan säljare och köpare, bör detta ha lett till att marknaden fick svårigheter att fungera. Stor osäkerhet om kvaliteten på produkterna leder som regel till att vissa potentiella kunder avstår från att köpa, vilket får en allmänt prissänkande effekt. Gustafsson föreslår som förklaring att ämbetena etablerades för att garantera en viss minimikvalitet på produkterna, för att detta skulle leda till stabila inkomster för hantverkarna och för att samhällets allmänna välfärd skulle höjas.³⁹ Detta skedde genom kvalitetskontroll, genom att hantverkarna efter flera prov gavs en "legitimering" och genom att kunden i skråämbete och magistrat hade instanser dit de i nödfall kunde vända sig med klagomål.

Jag skall diskutera de här olika ståndpunkterna senare, i samband med att jag behandlar det svenska skråväsendet.

III.2.3. Medeltida lanthantverk

Även om det specialiserade hantverket i hög- och senmedeltidens Europa i huvudsak kom att lokaliseras till städerna, växte det också fram ett lanthantverk. I

³⁵ Persson 1987 s. 165.

³⁶ Persson 1987 s. 167.

³⁷ Begreppet transaktionskostnad sammanfattar kostnaderna för att skaffa information om möjligheterna till utbyte (search costs), förhandlingar om villkoren för bytet (negotiation costs) och bestämmande av proceduren för att genomdriva bytet (enforcement costs). North & Thomas 1985 (1973) s. 93.

³⁸ Persson 1987 s. 168, 173.

³⁹ Gustafsson 1987 s. 16f.

Tyskland och Frankrike tycks lanthantverket under högmedeltiden i huvudsak ha varit begränsat till mjölnare och smeder. Dessa hantverkare hade framträtt från och med 1100-talet.⁴⁰ Enligt Helga Schultz var i slutet av medeltiden de två yrkena etablerade som byhantverk över hela det område hon undersöker, som omfattar Tyskland samt stora delar av Nederländerna och nuvarande Polen.⁴¹

Under senmedeltiden var emellertid lanthantverket relativt svagt utvecklat öster om Elbe. Redan vid denna tid fanns alltså skillnader som anslöt sig till gränsen mellan *Gutsherrschaft* och *Grundwirtschaft*, även om skillnaderna i agrara regimer ännu bara var under utveckling (se nedan, avsnitt III.3.1.1). Från de västligare delarna av Schultz' undersökningsområde finner vi nämligen exempel på relativt hög lanthantverkartäthet, där hantverket redan under senmedeltiden gått utöver mjölnare och smeder. Bland annat kunde där finnas skomakare, skräddare och vävare. Som regel skötte bondebefolkningen fortfarande snickeri- och timmermansarbeten, men det fanns enstaka yrkesmän även inom dessa verksamheter, liksom det fanns murare.⁴²

Exempel på särskilt allsidigt lanthantverk finner Schultz i början av 1500-talet i Västfriesland. Hantverkarna utgjorde där ca 20 0/00 av totalbefolkningen, varav smeder ca 1,7 0/00, mjölnare ca 0,8 0/00, skräddare ca 5,3 0/00, skomakare ca 1,3 0/00 och vävare ca 3,2 0/00.⁴³ Från 1550-talet finns exempel på betydligt högre täthet av smeder och mjölnare från ett centraltyskt område väster om Elbe.⁴⁴

Som orsaker till det mer välutvecklade hantverket i västra Tyskland anger Schultz dels det måttliga jordrättrycket, dels att landsbygden där var mer genomsyrad av varu-penningrelationer. Detta var särskilt fallet i områden där städerna låg relativt tätt och där förbindelserna mellan stad och land var intensiva.⁴⁵ Schultz antyder redan här en av de viktiga slutsatserna i sin bok: att rikedom på städer, trots de hantverkare som fanns i dessa, tycks ha lett till ett mer välutvecklat lanthantverk.⁴⁶

Det är värt att lägga märke till, att det är under den "feodala krisen" med dess högre levnadsstandard för befolkningsmajoriteten, som beläggen kommer på ett mer utvecklat lanthantverk. Samtidigt finns, som vi sett, tecken på att städernas hantverkare kämpar med krympande marknader.

⁴⁰ Schultz 1984 s.16—17 och 23—24. Duby 1981 s. 206.

⁴¹ Schulz 1984 s. 23. För en översikt av undersökningsområdet, se karta a.a. s. 246.

⁴² Schulz 1984 s. 24—27. Se även Sprandel 1971 s. 218, 339—340.

⁴³ Schulz 1984 tabell 2, s. 151.

⁴⁴ Schulz 1984 tabell 1, s. 150. Området ifråga är en del av Ostthüringen.

⁴⁵ Schulz 1984 s. 26—27.

⁴⁶ Schultz 1984 s. 39f, 47. Se även Sprandel 1971 s. 218.

III.3. Västeuropeiskt samhälle 1500—1800

III.3.1. *Skattestat, bondeskydd och kungamaktens allians med städerna*

På 1500- och 1600-talen ser vi mycket påtagliga tecken på den process som hade pågått sedan 1100-talet och som skulle fortsätta fram till 1800-talets början, nämligen "domänstatens" gradvisa ersättande av "skattestaten". Beteckningarna anspelar på att den av naturaräntor dominerade domänhushållningen gradvis ersattes av penningsskatter.⁴⁷ På samma gång fick centralmakten allt större inflytande. Vi är på 1500-talet inne i begynnelsen av absolutismens epok.

1. "Bauernschutz" och "den andra livegenskapen"

I det kontinentala Västeuropa — inklusive Tyskland väster om Elbe — kom den allt starkare statsmaktens intresse av att bibehålla bönderna som beskattningsobjekt att leda till att adelns makt över dem begränsades. Centralmakten satte gränser för läggandet av nya räntor på bönderna och förbjöd utvidgandet av domänjordarna (de direkt under godsens huvudgårdar brukade jordarna). Även om följden för t.ex. de franska bönderna på 1600-talet blev att den statliga beskattningen lade sten på börda, så blev den långsiktiga effekten att stärka en process som pågått sedan senmedeltiden, och som innebar de västeuropeiska böndernas gradvisa frigörelse från lokal feodal maktutövning. Politiken har på tyska kallats "Bauernschutz". Utvecklingen medförde å andra sidan ökad social skiktning. Jordbrukets underklasser växte starkt i Västeuropa.

I England blev förloppet något annorlunda, även om resultatet i väsentliga avseenden blev likartat. Den engelska adeln var stark på landsbygden, och stärkte sin ställning ännu mer under 1600- och 1700-talen. Arvtagarna till medeltidens feodalbönder (customary tenants, "copyholders") fick inte fortsätta att bruka jorden, utan ersattes av jordbruksentreprenörer, *farmers*, som i relativt stora enheter arrenderade jorden av den adlige jordägaren och brukade den med hjälp av lönearbetare. Även om den engelske farmaren inte ägde sin jord, liknade han knappast den medeltide feodalbonden. Farmarens arrende var klart reglerat, och han fick behålla frukterna av egna ekonomiska initiativ.⁴⁸ I Västeuropa kom alltså under olika former att utvecklas en jordbruksstruktur där ekonomiskt självständiga, relativt välbärgade bondejordbrukare/farmare spelade en stor roll.

⁴⁷ Se Schumpeter 1954 (1918) s. 5—24, som placerar skattestatens framväxt huvudsakligen till 1300- och 1400-talen. För det längre tidsperspektivet se Ardant 1975 s. 174.

⁴⁸ Se t.ex. Kriedte 1983 s. 75.

I öster hade centralmakterna svagt inflytande över landsbygden, som de sökte kontrollera via adeln.⁴⁹ Förutsättningarna för "Bauernschutz" saknades alltså. Jordherrens förtryck av bönderna blev starkare och följderna blev vad som har kallats den "andra livegenskapen". Domänjordarna utvidgades på bondejordarnas bekostnad. På grund av ökande fattigdom fick bönderna på den östeuropeiska landsbygden allt sämre möjligheter att köpa hantverks-, manufaktur- eller industriprodukter.⁵⁰ Som regel var den sociala differentieringen inom landsbygdsbefolkningen mindre i Östeuropa.⁵¹

Ifråga om böndernas ekonomiska och politiska ställning gick en klar gräns vid floden Elbe.⁵² I väster utvecklades på godsens vad som på tyska kommit att kallas *Grundherrschaft*, där bönderna brukade jorden i egen regi och betalade penningarrenden. Öster om Elbe utvecklades i stället *Gutswirtschaft*. Jordherren fick här sina inkomster från domänjordarna. Jordbruksarbetet utfördes av godsets bönder som erlade sin jordränta i form av arbete.⁵³

2. Städerna som kungamaktens allierade och beskattningsobjekt

1500-talet kom att präglas av folkökning och ekonomisk expansion. Bland annat innebar detta att stadsbefolkningarna växte kraftigt, både absolut och relativt. I Tyskland anses t.ex. städerna ha omfattat ca 10% av den totala befolkningen omkring år 1500 och 25% omkring år 1620.⁵⁴

En god del av den absolutistiska statens ekonomi baserades på beskattning av städerna. Å andra sidan garanterades städerna privilegier:

"Towards the towns, the monarchy was prodigal with favours and privileges, though with the other hand it taxed them heavily, and seized a portion of their income."⁵⁵

August Skalweit understryker att stadshantverket på 1700-talet var tyngt av skatter och pålagor och ser i detta en bidragande orsak till att lanthantverk etablerades. Att stadshantverket privilegierades med bannmilsbestämmelser o.d. (d.v.s. förbud mot lanthantverk inom en viss omkrets runt staden) ter sig som en kompensation för alla pålagor.⁵⁶ Kontrasten mot den medeltida, fria staden är rätt påfallande. En gradvis förändring hade skett sedan medeltiden:

⁴⁹ Betr. den preussiska kungens ringa makt över landsbygden på 1700-talet, se Williams 1970 s. 303, 333.

⁵⁰ Jfr Kriedte 1983 s. 28—29, 69.

⁵¹ Schultz 1984 s. 73—78.

⁵² Se t.ex. Kriedte 1983 s. 22, 69.

⁵³ Kriedte 1983 s. 75.

⁵⁴ Du Boulay 1983 s. 115. De Vries 1973 s. 149.

⁵⁵ Braudel 1985 s. 550. Jfr även P. Anderson s. 23.

⁵⁶ Skalweit 1942 s. 5—15.

"In the period from about the fourteenth to the eighteenth century there was a move from the autonomous city, closed in itself, to the subject city, disciplined by the state."⁵⁷

"Disciplineringen" av staden skedde från olika utgångspunkter och på olika sätt på den europeiska kontinenten. I England hade städerna aldrig haft samma autonomi som på kontinenten, men deras mer begränsade frihet visade sig å andra sidan motståndskraftigare.⁵⁸

III.4. Lanthantverk och protoindustri 1500—1850

III.4.1. *Lanthantverk*

1. Den tyska utvecklingen

Vi såg tidigare att det västeuropeiska lanthantverket var relativt utvecklat ännu under hög- och senmedeltid, och huvudsakligen begränsade sig till mjölnare och smeder. Helga Schultz, som studerat lanthantverkets utveckling i Tyskland och angränsande områden, menar att dess omfattning ökade starkt under perioden 1500—1800.⁵⁹

Under expansionsperioden uppträdde i Tyskland en rad yrken, såsom linvävare, skraddare, skomakare och snickare, som nya lanthantverk. De nya yrkena kom, åtminstone i västra Tyskland, som regel att bli vanligare än både mjölnare och smeder. Särskilt betydande var utvecklingen av lanthantverket väster om Elbe. De senmedeltida tendenserna stärktes.

Lanthantverket utvecklades alltså framför allt i områden med *Grundherrschaft*. Den högsta utvecklingsnivån når det i sydvästra Tyskland. Som regel låg antalet mästare inom lanthantverket i västra Tyskland omkring år 1800 vid 30—40 ‰, räknat per landsbygdsinvånare.⁶⁰

I det östbiska området låg lanthantverket på en lägre nivå. Dessa områden karakteriserades också av låg befolkningstäthet. Den sociala differentieringen hade där inte gått lika långt som i västra Tyskland. Öster om Elbe uppgick i typiska fall antalet mästare inom lanthantverket omkring år 1800 till 10—20 ‰ av lantbefolkningen.⁶¹

Ser vi till de enskilda hantverken, är smedyrket det hantverk som varierade minst som promilleandel av lantbefolkningen. I de flesta områden fanns på den tyska landsbygden mellan 2 och 3 smedmästare per 1 000 invånare. En mycket

⁵⁷ Daunton 1978 s. 259.

⁵⁸ Daunton 1978 s. 259. Betr. undermineringen av de senmedeltida städernas oberoende, se även Hibbert 1963 s. 228—29.

⁵⁹ Schultz 1984 s. 17—18.

⁶⁰ Schultz 1984 s. 34.

⁶¹ Schultz 1984 s. 34.

hög siffra, drygt 6 0/00, i det centraltyiska hertigdömet Magdeburg förklarar Schultz försöksvis med böndernas starka ställning i detta område, vilket bör ha tillåtit dem att skaffa större uppsättningar av järnredskap än i övriga delar av Tyskland.⁶²

Skräddarna var däremot betydligt vanligare på den västelbiska landsbygden än på den östelbiska. I områden präglade av Grundherrschaft utgjorde antalet skräddarmästare som regel mellan 4 och 7 0/00 av lantbefolkningen, men i områden präglade av Gutswirtschaft mellan 0,7 och 4,0 0/00.

Skomakare och vagnmakare var också fler väster än öster om Elbe, men mer jämt spridda än skräddarna. Den process där vagnmakaryrket separerats från böndernas självhushåll var dock, säger Schultz, inte avslutad i många nord- och östtyska områden. Det var där snarast regel att bönderna hade verktyg och kunskaper för att utföra enklare vagn- och hjulmakeriarbeten. Vagnmakaren var i sådana områden en tämligen umbärlig daglönare.⁶³

Lanthantverkare av andra yrken förekom endast väster om Elbe i nämnvärt antal. Detta gällde möbelsnickare och timmermän men delvis också linvävare. Medan linvävningen var ett vanligt hantverk i många västelbiska områden — i och för sig förekom det också öster om Elbe — fanns det i Ostpreussen omkring år 1800 fortfarande inte en enda yrkesvävare. Starka öst-västliga skillnader visade också bagaryrket på landsbygden.⁶⁴

Schultz menar att lanthantverket på 1700-talet försåg lantbefolkningen med produkter för de vardagliga behoven. Adelns, prästernas och de rikare böndernas mer differentierade behov tillgodosågs av stadshantverket, som kunde leverera exempelvis finare tyger och skor, silverknappar samt tenn- och kopparföremål.⁶⁵

Enligt Schultz hade lanthantverkets utveckling efter medeltiden sin upprinnelse i den arbetsdelning som utvecklades då bönderna, till följd av de feodala produktionsförhållandenas upplösning, kom att förfoga över större andel av sin produktion. Därvid utvecklades ett slags enkel varuproduktion. Denna kom att gå längst i de stadstätaste områdena, vilket förklarar varför lanthantverket var mest utvecklat där. Eftersom stads- och lanthantverket snarare kompletterade än konkurrerade med varandra, medförde lanthantverkets utveckling ingen tillbakagång för stadshantverket.⁶⁶ Öster om Elbe kom däremot böndernas marknadsproduktion att hämmas på grund av arbetsrätobelastningen.⁶⁷

Schultz diskuterar också folktäthetens betydelse för lanthantverket. Hon finner genom regressionsanalys ett för historiska fenomen "osedvanligt starkt"

⁶² Schultz 1984 s. 36.

⁶³ Schultz 1984 s. 37.

⁶⁴ Schultz 1984 s. 38—39.

⁶⁵ Schultz 1984 s. 42.

⁶⁶ Schultz 1984 s. 43.

⁶⁷ Schultz 1984 s. 76—78.

samband mellan befolkningstäthet och lanthantverkartäthet och menar att 66% av den senare "förklaras" av den förra.⁶⁸ Schultz ser i första hand folktätheten som ett samlande mått på produktivkrafternas utvecklingsnivå.⁶⁹

Huvudsakligen rekryterades 1700-talets hantverkare från de fattigare skikten. Schultz betonar att ett produktionsmedelslöst proletariat även kunde utgöra en *marknad* för vissa yrken, t.ex. bagare.⁷⁰ Hon försöker mäta sambandet mellan social skiktning och lanthantverkets utveckling, men får i regressionsanalys fram ett tämligen svagt samband, något som hon säger möjligen kan bero på att hon i antalet fattiga har en alltför grov mätare på den sociala skiktningen.⁷¹

2. De tyska lanthantverkarnas skråorganisation

Källmaterial för Schultz' översikter är andra författares bearbetningar samt samtida statistik. Primärkällorna tycks som regel vara skattelängder av olika slag.⁷² En fråga Schultz knappast diskuterar är om källmaterialet är likvärdigt över hela det väldiga undersökningsområdet. Förekom det någon gång att folk som i realiteten försörjde sig som lanthantverkare inte kom att registreras i de längder som legat till grund för källorna? Varierade frekvensen av detta fenomen i så fall regionalt?

I en särskild uppsats har Schultz påpekat det intressanta faktum, att de tyska lanthantverkarna som regel var skråanslutna. Emellertid var det endast i de sydvästliga områdena som lanthantverkarna hade samma rättigheter som i staden och var skråmedlemmar på samma villkor som stadshantverkarna. I nordvästra Tyskland betalade lanthantverkarna lägre skråavgifter, men hade också mer begränsade rättigheter vad gäller produktionen. I öster hade lanthantverkarna en ännu mer underordnad ställning i förhållande till städernas skrån. Jordherrarna lyckades där delvis bryta lanthantverkarnas skråförbindelser i slutet av 1700-talet.⁷³

Påpekandet om lanthantverkarnas skråtillhörighet är intressant därför att det strider mot ett ofta förekommande antagande om landsbygdens frihet från skråtvång. Det hade dock varit intressant att se en diskussion som arbetade in variationerna i skråtillhörighet i tolkningen av det på beskattningslängder baserade källmaterialet i Schultz' huvudarbete. Skråna var ju inte bara hantverkarnas egna sammanslutningar utan också organ genom vilka myndigheterna utövade kontroll. Det förekom rimligen oregistrerade hantverkare på landsbygden. Kan

⁶⁸ Schultz 1984 s. 45—46.

⁶⁹ Schultz 1984 s. 75.

⁷⁰ Schultz 1984 s. 35, 39, 47, 48, 60f.

⁷¹ Schultz 1984 s. 76.

⁷² Se, beträffande Schultz' eget material, Schultz 1984 s. 21, 79—82. Se även Kaufhold 1978 s. 12 betr. användningen av "amtliches ... Material".

⁷³ Schultz 1983 s. 334f, 343f, 347f.

vi vara förvissade om att dessa inte var fler i områden där skråna var relativt svaga? Trots denna obesvarade fråga är Schultz' huvudresultat givetvis mycket intressanta.

3. Fiskala effekter av förbud mot lanthantverk

I Tyskland förbjöds ofta olika lanthantverkarkategorier runt städerna, bl.a. de som inte ägde sitt hus. August Skalweit påpekar att effekten av sådana förbud på lång sikt snarast blev att furstemakten gavs tillfälle att öka beskattningen av hantverkarna. De som tillhörde de förbjudna kategorierna tilläts nämligen fortsätta att arbeta runt staden mot att de betalade dubbel "Nahrungsgeld". Myn-digheterna såg därför genom fingrarna då "förbjudna" hantverkare bosatte sig på landsbygden.⁷⁴

4. Brittiskt lanthantverk

Under 1980-talet har det publicerats några engelska uppsatser, som visar att lanthantverket hade en betydligt viktigare ställning på den engelska landsbygden före och under industrialiseringen, än vad som tidigare antagits.

Peter Lindert redovisar bearbetningar av yrkesangivelser i begravningsregister från perioden 1670—1811. På en rad punkter ifrågasätts äldre beräkningar av yrkesstrukturen. Bland annat tycks lanthantverket ha varit betydligt större än vad man tidigare trott. E.A. Wrigley visar, på grundval av folkräkningsmaterial, att lanthantverkarna var många på den engelska landsbygden även under 1800-talets första hälft.⁷⁵

I en lokalhistorisk studie behandlar David Hey ett område i västra England på gränsen till norra Wales. Han menar att ca 10% av alla män var hantverkare omkring år 1600. Att sortera ut hantverkarna från den övriga lantbefolkningen kan dock vara svårt, då de i många fall dessutom brukade jord, i vissa fall t.o.m. stora gårdar:

The craftsmen formed an important occupational group within the sixteenth- and seventeenth-century community of Myddle. One man in every nine was described as such in the parish registers of the middle-sixteenth century, and one man in every seven earned his living from some craft or another a hundred years later. Perhaps one should say earned part of his living, for these men were not divorced from the land. Most of them had at least a small-holding, while some had tenements as large as those of the husbandmen and yeomen.⁷⁶

Bland andra flera av skräddarna hade stora farmer, men bland dem fanns också sådana som inte hade någon jord alls. Socken hade sin vandringsskräddare utan hemvist. En samtida beskrev honom som

⁷⁴ Skalweit 1942 s. 46f.

⁷⁵ Lindert 1980 s. 701f. Lindert & Williamson 1982 s. 387. Wrigley 1986, s. 336.

⁷⁶ Hey 1974 s. 143.

(an) idle fellow who was a taylor and went from place to place to worke in this parish, but had noe habitation.⁷⁷

Principiellt intressant är att både Lindert och Hey använder kyrkobokföring (*burial* och *parish registers*). Enligt Lindert noterades yrkena i dessa källor för att klarare identifiera personer. Huruvida de sattes ut eller ej, berodde på den som skötte bokföringen. Yrkesbeteckningarna hade nästan aldrig fiskala motiv.⁷⁸ Här finns alltså en skillnad i förhållande till det tyska källmaterialet.

III.4.2. Protoindustrin

Om relativt lite är skrivet om pris- och lönehantverk under 1700- och 1800-talen, är desto mer skrivet om "proto-industrialiseringen". I den ursprungliga betydelse termen hade då den lanserades av Franklin Mendels, beskriver den närmast företeelser som på svenska kallats saluslöjd, inklusive förlagstillverkning. Det handlar om bondebefolkningar som i vissa regioner ägnar sig åt säsongbunden hantverksproduktion för marknaden. I vissa fall kan säsonghantverket utvecklas till fulltidssyssla.⁷⁹

Teorin kring protoindustrin, dess uppkomst och konsekvenser, berör en arbetsdelning mellan jordbruk och hantverksproduktion som delvis påminner om den mellan stad och landsbygd, men det är i protoindustrins fall fråga om en inbördes arbetsdelning mellan landsbygdsregioner. Protoindustrialiseringen av sådana områden som var mindre lämpade för jordbruk, innebar ökade avsalumöjligheter för jordbruksproducenter i områden som var mer lämpade för agrar produktion.⁸⁰

Jag skall i den bearbetning av svenskt material som följer fr.o.m. kapitel IV inte syssla särskilt mycket med saluslöjd, men det finns givetvis ändå skäl att ta upp diskussionen kring protoindustrin, inte minst därför att flera av författarna diskuterar uppkomsten av arbetsdelning. Däremot lämnar jag åt sidan såväl den livliga debatt som förts om protoindustrialiseringens konsekvenser på den demografiska utvecklingen, som dess betydelse för utvecklingen av mekaniserad industri.

1. Mendels och Kriedte

Franklin Mendels såg först och främst befolkningstrycket som orsak till protoindustrins utveckling, på samma gång som han ansåg att protoindustrin ledde till snabbare folkökning. Protoindustrin utövades av de fattigaste landsbygds-

⁷⁷ Hey 1974 s. 158.

⁷⁸ Lindert 1980 s. 690. Hey 1974 s. 198—99.

⁷⁹ Mendels 1972. Se även Kriedte, Medick & Schlumbohm 1981 s. 6.

⁸⁰ Mendels 1972 s. 245.

borna i områden som lämpade sig dåligt för jordbruk.⁸¹ De fattigas hantverksproduktion skulle ha underlättats av att verktygskostnaderna var negligerbara. Mendels talar i det fallet dock bara om vävning och spinning.⁸² Peter Kriedte kom senare att vidareutveckla Mendels ståndpunkter med ett resonemang, där protoindustrin kom att utvecklas p.g.a. fallande marginalproduktivitet i jordbruket under folkökningensperioderna. Särskilt skulle det ha gällt de minsta jordbruken.⁸³

Mendels påpekade att säsonghantverket kom att innebära att undersysselsättningen minskade under jordbrukets lågsäsonger. Detta är viktigt, eftersom skillnaden mellan lågsäsong och toppbelastning i åkerbruksarbetet var extra stor i Europas tempererade klimat. Det fanns alltså en hög beredskap hos lantbefolkningen att anta sysslor som kunde minska undersysselsättningen.⁸⁴ Med anknytning till 50- och 60-talens utvecklingsteori menade Mendels vidare att arbetskraft under Västeuropas protoindustrialisering fanns tillgänglig utan alternativkostnad. Medan det är mer än tveksamt om man i dagens u-länder kan flytta arbetskraft från landsbygden utan att skapa ihållande livsmedelsförsörjningsproblem⁸⁵, fanns det enligt Mendels under proto-industrialiseringen ett verkligt arbetskraftsöverskott tillgängligt, eftersom man kunde använda arbetskraft som under jordbrukets lågsäsonger var outnyttjad. Arbetarna förflyttades ju inte från landsbygden.⁸⁶

Tillgången på billig arbetskraft kom att utnyttjas av handelskapitalet i städerna som ombesörjde försäljningen av produkterna och som dessutom, om ett förlagssystem utvecklades, försåg saluslöjdaren med råmaterial.⁸⁷ Handelskapitalisten drog nytta av skrånas lägre grad av inflytande på landsbygden.⁸⁸

Senare forskning har kastat tvivel över den del av Mendels teori som betonar de fattigas roll i protoindustrialiseringen. I många delar av Europa tycks det snarare ha varit mer välbärgade skikt som i varje fall inledde protoindustrialiseringsprocessen.⁸⁹ Sidney Pollard visar att den brittiska 1700-tals erfarenheten klart skiljer sig från de modeller som innebär att den protoindustriella arbetskraften hämtades från en agrarsektor med låg produktivitet. Vid mitten av 1700-talet ter sig den brittiska protoindustriella utvecklingen som ett svar på en höjning av jordbruksproduktiviteten som följdes av prisfall på livsmedel. I de för jordbruk mindre lämpade regionerna gav själva jordbruksproduktionen

⁸¹ Mendels 1971 s. 269—270.

⁸² Mendels 1972 s. 242—43.

⁸³ Kriedte, Medick & Schlumbohm 1981 s. 8, 14—15.

⁸⁴ Mendels 1972 s. 242.

⁸⁵ Jfr Kriedte, Medick & Schlumbohm 1981 s. 28.

⁸⁶ Mendels 1972 s. 254.

⁸⁷ Mendels 1972 s. 242—43.

⁸⁸ Mendels 1982.

⁸⁹ Isacson & Magnusson 1983 s. 58f och där angiven litteratur.

små möjligheter att ta del av den levnadsstandardhöjning som de fallade livsmedelspriserna gav. Den marknad som fanns för arbetskraften i dessa områden fanns i (proto)-industrin, och vid mitten av 1700-talet var efterfrågan på arbetskraft från denna stor.⁹⁰ Även från andra håll har visats att protoindustrin framför allt utvecklades under perioder med stigande reallöner.⁹¹

En invändning som kan riktas mot Mendels teori är att författaren tycks ta för självklart att lantbefolkningen var undersysselsatt under jordbrukets lågsäsonger, så att arbetskraften då fanns tillgänglig utan alternativkostnad. De amerikanska ekonomerna Hymer och Resnick hade, några år före det att Mendels publicerade sin artikel, vänt sig mot den då rådande teoretiska modellen för underutveckling, som antog en situation där jordbrukarna väljer mellan två huvudaktiviteter: jordbruk och fritid eller icke-arbete. Författarna menade att det empiriska materialet visar något annat: att jordbruksproduktionen upptar en ringa del av arbetstiden, och resten av den upptas av andra självhushållsaktiviteter. När ekonomin förändras, är det huvudsakligen så att underlägsna produktionsmetoder byts ut mot överlägsna, baserade på specialisering och utbyte. Även om Hymer och Resnicks påpekande delvis skedde i Boserups efterföljd (se nedan), betonade de mer än hon att den mer eller mindre primitive, förindustriella jordbrukaren som regel kan förutsättas vara upptagen med produktivt arbete, då han inte sysslar med jordbruk.⁹²

III.5. Folktäthet, arbetstid, teknik och produktivitet

Ester Boserups välkända arbete *The Conditions of Agricultural Growth* (1965) tog i första hand upp sambandet mellan folktäthet och jordbruksintensitet. Men hon påpekade också att det är "allmänt känt att arbetsfördelningen och därmed produktiviteten i de icke-agrikulturella verksamhetsgrenarna beror på hur tät bebyggelsen är."⁹³

Ett viktigt komplement till denna tankegång är hos Boserup synen på vad som sker inom jordbruket och hur detta påverkar benägenheten till befolkningkoncentration. Centralt i Boserups teori är påpekandet att primitiva jordbrukare faktiskt använder en rätt liten del av sin tid till jordbruksarbete. Ännu vid korttidstrådejordbruk (*short fallow*), d.v.s. den skördefrekvens som användes i Europa ännu vid tiden för den industriella revolutionen⁹⁴, var det karakteristiskt med långa dödsäsonger.

⁹⁰ Pollard 1986 (1981) s. 6.

⁹¹ Isacson & Magnusson 1983 s. 59 och där angiven litteratur.

⁹² Hymer & Resnick 1969 s. 493.

⁹³ Boserup 1973 (1965) s. 83.

⁹⁴ Jämför här Gadd 1983 s. 28f.

En grundläggande tankegång hos Boserup är att jordbrukets intensifiering (stigande skördefrekvens) under förindustriella teknologiska förhållanden som regel medförde ökad arbetsbörda, eftersom antalet timmar i löpande jordbruksarbete och investeringar ökade snabbare än avkastningen. Denna tankegång får väl sägas ha blivit rätt allmänt accepterad. Som mer diskutabel ter sig Boserups slutsats av resonemanget, nämligen att befolkningen inte självmant antas gå över till de intensivare jordbruksmetoderna, utan gör det först under trycket av en växande befolkning.⁹⁵ En viss skepsis till den del av Boserups teori som berör själva orsakssambandet mellan folkökning och jordbruksintensifiering, behöver givetvis inte innebära ett förkastande av hela teorin.

Ett viktigt påpekande hos Boserup är att förindustriella jordbrukarbefolkningar som regel, i sin strävan att undvika sjunkande arbetsproduktivitet, kommer att undvika befolkningskoncentrationer. Som en bieffekt av detta kommer också förutsättningarna för arbetsdelning att hållas tillbaka.⁹⁶

Boserups teori ger vissa aspekter på den diskussion om jordbrukets marginalprodukt som förs av Kriedte.⁹⁷ Att arbetsinsatsen i löpande jordbruksarbeten vid högre skördefrekvens ökar mer än avkastningen, måste innebära att marginalproduktiviteten sjunker, men å andra sidan visar Boserup hur jordbrukarbefolkningar genom att byta till system med stigande skördefrekvens (något som i sin förlängning innebär nya odlingssystem) kan förhindra att marginalproduktiviteten närmar sig noll. Det är ju ingen tvekan om att hennes teori, i kontrast mot Kriedtes, beskriver hur man produktivt kunde använda allt större mängder arbete i jordbruket.

Boserups teori illustrerar också hur den agrara utvecklingen förutsätter ny redskapsteknik.⁹⁸ Ett konkret exempel på hur detta kunde påverka arbetsdelningen finns i ett arbete som publicerades ungefär samtidigt med Boserups, i vilket den norske agrarhistorikern F. Valen-Sendstad visade hur övergången från trä- till järnredskap medförde att självförsörjningen med redskap måste upphöra.⁹⁹

⁹⁵ Jfr Herlitz 1974 s. 24. Gadd 1983 s. 28—29.

⁹⁶ Boserup 1973 (1965) s. 83—84. Boserups resonemang innebär dock en förenkling. Där man tillämpar bevattnat jordbruk med flera skördar finns tydligen en tendens till "frivillig" befolkningskoncentration. Tydligen blir det en fördel vid de stora investeringar som blir nödvändiga. Skillnaden mellan Europa och Asien i fråga om kolonisationsbenägenhet — det expansiva Europa på jakt efter nya jordar att odla upp, medan Kina koncentrerade sig på att vidareutveckla bevattningssystemen har blivit ett viktigt tema hos beskrivarna av 1500- och 1600-talens "världsekonomi", Immanuel Wallerstein och Fernand Braudel (Wallerstein 1974 s. 54f, Braudel 1982 s. 130). Den europeiska strävan att kolonisera — först det glesbefolkade Östeuropa, så Utomeuropa — stöder dock riktigheten i Boserups resonemang, t.o.m. *short-fallow*.

⁹⁷ Kriedte 1983 s. 75. Se ovan, avsnitt III.4.2.1.

⁹⁸ Boserup 1973 s. 25—30.

⁹⁹ Valen-Sendstad 1964 s. 235f.

III.6. Den agrara revolutionen och landsbygdens ruralisering

Förutom att vara den industriella revolutionens epok, är perioden efter 1750 också den agrara revolutionens. Även om man kunnat se stora förändringar i jordbruket redan tidigare i begränsade delar av Västeuropa, är det först strax efter år 1800 som per capita-produktionen av livsmedel ökar varaktigt.

Från medeltiden och framåt hade livsmedelsproduktionen haft en tendens att växa långsammare än befolkningen under perioder av långvarig folkökning. Detta ledde till starkt ökande livsmedelspriser under 1200-talet, 1500-talet och senare hälften av 1700-talet. Strax efter år 1800 började emellertid de relativa priserna på livsmedel att sjunka, trots att folkökningen var snabbare än någonsin. Förändringen kan delvis ses som en effekt av förbättrade redskap (t.ex. jämplogar), nya odlingsväxter (potatis i Nordeuropa, majs i Sydeuropa) och nya odlingssystem (odling av foderväxter). Men en mer övergripande förklaring ligger förmodligen på ett annat plan: Den ökade jordbruksproduktionen var ett resultat av bondejordbrukets emancipation; de feodala ägande- och jordrättsförhållandenas gradvisa ersättande av modernt, enskilt jordäggande samt moderna arrende- och beskattningsformer.

J. Merrington lyfter i en artikel fram Marx´ idé om den västliga civilisationens ursprungligen lantliga karaktär. Det är först i och med den kapitalistiska industrialismen som landsbygden genomgår en "ruralisering" från att tidigare inte ha utgjort någon renodlat agrar miljö:

Från att ha varit ett centrum för all slags produktion, en autonom primär sektor som innefattade hela den samhällsliga produktionen, blir landsbygden identisk med "jordbruk", dvs en särskild näringsgren för framställning av mat och råmaterial...¹⁰⁰

I allt högre grad ägnade man sig på landsbygden enbart åt jordbruk. Att en sådan process blivit tydlig i t.ex. Sverige vid mitten av 1800-talet, antyddes redan i inledningskapitlet.

Som framgått av detta kapitel, hade dock den inledande arbetsdelningen mellan jordbruk och hantverk delvis utspelat sig på landsbygden, då bönderna delegerade alltmer av det arbete som tidigare gjorts inom självhushållet till lanthantverkare och saluslöjddare. På det stadiet var det uppenbarligen inte fråga om någon "ruralisering" av landsbygden. Ser vi specialiserad hantverksproduktion som en urban företeelse, tycks perioden ca 1500—ca 1800 snarare in-

¹⁰⁰ Merrington 1980 (1976) s. 219.

nebära en "urbanisering" av landsbygden.¹⁰¹ Först under 1800-talet sätter ruraliseringsprocessen in.

III.7. Några slutsatser och frågor

III.7.1. *Var huvudgårdshantverkarna ursprunget, eller växte hantverket fram inom bondebefolkningen?*

I och för sig förekom det uppenbarligen arbetsdelning i förhistoriska samhällen utan klassuppdelning, men den tidigaste medeltida yrkesspecialiseringen finns i det historiska källmaterialet belagd vid godsens huvudgårdar. Vad som medverkade till att hantverkarna så småningom släpptes från dessa, var förmodligen de problem som uppstod med att hantverkarna inte kunde hållas kontinuerligt sysselsatta. Särskilt bör detta ha blivit fallet, om adelsmannen önskade alltmer specialiserade hantverkartjänster, som i princip krävde fler hantverkare.

I vissa fall tycks ett ökat disponibelt penningöverskott hos adeln ha lett till att denna i stället kom att utnyttja hantverkare mot betalning.¹⁰² Hantverkaren bosatte sig nu i staden och kunde söka sina kunder även bland andra samhällsgrupper.

Ett alternativ var att jordherren delade med sig av sina underlydande hantverkarens tjänster till de kringboende bönderna, som fick bidra till hantverkarens försörjning.¹⁰³ I det förra exemplet uppstår stadshantverkare, i det senare utvecklas huvudgårdens hantverkare till lanthantverkare med inriktning på jordbrukarbefolkningen.

Emellertid har det också hävdats att hantverk, särskilt i form av ambulerande lönehantverk, kan ha uppstått inom bondebefolkningen själv.¹⁰⁴ Det bör i detta sammanhang beaktas att lanthantverket tycks ha nått sin högsta utveckling i områden med *Grundherrschaft*, något som innebar relativt självständiga bönder.

*

En fråga vi kan ställa oss inför bearbetningen av det svenska materialet, är om detta huvudsakligen stöder teorierna om godsens huvudgårdar som ursprung-

¹⁰¹ Marx använder uttrycket "landsbygdens urbanisering" i en ofta citerad passage om den västliga civilisationens ursprung (Marx 1969 (1964) s. 78). Jag använder här uttrycket i mer begränsad betydelse; det var förmodligen inte ett framväxande lanthantverk Marx i första hand tänkte på, utan städernas allmänt växande inflytande i det ursprungligen nästan stadslösa Västeuropa.

¹⁰² Detta har särskilt understrukits av Rodney Hilton. Jfr ovan, avsnitt III.2.2.1.

¹⁰³ Bücher 1901 s. 121f.

¹⁰⁴ Bücher 1901 s. 191f.

liga hantverkarcentra, eller om det snarare antyder att specialiserat hantverk uppstått som en arbetsdelning inom bondeklassen. Den svenska adeln var relativt svag och fåtalig, och dess roll för hantverkets utveckling kan därmed förväntas ha varit liten. Å andra sidan var bondeklassen relativt självständig och stark. En ekonomiskt oberoende bondeklass har i andra länder visat sig vara förmånlig för utvecklingen av lanthantverk. Varför ger källorna ett så starkt intryck av outvecklat lanthantverk i Sverige? Vad betydde i detta sammanhang olikheterna i social struktur mellan å ena sidan det bondedominerade Väst-Sydöstsverige och å andra sidan det mer adelsdominerade centrala Östsvrige och Skåne? Även bortsett från huvudgårdarnas roll, har det för svenskt (skånskt) vidkommande hävdats att det ambulering löneshantverket ursprungligen tillkommit "för att täcka de högre ståndens behov och att deras alster först sekundärt vunnit insteg bland allmogen".¹⁰⁵

Som helhet karakteriserades Sverige av en ekonomiskt oberoende allmoge. *Gutswirtschaft* var föga utbrett. Adeln och överklassen var förhållandevis svag och fattig. Vad innebar detta för hantverkets utveckling?

III.7.2. *Varför flyttade de medeltida hantverkarna till staden, och varför ökade därefter åter lanthantverkets omfattning?*

1. Den kontinentala och engelska utvecklingen

En utveckling av böndernas efterfrågan på hantverksprodukter antas ha kunnat ske under perioder då jordräntan tog en mindre andel av böndernas — eller vissa bondeskikt — produktion. En sådan process tycks ha varit igång under högmedeltiden. Om nu bönderna redan på 1200-talet var viktiga kunder till hantverkarna, varför koncentrerades det medeltida europeiska hantverket till städerna?

Flera författare ser hantverkets koncentration till städerna som ett sekundärt fenomen i förhållande till handeln.¹⁰⁶ Om vi utgår från att staden var en plats dit bonden, sedan penningräntor blivit vanliga, tog sitt överskott av jordbruksprodukter för att sälja, kan detta ge en del av förklaringen till att även hantverkarna koncentreras till staden, så länge de var relativt fåtaliga i förhållande till bondebefolkningen. Eftersom i princip alla bönder skulle fara till staden med sina jordbruksprodukter, besparades de flesta av dessa ytterligare resor om även de hantverkare de önskade anlita fanns där. Så länge hantverkaren hade sin kundkrets utspridd över ett stort område, var det särskilt angeläget för honom att vistas där så många som möjligt kunde nå honom till lägsta möjliga kostnad.

¹⁰⁵ Hanssen 1977 (1952) s. 496.

¹⁰⁶ Hicks 1969 s. 28—29, Pirenne 1961 s. 44, Sprandel 1971 s. 218.

Om däremot hantverkarna i ett visst yrke på grund av ökad efterfrågan kom att bli fler, försvann gradvis styrkan hos detta motiv för hantverkarna att koncentreras till staden. Varje hantverkare kunde nu finna en tillräcklig kundkrets inom ett relativt begränsat landsbygdsdistrikt. Koncentrationen av hantverket till städerna bör alltså ha varit ekonomiskt motiverad framför allt så länge hantverkarna var relativt få och de var beroende av efterfrågan från ett stort område.

Dock kan det finnas fler faktorer som bidrog till det ökande lanthantverket efter medeltidens slut. Om hantverkarna hade samlats till städerna för att undkomma "the injustice of their oppressors"¹⁰⁷, är det tänkbart att mer stabila politiska förhållanden på landsbygden, och mindre godtycke i uttaxeringen av skatter, med tiden gjort landsbygden mer attraktiv som vistelseort för hantverkare. Det förefaller t.ex. som om det i Tyskland på 1700-talet var stadshantverkarna, snarare än lanthantverkarna, som dignade under skattebördan. Stadshantverkarna måste därför kompenseras med privilegier.¹⁰⁸

2. Var utvecklingen annorlunda i Sverige?

Det går alltså att finna olika motiv för att de västeuropeiska lanthantverkarna koncentrerade sig till städerna. I Sverige låg emellertid städerna mycket glest även långt fram i tiden. Vad betydde detta för det svenska hantverket?

I Karl Büchers resonemang uppstod hantverket ursprungligen på landsbygden (antingen vid huvudgårdarna eller bland bönderna) och förflyttades sedan in till staden. Brist på städer behövde alltså enligt honom egentligen inte betyda att specialiserat hantverk inte existerade. Bland annat betonade han vandringshantverket som en ursprunglig form för specialiserat hantverk på landsbygden. Fanns sådana former av hantverk på den medeltida svenska landsbygden och levde de kvar även senare? Om det var så att de kontinentala och engelska städerna blomstrade p.g.a. det feodala förtrycket på landsbygden, hade i så fall andra former av arbetsdelning än stadshantverk lättare att överleva i en ekonomi som den svenska, med relativt svag feodal överklass och stark bondeklass?

I Tyskland var antalet registrerade lanthantverkare som störst där städerna låg som tätast. Vad kom variationer i stadstäthet och i stadsbefolkningens andel av totalbefolkningen att få för effekt på det svenska lanthantverkets regionala fördelning?

Med tanke på att mycket skrivits om självhushållningens utbredning på den svenska landsbygden, är det naturligtvis också tänkbart att vi där kommer att finna mycket litet av specialiserat hantverk. Är det möjligen en primitiv självhushållarekonomi vi kommer att stöta på i de svenska källorna?

¹⁰⁷ Smith 1961:1 s. 426.

¹⁰⁸ Skalweit 1942 s. 13.

III.7.3. Långdistanshandel och interregional arbetsdelning som drivkraft på lokal arbetsdelning

En dominerande tankelinje har länge varit långdistanshandelns roll som ekonomisk pådrivare. När på senare årtionden många forskare har betonat kampen om jordbrukets överskott (merprodukt) som en viktig (eller t.o.m. primär) pådrivande faktor, har detta i viss mån framställts i opposition till idén om långdistanshandelns pådrivande roll. I den diskussion som förs här, behöver vi inte ta ställning i debatten om "primär drivkraft", eftersom jag här för en begränsad diskussion kring mer direkta drivkrafter till sådan lokal arbetsdelning som yttrar sig i specialiserat hantverk för den nära marknaden.

Vad som här skall diskuteras är följderna av interregional arbetsdelning på närhantverket. För den interregionala arbetsdelningen är uppenbarligen långdistanshandeln ett villkor (under förutsättning att vi ser varuutbytet mellan olika regioner, t.ex. Sjuhäradsbygden och Skaraborgs slättbygder, som långdistanshandel). Jag bortser från frågan om vad som är orsak och verkan i utvecklingen av sådan arbetsdelning, och nöjer mig med att diskutera vad den kan ha för effekt på närhantverkets utveckling. Om vi begränsar oss till landsbygden, är protoindustrialiseringsprocessen (uppdelningen på saluslöjdsområden och områden som drivs att producera ett agrart överskott) ett viktigt exempel på interregional arbetsdelning, liksom särskilt för svensk del bruksnäringen. I det sistnämnda fallet tycks ju för övrigt, med tanke på metallexporten, en diskussion kring långdistanshandelns och den utrikes efterfrågans pådrivande effekt särskilt relevant.

Den interregionala arbetsdelningen bör på flera sätt ha varit av betydelse för utvecklingen av specialiserat närhantverk. För det första torde den ha verkat pådrivande på utvecklandet av varu-penningrelationer i allmänhet. Men dessutom, och förmodligen lika viktigt, kom förutsättningarna för självhushållsproduktion av hantverksalster att påverkas negativt, både för hushållen i den protoindustriella (eller bruks-) regionen och i områdena som utvecklade specialiserat jordbruk. I de senare områdena kom som regel jordbrukets arbetssäsonger att förlängas, vilket behandlas närmare i följande kapitelavsnitt.

Protoindustrin kom att innebära, att arbetskraften kunde användas på ett mer inkomstbringande sätt än tidigare under jordbrukets lågsäsonger. Saluslöjden var inte säsongssyssla av samma tvingande skäl som åkerbruket, utan kunde i princip bedrivas året runt och fyllde därmed i första hand ut jordbrukets lågsäsonger. Saluslöjdaren som behövde ett par nya skor kunde välja mellan att antingen avbryta sin specialiserade produktion (saluslöjden) och själv göra skorna, eller fortsätta sin slöjd och betala någon annan för att tillverka dem. Med tanke på de specialistkunskaper han besatt i sin slöjd och de produk-

tionsmedel som fanns investerade däri, bör det senare alternativet som regel ha varit fördelaktigare. Eftersom protoindustriella områden utmärktes av att många hushåll sysslade med saluslöjd, bör detta ha kunnat leda till ganska betydande marknader för närhantverkare, som t.ex. skräddare eller skomakare.

Bruken var viktiga, eftersom deras verksamhet innebar att relativt stora mängder människor hade mer eller mindre kontinuerlig sysselsättning utanför jordbruket. De bruksanställda hade uppenbarligen betydligt mindre möjlighet än jordbrukarbefolkningen att ägna sig åt självhushållsaktiviteter. Kom de därmed att utgöra en marknad för specialiserade hantverkare?

III.7.4. *Jordbruk och arbetsdelning*

1. Utnyttjande av specialiserat hantverk kompenserar jordbrukets förlängda arbetstid?

Boserups arbete¹⁰⁹ antyder ett intressant spänningsförhållande mellan å ena sidan de åtminstone på kort sikt negativa följderna av ökad befolkningstäthet i form av större arbetsbördor i jordbruket, och å andra sidan de positiva följderna av samma folkökning i form av växande möjligheter till produktiva investeringar och arbetsdelning. Jag skall här skissera några tänkbara linjer för utvecklingen av arbetsdelning med utgångspunkt från Boserup.

I en glesbefolkad ekonomi kan vi vänta oss att befolkningen bedriver ett jordbruk med relativt liten arbetsinsats, eftersom produktiviteten är hög per arbetstimme. Å andra sidan är produktiviteten låg i hantverksproduktionen, eftersom den måste bedrivas med ringa grad av arbetsdelning och som regel inom självhushållet. Jordbrukets höga arbetsproduktivitet ger dock möjlighet för självhushållaren att lägga ned relativt mycket arbete på icke-jordbruksproduktion. Produktivitetskraven på hantverksproduktionen är alltså måttliga. Dessutom har bondehushållen i ett relativt glesbefolkat samhälle förhållandevis små behov av bearbetade produkter. Man använder t.ex. — i kraft av relativ rikedom på kreatur — läder och skinn i stället för textilier¹¹⁰ och man använder i och med den låga skördefrekvensen enkla jordbruksredskap, som bonden själv kan tillverka.

Med ökad folktäthet följer ett större arbetskraftsbehov både i jordbrukets löpande arbeten och i dess investeringsarbeten. Men med folkökningen följer också bättre möjligheter att tillämpa arbetsdelning i icke-jordbruksproduktion. En strävan hos befolkningen att kompensera sig för den fallande produktivi-

¹⁰⁹ Boserup 1965. Se ovan, avsnitt III.5.

¹¹⁰ Jfr Wilkinson 1973 s. 4, 127—29, 151, 157, 186. Det bör observeras att skinnkläder spelade en betydande roll hos den svenska allmogen ännu omkring år 1800. Jfr Hanssen 1977 s. 199, Salander 1811 s. 71. Se även nedan, kap. VI.3.

teten i jordbruket vore en tänkbar drivkraft till att utnyttja de möjligheter till produktivitetensökning i den icke-agrara sektorn, som arbetsdelningen ger.

Förutom att bondehushållet, p.g.a. ökad arbetsbörda i jordbruket, bör ha haft svårare att klara självhushållningen med hantverksprodukter, ledde intensifieringen av jordbruket till behov av nya redskap som ofta krävde specialiserad hantverksskicklighet för sin tillverkning. Även på andra sätt kan den ökande folktätheten ha lett till mer arbetskrävande metoder inom icke-jordbruksproduktionen. Färre kreatur i förhållande till befolkningen bör t.ex. ha lett till ökad användning av vävda fibrer, något som krävde mer arbete. Den relativa nyttan av att anlita en specialiserad hantverkare, med dennes högre produktivitet, blev därmed större.

Då den ökande folktätheten ger möjligheter till specialiserad hantverksproduktion sjunker priset¹¹¹ på hantverksprodukter, eftersom hantverkaren har högre arbetsproduktivitet vid tillverkning av sådana än den självhushållande bonden. Bonden får då en komparativ fördel vid produktionen av jordbruksprodukter. Från att ha varit "allproducent" tjänar han nu på att i högre grad koncentrera sig på jordbruksproduktion och i stället köpa hantverksprodukter. Detta är givetvis fallet även om produktiviteten per arbetstimme långsiktigt sjunker i jordbruksproduktionen, eftersom bonden likafullt drar nytta av hantverkarens högre produktivitet.

Dock finns det en gräns för hur långt bondens arbetsdelning med specialiserade producenter med fördel kan drivas. Detta beror på jordbrukets säsongbundenhet. Om hantverksproduktionen inom självhushållet till stor del har utförts under jordbrukets lågsäsonger, kan det vara svårt att fylla dessa med produktivt arbete om bonden istället anlitar professionella hantverkare (mer om detta nedan). Bonden tjänar mest på att anlita specialiserade hantverkare för sådana sysslor som inkräktat på jordbruksarbetet under dess högsäsonger.

Detta synsätt presenteras inte med anspråk på att kunna ersätta teorierna där den dynamiska faktorn utgörs av variationer i jordrätetrycket. Ett resonemang kring arbetsdelningen som utgår från jordbrukets arbetskraftsbehov, folktäthetens utveckling och behovet av mer utvecklade hantverksprodukter, kan dock komplettera resonemang där den springande punkten är jordrätetryck och böndernas förfoganderätt till sin produktion.

2. Förlängd arbetstid i jordbruket vid ökad avsalu

När det gäller 1700- och 1800-talens Sverige, tycks det knappast kunna talas om en sjunkande arbetsproduktivitet (arbetstimmar/ producerad enhet) i jordbrukets löpande arbeten. Snarare bör den ha varit konstant, eller från ca 1800

¹¹¹ Ordet pris står här för utbytesförhållande i bred bemärkelse, och behöver inte förutsätta prisbildning i modern mening.

t.o.m. något ökande.¹¹² Likafullt kan arbetsinsatsen i jordbruket ha ökat i begränsade områden, som resultat av att efterfrågan på jordbruksprodukter ökade. Ett karakteristikum för nästan all jordbruksproduktion, inte minst av den typ som bedrevs i Sverige ännu omkring år 1800, är att sysselsättningen var ojämnt fördelad över odlingssäsongen. Det fanns en stark tendens till flaskhalsar i produktionen. Skörden var t.ex. kraftigt tidsbegränsad. Även om det hade varit möjligt att öka arbetsinsatsen i jordbruksarbete under övriga delar av året lönade det sig ofta inte, eftersom man inte hade nog arbetskraft för att ta vara på ytterligare skörd. Om man i en sådan situation kunde höja arbetsproduktiviteten i de mest arbetsbelastade momenten (skörd, plöjning etc.), blev det möjligt att odla upp mer jord per capita. Därmed blev arbetsinsatsen i jordbruket större under dess lågsäsonger. En lönande avsaluproduktion av jordbruksprodukter ökade alltså benägenheten att förlänga arbetstiden och arbetssäsongerna inom jordbruket.

Även jordbrukets investeringsarbeten, såsom brytande av nya åkrar, stenröjning av existerande åkrar och dränering, krävde i Sverige under perioden av stark nyodling ca 1730—1860 mycket arbetstid. Denna typ av arbeten utfördes ofta av obesuttna. Som helhet torde efterfrågan från jordbruket på arbetskraft ha ökat fram till 1800-talets mitt.¹¹³

3. Säsongbunden ökning av arbetskraftsefterfrågan i jordbruket

Trots allt fortsatte jordbruksarbetet att vara säsongbundet. Även om man strävade att minska de årstidsbundna skillnaderna i arbetsböda, så hade förmodligen själva den gradvisa övergången till spannmålsproduktion på animalieproduktionens bekostnad (detta hade kännetecknat det europeiska jordbruket under folkökningsperioder alltifrån medeltiden) en tendens att öka dessa skillnader.¹¹⁴ Eftersom åkerbruk nämligen medförde större säsongvariationer i arbetskraftsbehov än kreatursskötsel, var vid ökning av spannmålsproduktionen — så länge åkerbruket huvudsakligen bedrevs enligt "short-fallow"-system — säsongvariationerna i sysselsättning svåra att motverka.

Om en bonde varaktigt behövde mer arbetskraft, kunde han förfara huvudsakligen på två sätt. Antingen kunde han anställa ytterligare tjänstefolk på års-

¹¹² Jag hävdar i Gadd 1983 s. 257f, 281 en grovt taget oförändrad produktivitet i det löpande jordbruksarbetet 1750—1850. Åsikten bygger dock huvudsakligen på en skattning av arbetsinsatsen per åkerareal i spannmålsproduktionen. Som påpekats av U. Herlitz 1988 s. 66 bör dock även arbetet med dragdjuren (höbärgning, skötsel) tas med i bilden. Det med järnplogarnas inträde på slättbygden ca 1800 fallande dragdjursantalet per utsädestunna talar då för en viss höjning av arbetsproduktiviteten i jordbruksproduktionen.

¹¹³ Gadd 1983 s. 285. Jfr Myrdal 1991 s. 87, där denne hävdar att en stor del av 1800-talets obesuttna ägnade mer arbetstid åt jordbruksarbete än bönderna.

¹¹⁴ Slicher van Bath 1966 (1963) s. 61—62. Beträffande större säsongvariationer i åkerbruk, se Kriedte, Medick & Schlumbohm 1981 s. 14.

basis (d.v.s. dräng eller piga) eller också kunde han välja att anlita daglönare. Om han anställde ytterligare tjänstefolk kunde han visserligen vara säker på att ha arbetskraften tillgänglig då den behövdes, men kunde å andra sidan få problem med att sysselsätta drängen eller pigan under jordbrukets lågsäsonger. På så sätt kunde ett system som byggde på tjänstefolk stå i vägen för anlitan­de av specialiserade hantverkare, eftersom bonden torde ha varit angelägen om att använda hushållets egen arbetskraft under lågsäsongerna. Även om drängen som slöjdade ett redskap tog längre tid på sig än vad en hantverkare skulle ha gjort, skulle drängen i vilket fall som helst ha sin lön och borde därför syssel­ sättas.

En alternativ lösning på problemet med tjänstehjonets försörjning under lågsäsonger tycks ibland ha varit att bonden kunde låta tjänstehjonet försörja sig själv med t.ex. hantverksarbete för andra hushåll under lågsäsongerna. I t.ex. Sverige på 1700-talet var en sådan lösning visserligen inte lagenlig, men detta behövde inte vara något oöverstigligt hinder i realiteten.¹¹⁵

4. "Daglönarsamhället"

Som regel torde dock stark säsongbundenhet i arbetskraftsefterfrågan ha med­fört att bondehushållet föredrog att i ökad utsträckning anlita daglönare. Den österrikiske historikern Michael Mitterauer har urskilt två huvudsakliga sam­hällsvarianter med avseende på arbetskraftsrekryteringen, nämligen "tjänste­ folkssamhällen" och "daglönarsamhällen". Tjänstefolkssamhällena utgjordes framför allt av områden med stor kreatursskötsel, medan daglönarsamhällena fanns i områden med stor spannmåls- och framför allt vinodling. Orsaken till skillnaden i arbetskraftsrekrytering söker Mitterauer i att kreaturen krävde kon­ tinuerlig skötsel, varför daglönare inte var lämpliga.¹¹⁶

Om vi tills vidare lämnar Mitterauers resonemang, kan vi konstatera att stor efterfrågan på lönearbetskraft kunde medföra att hushåll bildades, som base­ rade en stor del av sin existens på löneinkomster (t.ex. många av de svenska obesuttna på 1700-talet).¹¹⁷ Då möjligheterna till löneinkomster från jordbruket var säsongbundna, bör hantverksproduktion för andra hushåll ha varit en tänk­ bar inkomst­källa för sådana obesuttna hushåll.¹¹⁸ I en ekonomi där bönderna var inriktade på att lösa arbetskraftsbehov med tillfälligt anställd lönearbets­ kraft, bör det dessutom ha legat närmare till hands för dem att anlita hant­ verkare (som ju också i många fall utförde sitt hantverksarbete mot lön), än i det samhälle där bönderna huvudsakligen hade årsanställd arbetskraft.

¹¹⁵ Harnesk 1990 s. 133f.

¹¹⁶ Mitterauer 1986 s. 198f.

¹¹⁷ Jfr Winberg 1975 s. 268f.

¹¹⁸ Jfr Myrdal 1991 s. 86—87.

I och med betoningen av den indirekta betydelsen av säsongvariationerna i jordbrukets arbetskraftsefterfrågan återser vi här ett slags "Mendelsk" situation. I viss opposition mot Mendels och Kriedte vill jag dock understryka, att säsongarbetslöshet kan ha uppstått som en indirekt följd av *efterfrågan* på arbetskraft från jordbruket. Detta kan vara fallet, om denna arbetskraftsefterfrågan är tillräcklig för att åstadkomma framväxten av ett mer eller mindre jordlöst skikt av lönearbetare, men (p.g.a. säsongvariationerna) är otillräcklig för att kunna fylla hela arbetsåret.

Jag diskuterar, till skillnad från Mendels och Kriedte, inte heller i första hand förutsättningarna för saluslöjd i regioner som var mindre lämpade för jordbruk, utan effekterna av den säsongarbetslöshet som kunde uppstå hos lönearbetsarkushåll i jordbruksdistrikten. I princip borde sådan partiell undersysselsättning nämligen kunna leda till uppkomsten av ett deltidshantverk för lokal efterfrågan, alltså ett hantverk som ännu mer än andra dåtida närhantverksformer utmärktes av ofullständig yrkesspecialisering. Under jordbrukets högsäsonger var man sysselsatt med jordbruksarbete, men under dess lågsäsonger försörjde sig vissa hushåll med hantverksarbete för andra hushåll.

Ovan har framhållits, att en ökning av spannmålsodling, i varje fall så länge den bedrevs som "short fallow cultivation", bör ha stärkt säsongvariationerna i jordbrukets arbetskraftsefterfrågan. Dock bör vi komma ihåg, att det skandinaviska jordbruket under alla förhållanden var starkt säsongbundet p.g.a. klimatet. Slåttern och bärgningen av kreatursfoder krävde t.ex. intensivt arbete under en viss säsong.

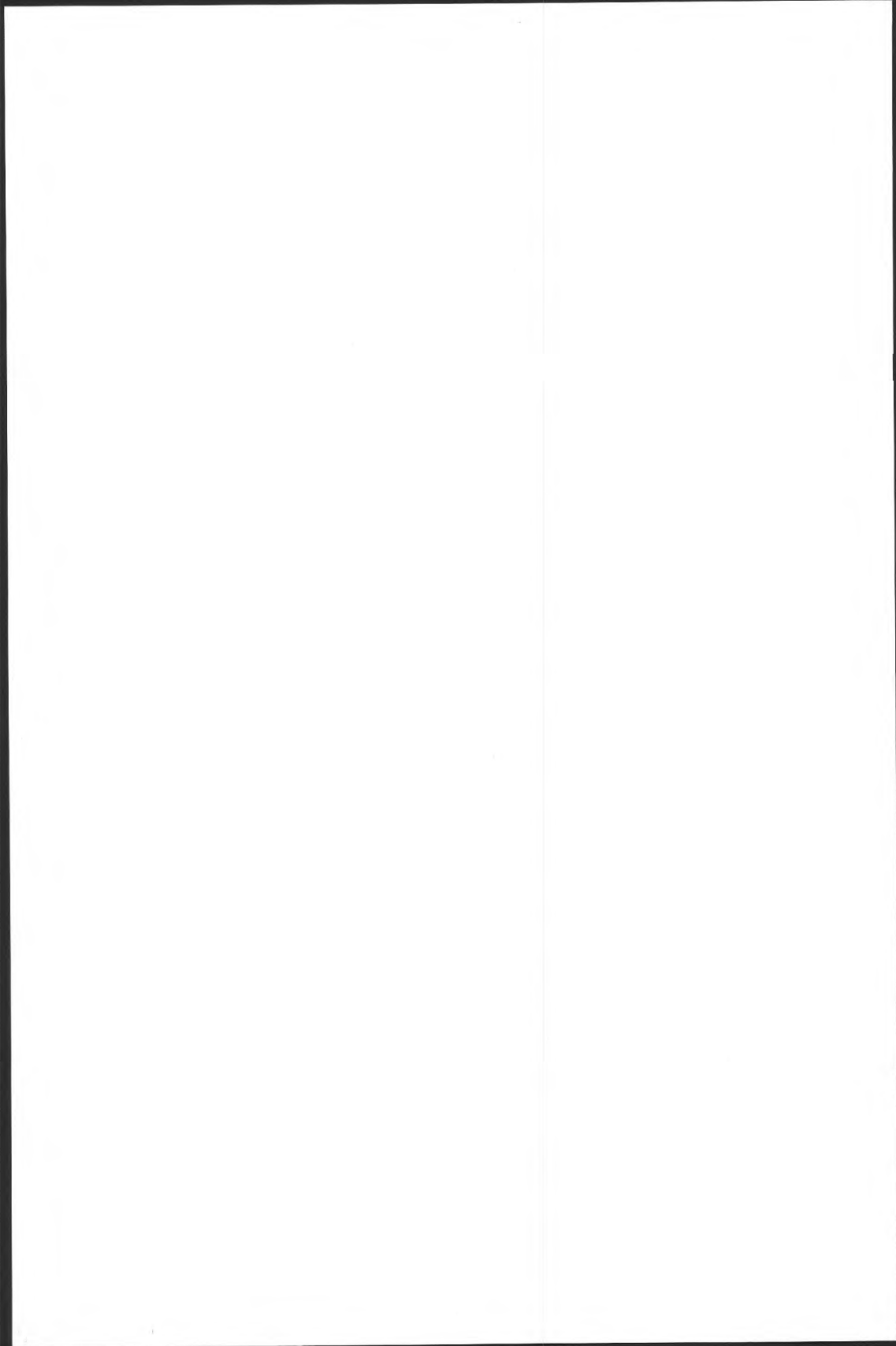
*

Särskilt i västra Sverige växte under 1700- och 1800-talen antalet torpare, backstugusittare och inhysseshjon.¹¹⁹ Dessa kategorier hade som regel lönearbete på bondgårdarna som viktig inkomstkälla. Om det någonstans i Sverige fanns ett "daglönarsamhälle", bör det ha varit här. I centrala Östsvrige och delvis i Skåne etablerades däremot en struktur med helårsanställda gifta lantarbetare, s.k. statare. Kom denna typ av skillnader att få någon inverkan på formerna för det svenska lantantverket?

¹¹⁹ Wohlin 1909 s. 152—157.

Andra avdelningen

1700-och 1800-TALENS STATISTISKA OCH
KAMERALA MATERIAL JÄMFÖRDA MED
DÅTIDA BESKRIVNINGAR

KAPITEL IV

Lanthantverkare i svensk statistik ca 1700—1860

Alltifrån 1700-talets mitt producerades i Sverige rikstäckande statistiska material, i första hand tabellverket, som bland annat redovisar hantverkare i städerna och på landsbygden. I detta kapitel skall dock inte bara sådana uppgifter behandlas som sammanställts av myndigheterna i avsikt att ge upplysningar om befolkningens yrkessammansättning (t.ex. tabellverkets stånds- och yrkestabeller eller landshövdingeberättelsernas uppgifter om hantverkare). Jag kommer också att bygga framställningen på uppgifter som myndigheterna har insamlat i beskattningssyfte. Redan från slutet av 1600-talet fram till 1800-talets mitt finns kamerala¹ källor, som förtecknar personer som betalar hantverkarskatter.

Jag tar inledningsvis upp de delar av det kamerala materialet som kan användas för riks-, läns- och fögderiöversikter, för att sedan jämföra med bl.a. tabellverket. I ett senare kapitel går jag ner på individnivå. En fråga vi ställer oss i föreliggande kapitel är om statistiken tycks ge en rimlig bild av det svenska lanthantverket.

Kapitlets syfte är i första hand källgranskande. Ett led i en sådan granskning är att undersöka i vilket primärt syfte materialet har insamlats och principerna för insamlandet. Ett annat led är att granska själva sifferserierna. Det är svårt att undvika att sådana siffergranskningar blir detaljerade och därmed kanske svåröverskådliga. Å andra sidan är det svårt att argumentera kring frågan om materialens hållbarhet och inbördes beroendeförhållanden utan att ha gjort sådana genomgångar. Ett försök att överbrygga klyftan mellan läsbarhet och sifferexercis är den relativt utförliga sammanfattning som följer i kapitlets slut.

IV.1. Källöversikt och tidigare forskning

I detta avsnitt görs en inledande översikt av forskning och källmaterial. De flesta av de källor som här nämns skall tas upp till grundligare behandling senare i kapitlet.

¹ Beteckningen kamerala källor (alt. kameralt material) används här om mantalslängder och därpå byggande källor, såsom bevillnings- och gärningsöreslängder.

IV.1.1. *Tabellverk och folkräkningar*

Den rikstäckande befolkningsstatistik som ofta går under namnet tabellverket påbörjades 1749. Initiativet kan ses som ett led i den strävan från centralmaktens sida att systematiskt insamla ekonomiska uppgifter från hela landet, som blir märkbar under 1700-talet.² Tabellverket existerade t.o.m. 1850-talet. Det innehåller, förutom rent demografiska data, också särskilda tabeller som tar upp befolkningens sammansättning vad gäller yrke och stånd. Däribland finns uppgifter om hantverkare. Grundmaterialet till tabellverket åstadkoms av de lokala prästerna, som på basis av kyrkobokföringen fyllde i tryckta formulär till så kallade församlingstabeller på socken- eller pastoratsnivå. Dessa finns som regel bevarade i kyrkoarkiven. Sockentabellernas uppgifter sammanfördes sedan till kontrakts- eller prosteritabeller, som i sin tur adderades till läns- och i slutledet till rikstabeller.³

I tabellerna finns yrkesrubriker som motsvarar bönder, torpare, backstugusittare etc. Den numerära utvecklingen hos sådana grupper kan alltså följas i sina huvuddrag.⁴ Tabellerna ändrades emellertid till sin utformning flera gånger under de drygt hundra åren, vilket försvårar mer detaljerade jämförelser över tiden. I stort sett är det Eli Heckscher, Tom Söderberg och Yngve Fritzell som närmare behandlat tabellverkets redovisning av lantantverket. I fråga om perioden 1750—1815 menar Heckscher, utan att gå in på detaljer, att tabellverkets principer genomgått så stora förändringar (i samband med tabellomläggningar 1775 och 1805) att jämförelser av antalet lantantverkare över hela sextioårsperioden blir omöjliga, i varje fall beträffande antalet av den totala hantverkarbefolkningen, d.v.s. inklusive familjemedlemmar. Något mer positivt ställer sig Heckscher till möjligheten att följa den relativa utvecklingen av antalet yrkesutövare. Han jämför, inom varje tidrymd med enhetlig redovisning, ökningen av stads- och lantantverk och finner att lantantverket ökat snabbare än stadshantverket under varje sådan period. Heckscher drar slutsatsen att lantantverket under perioden 1750—1815 har ökat betydligt snabbare än stadshantverket.⁵

Tom Söderberg diskuterar bland annat lantantverkets andel av det totala hantverket efter 1820, och finner att den i tabellverket för perioden 1820—1845 är grovt taget oförändrad. Efter 1845 inträder dock en ökning. Fram till 1855 stiger enligt tabellverket lantantverkarnas andel av alla hantverkare in-

² Ett folks biografi 1975 s. 19 f, Gadd 1983 s. 76.

³ Minnesskrift 1949 s. 10.

⁴ Jfr t.ex. Utterström 1957 I s. 22f. Eriksson & Rogers 1978 fig. s. 67—69, Björkman 1974 tabellerna 7—11, Gadd 1983 s. 84.

⁵ Heckscher 1949 s. 520.

klusive gesäller, lärlingar m.fl. från 36% till 43%, medan idkarnas⁶ (mästar-nas) andel ökar från 51 till 60%. Söderberg tolkar detta som ett resultat av den större näringsfriheten efter 1846.⁷

Yngve Fritzell har i en serie artiklar behandlat tabellverket fr.o.m. 1805. Han visar bl.a. att lanthantverkets utövare, inklusive lärlingar, enligt tabellverket ökade från drygt 5 0/00 till nära 7 0/00 av lantbefolkningen mellan 1805 och 1835. Efter en viss minskning på 1840-talet steg deras andel till ca 8 0/00 1855.⁸ Fritzell gör ett viktigt påpekande om lanthantverkets regionala fördelning. Hela perioden 1805—1855 är de av tabellverket registrerade lanthantverkarna betydligt fler i förhållande till lantbefolkningen i Östsvrige och de sydligaste länen än i Västsverige och de övre och inre norrlandslänen. Det är, som Fritzell påpekar, inga små skillnader det rör sig om. I flertalet östsvenska län är lanthantverkartätheten enligt statistiken mångdubbelt större än i de båda västgötalänen, Värmlands och Kopparbergs län samt de övre norrlandslänen. Fritzell hänskjuter i huvudsak förklaringen av dessa skillnader till kommande forskning, men antyder att den kan ligga i lantbefolkningens självförsörjningsgrad eller att hantverket i Västsverige och övre Norrland bedrivits mer som biyrke.⁹

Nyligen har tabellverkets uppgifter om hantverkarantal använts av Lennart Schön för beräkningar av hantverkets produktion 1800—1855.¹⁰

Tabellverket är en av tidigare forskning jämförelsevis flitigt använd källa. Det har ofta använts i översiktliga framställningar. Möjligen har detta bidragit till att den källkritiska frågan, om vilka grunder prästerna hade för sin klassificering av befolkningen i olika yrkes- och ståndskategorier, har fått en något tillbakaskjutet plats. Denna fråga kommer dock att bli av mycket stort intresse beträffande lanthantverket.

Efter tabellverkets upphörande 1855 kom befolkningsstatistik att bli en särskild serie i Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS). Uppgifterna för 1860 är i fråga om befolkningens yrkessammansättning summariska. De bygger fortfarande på husförhörslängderna, som emellertid statistiksammanställaren anser "med avseende på yrkesanteckningar ... icke tillfredsställande".¹¹ Mer detaljerade yrkesstatistiska uppgifter finns i de folkräkningar som utfördes vart tionde år från 1870. Ännu i början av 1900-talet framstod det dock som en säregenhet för Sverige att folkräkningarna skedde genom avskrifter ur försam-

⁶ Ordet idkare används här och in fortsättningen om självständiga näringsutövare, till skillnad från t.ex. gesäller, lärlingar och andra anställda. Betydelseomfånget delas alltså delvis med "mästare", men det senare ordet har ofta en snävare betydelse av skråansluten hantverksidkare.

⁷ T. Söderberg, 1955, s. 68. Enligt Söderbergs egen tolkning infaller dock trendbrottet först 1850.

⁸ Fritzell 1980 s. 21, tabell 3 H.

⁹ Fritzell 1973 s. 368f, Fritzell 1976 s. 192—93, Fritzell 1980 s. 22, 26f.

¹⁰ Schön 1988 s. 94. Se ovan, kap. I.4.4.

¹¹ BiSOS, serie A: Befolkningsstatistik 1856—1860 II:3. Kommentar till tabell 5, s. XIX.

lingsböckerna, medan i andra västeuropeiska länder uppgifterna som regel lämnades av invånarna själva till särskilda folkräknare.¹²

IV.1.2. Annan 1800-talsstatistik

Att kommerskollegium redan på 1700-talet samlade in uppgifter om stadshantverket har redan berörts i ett tidigare kapitel. Från 1829 förde kommerskollegium statistik även över lanthantverkarna.¹³ Både Yngve Fritzell och Tom Söderberg ger dock företräde åt tabellverket under de perioder då de två källorna löper parallellt. Fritzell visar för åren 1830 och 1855 att kommerskollegiums statistik visserligen anger något färre hantverkare än tabellverket, men att den regionala fördelningen i stort sett är densamma.¹⁴

Ytterligare en källa, som knappast har använts av tidigare forskning i detta sammanhang, är landshövdingarnas (KB:s) femårsberättelser. I vissa av dem förekommer under perioden 1825—50 uppgifter om hantverkarantal i länen. Från och med 1860, det år då landshövdingeberättelserna inlemmas i BiSOS, blir sådana uppgifter obligatoriska i dessa berättelser. Ett viktigt komplement till sifferuppgifterna är de kommentarer som landshövdingarna ibland gjorde.

IV.2. Lanthantverkarnas antal enligt det kamerala materialet

Gärningsören var en statlig skatt som på 1700-talet och i början av 1800-talet betalades av sockenhantverkare.¹⁵ Längder över gärningsörebetalande hantverkare finns, ordnade fögderivis i länens landsböcker och landsboksverifikationer, från slutet av 1600-talet. Dessutom sammanfattas uppgifter om gärningsören i riksstater och rikshuvudböcker. Uppgifterna om gärningsören är endast sporadiskt utnyttjade av tidigare svensk forskning.¹⁶ Däremot har de bearbetats beträffande Österbotten av finländaren Raimo Ranta.¹⁷ Jag kommer i detta avsnitt att med hjälp av de nämnda källorna försöka att ge en bild av sockenhant-

¹² Se artikeln Folkräkning i Nord. fam. 1904—26. Artikeln är skriven av G. Sundbärg.

¹³ Kommerskollegium. Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser: Handlande och hantverkare. RA. Jfr även Fritzell 1976 s. 191 f.

¹⁴ T. Söderberg 1955 s. 15f. Fritzell 1976 s. 191—93. Fritzell 1973 368f.

¹⁵ Begrepp som gärningsören och sockenhantverkare kommer att beskrivas noggrannare längre fram (kap. IX.6, XII.1 och XII.4).

¹⁶ Yngve Fritzell gör vissa jämförelser mellan tabellkommissionens material och gärningsören. Fritzell 1980 s. 22f.

¹⁷ Ranta 1978, se särskilt hans bilaga 10, s. 295—297.

Tabell IV:1. Antal gärningsmän samt uppburna, avkortade, anordnade och behållna gärningsören enligt 1750 års statsförslag.

Län	Antal gärningsmän	Uppbörd av gärningsören	Avkortningar	Anordningar	Behållet	Anordningarnas användn. Städer	Slotts reparationer
Sthm län	108	108	10,0	22	76,0	Södertälje 22:-	
Uppsala	140	140	6,0	31	103,0	Sala 31:-	
Södermanl.	98	98	4,0	47	47,0	Nyköping 47:-	
Östergöt. ¹	248	658	12,0	646	0,0	Linköp. 78:-	Link. slott 568:-
Jönköpings	164	164	17,0	147	0,0	-	Jönk. slott 147:-
Kronoberg	125	125	12,0	113	0,0	Växjö 113:-	
Kalmar ²	148	444	30,0	39	375,0	Vimmerby 39:-	
Gotland ³	?	45	0,0	0	45,0	-	
Blekinge ²	80	240	18,0	0	222,0	-	
Kristianst. ⁴	157	475	7,0	103	365,0	Kristianstad 103:-	
Malmöhus ⁵	298	1000	110,5	0	889,5	-	
Hallands ⁶	218	219	27,0	0	192,0	Se ned., anm. 7	
Gbg o. B. (44 ⁸)	44	0,0	0	0	44,0	-	
Älvsborg	155	155	10,0	54	91,0	Städers friheter 54:-	
Skaraborg ⁹	76	76	16,0	0	70,0	-	
Nä.o. Värml.	395	395	5,0	0	390,0	-	
Västmanl.	178	178	0,0	135	43,0	Sala 135:-	
Kopparb.	121	121	5,0	116	0,0	Falun, Säter o. Hedem. 116:-	
Västernorr.	203	203	0,0	0	203,0		
Västerbott.	0	0	0,0	0	0,0		
Sverige	2923	4888	290	1453	3155,5		
Åbo	178	178	10,0	0	168,0		
Nyl. o. Tav.	101	101	8,0	0	93,0		
Åland	22	22	2,0	0	20,0		
Kym. o. Sav.	31	31	0,0	0	31,0		
Österbotten	74	74	0,0	0	74,0		
Finland	406	406	20,0	0	386,0		
Sverige-Finl.	3329	5294	309,5	1453	3541,5		

Källa: Statsförslag 1750. Statskontorets arkiv (huvudarkivet). RA.

Anm. 1: I Östergötlands län betalar 205 hantverkare 3 d.s.m. vardera, 43 hantverkare 1 d.s.m. vardera.

Anm. 2: I Kalmar och Blekinge län betalas 3 d.s.m. per hantverkare.

Anm. 3: För Gotland betalar skomakareämbetet i Visby "ett för allt" 25 d.s.m., skräddareämbetet 20 d.s.m.

Anm. 4: I Kristianstads län betalar 50 hantverkare 4 d.s.m., 61 hantverkare 3 och 46 hantverkare 2 d.s.m.

Anm. 5: I Malmöhus län betalar hantverkarna mellan 1 och 10 d.s.m. Drygt 80% (243 st.) betalar 3—4 d.s.m.

Anm. 6: I Hallands län betalar 217 hantverkare 1 d.s.m., 1 häradsspelman betalar 2 d.s.m.

Anm. 7: I statsförslaget antecknas att de halländska städerna anhållit att få uppbara den behållna summan (192 d.s.m.) med hänvisning till res. på städernas besvär 1739 § 10.

Anm. 8: I Göteborgs och Bohus län sägs 11 hantverkare betalar 4 d.s.m. vardera. Detta torde dock vara felaktigt, då enligt landsboken gärningsöresumman är 1 d.s.m. Således bör antalet hantverkare vara 44 istället för 11, ett antal som bättre stämmer överens med landsbokens (se tabellbilaga iv:c).

Anm. 9: Beträffande Skaraborg finns en här återgiven felräkning i originalet, då uppörd minus avkortat borde bli 60 d.s.m.

verkarnas antal och länsvisa fördelning¹⁸ i Sverige ca 1700—1850, samt diskutera deras yrken. Att jag här inleder med att behandla gärningsörena, beror på att de kommer att visa sig grundläggande för andra statistiska framställningar. Frågan är därför, om gärningsöresiffrorna tycks ge en rimlig bild av lanthantverket och alltså skulle kunna användas som indikator på dess allmänna omfattning. Det bör observeras att ordet sockenhantverkare här används i stort sett synonymt med gärningsörebetalande, och alltså inte bör förväxlas med lanthantverkare i allmänhet.

IV.2.1. Statsförslag och rikshuvudböcker som källmaterial

1. Statsförslagen

Under 1700-talet existerade inga egentliga sammanfattningar på riksplanet över statsverkets intäkter för enskilda år. I stället upprättades årligen s.k. riksstater, d.v.s. "förhandsberäkningar av kommande finansårs utgifter och inkomster, alltså ett slags budgetupställningar". Under större delen av 1700-talet kan dock riksstaterna "sägas ha utgjort ett mellanting mellan statsbudgeter och statsräkenskaper."¹⁹ Riksstaternas inkomstberäkningar skedde på grundval av statsinkomsterna under föregående år, i regel som ett medeltal av flera års inkomster.²⁰ Jag kommer i detta kapitel att använda statsförslagens uppgifter om antalet gärningsörebetalande län för län. Eftersom källmaterialet i fråga inte har använts i liknande syfte i tidigare forskning, är det motiverat med en tämligen ingående genomgång av materialet ur källkritisk synvinkel.

Riksstaterna har använts av Karl Åmark bland annat för att visa utvecklingen av olika statsintäkter under perioden ca 1720—1809. För perioden efter 1749 redovisar han även gärningsören.²¹ Som visas i en bilaga, kommer emellertid Åmarks siffror att kraftigt underskatta statsintäkterna från gärningsören. Förklaringen tycks huvudsakligen ligga dels i att han redovisar endast de av statsverket efter anordningar och avkortningar behållna medlen, dels i att han inte har tagit hänsyn till att Malmöhus län periodvis uteslutits ur de siffror han behandlar (bilaga 1).

¹⁸ Länsindelningen genomgick vissa förändringar mellan 1700-talets mitt och 1800-talets början. Värmland och Närke var förenade till ett län fram till 1779. Till 1762 bestod Norrland av två län, Västernorrlands och Västerbottens. Detta år avsåndrades Gästrikland, Hälsingland och Härjedalen och bildade Gävleborgs län. År 1810 förenades Jämtland och Härjedalen till ett län. Samtidigt avsåndrades Norrbottens län från Västerbottens. Nordisk familjebok 1904—26, artiklarna om Gävleborgs, Jämtlands, Värmlands, Västerbottens och Västernorrlands län.

¹⁹ Åmark 1961, s. 78f (cit. s. 78), 80, 124.

²⁰ Åmark 1961, s. 99—100.

²¹ Åmark 1961 redovisar i tabell 31, s. 438—39 löpande samt förra årens medel för åren 1749—92. I tabell 26, s. 400—414 redovisas löpande årens medel fram t.o.m. 1809.

Tabell IV:2. Statsinkomster från gärningsören i Sverige och Sverige-Finland vart tionde år 1750—1800 enligt statsförslagen. Uppbörden före, samt behållet efter anordningar och avkortningar. D.s.m. 1750—70, rdr 1780—1800.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
År	Mynt- sort	Sverige				Sverige och Finland			
		Upp börd i stats- förslag	Upp- börd i Malmö- hus	Sum- ma upp- börd ³ (= kol 3+4)	Behållet	Beh. i % av upp- börd	Upp börd ⁴	Behållet	Beh. i % av upp- börd
1750	d.s.m.	4 888,0	— ¹	4 888,0	3 155,5	65%	5 294,0	3 541,5	67%
1760	"	6 400,0	— ¹	6 400,0	4 448,0	70%	7 176,0	5 181,0	72%
1770	"	6 384,7	1 120,0 ²	7 504,7	4 221,3	56%	8 999,7	5 629,3	62%
1780	rdr.	2 499,9	— ¹	2 499,9	1 822,3	73%	3 168,3	2 442,4	77%
1790	"	2 078,0	265,0 ²	2 343,0	1 386,6	59%	3 118,6	2 118,3	68%
1800	"	1 903,5	229,0 ²	2 132,5	1 498,5	70%	2 826,8	2 137,9	76%

Källor: Statsförslag 1750—1800. Statskontorets arkiv (huvudarkivet). RA. Landsböcker med verifikationer för Malmöhus län. Länsräkenskaper. RA.

Anm. 1: Uppbörden i Malmöhus län anges endast de år den ej ingår i statsförslagen.

Anm. 2: Malmöhus läns siffra 1770 1790 och 1800 antas vara lika med uppbörden i 1764, 1784 respektive 1800 års landsböcker.

Anm. 3: Kol 5 (Summa uppbörd) = den i statsförslagen angivna uppbörden med tillägg av den på grundval av landsböckerna beräknade uppbörden för Malmöhus län de år uppgifter saknas i statsförslagen för länet.

Anm. 4: Kol. 8 (Uppbörd för Sverige och Finland)= uppbörden i Sverige enligt kol 5 + uppbörden i Finland enligt statsförslagen.

Jag använder mig för perioden 1690—1800 av källserien *statsförslag*.²² De senare låg till grund för de riksstater som används av Åmark. I statsförslagen anges län för län de för ett givet finansår förutsedda inkomsterna av olika skatter i Sverige och Finland. Däri framgår på debetsidan hur många hantverkare som beräknades betala gärningsören, hur mycket var och en skulle betala och den sammanlagda förväntade uppbörden.²³ På kreditsidan angavs för varje län hur mycket av gärningsöresumman som antogs bli avkortad (d.v.s. avförd ur räknenskaperna) "för döda och utfattige" hantverkare och hur mycket som skulle anordnas "utom stat och disposition". Återstoden kallades "behållet till [årets] stat".

²² Statsförslag. Statskontorets arkiv (huvudarkivet). RA.

²³ Som regel betalade varje hantverkare 1 d.s.m., men vissa län avvek. I större delen av Östergötlands, samt i Blekinge och Kalmar län betalade hantverkarna 3 d.s.m. I Kristianstads och Malmöhus län betalade de avgifter som varierade, i Kristianstads län mellan 2 och 4 d.s.m. och i Malmöhus mellan 1 och 10 d.s.m. Typvärdet låg i båda fallen vid 3 d.s.m. För Gotland anges inte antalet hantverkare, eftersom skomakare- och skräddarämbetena betalade 25 resp. 20 d.s.m. vardera "i ett för allt" (rimligen antyder detta att dessa ämbeten i sin tur hade rätt att taxera ut en avgift från lanthantverkarna, men hur stor?).

Avkortningen för döda och utfattiga, som inte gjordes för varje län, omfattade t.ex. år 1750 (jfr tabell IV:1) i Sverige²⁴ sammanlagt 290 d.s.m., d.v.s. 6% av den totala uppborlden av gärningsören i landet. Anordningen utom stat och disposition omfattade samma år 1 453 d.s.m., d.v.s. nära 30% av gärningsörena. Lite drygt hälften av den anordnade summan, 738 d.s.m., gick enligt statsförslaget till städer, varav 11 namngivna, som fick mellan 11 och 166 d.s.m.²⁵ Den andra hälften av anordningarna gick till slottsreparationer i Linköping och Jönköping. I Finland gjordes inga anordningar i statsförslagen t.o.m. 1770 och endast små därefter (fast de av någon anledning förs in under rubriken avkortningar). Den behållna andelen blev alltså något större för Sverige-Finland än för enbart Sverige (tabell IV:1 och IV:2).

År 1760 finns i statsförslaget för Malmöhus län en notis om att länets städer gemensamt ställde krav på dess hela gärningsöresumma. Städerna tilldelades slutgiltigt denna rättighet genom ett kungligt utslag år 1781.²⁶ Redan innan dess, i 1770 års statsförslag för Malmöhus län, saknas uppgift om gärningsören. De är åter medtagna undersökningsåret (härefter: u.å.) 1780, men saknas på nytt u.å. 1790 och 1800. I rikshuvudböckerna²⁷ t.o.m. u.å. 1823 bokförs länets gärningsöresumma, men anges som helhet vara anordnad länets städer. Att detta förhållande rådde ännu på 1840-talet, framgår av utlåtanden från statsutskottet (nedan, kap. XII, tabell XII:4). Någon motsvarande anordning av hela länssumman förekom inte, enligt statsförslag, rikshuvudböcker eller statsutskottsutlåtanden,²⁸ i något annat län.

Att gärningsören inte nämns i statsförslagen för Malmöhus u.å. 1770, 1790 och 1800 beror alltså uppenbarligen på att summan som helhet blivit anordnad länets städer. Malmöhus län hade förhållandevis stora gärningsöresiffror, eftersom sockenhantverkarna var många och dessutom betalade mer per person än i andra län. År 1760 motsvarade gärningsörena från länet 19% av gärningsörena från övriga Sverige och nära 17% av de från övriga Sverige-Finland. Åren 1780 och (för Sveriges del) 1815 är motsvarande siffror 14—15% resp. 11%. I tabell IV:2, kol 4, 5 o. 8 har jag för åren 1770, 1790 och 1800 kompletterat med siffror från landsboken för Malmöhus för att få en ungefärlig total uppördssiffra för Sverige.

²⁴ Med Sverige avses här genomgående Sverige utom Finland.

²⁵ Vid jämförelse med tabell IV:1 observeras, att Sala får gärningsören från två län.

²⁶ Jfr nedan, kap XII.5.1.

²⁷ Betr. källserien rikshuvudböcker, se vidare nedan, avsnitt IV.2.1.3.

²⁸ Däremot tycks de halländska städerna ha tagit ut gärningsören vid sidan av de som togs ut av kronan åtminstone under senare delen av 1700-talet, Jfr kap. XII.5.2. En liknande begäran som den som refererats angående Malmöhus 1760 hade enligt statsförslaget 1750 framställt av de halländska städerna. Se tabell IV:1 anm. 7.

Tabell IV:3. Antal gärningsörebetalande i svenska och finska län 1690—1800 enligt statsförslagen.

Län	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800
Stockh. ^{1a}	—	—	—	33	41	91	108	147	192	223	252	250
Uppsala	—	96	104	24	40	115	140	199	195	383	295	268
Söderm.	40	—	—	—	—	42	98	175	200	182	176	170
Österg.	—	88	106	55	194	198	248	296	321	318	305	240
Jönköp.	36	102	141	41	60	57	164	166	162	116	149	134
Kronob.	—	45	70	12	35	80 ²	125	179	203	218	207	153
Kalmar	89	115	154	41	44	37	148	187	213	204	207	207
Gotland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99	109	117
Blekinge	—	70	81	—	—	40	80	126	196	190	190	250
Kristianst.	—	—	—	—	60	115	157	274	322	471 ⁵	387 ⁶	369
Malmöh.	—	—	—	—	—	213	298	306 ³	426 ⁴	403 ⁵	341 ⁷	292 ⁸
Hålland	—	—	—	—	—	170	218	263	315	320	333	174
Gbg o. B.	—	35	—	—	—	28	11	50	90	37	68	74
Älvsb.	—	42	115	35	69	69	155	228	259	195	228	163
Skarab.	24	—	—	10	22	42	76	158	236	180	142	150
Nä. o. Vä.	—	212	175	162	250	345	395	481	528	393	350	292
Västm.	—	125	—	—	—	180	178	261	274	105	104	106
Kopparb.	—	—	—	—	—	122	121	144	175	325	275	242
Västernorr.	—	—	—	—	—	153	203	329	173	172	172	96
Västerbott.	—	—	—	—	—	0	0	0	0	384	381	367
Sverige exkl. Gotland	—	—	—	—	—	2097	2923	3969	4811	144	150	101
Sverige inkl. Gotland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0
Åbo o. Björneb. ⁹	12	81	—	44	—	200 ¹⁰	359	727	727	4963	4712	4098
Nyl. o. Tav.	25	41	—	28	—	101	210	455	455	5062	4821	4215
Kymm. o. Sav.	—	—	—	—	—	31	51	90	90	811	993	928
Österbotten	—	—	—	—	—	74	156	224	224	676	690	680
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	174	202	210
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	281	354	219
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	20	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	68	35
Finland	—	—	—	—	—	406	776	1496	1496	2005	2327	2083
Sverige-Finl. exkl. Gotland	—	—	—	—	—	3329	4745	6307	6307	7067	7148	6298
Sverige-Finl. inkl. Gotland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7166	7257	6415

Källa: Statsförslag. Statskontorets arkiv (huvudarkivet) RA. Landsböcker och verifikationer för Malmöhus län. Länsräkenskaper, RA.

Anm. 1a. Stockholms län ingår u.å. 1690—1710 i Uppsala län

Anm. 1. Antalet gärningsmän är vissa år beräknade på gärningsöresiffrorna. För de flesta län, som har gärningsören på antingen 1 eller 3 d.s.m. (efter 1776 16 sk. resp. 1 rdr) är detta en så okomplikerad operation att det ovan skett utan att särskilt anges. För skånelänen, som hade differentierade gärningsören, har det skett med ledning av förhållandet mellan gärningsöresumma och antal betalande något näriliggande år. Detta anges närmare i anmärkningarna nedan.

Anm. 2. Siffran för Kronobergs län 1740 är ett medeltal mellan 1730 och 1750 års siffror.

Anm. 3. Siffran för Malmöhus län 1760 är beräknad på gärningsöresumman detta år, enligt det förhållande som rådde mellan gärningsöresumma och antal betalande 1750 (jfr anm. 1).

Anm. 4. Uppgift om gärningsören saknas i statsförslag för Malmöhus 1770. Uppgiften ovan är hämtad från 1764 års landsbok med verifikationer.

Anm. 5. För Malmöhus och Kristianstads län 1780 finns endast gärningsöresummor i statsförslaget. Antal betalande beräknas enligt förhållande betalande/totalsumma i 1784 års landsbok för Malmöhus (jfr anm. 1).

Anm. 6. För Kristianstads län endast gärningsöresumman i statsförslaget 1790. Förhållandet betalande/totalsumma enligt Malmöhus landsbok 1784 (jfr anm. 1)

Anm. 7. Uppgift om gärningsören saknas i statsförslaget för Malmöhus 1790. Siffrorna hämtade från 1784 års landsbok.

Anm. 8. Uppg. om gärningsören saknas i statsförslaget för Malmöhus 1800. Siffran hämtad från 1800 års landsbok.

Anm. 9. De finska länen är mellan 1721 och 1775 fyra: Åbo och Björneborg, Nyland och Tavastehus, Kymene och Savolax samt Österbotten. Antalet län blir 1776 sex. De två förstnämnda kvarstår, medan de övriga fyra är: Kymmene, Vasa, Karelen och Savolax samt Uleåborgs län.

Anm. 10. Åland redovisas separat 1750 men inkluderas här i Åbo och Björneborgs län.

2. En jämförelse mellan statsförslag och landsböcker

Statsförslaget visade inte hur mycket gärningsören som verkligen erlagts år 1750, utan hur mycket som, med ledning av tidigare års inkomster, *förväntades* erläggas. Den verkliga årliga uppbödden framgår län för län av landsböckerna.

För Skaraborgs län har jag gått igenom landsböckerna (vid behov kompletterade av verifikationerna) vart femte år 1695—1725 och varje år 1730—1810 (tabellbilaga iv:e). Antalet gärningsörebetalande enligt statsförslaget stämmer som regel väl med landsböckernas uppgifter 5 å 6 eller 6 å 7 år tidigare, så att t.ex. 1740 års statsförslag stämmer väl överens med 1733 och 1734 års landsböcker och 1750 års statsförslag med 1744 och 1745 års landsböcker (jfr tabell IV:3 med tabellbilaga iv:e). Den kraftiga men kortvariga ökningen 1788—90 i detta län har dock registrerats i statsförslagen inom tre år.²⁹

Även statsförslagets siffror för Österbotten 1750—70 (jfr tabell IV:3) kan jämföras med landsbokens siffror över gärningsörebetalande, som publicerats av Raimo Ranta. Statsförslagen tycks här röra sig med något färskare data än vad som var regeln för Skaraborg, då fördröjningen synes ligga vid 2—5 år.³⁰

Tabellbilagorna iv:a—iv:d ger möjlighet till fler jämförelser med tabell IV:3. För Uppsala län (tabellbil. iv:a) saknas på Riksarkivet landsböcker mellan 1730 och 1770-talets mitt. Nivån på siffrorna i statsförslag respektive landsbok för detta län är grovt taget lika 1730. Under perioden 1775—1790 tycks statsförslagets siffror ligga närmare de i landsboken samma år än fem år tidigare. Skillnaderna mellan statsförslag och landsbok är dock för Uppsala län under denna period anmärkningsvärt stora.

För Göteborgs och Bohus län (tabellbil. iv:c) har jag excerperat antalet gärningsörebetalande vart femte år 1730—1800. För åren 1750³¹ och 1770 liknar siffrorna i statsförslaget de i landsboken samma år, mer än landsboken fem år tidigare. Åren 1760, 1780 och 1800 stämmer siffrorna dock väl överens med landsboken fem år tidigare.

För Älvsborgs län (tabellbil. iv:d) har jag som regel excerperat siffror vart tionde år både i statsförslag och landsbok. Siffrorna följer som regel varandra relativt väl. Undantag är 1720 och 1790, som hade föregåtts av perioder då antalet gärningsörebetalande enligt landsboken minskade resp. ökade starkt.

²⁹ Mellan 1788 och 1790 ökar antalet gärningsörebetalande enligt landsboken från 129 till 276 (se tabellbilaga iv:e). I 1790 års statsförslag för Skaraborg är antalet betalande 142, i 1793 års statsförslag 250, för att åter minska till 182 i 1795 års statsförslag. Statsförslag. Statskontorets arkiv. RA.

³⁰ Ranta 1978 tabellbilaga 10, s. 295. Statsförslagets nivå 1750 är nådd redan i början av 1740-talet, men sedan tycks en nedgång ha skett (Ranta saknar siffror 1742—46) och nivån nås åter 1747—48. Statsförslagets nivå 1760 nås i landsboken 1757—58 men 1770 års nivå 1765—66.

³¹ Enligt statsförslagets uppgifter om Göteborgs och Bohuslän 1750 skulle 11 hantverkare betala 4 d.s.m. vardera, alltså 44 d.s.m. sammanlagt. Enligt landsboken betalade länets hantverkare i själva verket 1 d.s.m. vardera. Åren 1735 och 1740 hade 26 hantverkare betalat denna avgift. År 1745 är antalet betalande 26, 1750 39 och 1755 48. Gärningsöresumman för de senare åren ligger alltså nära den i 1750 års statsförslag. Uppenbarligen har antalet hantverkare angivits felaktigt i statsförslaget.

För Malmöhus län (tabellbil iv:b) är jämförelsemöjligheterna tämligen dåliga, eftersom det finns stora luckor i riksarkivets bestånd av landsböcker och statsförslagen inte tog upp gärningsören 1770 och efter 1780. Landsböckerna 1742 och 1764 visar en fördubbling av antalet gärningsörebetalande mellan dessa år. Även statsförslagen visar en kraftig ökning mellan 1740 och 1760. Medan antalet gärningsmän enligt landsböckerna sjunker kraftigt mellan 1764 och 1773, och ligger kvar på denna låga nivå 1784 och 1791, har statsförslaget ökat ytterligare mellan 1760 och 1780, så att det då ligger på samma nivå som landsboken gjorde 15 år tidigare.

Sammanfattningsvis visar jämförelsen mellan statsförslagen och landsböckerna på god samstämmighet mellan de två källorna. Dock redovisar statsförslagen gärningsöresummorna med viss fördröjning, som i ett fall, Skaraborg, tämligen regelbundet tycks ha legat vid 5—7 år. För de övriga länen har frågan om fördröjning inte kunnat studeras lika noggrant, men bilden tycks inte vara lika entydig som i fråga om Skaraborg.

3. Rikshuvudböcker

Enligt Karl Åmark upprättades årligen rikshuvudböcker från och med 1821, efter beslut på 1809/10 års riksdag.³² Den ifrågavarande källserien rikshuvudböcker inleds emellertid redan 1810.³³ Medan de rikshuvudböcker som upprättades från och med 1821 verkligen tog upp statens inkomster under det ifrågavarande finansåret (åtminstone är detta regel ifråga om gärningsören),³⁴ tycks detta inte gälla 1810-talets rikshuvudböcker. År 1810 är den sammanlagda gärningsöresumman för fem undersökta län ca 5% högre i rikshuvudboken än i landsböckerna.³⁵

³² Åmark 1961 s. 72.

³³ Statskontoret. Riksbokslutsbyråns arkiv. Rikshuvudböcker, RA. Se även, betr. 1810-talets rikshuvudböcker, Stuart & Rystedt 1905—09 I s. 11—17. Rikshuvudböcker fanns visserligen redan på 1600-talet, men de tycks inte ha varit i användning under 1700-talet. Se Åmark 1961 s. 72.

³⁴ Landsbok och landsboksverifikationer för Uppsala län (åren 1830, 1840 och 1850), Älvsborgs län (åren 1830, 1840 och 1850), Malmöhus län (åren 1830, 1840 och 1850) och Skaraborgs län (åren 1825, 1830, 1835, 1840, 1845 och 1850) har jämförts med rikshuvudböckerna. Överensstämmelsen är exakt utom för Malmöhus län 1830 och 1850.

³⁵ En jämförelse mellan rikshuvudbokens inkomstuppgifter och landsbokens för några län ger följande resultat:

Län	Rikshuvudbok	Landsbok	Rikshuvudbok/landsbok
Uppsala	109,66	109,66	100%
Östergöt.	267,33	252,33	106%
Kalmar	283,00	267,00	106%
Malmöhus	354,00	342,00	104%
Gbg-Bohus	45,35	34,83	130%
Skaraborg	48,00	44,33	108%
Fem län	1107,34	1050,15	105%

Källor: Rikshuvudbok 1810. Statskontoret, riksbokslutsbyråns arkiv, RA.

Landsböcker för Östergötlands, Kalmar, Malmöhus län 1810. Länsräkenskaper, RA. Landsböcker för Göteborgs och Bohus samt Skaraborgs län 1810, GLA.

Alltså: exemplen på landsböckernas summor är, förutom Uppsala län, genomgående lägre än rikshuvudbokens för samma finansår; som regel 4—8% lägre men för Gbg-Bohus hela 24%. Se även Stuart & Rystedt 1905—09 I s. 11—17.

Tabell IV:4. *Antalet gärningsörebrobetalande i åtta län 1700—1770. Relativa tal där 1700=100.*

Län	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770
Upps-Sthm	100	108	59	84	214	258	359	402
Österg.	100	120	62	220	224	281	335	364
Kalmar	100	134	36	38	32	129	163	185
Jönköp.	100	138	40	59	56	161	163	159
Kronob.	100	156	27	78	178	278	398	451
Älvsb.	100	274	83	164	164	369	543	617
Nä. o. Vä.	100	83	76	118	163	186	227	249
Åtta län	100	124	76	105	142	212	269	249

Källa: Tabell IV:3.

Anm. Antalet län är åtta enligt den indelning som rådde u.å. 1720—1770

IV.2.2. *Antal gärningsörebrobetalande enligt statsförslag och rikshuvudböcker*

Jag skall i detta avsnitt beskriva den totala utvecklingen och länsvisa fördelningen av antalet gärningsörebrobetalande ca 1700—1850.

1. Gärningsörebrobetalande under 1700-talets första årtionden

För perioden 1690—1730 har jag funnit uppgifter i statsförslagen om gärningsören endast för vissa län. För åtta av länen³⁶ finns kontinuerliga uppgifter om gärningsörebrobetalande från år 1700 och framåt (tabellerna IV:3 och IV:4). Ser vi till de samlade uppgifterna för de åtta länen, finner vi en uppgång med 25% mellan statsförslagen för 1700 och 1710. Att döma av uppgifterna från Kalmar och Jönköpings län i tabell IV:3 (jfr även landsbokens siffror beträffande Skaraborg, tabellbilaga iv:e) har denna uppgång pågått åtminstone sedan 1690-talet. Mellan 1710 och 1720 års statsförslag kom antalet gärningsörebrobetalande att halveras, men återhämtade sig under de följande årtiondena. 1710 års nivå passerades först i statsförslaget för 1740.

Som redan nämnts, bör vi räkna med en viss fördröjning i statsförslagen. Jämförelsen med landsboksuppgifterna från Älvsborgs län samt de finska länen Satakunda och Österbotten stöder dock statsförslagets helhetsbild genom att ha mer eller mindre kraftiga ökningar av antalet gärningsörebrobetalande under 1700-talets första årtionde, som bryts av kraftiga nedgångar på 1710-talet.³⁷ I Skaraborgs län sätter dock minskningen enligt landsboken in redan mellan u.å 1700 och 1705.³⁸

³⁶ Eftersom Stockholms och Uppsala län separerades från varandra redan 1720 räknas de som två län även om siffrorna anges samfällt. Närke och Värmland delades upp först 1779 och räknas här som ett län.

³⁷ Tabellbilaga iv:d, Heino 1984 tabell 42, s. 215. Ranta 1978 tabellbilagor 9—10, s. 294. Ranta saknar uppgifter åren 1714—22.

³⁸ Tabellbilaga iv:e.

Tabell IV:5. Gärningsörebetalande i svenska län 1740—1850 enligt statsförslag och rikshuvudböcker. Relativa tal där 1810=100.

Län	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810	1823	1830	1840	1850
Stockholms	29	34	47	61	71	80	79	100	109	108	113	105
Uppsala	35	43	60	59	116	90	81	100	98	92	105	100
Södermanl.	26	61	109	124	113	109	106	100	76	55	59	50
Östergötl.	64	81	96	105	104	99	78	100	111	127	127	141
Jönköpings	33	96	97	95	68	87	78	100	102	113	132	147
Kronoberg	42	66	95	107	115	110	81	100	143	129	150	158
Kalmar	13	52	66	76	72	73	73	100	126	129	120	102
Gotland	—	—	—	—	59	64	69	100	128	147	143	160
Blekinge	16	32	51	79	77	77	101	100	127	117	115	105
Kristianst.	22	30	53	62	90	74	71	100	108	113	82	78
Malmöhus	51	71	73	102	96	82	70	100	135	113	104	73
Halland	66	85	102	123	125	130	68	100	82	84	65	98
Gbg o. Boh.	20	8	36	66	27	50	54	100	56	42	25	28
Älvsborg	34	77	113	128	97	113	81	100	74	58	52	50
Skaraborg	29	52	109	163	124	98	103	100	71	40	32	15
Nä. o. Vä. ¹	88	101	123	135	127	116	102	100				
Örebro ¹					144	128	107	100	119	138	121	108
Värmland ¹					89	88	90	100	78	66	58	92
Västmanl.	74	73	107	113	134	113	100	100	101	113	100	145
Kopparb.	61	60	72	87	86	86	48	100	78	56	64	79
G:a V-Norr. ²	22	29	47	71	75	75	66	100				
Gävleborg ²				78	91	90	87	100	91	114	110	126
Västernorr. ²				61	51	53	35	100	75	81	81	170
Sv. e. Gotl.	40	56	76	92	95	90	78	100	104	104	97	106
Sv. inkl. Gotl.					94	89	78	100	105	105	99	108

Källor: Tabell IV:3 och IV:6.

Anm. 1: Siffrorna för Närkes och Värmlands län består fr.o.m. 1780 av Örebro+Värmlands läns siffror.

Anm. 2: Siffrorna för "Gamla Västernorrland" består fr.o.m. 1770 av Gävleborgs+Västernorrlands siffror.

Uppsala län har, liksom Malmöhus län enligt landsböckerna, kraftiga nedgångar 1710—20, men den föregående utvecklingen är okänd.³⁹ I både Österbotten och Skaraborg nåddes åter 1713 respektive 1700 års nivå omkring 1735, men i Älvsborgs och Uppsala län låg man enligt landsböckerna ca 1730 fortfarande betydligt under 1710 års nivå.

Minskningen av antalet sockenhantverkare under 1710-talet kan i och för sig hänföras till krigets effekter på ekonomin på ett generellt plan. En mer direkt orsak till minskningen kan ha varit att hantverkare med förkärlek värvades eller skrevs ut till soldater. Av kungliga resolutioner 1719 och 1727 framgår indirekt att allmogen beklagat sig över detta. Enligt resolutionerna skulle allmogens gärningsmän och deras lärodrängar i framtiden vara befriade från värvning och utskrivning (nedan kap. XII.1.1).

³⁹ Tabellbilagorna iv:a, iv:b.

Tabell IV:6. Antal gärningsörebetalande enligt rikshuvudböckerna 1810—50.

Län	1810	1815	1823	1824	1825	1830	1835	1840	1845	1850
Stockholms	316	351	346	343	343	342	367	356	257	333
Uppsala	329	316	322	315	317	302	339	347	362	329
Södermanlands	161	146	123	121	112	88	95	95	85	80
Östergötlands	307	274	340	343	388	390	374	390	464	434
Jönköping	171	160	174	174	171	194	215	226	225	251
Kronoberg	189	206	270	257	265	244	277	283	287	299
Kalmar	283	237	355	350	367	364	343	337	324	288
Gotlands	169	188	217	229	235	248	269	241	263	270
Blekinge	248	260	315	308	308	291	285	285	289	260
Kristianstad	521	565	561	554	544	590	454	427	391	405
Malmöhus	418	474	565	556	551	474	391	436	390	306
Halland	257	229	212	205	182	215	186	166	205	252
Gbg o Bohus	137	116	77	69	68	58	43	34	38	39
Älvsborg	202	182	150	149	126	118	105	106	111	101
Skaraborg	145	138	103	94	82	58	46	46	40	22
Värmland	118	122	92	85	78	78	83	69	72	108
Örebro	273	268	326	344	351	378	358	329	305	294
Västmanland	243	231	245	241	253	275	313	242	348	353
Kopparberg	201	165	157	163	103	113	132	129	136	159
Gävleborg	422	369	382	395	421	479	500	466	518	530
Västernorr.	285	200	215	210	199	232	240	230	337	484
Jämtland	0	33	43	52	57	44	37	31	57	117
Västerbotten	0	0	50	46	59	74	64	49	50	78
Norrbottn	0	3	3	1	1	12	5	7	8	9
Sverige	5395	5233	5643	5604	5581	5661	5521	5327	5562	5801

Källa: Rikshuvudböcker. Statskontorets arkiv, riksbokslutsbyrån. RA.

Anm. 1: Åren 1810 och 1815 finns endast gärningsöresummor i statsförslagen. Antal gärningsörebetalande är beräknade på grundval av gärningsöresummorna. För Malmöhus och Östergötlands län har skett kontroll i 1810 års landsböcker.

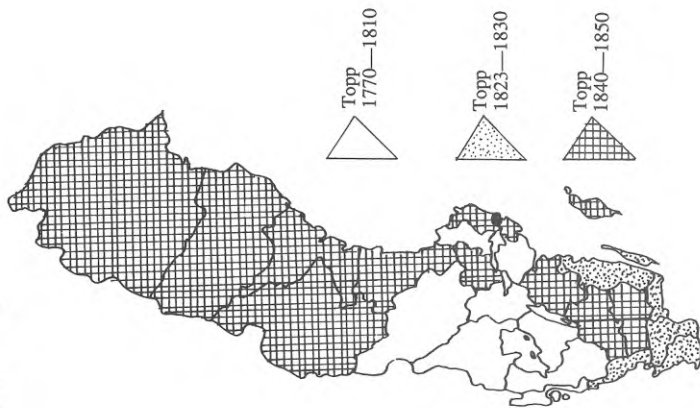
Anm. 2: 1821—22 års statsförslag var vid exciperingstillfället ej tillgängliga.

2. Antalet gärningsörebetalande 1740—1850

Från och med 1740 har vi möjlighet att genom statsförslag och rikshuvudböcker följa utvecklingen av antalet gärningsörebetalande i varje län fram till 1850. Då statsförslagen 1810 ersätts som källa av rikshuvudböckerna, innebär detta att vi får exakta siffror om antalet gärningsörebetalande det år som åsatts volymen,⁴⁰ utan statsförslagets fördröjningar. Under vissa perioder framgår endast gärningsöresummor i de nämnda källorna, men inte antalet gärningsörebetalande. Deras antal har då framräknats med utgångspunkt från gärningsöresummorna (tabell IV:3, anm.1). Uppgifter om gärningsören i Malmö-

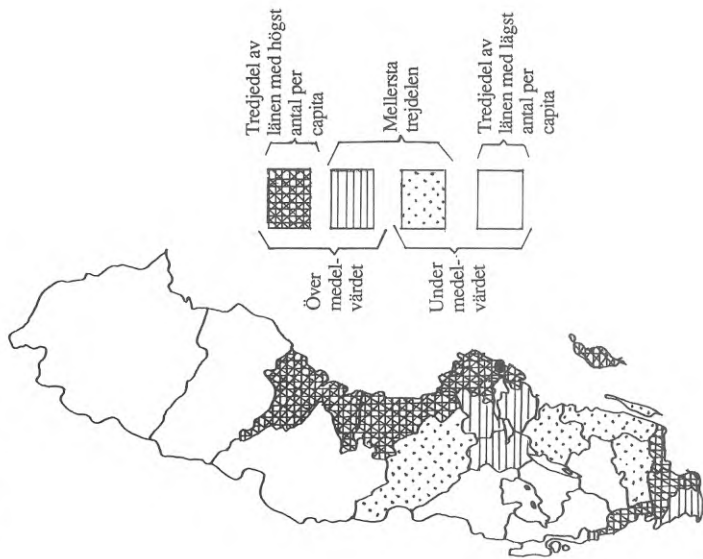
⁴⁰ Dock gäller detta, som nyss framgått, fullt ut först fr.o.m. 1821 års rikshuvudbok.

**Karta IV:1. Tid för
maximalt antal gärningsörebetalande
i svenska län.**

Källa: Tabell IV:5.

**Karta IV:2. Antal gärningsörebetalande
per capita av lantbefolkningen i svenska
län 1810.**

Källa: Tabell IV:8.

hus län saknas i statsförslagen 1770, 1790 och 1800. I dessa fall har landsbok för näraliggande år använts.

De sammantagna siffrorna för landet som helhet tyder på en första kulmen av antalet gärningsörebrobetalande omkring 1780, varefter följer en nedgång fram till u.å. 1800 (tabell IV:5). Den markanta stegringen fram till u.å. 1810 kan kanske delvis hänföras till bytet av källa, men som vi skall se, är detta knappast hela sanningen. Även undersökningar av landsböckerna för vissa län tyder nämligen på en ökning av antalet gärningsörebrobetalande i början av 1800-talet (tabellbilagorna iv:a—iv:e). Under perioden fram till 1850 är antalet betalande för landet som helhet i stort sett stabilt. En liten minskning mellan 1830 och 1840 återhämtas mer än väl fram till år 1850, som visar det största antalet gärningsörebrobetalande av alla undersökningsår (tabell IV:5).

Emellertid döljer sådana för riket aggregerade siffror avsevärda regionala skillnader (karta IV:1, tabell IV:5). Ett sammanhängande bälte av huvudsakligen västsvenska län, från Kopparbergs och Örebro län i norr och nordöst till Hallands län i sydväst, når sitt maximala antal gärningsörebrobetalande under perioden 1770—1810. Även Södermanlands och Upplands län har sina toppar under denna period, men av dessa är det bara Södermanland som delar de västsvenska länens fallande kurva under 1800-talets första hälft (tabellerna IV:5 o. IV:6).

De två skånelänen samt Kalmar och Blekinge län har sina maxima u.å. 1823—1830, medan övriga län — de två inre smålandslänen, Östergötlands, Stockholms och Västmanlands län samt norrlandslänen — har sina toppar u.å. 1840—1850.

3. Gärningsmän per capita

Av tabell IV:7 framgår antalet sockenhantverkare i promille av lantbefolkningen⁴¹ vart tionde år under hundraårsperioden 1750—1850. Efter en kraftig ökning mellan 1750 och 1770 nåddes detta u.å. en toppunkt vid 2,7 ‰.⁴² Därefter sjönk antalet fram till u.å. 1800 men ökade åter till 2,5 ‰ fram till 1810. En kraftig nedgång bringade ned frekvensen till utgångsläget, 1,9 ‰ u.å. 1840 och 1850. Trots att det absoluta antalet gärningsörebrobetalande är större än under något annat undersökningsår 1850, har alltså den långsiktiga ökningen efter 1770 inte på långt när hållit takt med lantbefolkningen som helhet.

Hur fördelade sig gärningsörebrobetalande regionalt? Kartan IV:2 visar fördelningen på olika län 1810 och kartbilagorna iv:a—f visar fördelningen vid sex andra tidpunkter under perioden 1750—1850. Jfr även tabell IV:8.

⁴¹ Beträffande framräkning av lantbefolkning, se tabell IV:7, anmärkning.

⁴² Då siffror över gärningsörebrobetalande saknas för Gotland t.o.m. u.å. 1770 avser de i huvudtexten angivna promilletalen Sverige exklusive Gotland fram till detta år, inklusive Gotland fr.o.m. 1780.

Tabell IV:7. Gärningsmän, lantbefolkning samt gärningsmän per capita av lantbefolkningen i Sverige 1750—1850. Gärningsmän per capita i promille.

År	Gärningsmän		Lantbefolkning (tusental)		Gärningsmän/capita	
	Exkl. Gotl.	Inkl. Gotl.	Exkl. Gotl.	Inkl. Gotl.	Exkl. Gotl.	Inkl. Gotl.
1750	2923		1581	1603	1,8	
1760	3969		1708	1731	2,3	
1770	4811		1810	1834	2,7	
1780	4963	5062	1879	1904	2,6	2,7
1790	4712	4821	1942	1969	2,4	2,4
1800	4098	4215	2090	2118	2,0	2,0
1810	5226	5395	2121	2150	2,5	2,5
1820	5426	5643	2292	2324	2,4	2,4
1830	5413	5661	2573	2608	2,1	2,2
1840	5086	5327	2798	2836	1,8	1,9
1850	5531	5801	3091	3131	1,8	1,9

Källor: Gärningsmän enligt tabeller IV:3 och IV:6. Totalbefolkning 1751—1795 och lantbefolkning 1800—1855 enligt Historisk statistik 1955 tab. A2 och A6.

Anm. 1: Gärningsmän=gärningsörefbetalande

Anm. 2: Några säkra siffror över lantbefolkningens andel 1750—1790 finns ej publicerade. Lantbefolkningen under denna period är ovan beräknad på rikets totalbefolkning, där lantbefolkningen antagits utgöra 90,0% 1750, 89,9% 1760, 89,8% 1770, 89,9% 1780, 90,0% 1790. Jfr betr. 1750 och 1770 Fritzell 1983 s. 290. Lantbefolkningens andel var 90,2% år 1800 enligt Historisk statistik 1955 tabell A5 och A6. Rikets lantbefolkning 1800—1850 enligt Minnesskrift 1949 och Historisk statistik 1955. Gotlands totalbefolkning 1750—70 enligt Historisk statistik 1955 tabell A5. Lantbefolkningen för ön beräknas till 88,1% d.v.s. andelen år 1800 (Historisk statistik 1855 tab. A5 och A6). Gotlands lantbefolkning 1810, 1830 och 1850 enligt Historisk statistik, tabell A6 och 1780, 1790, 1820 och 1840 är den approximerad.

De fyra gamla danska länen bildar en sammanhängande region, som nästan genomgående har hög gärningsörefrekvens vid alla undersökningstillfällen. Detsamma gäller Örebro⁴³, Västmanlands, Upplands och Gävleborgs län, till vilka vi möjligen kan lägga Västernorrland och Gotland.⁴⁴ Från och med u.å 1800 har också Stockholms län relativt hög gärningsörefrekvens per capita.

En region med markerad låg frekvens av gärningsörefbetalande utgörs däremot av de sex länen Jönköping, Älvsborg, Göteborgs och Bohus, Skaraborg Värmland⁴⁵ och Kopparberg. En annan region med låg frekvens utgörs av länen i övre Norrland: Väster- och Norrbotten. Däremot har det "gamla" Västernorrlands län vid mitten av 1700-talet hög gärningsörefrekvens liksom senare Gävleborg och från och med u.å 1810 det "nya" Västernorrland.⁴⁶ Även Jämtlands län får så småningom (u.å. 1850) en i jämförelse med Västsverige hög gärningsörefrekvens. De återstående länen bildar ett bälte som omfattar Söder-

⁴³ Örebro län var före 1779 del av Närke-Värmlands län. Länet hade efter uppdelningen 1779 ett högt antal gärningsörefbetalande, medan Värmland hade ett lågt.

⁴⁴ Fram till u.å. 1780 betalade skräddar- och skomakarämbetena i Visby fasta gärningsörefsummor "ett för allt", varför antalet gärningsörefbetalande inte framgår före detta år.

⁴⁵ Se näst föregående not betr. Närke-Värmlands län före och efter 1779.

⁴⁶ Betr. länsindelning, se not 18.

Tabell IV:8. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1750—1850. Promille.

Län	Läns bokstav	1750	1760	1770	Län	Läns bokstav	1800	1810	1830	1850
Stockholms	B	1,3	1,6	2,1	Stockholms	B	2,7	3,4	3,4	3,0
Uppsala	C	2,4	3,3	3,0	Uppsala	C	3,6	4,4	4,0	4,1
Södermanl.	D	1,3	2,3	2,5	Södermanl.	D	1,9	1,8	0,9	0,7
Östergötl.	E	2,1	2,4	2,5	Östergötl.	E	1,7	2,1	2,3	2,2
Jönköpings	F	1,6	1,5	1,5	Jönköpings	F	1,2	1,5	1,5	1,6
Kronoberg	G	1,9	2,6	2,7	Kronoberg	G	1,8	2,1	2,3	2,2
Kalmar	H	1,8	1,9	2,0	Kalmar	H	1,7	2,2	2,3	1,5
—	—	—	—	—	Gotlands	I	4,2	5,8	7,1	6,7
Blekinge	K	3,0	4,1	6,0	Blekinge	K	5,2	4,6	4,2	3,0
Kristianst.	L	1,8	3,0	4,1	Kristianst.	L	3,3	4,5	4,1	2,2
Malmöhus	M	3,2	3,2	3,2	Malmöhus	M	2,3	3,1	2,7	1,4
Hallands	N	4,0	4,5	5,1	Hallands	N	2,6	3,7	2,6	2,6
Gbg o. B.	O	0,2	0,7	1,2	Gbg o. B.	O	0,8	1,4	0,5	0,3
Älvsborg	P	1,3	2,0	2,1	Älvsborg	P	1,1	1,4	0,6	0,4
Skaraborg	R	0,7	1,5	2,2	Skaraborg	R	1,1	1,1	0,4	0,1
Nä.-Värml.	ST	2,4	2,8	2,8	Värmlands	S	0,8	0,9	0,5	0,5
—	—	—	—	—	Örebro	T	3,3	3,0	3,4	2,3
Västmanl.	U	2,8	3,9	3,9	Västmanl.	U	3,1	3,3	3,4	4,1
Kopparb.	W	1,3	1,4	1,7	Kopparb.	W	0,8	1,8	0,9	1,1
Gävleborg	X	—	—	5,5	Gävleborg	X	4,9	5,6	5,2	4,9
Västernorr.	(X)YZ	1,9	2,9	2,8	Västernorr.	Y	1,2	5,0	3,1	5,1
—	—	—	—	—	Jämtland	Z	—	0,0	1,1	2,3
Västerbott.	AC	0,0	0,0	0,0	Västerbott.	AC	0,0	0,0	1,5	1,2
—	—	—	—	—	Norrbott.	BD	—	0,0	0,3	0,2
Sverige u. Gotl.		1,8	2,3	2,7	Sverige		2,0	2,5	2,2	1,9

Källor: Gärningsörebetalande enligt tabell IV:3 och IV:6. Lantbefolkning 1800—1850 enligt Historisk statistik 1955 tabell 6. Befolkning 1751—1769 enligt Historisk statistik 1955 tabell A5.

Anm.: Lantbefolkningens andel i de svenska länen 1750—70 antas vara densamma som år 1800. För detta år har den län för län beräknats på grundval av Historisk statistik 1955 tab. A5 och A6.

manlands, Östergötlands, Kalmar och Kronobergs län. Inom denna region ligger länen ofta inom den mellersta tredjedelen ifråga om gärningsörefrekvens.⁴⁷

Vid de tre tidigare undersökningsåren — 1750, 1760 och 1770 — är överlappningarna större mellan Väst- och Östsvrige (jfr diagram IV:1a) och dessutom avviker Stockholms län från de övriga länen i centrala Östsvrige genom låg men stigande gärningsörefrekvens. Går vi så fram till mitten av 1800-talet,

⁴⁷ De i huvudtexten beskrivna "regionerna" är särskilt väl urskiljbara u.å. 1800 och 1810. Det senare året fördelar sig gärningsörefrekvensen enligt följande:

Sex västsvenska län och tre i övre Norrland (inkl. Jämtland).....	≤ 1,8 ‰
Fyra län i Östsydostsvrige.....	≥ 1,8; ≤ 2,2 ‰
De fyra gamla danska länen samt sju län i centrala Östsvrige och nedre Norrland.....	> 3,0 ‰

Tabell IV:9. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska huvudregioner vissa år 1750—1850. Promille.

Huvudregion	1750	1770	1800	1810	1830	1850
Väst-Sydöstsverige ¹	1,7	2,4	1,6	1,9	1,5	1,2
Skåne	2,5	3,7	2,8	3,7	3,3	1,8
Sundbärgs "Östsverige" ²	1,9	2,9	2,6	3,3	3,1	3,4
Övre Norrland ³	—	—	—	—	1,0	0,7
Sverige	1,8	2,7	2,0	2,5	2,2	1,9

Källor: Tabell IV:8.

Anm. 1: Väst-Sydöstsverige = Jönköpings, Kronobergs, Kalmar, Blekinge, Hallands, Göteborgs och Bohus, Älvsborgs, Skaraborgs, Värmlands, Örebro (före u.å. 1800 Närke-Värmlands) och Kopparbergs län.

Anm. 2: Sundbärgs "Östsverige" = Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Östergötlands, Gotlands, Västmanlands, Västernorrlands, Gävleborgs och Jämtlands län

Anm. 3: Övre Norrland = Väster- och Norrbotten.

Anm. 4: Betr. G. Sundbärgs indelning i demografiska huvudområden, se texten avsnitt IV.2.2.3. och kap. VII.2.2.

har de gamla danska länen fått en sänkt frekvens och Södermanland har sjunkit ned till "västsvensk" nivå.

Den regionala fördelning av de gärningsörebetalande hantverkarna, som utvecklades fram till 1800-talets början och som därefter i stort sett bibehölls, stämmer som helhet väl överens med den indelning av landet i "demografiska huvudområden" som på grundval av demografiskt-statistiska källor gjorts av Gustav Sundbärg.⁴⁸ Eftersom denna regionindelning visat sig viktig ur flera aspekter (mer om Sundbärgs indelning av landet följer i kap. VII), finns det skäl att dröja ytterligare vid lantverkarnas regionala fördelning.

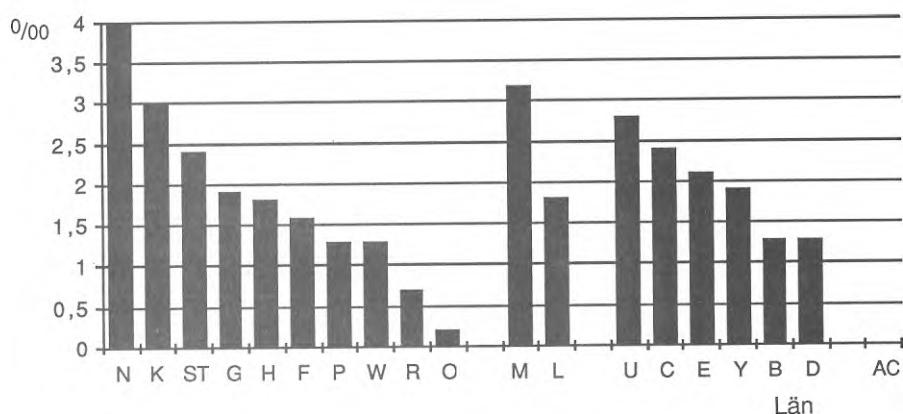
Jag kommer här och i fortsättningen att använda mig av en indelning av Sverige som i grova drag ansluter till Sundbärgs.⁴⁹ Jag kallar sålunda Östergötland, Mälarlänen och nedre Norrland för Sundbärgs Östsverige. Denna huvudregion (bortsett från några enstaka län som Södermanlands och, inte överraskande, Jämtlands) har liksom Skåne många gärningsörebetalande per capita på 1800-talet. Väst-Sydöstsverige — d.v.s. Sundbärgs "Västsverige" utom Skåne — har däremot få gärningsörebetalande. De län inom denna huvudregion som har högst gärningsörefrekvens är vid mitten av 1800-talet karakteristiskt nog de till Östsverige och Skåne gränsande Blekinge, Hallands och Örebro län.

⁴⁸ Sundbärg 1910.

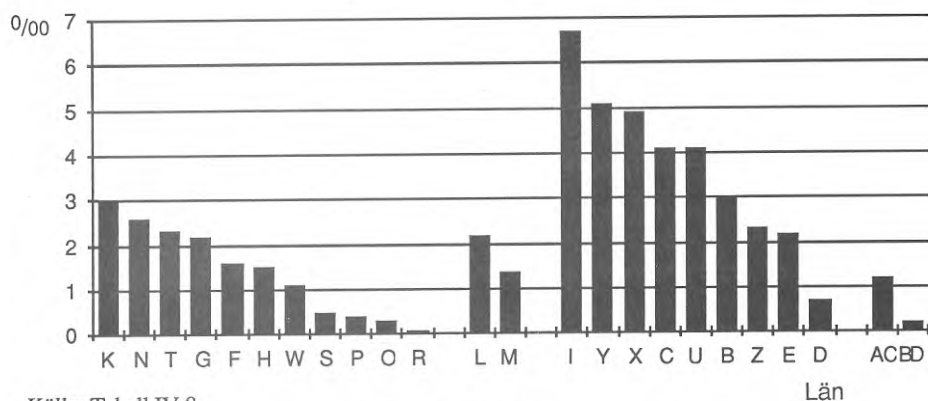
⁴⁹ Den största skillnaden gentemot Sundbärg 1910 är att Skåne här har gjorts till en egen huvudregion (att Skåne skilde sig från resten av "Västsverige" finns emellertid antytt redan hos Sundbärg). Ytterligare en skillnad är att jag tvingas följa länsgränser och inte, som Sundbärg, häradsgänser.

Diagram IV:1a—b. Antal gärningsöretalande per capita i svenska län 1750 och 1850. Länen är rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland. Promille.

1750

1850

Källa: Tabell IV:8

Anm. För förklaring av länsbokstäver, se tabell IV:8.

Övre Norrland (Sundbärgs "Nordsverige") har låg frekvens.

I tabell IV:9 följer jag utvecklingen av gärningsöretalande per capita i dessa huvudregioner från 1750 till 1850. Förhållandet mellan Sundbärgs Östsverige och Väst-Sydöstsverige visas av följande uppställning av Östsveriges siffror i procent av Väst-Sydöstsveriges:

1750 =112%	1800 =163%	1830 =207%
1770 =121%	1810 =174%	1850 =283%

Från ett relativt blygsamt överläge på drygt 10% vid mitten av 1700-talet avancerar alltså det sundbärgska Östsverige till att ha drygt 180% fler gärningsörebetalande per capita vid mitten av 1800-talet. Särskilt hög är gärningsörefrekvensen alltsedan 1770-talet i den del av Sundbärgs Östsverige som utgörs av nedre Norrland. Som framgår av diagram IV:1b har år 1850 de fem östsvenska länen Gotland, Västernorrland, Gävleborg, Uppsala och Västmanlands län högre gärningsöresiffror per capita än något län i Väst-Sydöstsverige. De sju väst-sydöstsvenska länen Jönköpings, Kalmar, Kopparbergs, Värmlands, Älvsborgs, Göteborgs och Bohus samt Skaraborgs län har lägre gärningsöresiffror än något östsvenskt län bortsett från Södermanlands.

IV.2.3. *Sockenhantverkare enligt data på läns- och fögderinivå*

I detta avsnitt kommer data ur landsböckerna att studeras beträffande gärningsörebetalande per län och per fögderi.

Skaraborgs län har undersökts varje år 1730—1820 och vart femte år 1695—1725 och 1825—1850. Göteborgs och Bohus län har undersökts vart femte år 1725—1850.⁵⁰ Uppsala, Malmöhus och Älvsborgs län har i princip undersökts vart tionde år ca 1700—1850.⁵¹ I materialet på riksarkivet finns emellertid betydande luckor för Uppsala län ca 1730—70, för Malmöhus län stora delar av perioden 1720—60 och för Älvsborg ca 1735—50. Inte heller för andra delar av 1700-talet finns för länen ifråga material för alla år, utan jag har ibland varit tvungen att ersätta planerade undersökningsår med något närliggande år. För de tre nyss nämnda länen har jag dessutom gjort ett extra nedslag något av åren omkring 1785, eftersom 1780-talet och början av 1790-talet visat sig vara en intressant period.

1. Höjdpunkter i gärningsörefrekvens enligt landsböckerna

Grovt taget stämmer landsböckernas nivå med statsförslagets. Uppsala län har enligt båda källorna en topp omkring 1780, Malmöhus län har en topp omkring 1760—70. I landsböckerna framgår även att både Skaraborgs och Älvsborgs län har isolerade toppar 1790. Dessa toppar ger dock utslag i statsförslagen först ca 1793 och följs åter av en snabb nedgång, varför de inte syns i tabell IV:3.⁵² Denna tabell placerar i stället toppen ca 1770, som enligt landsböckerna är kulmen på en längre period av stigande antal gärningsörebetalande.

⁵⁰ Landsböcker med verifikationer. Skaraborgs resp. Göteborgs landskontor. GLA.

⁵¹ Landsböcker med verifikationer för Uppsala, Malmöhus och Älvsborgs län. Länsräkenskaper. RA.

⁵² Ovan, not 27.

Även Älvsborgs och Göteborgs och Bohus län har höjdpunkter 1790, men de är inte lika starkt framträdande som i Skaraborg. I Uppsala län infaller toppen sex år tidigare, u.å. 1784. Fram till 1790 har antalet betalande i detta län sjunkit kraftigt (tabellbilaga iv:a). I Malmöhus län infaller, av de undersökta 1700-talsåren, toppen redan 1764 (tabellbilaga iv:b). I och för sig ligger antalet undersökningstillfällen för de två nyss nämnda länen rätt glest, men även statsförslagen ger en liknande bild. Av de här undersökta länen är det alltså bara de västsvenska som tycks ha en topp omkring 1790.

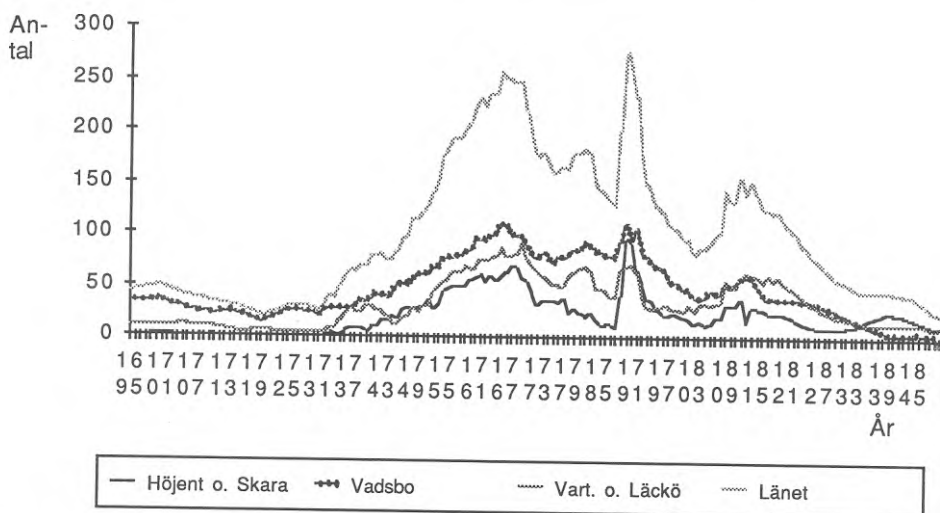
Den markanta ökningen av antalet gärningsörebetalande i Skaraborgs län infaller just under 1788—90 års krig med Ryssland. Som kommer att framgå närmare av ett senare kapitel, hade sockenhantverkarna och deras drängar omkring 1720 blivit befriade från utskrivning, värvning och rotering. Det ligger därför nära till hands att se ett direkt samband mellan kriget och den plötsliga, hastigt övergående tillväxten av antalet sockenhantverkare i de västsvenska länen. En diskussion kring benägenheten att söka laga försvar som sockenhantverkare under krigsåren har kunnat beläggas från ett sockenstämmoprotokoll i ett angränsande län (kap. XII.1.1.). Till frågan om varför i så fall kriget skulle ha haft denna effekt just i Skaraborg och Älvsborg, men inte i Uppsala eller Malmöhus län, skall vi återkomma. Tills vidare kan påminnas om de stora skillnaderna i gärningsörefrekvens mellan å ena sidan Malmöhus och Uppsala, å andra sidan de tre västsvenska länen, som var regel för 1700-talet.

2. Förändringar i den inbördes fördelningen mellan länens fögderier

Fördelningen mellan fögderierna kunde fluktuera avsevärt, inte minst i de västsvenska länen. Ett extremt exempel ges i siffrorna för Skaraborgs län. I Höjentorps och Skara fögderier betalade sammanlagt 11 personer gärningsören 1788 men 96 år 1790. De båda fögderiernas sammantagna andel av länets gärningsörebetalande kom därmed att öka från 9% till 35% (diagram IV:2, tabellbilaga iv:e).

I Uppsala län halverades antalet gärningsörebetalande i Örbyhus och Olands fögderier mellan 1784 och 1790, medan antalet i övriga länet ökade svagt. Som resultat minskade de två fögderiernas andel av de gärningsörebetalande i länet från över 55% till 35% under de sex åren. Den gamla relativa nivån återvanns aldrig under de följande 60 åren (tabellbilaga iv:a). Oftast tycks dock fögderier med stort antal gärningsörebetalande ha en relativt jämn utveckling utan alltför tvära kast. Vadsbo fögderi i Skaraborgs län och Marks fögderi i Älvsborgs län är exempel på detta (tabellbilagor iv:d, iv:e).

Diagram IV:2. Gärningsörebroetalande i Skaraborgs län 1695—1850. Länet som helhet samt a) Höjentorps + Skara , b) Vadsbo och c) Vartofta + Läckö fögderier.

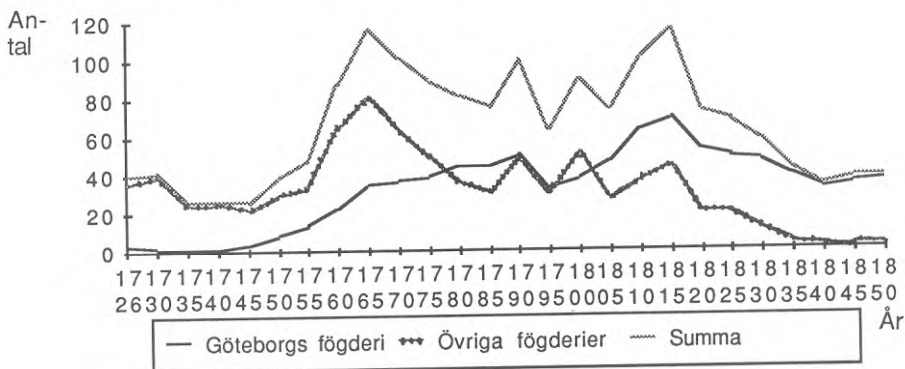
Källa: Tabellbilaga iv:e.

Anm. 1: Antalet gärningsörebroetalande har följts varje år 1730—1820 samt vart femte år 1695—25 och 1825—50.

Anm. 2: Höjentorps och Skara resp. Vartofta och Läckö fögderier har i åskådighetens intresse sammanförts därför att de har likartad utveckling av antalet gärningsörebroetalande. De har däremot inte sinsemellan likartad näringsstruktur. Vartofta och Läckö fögderier var dessutom geografiskt skilda.

Göteborgs och Bohus län ger exempel på en långsammare, men likafullt genomgripande, förändring. Större delen av länets fögderier hade sammantagna en topp i antalet gärningsörebroetalande u.å. 1765, men genomgick en kraftig minskning under den följande 20-årsperioden (de betecknas som "övriga fögderier" i diagram IV:3). I de två fögderier (Askims och V. Hisings) som mellan 1800 och 1805 kom att förenas till Göteborgs fögderi ökade i stället antalet gärningsörebroetalande, med ett avbrott i början av 1790-talet, fram till 1815. Även i fortsättningen hade detta fögderi en kraftigare ökning än övriga länet. Från att ha haft 1 à 2 av hela länets trettiotal gärningsörebroetalande på 1720- och 1730-talen, är Göteborgs fögderi uppe i över 60% av de drygt hundra gärningsörebroetalande på 1810-talet. Fr.o.m. 1830-talet kommer nästan alla gärningsörebroetalande i länet därifrån. Bortser vi från detta fögderi har alltså Göteborgs och Bohus län en mer typisk "västsvensk" kurva — med högsta nivå ca 1770 — än vad som framgick av enbart länsdata (betr. länets utveckling, se diagram IV:3, tabell IV:5 och tabellbilaga iv:c.).

Diagram IV:3. Antal gärningsörebrobetalande i Göteborgs och Bohus län 1726—1850. Länet, Göteborgs fögderi¹ samt övriga fögderier.

Källa: Tabellbilaga iv:c.

Anm. 1: Göteborgs fögderi var t.o.m. u.å. 1800 = Askims och V. Hisings fögderier.

3. Gärningsmän per capita fögderivis 1815

I tabell IV:10 görs en översikt av antalet gärningsörebrobetalande per capita och fögderi i fem län 1815. Skillnaderna mellan olika fögderier är störst i två av de västsvenska länen. Variationsvidden mellan fögderierna är tre gånger så stor som länsmedeltalet i Göteborgs och Bohus län, och 1,7 gånger så stor i Älvsborgs län, medan motsvarande siffror ligger vid ca 0,7 i Uppsala, Malmöhus och Skaraborgs län.

I Uppsala län hade Bälinge fögderi, som bestod av häraderna runt Uppsala, över 50% högre gärningsörefrekvens än länets medeltal. Håbo fögderi i trakten av Sigtuna vid Mälaren hade å andra sidan ca 30% lägre frekvens än länsmedeltalet. Rangordningen mellan fögderierna torde dock ha växlat betydligt under 1700- och 1800-talen, att döma av siffrorna över gärningsörebrobetalande per fögderi. Omkring 1780 bör t.ex. de nordliga fögderierna Oland och Örbyhus ha haft betydligt högre gärningsörefrekvens än Bälinge (tabellbilaga iv:a).

I Malmöhus hade de två fögderierna i sydväst, Oxie och Torna (i trakten av bl.a. Malmö och Lund) omkring 25% högre gärningsöretäthet än länsmedeltalet, medan Ljunits fögderi i sydöst ligger 33% under. Länet tycks till skillnad från Uppsala län inte ha haft några varaktiga stora omkastningar i gärningsöretäthet, i varje fall inte fram till 1840 (tabellbilaga iv:b).

Tabell IV:10. Gärningsörebetalande i promille av befolkningen per fögderi i fem län 1815.

Uppsala län	Malmöhus	Gbg o. Boh.	Älvsborg	Skaraborg
Håbo 3,1	Oxie 3,7	Göteb. 3,2	Väne 0,6	Vadsbo 1,3
Åsunda 4,3	Torna 3,3	Inlands 0,8	Kullings 1,5	Höjent. 0,6
Lagunda 4,3	Luggude 2,4	Orusts 0,2	Redvägs 0,7	Vartofta 1,0
Bälinge 6,7	Frosta 2,3	Sunnerv. 0,3	Marks 2,5	Skara 0,6
Örbyhus 4,1	Ljunits 1,8	Norrsv. 0,5	Sundals 0,6	Läckö 1,0
Olands 4,6			Vedbo 0,8	
Länet 4,5	2,8	1,0	1,1	0,9
Variationsvidd 3,6	1,9	3,0	1,9	0,8
Var.-vidd/länsmedeltal 0,8	0,6	3,0	1,7	0,8

Källa: Tabellbilagor iv:a—iv:e. Emigrationsutredningen. Bilaga V, Bygdestatistik, 1910, s. 29, 105, 125, 138 och 153.

Anm. 1. Gärningsöresiffrorna för 1815 är som regel uträknade som ett medeltal mellan 1810 och 1820 års siffror, men för Skaraborgs och Göteborgs och Bohus län mellan 1810, 1815 och 1820 års siffror.

Anm. 2. Länsiffrorna för Malmöhus är lägre än i tabell IV:8, som bygger på rikshuvudbokens uppgifter om gärningsörebetalande och landsbygdens folkmängd enligt Historisk statistik 1955. Emigrationsutredningen ger nämligen för länet en 7% högre folkmängds-siffra än historisk statistik och landsboken ger för 1820 ett väsentligt lägre antal gärningsörebetalande än rikshuvudboken för år 1823.

I Göteborgs och Bohus län ligger Göteborgs fögderi med sina 3,1 ‰ år 1815 på god skånsk nivå, medan resten av länet ligger på klart lägre medelnivå än t.o.m. Älvsborg och Skaraborg. Att döma av fögderisiffrorna var alltså systemet med gärningsörebetalande sockenhantverkare på upphållningen i Bohuslän ännu tidigare än i Skaraborg.

I Älvsborgs län utmärker sig Marks fögderi i sydväst för en gärningsöretäthet som 1815 är mer än dubbelt så hög som länets medeltal. Mycket låga siffror finner vi däremot i Väne fögderi längs Göta älv, Redvägs fögderi i sydöst och de två dalslandsfögderierna Sundal och Vedbo. Kullings fögderi runt Alingsås intar ett mellanläge. Den relativt höga sockenhantverkarefrekvensen i Marks fögderi var av gammalt datum (tabellbilaga iv:d). År 1751 hade t.ex. Marks och Bollebygds härader i detta fögderi 2,6 respektive 2,3 sockenhantverkare per socken, medan Redvägs och Kinds härader (Redvägs fögderi) hade 0,1 respektive 1,2 och Vedbo och Tössbo härader (Vedbo fögderi) hade 0,6 respektive 0,4. I Väne fögderis fem härader fanns 1751 inte en enda sockenhantverkare.⁵³

I Skaraborgs län hade Vadsbo härad i norr den största gärningsöretätheten 1815, medan det östliga Höjentorp och det centrala mer slättbygdsbetonade

⁵³ Landsbok med verifikationer för Älvsborgs län 1751. Länsräkenskaper. RA.

Skara fögderi hade de lägsta värdena. I själva verket hade Vadsbo under långa perioder av 1700-talet varit mer dominerande i fråga om gärningsörefrekvens än fögderiet var 1815, och hade periodvis haft ungefär hälften av länets gärningsörebetalande (tabellbilaga iv:e). I de två västgötalänen var det alltså två gränsfögderier som hade de högsta gärningsöresiffrorna. Det bör observeras att båda fögderierna gränsade till län — Örebro respektive Hallands — som hade betydligt högre gärningsöresiffror än Västergötland.

IV.2.4. Sockenhantverkarnas yrkesfördelning

I tabellbilaga iv:i anges sockenhantverkarnas yrken i Malmöhus län vid tre undersökningstillfällen 1749—1810. I ett senare kapitel tar vi upp sockenhantverkarnas yrkesfördelning i Skaraborg 1790 och 1820, samt i Stockholms och Uppsala län 1820 resp. 1830. I Malmöhus län utgör skraddare och skomakare tillsammans mellan drygt 70 och drygt 80% vid alla tre undersökningstillfällena, medan smederna utgör mellan ca 10 och ca 20%. I stort sett gäller samma procentsatser för Skaraborg 1790 och 1821. Här var dock sockenskraddarna betydligt fler än sockenskomakarna och utgjorde drygt 50% av alla, något som också gällt för Malmöhus 1742. I Stockholms län utgjorde skraddarna och skomakarna ca 90% av sockenhantverkarna 1820 och i Uppsala län så mycket som 99% 1830.⁵⁴

IV.2.5. Vad säger gärningsöresiffrorna?

Tidigare ställdes frågan, om gärningsöresiffrorna skulle kunna användas som en indikator på lanthantverkets omfattning. Redan den översikt av siffrorna som gjorts i detta kapitel, reser emellertid flera stora frågetecken. Andelen gärningsörebetalande sjunker i Västsverige efter ca 1770. Detta på samma gång som regionen genomgår ekonomisk expansion. Skulle verkligen det specialiserade lanthantverket ha minskat under dessa förhållanden? Det är ju inga marginala förändringar det är fråga om. Skaraborgs län hade t.ex. 22 gärningsörebetalande 1850, vilket utgjorde en tiondel av vad länet hade på 1760- och i början av 1790-talen. Den stora ryckigheten, inte minst hos skaraborgssiffrorna ca 1790, inger heller inte förtroende.

Inom länen visar fögderisiffrorna ibland så stora inbördes differenser, att det verkar otroligt att det är fråga om reella skillnader i hantverkartäthet. Sjuhäradsbygden torde kunna ses som en sammanhängande näringsgeografisk region, men dess härader och fögderier visar likafullt stora olikheter i gärningsörefrekvens.

⁵⁴ Se kap.V.2.2.1.

Även yrkesfördelningen hos de gärningsörebetalande ger anledning till stora frågetecken. Smederna är hela tiden klart distanserade av skräddare och skomakare. Som senare skall visas, är detta en märklig yrkesfördelning jämfört med utländskt material.

Även om det framför allt är de västsvenska gärningsöresiffrorna som drar tvivel över materialets hållbarhet, finns det också märkliga brott i sifferserierna för enskilda fögderier i ett östsvenskt län som Uppsala.

*

Det kan tyckas som om sysslandet med gärningsören i detta kapitel i så fall har lett in på ett blindspår. I varje fall tycks materialet ifråga knappast kunna användas till att ge ett begrepp om det svenska lanthantverkets utveckling. Men gärningsörena kan ändå inte genast avfärdas som ointressanta. Vad som gäller siffrorna över gärningsörebetalande kommer nämligen i hög grad att visa sig gälla även annan svensk statistik över lanthantverkare.

IV.3. Lanthantverkarnas antal enligt tabellverket

Visserligen har Yngve Fritzell ägnat hantverket utrymme i sina granskningar av tabellverket, men i fråga om landsbygden har han bara tagit upp perioden efter 1800. I det följande avsnittet tar jag upp även 1700-talets uppgifter om lanthantverk i tabellverket. I ljuset av dessa finns skäl att ta upp 1800-talsmaterialet till förnyad behandling.

IV.3.1 Stånds- och yrkestabellernas förändringar särskilt med hänsyn till lanthantverkare

Som påpekades av bl.a. Eli Heckscher, gör tabellverkets återkommande omläggningar av redovisningsprinciperna det svårt att få ett begrepp om antalet lanthantverkare hela perioden 1750—1855. Ett försök att trots allt göra en jämförelse över tiden kan tjäna som utgångspunkt för en diskussion kring frågan vilken av tabellverkets delperioder som ger de mest realistiska siffrorna. Inledningsvis skall här göras en översikt av hur lanthantverkarna redovisades i tabellverkets stånds- och yrkestabeller under de olika delperioderna.

Perioderna 1749—73 och 1775—1800⁵⁵

I tabellerna från perioden mellan 1749 och 1773 tas lanthantverkarna upp under följande två tabellrubriker: 1) Gärningsmän och sockne-hantverkare, och

⁵⁵ Periodindelningen här och nedan är gjord med hänsyn till stånds- och yrkestabellerna. Åren 1749—73 upprättades dessa vart tredje år, därefter vart femte, nämligen årtal som slutade på 0 och 5.

2) Andre hantverkare på landet. Till skillnad från den del av tabellerna som rör städerna, ger tabellformulären för landsbygden ej möjlighet att särredovisa lärgossar eller andra anställda. Mjöltnare anges, nu liksom senare, som en separat yrkesrubrik. De räknas alltså i tabellerna inte in bland hantverkarna.

Under större delen av perioden mellan 1775 och 1800 summerades uppgifterna närmast under riksplanet inte per län utan stiftsvis.⁵⁶ En sär egenhet för ständs- och yrkestabellerna under denna period var att tabellformulären uttryckligen förutsatte dubbelräkningar. En person som hade mer än ett yrke skulle antecknas för vart och ett av dem. Slutsumman i tabellen kunde alltså vara högre än folkmängdssiffran.⁵⁷

För lanthantverket anges 1775—1800 den enda rubriken "Hantverkare och gärningsmän på landet, utan åtskillnad." Således finns fortfarande inget utrymme för lärgossar. Rimligen redovisas hantverkarnas lärgossar och andra anställda under perioden 1749—1800 inom de tabellrubriker som 1749—72 hette "Menige allmogens barn och tjänstefolk" och 1775—1800 hette "Tjänstehjon hos menige allmogen, hos torpare och inhysesfolk samt hos ståndspersoner av alla på landet boende stånd". Under denna kategori redovisades bland annat bönders och torpares drängar och hemmavarande barn.

Att man 1749—1800 istället skulle ha redovisat hantverkarnas lärgossar, drängar m.fl. vid tabellrubrikerna för lanthantverkarna själva, är otroligt redan av det skälet att man i så fall skulle ha följt andra principer än för den övriga lantbefolkningen. En analys av könsfördelningen samt andelen gifta bland de som redovisas under rubriken hantverkare, leder till samma slutsats (se nedan, bilaga 2).

Perioderna 1805—1820 och 1825—35

Från och med 1802 antecknades uppgifterna om stads- och landsförsamlingarna på skilda formulär och hölls åtskilda i de successiva adderingarna till kontrakts-, läns- och rikstabeller.⁵⁸ Dessutom redovisades nu för första gången olika hantverksyrken. För lanthantverkarnas del angavs i formulären de 15 yrken som framgår av tabell IV:16 nedan. Dessutom fanns utrymme för att anteckna ytterligare yrken. Lanthantverkarna delades upp i "mästare"⁵⁹ och lärlingar. Att man nu tog upp även lanthantverkarnas lärlingar var en nyhet. Mellan 1820 och 1825 genomfördes tabellomläggningar, som bland annat innebar att antalet i formulären angivna yrken inom lanthantverket hade ökats till 25.

⁵⁶ Stiftsindelning tillämpades 1774—95. Minnesskrift 1949 s. 10, 39.

⁵⁷ Arosenius 1928 s. 41. Minnesskrift 1949 s. 36.

⁵⁸ Minnesskrift 1949 s. 36; Lext 1984 s. 324.

⁵⁹ Betr. det märkliga användandet av ordet "mästare", se nedan, avsnitt. IV.3.3.1.

I 1840 års stånds- och yrkestabeller hade den förändringen skett, att man genomgående skilde mellan gifta och ogifta manliga yrkesföreträdare. Antalet yrken i lanthantverk som togs upp i de tryckta tabellerna var nu 28. (Se, betr. 1855, tabellbilaga iv:j. I rikssammanställningen har de tryckta yrkesbeteckningarna ansetts otillräckliga; i ett handskrivet tillägg förekommer inte mindre än 37 specificerade yrken, de flesta med ett mycket begränsat antal företrädare.⁶⁰) Tabellerna hade undergått vissa smärre revideringar mellan 1850 och 1855.⁶¹

IV.3.2. På vad grundade prästerna sin kategorisering?

1. Sambandet mellan mantalsskrivning, kyrkobokföring och tabellverk

En viktig fråga är, vad som egentligen låg till grund för prästernas införande av personer under den ena eller andra tabellrubriken. Fram till 1800-talets början tycks prästerna inte som regel ha haft andra anvisningar än de som stod tryckta på själva tabellformulären.⁶²

Prästerna följde vid tabellernas upprättande normalt sina husförhörlängder⁶³, där hushållsföreståndarna av prästen själv ofta antecknats med stånds- eller yrkestitlar. Men vad avgjorde om en person skulle antecknas som t.ex. bonde, torpare, backstugusittare eller kanske hantverkare? Vid upprättandet av det kamerala materialet (mantalslängder m.m.) fanns åtminstone grova regler för gränsdragningen⁶⁴ eller så uppkom en praxis som kunde vara mer eller mindre lokal.⁶⁵ I vilken grad följdes i kyrkobokföringen samma principer för indelning av befolkningen i sociala kategorier, som iaktogs i det kamerala materialet? I första hand gäller frågan här kategoriseringen av lanthantverkare. Som vi skall se, gavs prästerna i början av 1800-talet instruktioner beträffande lanthantverkarna som gör beroendet av det kamerala materialet mycket tydligt. Den följande principdiskussionen i detta delavsnitt berör därför i första hand

⁶⁰ Folkmängdstabeller. SCB.

⁶¹ Som ett exempel kan nämnas att fram till 1855 för lanthantverkets del i formulären nämns endast "Hovslagare och grovsmeder" som smideshantverkare men 1855 angavs "Smeder, alla slag".

⁶² Lext 1984 s. 331—32.

⁶³ Lext 1984 s. 333.

⁶⁴ Eftersom brukandet av mantalssatt jord var viktig i beskattningshänseende uppkom i praktiken i det kamerala materialet en klar gräns mellan huvudpersoner som stod som brukare av sådan jord ("bönder", ett ord som dock knappast förekommer i dessa källor) och övriga huvudpersoner.

⁶⁵ Adamson 1983 s. 57f.

1700-talet, vilket inte behöver hindra att exempel ibland hämtas från 1800-talets början.

Spridda undersökningar tyder på att prästernas uppgifter i tabellverket om antalet bönder i en socken ofta stämmer väl med antalet av dem som enligt mantalsskrivningen bör räknats till denna kategori (dvs. de som brukade mantalssatt jord).⁶⁶ Detta kan tas till intäkt för att gränsen mellan bönder och övriga var tämligen klar och allmänt accepterad. Bönderna utgjorde en väl definierad kategori.⁶⁷ Större svårigheter kunde vållas, både vid mantalsskrivningen och vid upprättandet av kyrkoböcker eller befolkningsstatistiska tabeller, av gränsdragningen mellan torpare och andra obesuttna (inhysesghjon, backstugusittare, arbetskarlar), då beteckningarna för dessa kategorier inte var klart fixerade.⁶⁸ Under 1800-talets början tycks det t.ex. ha varit vanligt att folk lät mantals-

⁶⁶ Gadd 1983 s. 84—85, noter 29 och 32. Winberg 1975 och Ahlberger 1988a har för Dala pastorat och Örby socken uppgifter om antalet bondehushåll — Winberg även om hemmansbruk — som nedan jämförs med tabellverkets uppgifter:

Dala					
Enl. mantalsl.		Tabellv.		Mantalsl./tabellv	
År	S:a bönder	Hemm.-bruk	S:a bönder	kol. 1/ kol. 3	kol. 2/ kol. 3
1780	170	176	169	100,6%	98,3%
1810	177	171	176	100,6%	97,1%
1850	216	188	191	113,1%	98,4%

Örby

1792 (1790)	182	161	113,1%
1815	206	176	117,0%
1850	152	152	100,0%

Källor: Winberg 1975 tabell B:12, s. 157—159, tabell VII, s. 295. Ahlberger 1988a tabell IV, s. 195. Statistiska tabeller. Dala, Borgunda, Högstena och Örby kyrkoarkiv, GLA.

Anm. 1: 1780 resp. 1790 års siffror enligt tabellverket = gifta+änklingar+änkor under rubriken "Bönder utan åtskillnad af hemmanens natur ..."

Anm. 2: 1810 (1815) års siffror enligt tabellverket = Bönder på egna och andras hemman + "bondeänkor ... som ännu hava hushåll och gårdsskötsel".

Anm. 3: 1850 års siffror enligt tabellverket = Gifta män samt änklingar och ogifta på egna o. andra hemman + "[ä]nkor efter ... allmoge som ännu hava gårdsbruk och gårdsskötsel".

Som helhet visar jämförelsen tämligen god överensstämmelse mellan mantalslängder och tabellverk. De skillnader som finns kan delvis skyllas på att både mantalslängder och tabellverk innehåller ett antal gränskategorier. På 1780- och 1790-talen fanns t.ex. i tabellverket en kategori ogifta bönder över 15 år som huvudsakligen torde ha bestått av hemmasöner och -döttrar men där ett fåtal ogifta hushållsföreståndare bör ha ingått. Winberg och Ahlberger har vidare räknat in undantagsägare (en fram till 1850 växande kategori) bland bönderna, men sådana döljs i tabellverket i ökänt antal under rubriker som "Äldrige och bräcklige bönder och torpare som upphört med lantbruket", som i exempelvis Dala pastorat 1810 omfattade 19 personer.

⁶⁷ Se not 64 ovan. Bland annat kunde ägare och brukare av hemman inte komma ifråga för skattebefrielse. Lundsjö 1975 s. 52.

⁶⁸ Jfr Adamson 1983 s. 57f.

skriva sig som torpare, fast de rätteligen bort kallas backstugusittare. En starkt bidragande orsak var att de därigenom slapp lönebevillningsavgiften.⁶⁹ Yrkesangivelser var centrala för de kamerala längderna, eftersom de avgjorde vissa skatters höjd, men de var mindre viktiga i kyrkobokföringen.⁷⁰

Det finns exempel på skillnader mellan husförhörslängder och mantalslängder, då det gäller kategorisering av obesuttna.⁷¹ Inte desto mindre bör det skenbart självklara förhållandet noteras, att prästerna använde i stort sett samma terminologi som mantalslängderna. När det gäller tabellverket var detta inte i första hand fråga om någon spontan användning från prästernas sida, eftersom de arbetade med tryckta formulär. Men långt innan termer som t.ex. backstugusittare och inhysesshjon användes i tabellverket, hade de använts i författningar som rörde beskattning och således även i de kamerala källorna.⁷²

Vad som bör ha bäddat för en viss följsamhet mellan mantalsskrivning och kyrkobokföring var att prästerna före 1723 skulle assistera vid mantalsskrivningen. Även under den följande perioden förekom det att präster var närvarande. Kyrkoboken eller extrakt därur skulle vid anfordran översändas till mantalskommissarien.⁷³ År 1811 föreskrevs åter att pastor eller hans ombud skulle närvara vid mantalsförrättningen försedda med husförhörslängden, för att kontroll skulle kunna ske mot denna. En ökad grad av samordning skedde mellan kyrkobokföring och mantalsskrivning.⁷⁴

Uppenbarligen avsåg myndigheterna att mantalsskrivningen skulle påverkas av kyrkobokföringen, men rimligen ledde systemet också till att kyrkobokföringen påverkades av mantalsskrivningen. Det prästerna i första hand hade uppgifter om var antalet levande personer, deras ålder, hälsa m.m.⁷⁵ De kunde förmodligen också bidra med kunskaper om församlingsmedlemmarnas so-

⁶⁹ Lundsjö 1975 s. 146-47. Lext 1968 s. 157f. Adamson 1983 s. 58.

⁷⁰ Adamson 1983 s. 55.

⁷¹ J. Söderberg 1978 s. 122.

⁷² Se t.ex. förordningar om skogarna i riket 1664 och 1743 i Schmedeman 1706 s. 344 samt Modée II s. 1116. Se även Leyonmarck 1820, artikeln Inhysesshjon s. 292. Särskilda kolumner i mantalslängderna för inhysesshjon finns redan på 1600-talet och i början av 1700-talet. Lext 1968 s. 253f. För ett exempel på användningen av termen backstugusittare vid mantalsskrivning under 1700-talets första hälft, se Lext 1968 s. 157—58.

⁷³ Lext 1968 s. 126—28. Lext 1984 s. 310f. I Växjö stift föreskrevs redan 1804 att "[p]astorene böra vid mantalsskrivningen förete kyrko- och husförhörböckerne" vilket bland annat innebar att prästerna anmodades "hava de årliga husförhörens förrättade innan [mantalsskrivningarna] hållas, och ett alfabetiskt register på hemmanens, torpens och lägenheternas namn i kyrkoböckerna upprättat". Vexjö domkapitels cirkulärbrev nr 127 § 2 o. 128 § 3 (1804).

⁷⁴ Lext 1968 s. 128. Lext 1984 s. 312.

⁷⁵ Jfr Uppsala domkapitels cirkulär nr 7 1811, "Angående kontroll av mantalsskrivningarna". Enligt denna "[b]öra pastorene, var och en för sine församlingar, noggrant jämföra mantalslängden med sine då, för året, komplett avslutade husförhörslängder, varuti alla personer böra beskrivas till namn och ålder, med utsatt år och dag när de äro födde, jämte anteckning om de hava någon kropps- eller sinnessvaghet och bräcklighet som till arbete göra dem oförmögne". I cirkuläret hänvisas till Kungl. Maj:ts brev 4/9 1810.

ciala ställning, men i fråga om principerna för indelning till stånd och yrken delgavs prästerna knappast några detaljerade anvisningar.⁷⁶ Kyrkan hade ju inte heller, som nyss påpekades, något förstahandsintresse av sådan kategorisering. Det bör ha tett sig naturligt för prästerna att i kyrkobokföringen och tabellverket följa huvuddragen i den kamerala indelning av befolkningen i bönder och obesuttna grupper (torpare, inhyses m.m.). Detta så mycket mer, som denna indelning i hög grad ingått i det allmänna medvetandet. Exempelvis definierades bönder allmänt som sådana som ägde och/eller brukade mantalssatt jord, "hemman".⁷⁷

Det är givetvis i många fall till fördel för historieforskaren, om två olika källserier arbetar med likartade definitioner av objekten. När det gäller hantverkare är det dock viktigt att komma ihåg, att mantalslängder och andra kamerala serier i första hand definierade folk utifrån hur de betalade skatt. Det förefaller inte ha varit ovanligt, att människor som i praktiken försörjde sig som hantverkare kom att skatta som "torpare" eller dylikt.⁷⁸ Frågan är, om prästerna även i sådana fall tenderade att följa mantalsskrivningens indelning.

2. 1800-talets cirkulärskrivelser

Från och med 1800-talets början blev det vanligare med instruktioner för prästerna i deras arbete med tabellverket. Tabellkommissionen utfärdade skrivelser till domkapitlen 1804, 1810, 1845 och 1855. Dessa trycktes i domkapitlens cirkulär till stiftens prästerskap.⁷⁹ År 1805 publicerade tabellkommissionen dessutom i Inrikes tidningar en instruktion för stånds- och yrkestabellernas upprättande. Det rörde sig om en cirkulärskrivelse från domkapitlet i Åbo stift, som

kongl. tabellkommissionen velat ... ytterligare låta kungöra, såsom tjänande till efterrättelse för samtelige prästerskapet i hela riket vid folkmängdstabellernas upprättande nästa år.

Beträffande 4 artikeln, § g, d.v.s. den paragraf som tog upp lanthantverkare, stadgades att endast formellt antagna sockenhantverkare skulle anses som lanthantverkare:

Inga andra gärningsmän, än de som med socknens och landshövdingens goda minne blivit till socknehantverkare antagne, föras till denna §. Alla andra, som antingen utan vederbörligt tillstånd eller till följe av några särskilte förfatningar, såsom

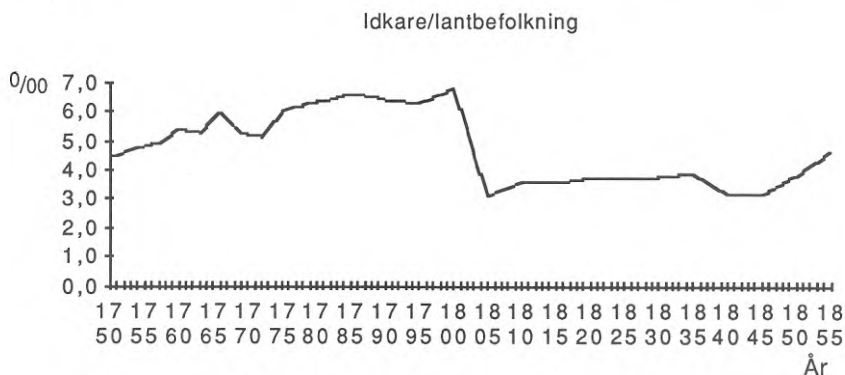
⁷⁶ Jfr Arosenius 1928 s. 7. Lext 1984 s. 332.

⁷⁷ Jfr t.ex. Hellspong 1974 s. 75.

⁷⁸ Se nedan, avsnitt. IV.5 samt kap. XII.4.2.

⁷⁹ Lext 1984 s. 332 samt not 39 s. 350. Jfr även Uppsala domkapitels cirkulär nr 14 1810; Lunds domkapitels cirkulär nr 139 med bihang (1810), nr 428 (1845); Växjö domkapitels cirkulär-bref nr 128 (1804) Härnösands domkaptiels cirkulär nr 168 (1804), nr 220 (1810); Skara domkapitels cirkulärbref nr 413 (1855).

Diagram IV:4. Lanthantverksidkare i promille av lantbefolkningen 1750—1855.

Källa: Tabell IV:11.

Anm.: 1750 års värde =1751.

soldater, salpetersjudare m.fl. något hantverk idka, måste under andra särskilda titlar anges.⁸⁰

I tabellkommissionens övriga nyss nämnda skrivelser berördes lanthantverkarna åter 1845. Innehållet påminner om det nyss citerade från 1805, men det fanns ett tillägg om "tillstånds brev":

I §g landsbygds-tabellen upptagas endast sådana gärningsmän som äro socknehantverkare med gärningsbrev, eller som till hantverkets utövande på landet erhållit tillstånds brev.⁸¹

Om 1805 års instruktion följdes allmänt, bör vi vänta oss en kraftig reduktion av antalet hantverksidkare på landsbygden i stånds- och yrkestabellerna mellan 1800 och 1805. Fram t.o.m. år 1773 hade ju tabellverket haft två rubriker för lanthantverket, varav den för gärningsmän och socknehantverkare bara var den ena. I tabellerna 1775—1800 hade man gjort en formulering som förutsatte inkluderandet även av andra hantverkare än socknehantverkare.

IV.3.3. Lanthantverkare i tabellverket

1. Lanthantverkare per capita av lantbefolkningen

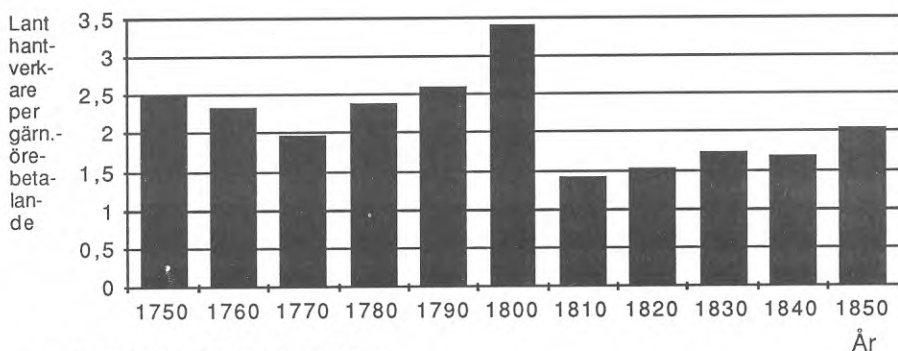
I diagram IV:4 och tabell IV:11 anges antalet lanthantverksidkare enligt tabellverket i promille av totalbefolkningen 1751—1855. Övergången till nya redo-

⁸⁰ Inrikes Tidningar 12/11 1805 (nr 127).

⁸¹ Citerat ur Lunds domkapitels cirkulär 428 (1845) § 43.

visningsformer mellan 1773 och 1775 åstadkommer inget kraftigt brott i siffrerien, vilket antyder att jämförbarheten mellan uppgifterna före och efter

Diagram IV:5. *Antalet lanthantverkare i tabellverket i förhållande till antalet gärningsörebrobetalande enligt statsförslag och rikshuvudböcker. Antalet gärningsörebrobetalande=1.*

Källor: Tabell IV:3, IV:6 och IV:11.

Anm. 1: Tabellverket 1750=1751; 1770=1769.

Anm. 2: 1750, 1760 och 1770 exkl. Gotland.

1775 är rätt god.⁸² Detta är i och för sig anmärkningsvärt, eftersom formulären 1775—1800 tillät dubbelräkningar och det således borde ha varit möjligt att bokföra en person både som hantverkare och torpare. Kurvan i diagram IV:4 ger dock inget intryck av att sådana dubbelräkningar har förekommit i någon större utsträckning.⁸³

I förhållande till antalet gärningsörebrobetalande är de av tabellverket redovisade lanthantverkarna 2 1/2 gånger så många 1750, ett tal som faller till ungefär dubbelt så många 1770. Eftersom de av tabellverket redovisade hantverkarna inte genomgår samma nedgång som antalet gärningsörebrobetalande i slutet av 1700-talet, är de närmare 3,5 gånger så många år 1800 (diagram IV:5).

Däremot medför tydligen omläggningen 1805 ett totalt brott gentemot tidigare redovisningsformer. Antalet idkare minskade med drygt 50% mellan 1800 och 1805 (diagram IV:4, tabell IV:11). Den rimligaste tolkningen är att anvisningen i Inrikes tidningar, att endast bokföra sådana som antagits som sockenhantverkare, slagit igenom, om än inte helt, eftersom tabellverkets

⁸² Förändringarna 1772—75 är i samma storleksordning som de 1763—66, som inföll under en period av enhetlig statistik.

⁸³ Det framgår även av Minnesskrift s. 166 att dubbelräkningarna i allmänhet var av begränsad omfattning.

"mästare" åren 1805 och 1810 är ca 40% högre än antalet gärningsöreibetalande (jfr diagram IV:5.)

Tabell IV:11. Antal lantverkare enligt tabellverket jämförda med lantbefolkningen 1751—1855.

År	1	1a	2	3	4	5	6	7
	Hantverksidkare		Anställda		Lant-	Idkare/	Alla	
	Delkategorier		Summa		befolkn.	lantbef.	hantv./	
					(tusental)		lantbef.	
	Gärnings män och socken- hantverkare	Andre hantverkare på landet						
1751	4 154	57%	3 164	7 318		1 622	4,5	
1754	4 890	61%	3 086	7 976		1 671	4,8	
1757	4 997	60%	3 400	8 397		1 702	4,9	
1760	5 658	61%	3 633	9 291		1 731	5,4	
1763	5 505	59%	3 767	9 272		1 755	5,3	
1766	6 550	61%	4 151	10 701		1 789	6,0	
1769	5 611	59%	3 942	9 553		1 823	5,2	
1772	5 568	60%	3 758	9 326		1 825	5,1	
			Hantverkare och gär- ningsmän på landet utan åtskillnad					
1775			10873			1 815	6,0	
1780			12060			1 904	6,3	
1785			12769			1 933	6,6	
1790			12580			1 969	6,4	
1795			12922			2 055	6,3	
1800			14388			2 118	6,8	
			Mästare	Lärlingar				
1805			6817	4702		2 182	3,1	5,3
1810			7679	4745		2 150	3,6	5,8
1815			7910	5465		2 217	3,6	6,0
1820			8698	6081		2 324	3,7	6,4
1825			9225	7106		2 491	3,7	6,6
1830			9837	7256		2 608	3,8	6,6
1835			10576	7991		2 735	3,9	6,8
			Mästare	Gesäller, lärlingar				
1840			8953	7967		2 836	3,2	6,0
1845			9476	7983		2 993	3,2	5,8
1850			11967	9535		3 131	3,8	6,9
1855			15062	11472		3 261	4,6	8,1

Källor: Lantverkare enligt Minnesskrift 1949 s. 84—87, 94—99, 110—11, 132—33, 150—51. Totalbefolkning 1751—1795 och lantbefolkning 1800—1855 enligt Historisk statistik 1955 tab. A2 och A6.

Anm.: Lantbefolkningen är 1751—95 beräknad, och har antagits stå i följande förhållande till totalbefolkningen: 1751—54 90,0%, 1757—63 89,9%, 1766—75 89,8%, 1780—85 90,0%, 1790 90,1%.

Ytterligare en faktor som kan ha lett till en minskning av antalet lanthantverkare i tabellverket är att formulären efterfrågar "mästare" förutom lärlingar (se ovan, avsnitt IV.3.1.). Vanligen användes denna term om de ämbetsanslutna yrkesidkarna. Att man använde den i en tabellrubrik som avser lanthantverkare är svårförklarligt, men det kan ha bidragit till att "höja tröskeln" då prästerna avgjorde vilka lanthantverkare som skulle räknas med. Under 1800-talets första hälft blir tabellverkets lanthantverkare åter gradvis fler i förhållande till de gärningsörebetalande, och har 1850 nått samma relativa nivå som 1770.

Som ett alternativ till den nyss gjorda tolkningen av brottet i statistiken 1800—1805 skulle eventuellt kunna hävdas, att man före 1805 har räknat in lärlingar eller andra anställda i de yrkesrubriker som jag anser i sin helhet representerar idkare (d.v.s "Gärningsmän ..." och "Andra ..." t.o.m. 1772 och "Hantverkare ... utan åtskillnad" därefter. Jfr betr. tabellverkets yrkesrubriker avsnitt IV.3.1, ovan). Detta skulle i så fall kunna förklara varför hantverkarna t.o.m. år 1800 är så många fler än idkarna fr.o.m. 1805. Som redan har påpekats, skulle dock ett sådant förfaringsätt av prästerna ha stridit mot tabellernas allmänna principer beträffande landsbygden, enligt vilka man t.o.m. år 1800 redovisade huvudpersonerna på ett håll och betjäningen på ett annat.

En undersökning av könsfördelningen 1750—72 och andelen gifta efter 1775, hos de som i tabellverket förts till lanthantverkarrubrikerna, ger ytterligare stöd för att det under perioden 1749—1800 endast är själva idkarna som redovisas som lanthantverkare i tabellerna (se bilaga 2).

Att det stora hoppet i kurvan över lanthantverksidkare inte behandlats närmare av tidigare forskning beror rimligen på att det *totala* antalet av personer, som i tabellverket bokförs som lanthantverkare, minskar med endast 20% mellan 1800 och 1805, eftersom även lärgossarna bokförs fr.o.m. det senare året. Inte heller tycks direktiven i 1805 års cirkulär ha uppmärksamats tidigare.

Som förut nämnts, räknar exempelvis Fritzell med en lanthantverkartäthet som ökar från ca 5 ‰ 1805 till ca 8 ‰ 1850.⁸⁴ Fritzells siffror (som är desamma som i tabell IV:11, kol. 7) inkluderar gesäller och lärlingar, medan diagram IV:4 i konsekvens med förfarandet beträffande tidigare perioder inkluderar endast idkare, och därför ligger på lägre nivåer.

Mellan år 1800 och 1805 försvinner alltså över hälften av alla hantverksidkare ur statistiken, huvudsakligen på grund av nya direktiv till prästerna. Det kriterium som valdes av myndigheterna, d.v.s. att hantverkaren skulle ha blivit antagen som sockenhantverkare, var uppenbarligen mycket formellt och kan knappast ses som ett försök att fånga in alla dem som huvudsakligen försörjde sig på lanthantverk. Redan de tabellrubriker som funnits i tabellverket innan 1805 bekräftar ju, att de gärningsörebetalande sockenhantverkarna endast var en del av de reellt existerande lanthantverkarna.

⁸⁴ Fritzell 1980 tabell 3H, s. 21.

Varför man valde att ge prästerna direktiv som från hantverkarstatistiken utslöt många av dem som i praktiken försörjde sig på hantverk, är dunkelt. Som vi senare skall se, finns ett liknande förhållningssätt i landshövdingebetraktelserna (nedan, avsnitt IV.4.2.2.). Tydligt var man inom de kretsar som utformade den svenska yrkesstatistiken vid 1800-talets början obenägen att erkänna förekomsten av lanthantverk, men såg sig tvungen att göra så i de fall hantverkarna var formellt erkända som sockenhantverkare. Den centrala civilförvaltningen hade några årtionden tidigare haft ett återfall i "merkantilistiska" tankegångar som bland annat innefattade begränsningar av lanthantverket. Det är möjligt att dessa tankegångar avspeglar den renässans för det stadsekonomiska tänkesättet som vi finner i Tyskland under 1700-talets andra hälft.⁸⁵ En påverkan av tyska tankegångar och tysk näringsstatistik skulle eventuellt kunna bidra till att förklara det märkliga användandet av ordet "mästare" som beteckning för lanthantverksidkare i tabellverket fr.o.m. 1805. I samtida tysk statistik användes ordet "Meister" som beteckning för lanthantverksidkare. Detta med rätta eftersom de flesta lanthantverkare i Tyskland var skråanslutna.⁸⁶

Återvänder vi till siffrorna i det svenska tabellverket, måste slutsatsen bli att siffran över antalet idkare år 1800 bör vara betydligt mer realistisk än den för 1805. Vi vet inte hur många anställda (lärlingar m.m.) de ur statistiken bortfallna hade, men ingenting säger att de hade färre anställda än de kvarvarande.⁸⁷ Enbart jämförelsen av statistikserierna före och efter 1800 tyder alltså på att antalet hantverkare inklusive anställda var åtminstone dubbelt så stort som det antal statistiken anger 1805. Om detta tillägg räcker för att siffrorna därmed skall täcka hela det svenska lanthantverket, är en fråga vi skall återkomma till.

Ytterligare en fråga är om den grad av underskattning i förhållande till tidigare siffror som uppstår 1805 kvarstår t.o.m. 1855. När antalet lanthantverkare i förhållande till befolkningen enligt tabellverket åter ökar under 1800-talets första hälft, beror detta på en verklig, relativ ökning av antalet hantverkare, eller på att en ökad andel av dem åter bokförts av prästerna?

2. Den regionala fördelningen av lanthantverket enligt tabellverket 1750—1855

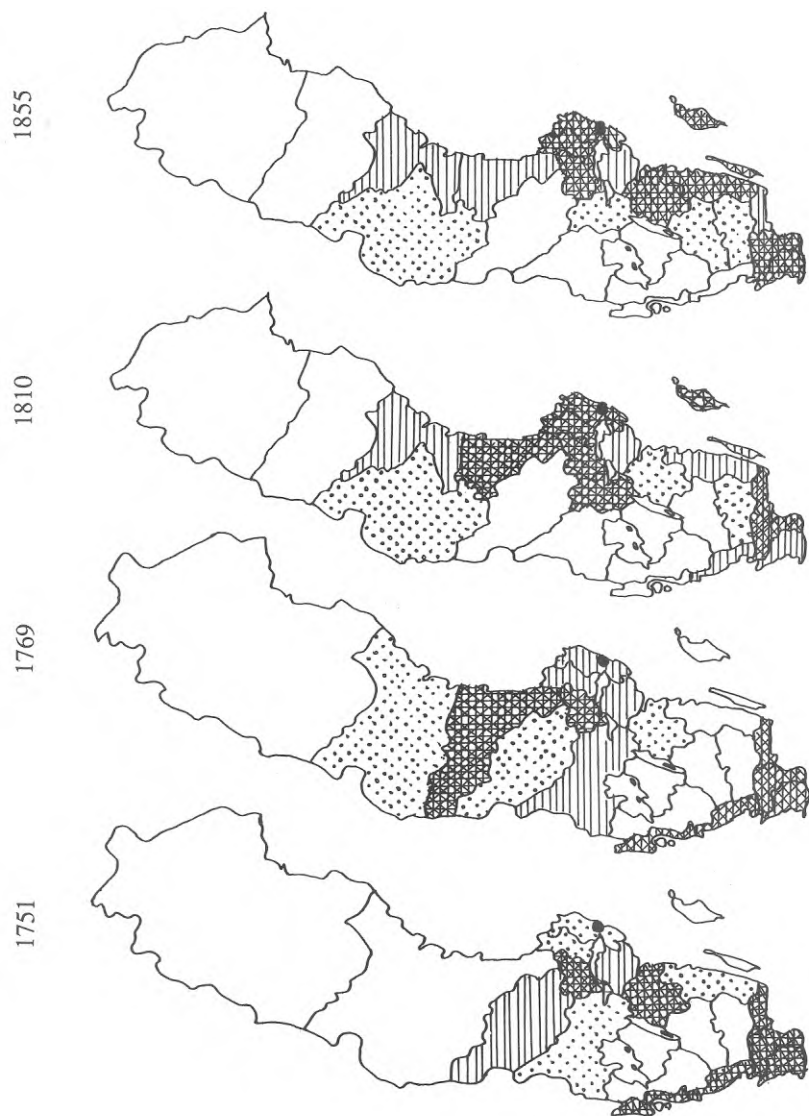
Antalet hantverkare i tabellverket fördelade på de svenska länen har undersökts 1751, 1769, 1810 och 1855 (tabellerna IV:12—IV:15 kartorna IV:3—IV:6). Likheten med kartorna över gärningörens fördelning mellan länen (avsn. IV.2.2.2) är tydlig.

⁸⁵ Betr. Sverige, se nedan, kap XII.8. Betr. Tyskland, se Schultz 1983 s. 345.

⁸⁶ Se t.ex. Krug 1805 s. 204 f. Betr. hantverkarnas skråanslutning se ovan, kap. III.4.1.2.

⁸⁷ Som skall visas senare finns det indicier som talar för att sockenhantverkarna hörde till de fattigare hantverkarna på landsbygden.

Kartor IV:3—6. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen enligt tabellverket 1751, 1769, 1810 och 1855.

Teckenförklaring: Se karta IV:2.

Källa: Tabell IV:14.

Tabell IV:12. Lanthantverkare i de svenska länen 1751 och 1769 enligt tabellverket.

Län	Läns- bok- stav	1751			1769		
		Gärn.- män o. socken- hantv	Andra hantv. på landet	Summa	Gärn.- män o. socken- hantv	Andra hantv. på landet	Summa
Stlm län	B	176	136	312	277	242	519
Uppsala län	C	111	134	245	255	151	406
Södermanlän	D	250	104	354	269	226	495
Östergöt län	E	330	280	610	399	225	624 ¹
Jönköp län	F	196	153	349	200	172	372
Kronob län	G	174	28	202	223	34	257
Kalmar län	H	221	99	320	284	125	409
Gotlands län	I	19	7	26	58	15	73
Blekinge län	K	108	60	168	165	47	212 ²
Kristianstad	L	363	259	622	366	517	883
Malmöhus län	M	315	337	652	469	551	1020
Hallands län	N	254	248	502	338	271	609
Gbg o Bohus	O	99	290	389	86	405	491
Älvsborg	P	204	201	405	257	114	371
Skaraborg	R	136	125	261	237	158	395
Närk o Värml	ST	481	190	671	679	350	1029
Västmanlän	U	223	112	335	377	149	526
Kopparberg	W	171	308	479	202	236	438 ¹
Gävleborg	X	—	—	—	383	74	457
Västernorr	(X)YZ	298	85	383	215	42	257
Västerbott	AC	25	1	26	87	12	99
Sverige		4154	3164	7318	5826	4116	9942 ³
(Finland)		632	657	1289)	—	—	—

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller. SCB.

Anm. 1: Uppgifter saknas för Östergötlands och Kopparbergs län i 1769 års tabeller och här har i stället använts 1766 års siffror.

Anm. 2: Uppgifter saknas för Blekinge län i 1769 års tabeller och här har i stället 1763 års siffror använts.

Anm. 3: Rikssiffrorna för 1769 (som är summeringar av de ovanstående länen) är ca 4% högre än rikssiffran enligt Minnesskrift 1949 (jfr tabell IV:11 ovan). Huvudsakligen beror detta förmodligen på att man i Minnesskrift 1949 kompletterat de felande siffrorna för Östergötlands, Blekinge och Kopparbergs län med siffror ur prosteritablerna, medan jag här kompletterat med siffror för andra år (se anm. 1—2).

Undersökningsåret 1751 finns enligt tabellverket den högsta hantverkartätheten i de fem gamla danska-norska länen längs den södra rikshalvans kuster (för rangordnade promillevärden, se tabellbilaga iv:g). Högt placerar sig även Västmanlands och Östergötlands län. Flera andra östsvenska län, liksom Västernorrland, placerar sig dock under det svenska medelvärdet. Liksom ifråga om gärningsören, är överlappningen stor mellan öst- och västsvenska län. År 1751 skiljer sig inte Sundbärgs Östsvrige från Väst-Sydöstsvrige i fråga om hantverkare i promille av lantbefolkningen. Likafullt finner vi redan 1751 början till det öst-västliga mönster som vi tidigare såg var så typiskt för

Tabell IV:13. Lanthantverkare i de svenska länen 1810 och 1855 enligt tabellverket.

Län	Länsbok-stav	1810			1855		
		Mästarer	Lärlingar	Summa	Mästarer	Gesäller o. lärl	Summa
Stockholms	B	558	244	802	914	475	1389
Uppsala	C	506	230	736	662	325	987
Södermanl.	D	337	204	541	702	343	1045
Östergöt.	E	522	593	1115	1566	1060	2626
Jönköpings	F	189	211	400	520	478	998
Kronoberg	G	225	226	451	563	428	991
Kalmar	H	525	595	1120	1314	782	2096
Gotland	I	160	59	219	321	158	479
Blekinge	K	276	278	554	506	375	881
Kristianst.	L	646	438	1084	1274	1594	2868
Malmöhus	M	664	406	1070	1670	2470	4140
Hallands	N	293	70	363	320	271	591
Gbg o. Boh.	O	116	59	175	401	605	1006
Älvsborg	P	203	73	276	361	273	634
Skaraborg	R	256	63	319	343	170	513
Värmlands	S	126	63	189	433	276	709
Örebro	T	538	304	842	551	336	887
Västmanl.	U	393	288	681	610	296	906
Kopparb.	W	180	102	282	249	149	398
Gävleborg	X	575	131	706	724	257	981
Västernorr.	Y	240	40	280	635	134	769
Jämtland	Z	78	3	81	199	64	263
Västerbott.	ZA	34	34	68	183	82	265
Norrbott.	ZB	39	31	70	35	71	106
Sverige		7679	4745	12424	15062	11472	26534

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller. SCB.

fördelningen av de gärningsörebetalande. Flera västsvenska län (Skaraborg, Älvsborg, Jönköping och Kronoberg) hör nämligen till dem som har den lägsta andelen hantverkare.

År 1769 har flera östsvenska län börjat öka sin hantverkartäthet. Särskilt påfallande är den höga siffran för det nybildade Gävleborg.

Undersökningsåret 1810 finner vi ett bälte av sex västsvenska län, från Kopparberg i norr till Jönköpings i söder, med mycket låg hantverkartäthet, medan den genomgående är hög i nedre Norrland och östra Mellansverige. År 1855 har det öst-västliga mönstret stärkts ytterligare genom att Hallands och Göteborgs och Bohus län infogat sig bland de län som har den lägsta hantverkartätheten (kartor IV:5—6). Om vi bortser från Jämtland och gränslänet Kalmar län, har år 1855 alla län i det sundbärgska Östsverige högre hantverkarefrekvens per capita enligt tabellverket än länen i Väst-Sydöstsverige (diagram IV:6).

Tabell IV:14. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen i de svenska länen enligt tabellverket. Idkare 1751, 1769, 1810 och 1855 samt alla lantantverkare 1810 och 1855

Län	Idkare				Alla hantverkare		
	1751	1769	1810	1855	1810	1855	
Stockholms B	3,7	5,6	Stockh. B	6,0	8,1	8,7	12,4
Uppsala C	4,2	6,3	Upps. C	6,7	8,1	9,8	12,1
Söderm. D	4,8	6,2	Söderm. D	3,7	6,3	5,9	9,3
Östergötl. E	5,3	4,9	Österg. E	3,5	7,7	7,5	12,9
Jönköping F	3,5	3,3	Jönköp. F	1,7	3,3	3,6	6,4
Kronoberg G	3,1	3,4	Kronob. G	2,5	4,0	5,1	7,0
Kalmar H	3,8	3,8	Kalmar H	4,0	6,6	8,6	10,6
Gotlands I	1,2	3,0	Gotland I	5,5	7,6	7,5	11,4
Blekinge K	6,2	6,5	Blek. K	5,1	5,6	10,2	9,8
Kristianstad L	7,1	8,9	Krist. L	5,5	6,8	9,3	15,3
Malmö. M	6,9	9,8	Malm. M	4,9	7,3	7,8	18,0
Halland N	9,3	9,9	Halland N	4,2	3,1	5,2	5,8
Gbg o Bohus O	5,9	6,7	G o. B. O	1,3	2,5	1,9	6,3
Älvsborg P	3,3	3,0	Älvsb. P	1,4	1,5	1,9	2,6
Skaraborg R	2,5	3,6	Skarab. R	2,0	1,7	2,4	2,6
Nä.-Värml. ST	4,1	5,6	Värml. S	1,0	1,9	1,4	3,2
			Örebro T	6,0	4,1	9,3	6,6
Västmanland U	5,2	7,5	Västm. U	5,3	7,0	9,1	10,3
Kopparberg W	5,2	4,2	Kopp. W	1,6	1,6	2,5	2,6
Gävleborg X	0,0	7,6	Gävleb. X	7,6	6,4	9,4	8,7
Västernorr. (X)YZ	3,6	4,1	Västern. Y	4,2	6,3	4,9	7,6
			Jämtland Z	2,4	3,6	2,5	4,8
Västerbotten AC	0,8	2,3	Västerb. AC	1,0	2,5	2,1	3,6
			Norrbr. BD	1,3	,6	2,3	1,8
Sverige	4,5	5,5 ¹	Sverige	3,6	4,6	5,8	8,1

Källa: Se tabell IV:12—13. Betr. folkmängdsuppgifter, se tabell IV:8.

Anmärkning 1: Siffran för Sverige 1769 avviker från den i tabell 11, kol. 6, eftersom de ovanstående värdena för 1769 är beräknade på siffrorna i tabell IV:12. Se vidare anm. 3 i sistnämnda tabell.

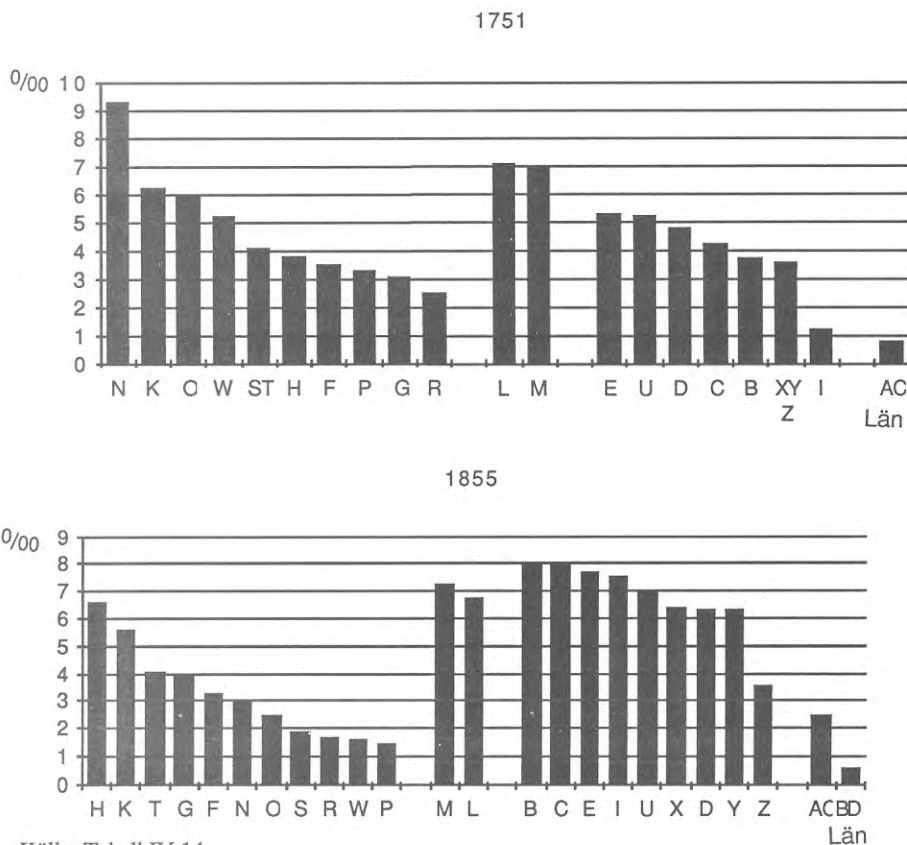
Tabell IV:15. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen i fyra huvudregioner enligt tabellverket. Idkare 1751, 1769, 1810 och 1855 samt alla hantverkare 1810 och 1855.

Huvudregion	Idkare				Alla hantverkare	
	1751	1769	1810	1855	1810	1855
Väst-Sydöstsverige	4,3	4,6	2,5	3,1	4,3	5,4
Skåne	7,0	9,3	5,2	7,0	8,5	16,8
Sundbärgs Östsverige	4,3	5,8	5,0	7,0	7,6	10,4
Övre Norrland	0,8	2,3	1,1	1,6	2,2	2,8
Sverige	4,5	5,5	3,6	4,6	5,8	8,1

Källa: Tabell IV:14

Anm. 1: Beträffande regional uppdelning, se ovan tabell IV:9.

Diagram IV:6. Lanthantverkare enligt tabellverket i promille av lantbefolkningen i svenska län 1751 och 1855. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland.

Källa: Tabell IV:14.

Anm.: Betr. regional indelning, se tabell IV:9. För förklaring till länsbokstäverna, se tabellerna IV:12—14.

3. Gärningsmän och sockenhantverkare i tabellverket

Under perioden 1749—72 redovisas "Gärningsmän och sockenhantverkare" som särskild yrkeskategori i tabellverket och utgör tämligen konstant omkring 60% av det totala antalet lanthantverkare i tabellverket under perioden (tabell IV:11, kol. 1a).

Orden gärningsman och sockenhantverkare hade uppenbarligen liknande betydelseomfång och ger i vissa sammanhang snarast intryck av att ha varit utbytbara. Dock hade sockenhantverkare i regel en smalare, legalt definierad betydelse. De flesta sockenhantverkare var gärningsmän, men man kunde vara

gärningsman utan att vara sockenhantverkare. Ordet "gärningsman" hade på medeltiden stått för hantverkare i allmänhet, men jag har fått intrycket av att det med tiden har kommit att stå framför allt för kringvandrande lönehantverkare (d.v.s. den som förrättade ett arbete, en "gärning", snarare än sålde en produkt). I kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik skilde man sålunda vid mitten av 1800-talet mellan hantverkare med verkstad och gärningsmän.

Ordet sockenhantverkare var det som i första hand användes i 1600- och 1700-talets lagtexter. Eftersom sockenhantverkaren oftast var skräddare eller skomakare, två av de mest typiska lönehantverken, är likheten i betydelse mellan de två orden inte ologisk. Till detta kommer att sockenhantverkaren försågs med "gärnings"brev och betalade "gärnings"ören. Formuleringen av den nämnda yrkesrubriken i tabellverket bör dock ha givit prästerna möjlighet att under denna rubrik inkludera fler hantverkare än de formellt antagna sockenhantverkarna. Möjligen bidrog detta till, att antalet under denna yrkesrubrik införda personer, hela perioden t.o.m. 1772, var betydligt större än antalet gärningsörebetalande enligt statsförslagen. År 1751 och 1760 var "Gärningsmän och sockenhantverkare" omkring 40% fler än antalet gärningsörebetalande enligt statsförslagen och 1770 15% fler (tabellerna IV:3, IV:11). Dock är jämförelsen förmodligen något missvisande, eftersom antalet gärningsörebetalande ökade starkt mellan 1750 och 1770, medan statsförslagen redovisar deras antal med viss fördröjning. Rimligare siffror för "överskottet" i tabellverket ligger förmodligen vid 20 à 30% 1750 och 1760, men fortfarande ca 15% 1770.⁸⁸ År 1810, då prästerna nyligen instruerats att endast räkna sockenhantverkare, är tabellverkets lantlantverkare hela 40% fler än rikshuvudbokens gärningsörebetalande.

4. Yrkesfördelningen enligt tabellverket

Från och med år 1805 finns yrkesangivelser i tabellverket. Jag har här undersökt 1810 och 1855 års statistik.⁸⁹ År 1810 utgjorde skräddare och skomakare 36% resp. 31% av lantlantverksidkarna, smederna 17% (tabell IV:16). Eftersom de två förstnämnda yrkena hade särskilt många lärlingar, var deras andel av det totala antalet hantverkare något större, 40 resp. 33%, medan smedernas andel av totala antalet däremot var något lägre än enbart idkarnas andel, 15%.⁹⁰ Snickare och murare utgjorde enligt denna statistik 3—4% av hantverkarna,

⁸⁸ De sistnämnda procentsatserna är baserade på en jämförelse mellan tabellverkets siffra 1751 med ett medeltal av antalet gärningsörebetalande enligt 1750 och 1760 års statsförslag, 1760 års tabellverk med motsvarande medeltal av 1760 och 1770 års statsförslag, osv.

⁸⁹ Siffrorna kan jämföras med dem för åren 1805, 1815, 1830 och 1845 som publicerats betr. de viktigaste yrkena av Fritzell 1980 s. 22f.

⁹⁰ Som skall visas i ett följande kapitel, anger även mantalslängderna att skräddare och skomakare hade relativt många, men smeder relativt få lärlingar.

Tabell IV:16. Yrkesfördelning bland de svenska lanthantverkarna enligt tabellverket 1810.

Yrke	Mästare		Lärlingar	Totalt	
	Antal	Andel av mästare		Antal	Andel av totalt antal
Byggmästare	112	1,5%	30	142	1,1%
Murare	254	3,3%	130	384	3,1%
Målare	40	0,5%	18	58	0,5%
Orgelbyggare	3	0,0%	1	4	0,0%
Sadelmakare	75	1,0%	45	120	1,0%
Skomakare	2 387	31,1%	1 752	4 139	33,3%
Skräddare	2 796	36,4%	2 196	4 992	40,2%
Smeder o. hovslagare	1 298	16,9%	404	1 702	13,7%
Snickare	329	4,3%	78	407	3,3%
Stenhuggare	35	0,5%	3	38	0,3%
Stolmakare	13	0,2%	0	13	0,1%
Svarvare	27	0,4%	14	41	0,3%
Tunnbindare	71	0,9%	12	83	0,7%
Urmakare	29	0,4%	10	39	0,3%
Vagnmakare	38	0,5%	11	49	0,4%
Diverse	172	2,2%	41	213	1,7%
SUMMA	7 679	100,0%	4 745	12 424	100,0%

Källa: Tabellkommissionens arkiv: Folkmängdstabeller. SCB.

Tabell IV:17. Fyra specificerade yrken samt övriga yrken enligt tabellverket i promille av lantbefolkningen i fyra huvudregioner och i Sverige 1810.

Yrke	Väst-Sydöst-sverige		Skåne		Sundbärings Östsverige		Övre Norrland		Sverige	
	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.
Skom.	0,8	1,6	1,3	2,2	1,6	2,6	0,3	0,5	1,1	1,9
Skrädd.	0,9	1,8	1,5	2,7	1,9	3,3	0,5	0,8	1,3	2,3
Smeder	0,4	0,5	1,3	2,1	0,7	0,9	0,2	0,4	0,6	0,8
Snick.	0,1	0,1	0,3	0,4	0,2	0,2	0,0	0,1	0,2	0,2
Övr.	0,3	0,4	0,7	1,2	0,5	0,7	0,2	0,4	0,4	0,6
Summa	2,5	4,3	5,2	8,5	5,0	7,6	1,1	2,2	3,6	5,8

Källa: Se tabell IV:16.

Anm.: Betr. regional indelning. se tabell IV:9.

medan av de övriga tio nämnda yrkena endast byggmästarna hade över 1%. Tillsammans utgjorde de tre största yrkena 85% av de i statistiken upptagna hantverkarna, en fördelning som mycket påminner om den bland de gärningsörebrobetalande. Som andel av den svenska lantbefolkningen utgjorde de i tabellverket upptagna idkarna av yrkena skräddare och skomakare drygt 1 0/00 vardera, men med anställda ca 2 0/00 vardera. Smederna utgjorde 0,6—0,8 0/00. Fördelningen av de olika yrkena regionalt visar i stort sett samma mönster som lanthantverkarnas fördelning i allmänhet. Företrädarna för de nyss nämnda tre

Tabell IV:18. Lanthantverkare av fyra specificerade yrken samt övriga yrken i absoluta tal samt i promille av lantbefolkningen 1855.

Yrke	Antal		0/00 av lantbefolkningen	
	Mästare	Alla hantv.	Mästare	Alla hantv.
Skom.	4 335	7 451	1,3	2,3
Skrädd.	4 504	7 884	1,4	2,4
Smeder	2 750	4 907	0,8	1,5
Snick.	1 388	2 292	0,4	0,7
Övr.	2 085	4 000	0,6	1,2
Summa	15 062	26 534	4,6	8,1

Källa: Tabellbilaga iv:j.

stora lanthantverken var fler i förhållande till befolkningen i Östsvrige och Skåne än i Västsverige och övre Norrland (tabell IV:17).

År 1855 har andelen skräddare och skomakare minskat till under 30% vardera, medan andelen smeder och framför allt andelen snickare har ökat till 18% resp. 9% av lanthantverkarna (tabellbilaga iv:j). Fortfarande var dominansen för de tre största yrkena kraftig. De utgjorde 76—77% av lanthantverkarna. I förhållande till lantbefolkningen har antalet skräddare och skomakare ökat måttligt, medan smeder och än mer snickare har ökat sina andelar betydligt (tabell IV:18; jfr tabell IV:17).

IV.4. Kommerskollegiums och landshövdingeberättelsernas uppgifter

IV.4.1. Kommerskollegiums statistik

Som tidigare nämnts, ger kommerskollegiums statistik som regel lägre siffror än tabellverket. Storleken hos underskottet varierar dock. I tabell IV:19 jämförs kommerskollegium och tabellverk 1830, 1850 och 1855. Ser vi till det totala antalet hantverkare (gesäller, lärlingar m.fl.), visar kommerskollegium år 1830 de relativt sett högsta siffrorna av de tre undersökningsåren. Särskilt höga är siffrorna över arbetare (d.v.s. gesäller m.fl.). Emellertid ligger det absoluta antalet av arbetarna i stort sett stilla ända fram till 1860 enligt kommerskollegium. Både arbetarna och det totala antalet hantverkare sjunker därmed i relation till tabellverkets siffror. Annorlunda är förhållandet beträffande antalet idkare (d.v.s. mästare bland "hantverkare" och "gärningsmän"). Idkarnas antal ligger enligt kommerskollegium strax under 90% av tabellverkets antal både 1830 och 1855, men är 1850 uppe i 99% (tabell IV:19). Genomgående visar kommerskollegium samma regionala fördelning av lanthantverkarna som tabellverket (tabell IV:20; jfr även betr. 1830 Fritzell 1976, s. 192). I kommers-

Tabell IV:19. Antal lanthantverkare i Sverige enligt kommerskollegium (Kk) 1830, 1850, 1855 och 1860 jämförda med tabellverket (Tv) 1830, 1850 och 1855.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	Hantverkare				Gäm.-män		Sjf	Summor			
	Män	Kv	Arbetare		Mäs	Arb		Idk	Arb	Alla	
			Ges	Lär	And			u sjf		u sjf	
Kk 1830									8554	6921	15475
Kk i% av Tv									87%	95%	91%
Kk1850	1641	18	323	528	382	10215	5697		11874	6930	18804
Kk i% av Tv									99%	73%	87%
Kk1855	1789	12	342	642	308	11115	5238	621	12916	6530	19446
Kk i% av Tv									86%	57%	73%
Kk 1860	3054	31	584	838	684	14135	4706	813	17220	6812	24032

Källor: Kommerskollegiets siffror enligt Kommerskollegium, Kammarkontorets arkiv: Årsberättelser. Handlande och hantverkare. RA. Tabellverkets siffror enligt Minnesskrift 1949 s. 132, 151.

Förklaringar: Kolumnrubrikerna följer indelningen i 1850—60 års statistik. Kol. 1 = Män (idkare), kol. 2 = kvinnor (idkare), kol 3—5 = gesäller, lärlingar och andra arbetare hos kategorin hantverkare. Kol 6—7 = gärningsmän (mästare resp. arbetare). Kol. 8 = självförsörjare. I kol 9 summeras kol. 1, 2 och 6, i kol 10 summeras kol. 3, 4, 5 och 7, i kol 11 summeras kol. 1—7.

kollegiums statistik införs fr.o.m. början av 1850-talet även sammandrag över "... sådana personer som ... såsom försörjningsmedel med egna händer till salu åstadkomma hantverksprodukter på landet".⁹¹ De bokförs i tabell IV:19 under rubriken Självförsörjare ("Sjf"). Deras antal är u.å. 1855 och 1860 begränsat till 600 à 800 personer och de förekommer inte i mer än hälften av alla län. Siffrorna över självförsörjarna ger ett otillförlitligt intryck. Vissa län som har många självförsörjare det ena undersökningsåret, saknar helt sådana det andra.⁹²

Som grund för kommerskollegiums statistik användes förteckningar över hantverkare, upprättade av kronofogdarna och förmedlade av länsstyrelserna. Ofta gjordes på landskanslierna, före insändandet till kommerskollegium, sammandrag av kronofogdarnas uppgifter. Uppgifterna som insändes rörde skattskrivna hantverkare.⁹³ Vi har alltså för denna statistik klart avgränsade kriterier för vilka som skulle inkluderas. Den skatt som föranledde att personer

⁹¹ Laglig rätt att idka hantverk till självförsörjning infördes med ämbetenas avskaffande 1846.

⁹² Exempel är Örebro och Älvsborgs län, som saknar självförsörjare 1860. Detta år har bara 9 av länen sådana hantverkare, mot 12 av länen år 1855. Kommerskollegium. Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser. Handlande och hantverkare. RA.

⁹³ Betr. kronofogdarnas och landskansliernas roll, se primärmaterialiet i tabellerna: Kommerskollegium. Årsberättelser. Fabriker m.m. Serierna 2 och 3. Att det är de skattskrivna hantverkarna som anges framgår bl.a. av rubrikerna till sammandragstabellerna ("tabell n:o 6") i årsberättelserna åren 1847—1860. Kommerskollegium. Årsberättelser. Handlande och hantverkare. RA.

Tabell IV:20. Lanthantverkare per capita i de svenska länen enligt kommerskollegium 1850, 1855 och 1860.

Län och länsbokstav	1850		1855		1860	
	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.	Idkare	Alla hantv.
Sthm B	6,3	8,6	6,8	9,7	8,6	11,1
Upps C	6,3	10,0	5,8	8,1	6,6	8,5
Söderm. D	5,3	7,4	6,1	8,2	7,2	9,8
Österg. E	5,5	9,5	7,9	13,1	8,9	12,9
Jönköp. F	1,7	4,0	1,9	4,0	2,4	3,9
Kronob. G	2,3	4,3	2,6	4,7	2,8	4,7
Kalmar H	3,8	6,2	3,2	4,9	3,6	5,4
Gotl. I	6,5	10,4	4,0	6,6	7,1	8,8
Blek. K	3,0	5,7	2,7	4,4	2,2	3,5
Krist. L	6,2	11,9	6,4	10,7	10,3	15,4
Malm. M	9,1	15,9	8,3	13,5	9,5	15,0
Hall. N	4,8	6,5	3,1	4,6	4,2	5,5
G. o. B. O	2,1	2,6	3,0	4,1	3,6	4,7
Älvsb. P	1,4	1,5	1,4	2,2	2,8	3,0
Skarab. R	1,6	2,2	2,6	3,9	3,9	5,6
Värml. S	1,2	1,8	2,0	2,9	3,0	3,8
Örebro T	4,0	6,2	3,3	5,0	6,5	9,3
Västm. U	5,4	7,9	6,0	8,2	6,8	9,4
Kopp. W	1,2	1,5	1,0	1,3	1,4	1,8
Gävleb. X	5,1	6,8	5,3	7,1	5,7	6,6
V-norrl. Y	4,8	5,8	5,1	6,2	5,1	6,1
Jämtl. Z	2,3	2,7	3,6	3,6	4,4	5,1
V-bott. AC	1,2	1,3	1,3	1,4	1,9	1,9
N-bott. BD	0,7	0,8	0,8	1,0	0,8	1,0
Sverige	3,8	6,0	4,0	6,1	5,1	7,1

Källor: Se tabell IV:19.

antecknades som lanthantverkare i mantalslängderna var i första hand bevillningen som skulle betalas av hantverksidkare. De bevillningsbetalande omfattade alla gärningsörebetalande men dessutom ytterligare hantverkare (se kap. XII.4.2.).

Tabellverkets statistik upphör 1855. För de följande årtiondena finns i fråga om yrkesstatistik kommerskollegiums statistik, landshövdingeberättelser och de folkräkningar som företogs vart tionde år från och med 1870. Skarven mellan 1855 års tabellverk och den fortsatta näringsstatistiken är påfallande. Problemet har behandlats av Tom Söderberg, Erik Lindahl m.fl. och Lennart Schön.⁹⁴

Tom Söderberg påpekar att kommerskollegium 1860 anger ett totalt hantverkarakantal (stads- och lanthantverk) som är betydligt lägre än tabellverkets siffra för 1855.⁹⁵ Som nyss framgått är detta åtminstone beträffande lanthantverket inte resultatet av en fallande kurva i kommerskollegiums statistik mellan 1855

⁹⁴ Lindahl, Dahlgren & Kock 1937, del II s. 205f. T. Söderberg 1955 s. 16f. Schön 1988 s. 90 f.

⁹⁵ T. Söderberg 1955 s. 17.

och 1860, utan av att denna statistik ligger allmänt lägre än tabellverkets, särskilt ifråga om hantverkarnas anställda. I själva verket är antalet *idkare* inom lanthantverket högre enligt kommerskollegium 1860 än enligt tabellverket 1855.⁹⁶

Annorlunda förhåller det sig med den fortsatta utvecklingen. Under de följande åren sjunker antalet hantverkare i kommerskollegiums statistik, som 1865 och 1870 uppger ett antal av stads- och lanthantverkare tillsammans som är ca 60% av 1855 års tabellverk.⁹⁷ Denna nedgång förklaras av en omläggning av kommerskollegiums statistik 1865, som medförde en stark minskning av antalet rapporterade lanthantverkare. Från och med detta år bokfördes ej längre gärningsmän och självförsörjare.⁹⁸

IV.4.2. Landshövdingeberättelser

De första tryckta landshövdingeberättelserna kom i början av 1820-talet, som följd av ett kungligt brev 17 april 1821. De avser perioden 1818—22 (för vissa län 1817—21⁹⁹). Berättelserna från de 24 länen byggde på formulär enligt vilka landshövdingarna skulle beskriva länets allmänna beskaffenhet, invånarantal, landsbygdens näringar, politisk författning samt städerna och deras näringar.

I fråga om landsbygdens näringar förväntades landshövdingarna beskriva jordbruk, boskapsskötsel, skogar, bergsrörelse, andra fabriker och bruk, handel och binäringar. Bland binäringarna efterfrågades bl.a. tjärbränning, kolning, linne- och yllevävnad och vinterslöjder. Eftersom det i ett sådant här sammanhang också kan vara av betydelse vad som *inte* efterfrågas, kan vi notera att detta gäller lanthantverk.¹⁰⁰ Då vi finner att sådan verksamhet inte alls nämns i 1822 års berättelser och endast sporadiskt i följande berättelser t.o.m.

⁹⁶ Som framgår av tabell IV:19 är antalet idkare enligt kommerskollegium 17 220 år 1860. Enligt tabellverket 1855 är antalet mästare på landet 15 062.

⁹⁷ T. Söderberg 1955 s. 17.

⁹⁸ Schön 1988 s. 93, 98f. Tom Söderberg antar att redovisningen hos kommerskollegium från 1860 är ofullständigare än tidigare, och att orsaken kan sökas i de friare formerna för registrering efter 1864 års näringsfrihetslagstiftning. T. Söderberg 1955 s. 17.

⁹⁹ KB:s femårsberättelser 1822—1855. Redan från början kom tabellerna att omfatta olika perioder. Vissa landshövdingar hade 1821 som slutår för den första berättelsen, andra 1822. Denna otakt kom att fortsätta flera femårsperioder framöver. Tio av de 24 landshövdingeberättelserna omfattar således perioden 1827—31 i stället för 1828—32. En gradvis anpassning till en allmänt omfattad ordning kom att ske under följande perioder fram till 1850. Femårsberättelsen 1850—55 föregicks av ämbetsberättelser som omfattade de tre åren 1848—50 eller i vissa fall de fyra åren 1847—50. För tydlighets och enhetlighets skull kommer jag dock i fortsättningen att i hänvisningarna genomgående följa femårsperioderna 1818—22, 1823—27, 1828—32 o.s.v., och endast ange avvikelser från denna periodicitet där det är påkallat av t.ex. jämförelser med kommerskollegiums statistik. I huvudtexten använder jag analogt genomgående beteckningarna 1822, 1827, 1832 o.s.v. års berättelser.

¹⁰⁰ Beskrivningen av formuläret enligt ett referat i KB:s femårsberättelse för Stockholms län 1818—22, s. 3—8.

1855, torde detta alltså delvis vara följderna av formulärens utformning. Det som faktiskt sägs är trots allt av stort intresse.

1. "Diverse personer som ej tillhöra viss näring"

I landshövdingeberättelserna görs som regel för varje län upp innehållsrika tabeller som, förutom den kamerala indelningen, jordbruksstatistik m.m., även tar upp skatteintäkterna. Från och med 1828 specificeras även gärningsören.¹⁰¹ De olika skatteintäkterna fördelas i stora tabeller län för län huvudsakligen enligt skatteobjektens kamerala natur (resp. de beskattade personernas kamerala hemvist). Tabellerna är uppställda så, att de första raderna berör olika typer av hemman (gårdsbruk på mantalssatt jord). Raderna längre ner i tabellen berör olika typer av icke mantalssatta enheter. På någon av de nedersta raderna följer en residualkategori kallad "Diverse personer, som ej tillhöra viss näring". Detta är den enskilda tabellrubrik som samlar överlägset flest gärningsören.¹⁰² År 1832 härrör enligt landshövdingeberättelserna ca 60% av gärningsörena i Sverige från "Diverse personer ..." och 1847 ca 46%.

Tabellerna tycks vid en första anblick intressanta, då de ger intryck av att kunna användas till att se hur de gärningsörebetalande bodde. Tyvärr ter sig dock uppgifterna vid närmare studium tvivelaktiga. I vissa län förs alla gärningsörebetalande till kategorin "Diverse personer ...", i andra län inga alls.¹⁰³

¹⁰¹ En undersökning av åren 1832, 1837 och 1847 visar att gärningsöresummorna som regel stämmer väl överens med de i rikshuvudböckerna, men för enskilda län kan avvikelserna vara större. Särskilt gäller detta Älvsborgs län.

¹⁰² Beteckningarna är hämtade ur 1828—32 års tabeller, i de första årens tabeller förekom avvikande benämningar.

År 1847 kommer t.ex. enligt tabellen för Stockholms län gärningsörena från följande jordnaturer m.m:

...	Rdr	Sk.
Frälsehemman	-	16
Frälse-skattehemman	1	-
...		
Krono-skattehemman	1	-
...		
Oskattlagde bebyggde torp, därav ryttare-, soldat- och båtsmanstorp 925 st	37	32
Backstugor	1	32
Bebyggde lägenheter, avsondrade från hemman under ständig äganderätt	-	16
...		
Diverse personer som ej tillhöra viss näring	74	32
...		
Summa	116	32

Källa: KB:s femårsberättelser 1843—47, Stockholms län, "Femårstabell för fögderierne ..."

¹⁰³ År 1832 förs i Uppsala, Kronobergs, Kalmar, Gotlands, Västmanlands, Kopparbergs, Jämtlands och Västerbottens län alla gärningsören till "Diverse personer...", men i Gävleborg och Västernorrland inga. KB:s femårsberättelser 1828—32.

Dessa stora skillnader kunde gälla grannlän, och vissa län kunde på 15 år gå från den ena extreman till den andra.¹⁰⁴ Uppenbarligen var principerna för klassificering skiljaktiga mellan länen och över tiden.

Det intressantaste med tabellernas uppgifter om gärningsören är att de ytterligare understryker bristen på intresse för lanthantverk hos dem som utformat formulären. Trots de många tabellrubrikerna (enbart hemmanen kunde delas upp på 15—30 stycken) hade man inte en enda rubrik som berörde lanthantverk. De som förde in siffrorna i tabellerna nödgades därför hänföra sådana gärningsörebetalande, som inte ansågs kunna placeras under någon av de många tabellrubriker som avsåg hemman, torp, backstugor m.m., till en rubrik som sade att personen i fråga inte tillhör "viss näring". Attityden påminner om de direktiv som gick ut angående lanthantverkarna i tabellverket i början av 1800-talet.

2. Landshövdingarnas statistiska uppgifter

För sammanlagt elva län anför landshövdingarna i en eller flera av berättelserna t.o.m. 1855¹⁰⁵ sifferuppgifter om antalet lanthantverkare (tabellbilaga iv:m). Enligt uppgifterna i vissa berättelser bygger de som regel på antalet skattskrivna (bevillningsbetalande) hantverkare. De flesta sifferuppgifterna råkar komma från västsvenska län.

Eftersom det via länsstyrelserna även insändes uppgifter om antalet skattebetalande lanthantverkare till kommerskollegium, är det inte förvånande, att det i vissa landshövdingeberättelser uttryckligen sägs, att sifferuppgifterna som lämnas är desamma som insänts till kommerskollegium.¹⁰⁶ I de fall siffrorna jämförts, ligger siffrorna i landshövdingeberättelser och i kommerskollegiums statistik visserligen nära varandra, men överensstämmelsen är inte alltid exakt. Skillnaderna är av den typ som kan uppstå, då samma primärmaterial bearbetas av olika sammanställare.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Det gäller Kalmar län, som i 1845—47 års berättelser tillsammans med Malmöhus sällat sig till kategorin där inga gärningsören förs till "Diverse personer ..."

¹⁰⁵ KB:s femårsberättelser 1822—1855.

¹⁰⁶ Det gäller alla berättelserna från Älvsborgs län från 1832 (s. 29—30) t.o.m. 1855 (s. 20), samt Värmlands län 1847 s. 22. KB:s femårsberättelser 1828—55.

¹⁰⁷ I 1837—41 års landshövdingeberättelser för Älvsborg anges 480 hantverkare av 6 yrken och 331 lärlingar. I kommerskollegiets sammandrag anges 482 hantverkare av 15 yrken och 331 lärlingar. För Skaraborg är 1842 likheten mellan de två källorna exakt för yrkena kopparslagare, målare, skomakare, smeder, skräddare, vagnmakare och krukmakare, men källorna avviker från varandra i fråga om färgare och garvare. Kommerskollegium har dessutom uppgifter om glasmästare, hattmakare och murare som landshövdingeberättelserna saknar. För Göteborg och Bohus är överensstämmelsen 1842 exakt, förutom att även färgare nämns hos kommerskollegium. Ungefär samma intryck ger en jämförelse mellan 1855 års landshövdingeberättelser och kommerskollegiestatistik. För Älvsborgs län är dock avvikelserna betydande, på så sätt att kommerskollegium har betydligt lägre siffror. Möjligen beror detta på att en rad hantverkare i Älvsborg enligt denna källa förts till "självförsörjarna", som inte är yrkesdifferentierade och inte kunnat medräknas vid denna jämförelse. Självförsörjarna är i Älvsborgs län ovanligt många.

Tabell IV:21. Lanthantverkare per capita i de svenska länen enligt landshövdingeberättelsernas statistik 1860. Idkare till självförsörjning ej medräknade.

Län	Läns- bokst.	Idkare i 0/00 av lbfef	Alla lhv i 0/00 av lbfef.	Län	Läns- bokst.	Idkare i 0/00 av lbfef.	Alla lhv i 0/00 av lbfef.
Sthm	B	7,9	11,3	G. o. B.	O	5,4	6,3
Uppsala	C	5,3	7,2	Älvsb.	P	2,6	2,8
Söderm.	D	6,2	9,1	Skarab.	R	4,0	7,1
Österg.	E	8,6	12,6	Värml.	S	2,0	2,4
Jönköp.	F	2,9	4,0	Örebro	T	4,3	6,6
Kronob.	G	2,4	4,1	Västm.	U	5,8	8,1
Kalmar	H	2,8	4,0	Kopp.	W	1,5	2,1
Gotland	I	7,7	9,6	Gävleb.	X	5,4	6,8
Blekinge	K	2,7	4,7	V.-No.	Y	6,3	7,5
Krist.	L	5,8	10,3	Jämtl.	Z	4,6	4,7
Malmöh.	M	6,6	12,3	V.-bott.	AC	1,3	1,4
Halland	N	4,1	5,4	N.-bott.	BD	0,7	0,8
				Sverige		4,4	6,4

Källa: Tabellbilaga iv:n. Historisk statistik 1955 tabell A:6.

Förklaring: lhv= lanthantverk, lbfef.= lantbefolkning

I 1860 års landshövdingeberättelser ges hantverkarstatistik från alla län.¹⁰⁸ Likheten med kommerskollegiums statistik är påfallande. Kolumnrubrikerna är till största delen desamma bortsett från vissa språkliga skiljaktigheter. Komerskollegiums särskilda tabell över självförsörjare motsvaras hos landshövdingarna av en särskild kolumn för "idkare till självförsörjning". För nio av länen särredovisas dessa självförsörjare på stad och landsbygd, men inte i de övriga länen. Även kommerskollegium råkar detta år ha siffror för nio län, men som regel är det inte samma län vars självförsörjare redovisas hos landshövdingarna. När så är fallet, ligger de senares siffror betydligt högre.¹⁰⁹

Bortsett från självförsörjarna, är den viktigaste skillnaden mellan kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik 1860, att antalet gärningsmän är drygt 15% lägre hos landshövdingarna. Särskilt de två skånelänen har färre mästare och gärningsmän enligt landshövdingarna, vilket dock kompenseras av ett stort antal självförsörjare. Gesäller och läringar hos "mästarna" är däremot för landet som helhet fler i landshövdingeberättelserna. Det totala antalet lanthantverkare (fortfarande bortsett från självförsörjare) blir därmed ca 10% lägre enligt landshövdingeberättelsernas statistik än enligt kommerskollegium 1860 (tabellbilagor iv:h och iv:n).

¹⁰⁸ BiSOS. Ser. H: KB:s femårsberättelser 1856—60.

¹⁰⁹ Komerskollegium. Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser. Handlande och hantverkare 1860. RA. För Jönköpings län redovisar landshövdingarna 358 självförsörjare, mot kommerskollegiums 216, för Västmanlands län 274 mot 115 och för Jämtlands län 43 mot 9.

Tabell IV:22. Lanthantverkare enligt KB:s femårsberättelser (BiSOS) 1860—1875.

	1	2	3	4	5	6	7
År	Mästare ¹	Mästares biträden ²	Arbetare ³	Gärningsmän ²	Gärn.-mäns biträden ²	Självförsörjare ²	Summa
1860	3 159	2 562	—	11 873	4 449	9 216	31 256
1865	6 557	—	6 004	—	—	—	12 561
1870	8 259	—	6 167	—	—	—	14 426
1875	9 213	—	8 126	—	—	—	17 339

Källa: BiSOS. Serie H: KB:s femårsberättelser. Sammandragstabeller för riket. Tab 7 (1865), tab. 7b (tab. 1870—75).

Anm. 1: Rubriken för dem som här tas upp i kol 1 är i BiSOS 1860 "Mästare" och därefter "Handverkare eller idkare".

Anm. 2: Rubrikerna som här används i kol 2 och 4—6 är de som används 1860.

Anm. 3: Rubriken arbetare används 1865—75.

Anm. 4: Antal självförsörjare enligt tabellbilaga iv:n.

I de län där självförsörjarna särredovisas på stad och landsbygd kommer i medeltal 72% av dem på landsbygden. Om vi antar att samma fördelning råder även för övriga län, skulle antalet idkare, om självförsörjarna medräknas, öka med drygt 60% och totala antalet hantverkare med drygt 40% (jfr tabellbilaga iv:n).

I promille av länens befolkning är hantverkarnas fördelning hos landshövdingarna år 1860, bortsett från skånelänen, i stort sett densamma som hos kommerskollegium (tabell IV:21; i denna tabell bortses från självförsörjarna, vars rekonstruerade fördelning på de olika länen i tabellbilaga iv:n givetvis är mycket osäker).

KB:s femårsberättelser registrerar en liknande nedgång som kommerskollegium åren efter 1860 (jfr avsn. IV.4.1). Minskningen faller dock nästan helt på lanthantverkarna vars bokförda antal reduceras kraftigt. Som framgår av tabell IV:22 ökar visserligen antalet "mästare" bland lanthantverkarna till det dubbla mellan 1860 och 1865 års berättelser. Även antalet "arbetare" är då mer än dubbelt så stort som biträdena till 1865 års mästare. Däremot saknar tabellerna nu uppgift om självförsörjare samt om gärningsmän och deras biträden. Tydligt har vissa av de som förut bokförts som gärningsmän (och eventuellt en del av dem som kallats självförsörjare) kommit att klassificeras som mästare år 1865, men majoriteten har lämnats utanför statistiken.

I den sammanfattande kommentaren till tabellen över hantverkare ("tabell N:o 7b") i 1865 års landshövdingeberättelser sägs uttryckligen nedgången bero på, att tabellerna nu till stor del baserade sig på anmälningar om avsikten att bedriva hantverk och att smärre hantverkare inte hade någon skyldighet att göra sådana anmälan. Formuleringarna avslöjar en anmärkningsvärd osäkerhet hos statistiksammanställaren om vad siffrorna egentligen visar:

Tabell IV:23. Lanthantverkare i Värmlands län enligt tabellverket (Tv.) 1810 och 1855, kommerskollegium (Kk.) 1850 och landshövdingeberättelserna (KB) 1860.

Yrke	Tv. 1810		Tv. 1855		Kk. 1850			KB 1860		
	Mäst.	Mäst.	Mäst.	G.-män	Summa	Mäst.	G.-män	Sum		
Skomakare	53	127	20	38	58	5	171	176		
Skräddare	55	112	17	53	70	7	152	159		
Smeder	4	43	8	8	16	4	26	30		
Snickare	4	50	9	13	22	6	47	53		
Övriga	10	101	41	39	80	13	50	63		
Alla lanthantv.	126	433	95	151	246	35	446	481		

Källor: Se tab. IV:14, IV:19 och IV:21.

Förklaringar: TV= tabellverket. Kk.= Kommerskollegiums statistik. KB=landshövdingeberättelser.

Den summa [...] som tabellen [...] uppger såsom antalet hantverkare i riket 1865 måste således anses som alltför låg och torde antagligen [!] närmast uttrycka den personal, som antingen såsom huvudpersoner eller biträden förfärdiga hantverksarbeten å egentliga verkstäder.¹¹⁰

Som vi skall se, var det inte första gången leverantörer av yrkesstatistiska uppgifter varit tveksamma till innehållet i de uppgifter som lämnades.

IV.5. Landshövdingarnas kommentarer

Vi har nu konstaterat, att landshövdingarnas statistik över lanthantverkare starkt påminner om kommerskollegiums. Detta av naturliga skäl, eftersom både kommerskollegiums och landshövdingarnas berättelser som regel byggde på samma ursprungskälla, nämligen uppgifter om antalet skattskrivna hantverkare. I sina huvuddrag stämmer i sin tur den nämnda hantverkarstatistiken väl överens med tabellverket. Inte heller detta bör vara överraskande, eftersom bl.a. 1805 års instruktion till prästerna indirekt hade länkat tabellverket till det kamerala materialet. De kommentarer som ges i landshövdingeberättelserna om hantverkarstatistiken och om lanthantverket i allmänhet, bör därför vara av intresse för tolkningen av alla tre källorna.

I berättelsen från Värmland 1828 meddelas ingen hantverkarstatistik, men landshövdingen har en rätt omfattande utläggning om lanthantverk, enligt vilken en rad yrken (åtta uttryckligen nämnda) skulle vara representerade i nästan varje socken. De flesta lanthantverkare sägs ha familj och bo i stugor med tillhörande täppa. Landshövdingen har höga tankar om lanthantverkarnas yrkesskicklighet och säger att t.o.m. ståndspersonerna anlidade dessa:

¹¹⁰ BiSOS, serie H: KB:s femårsberättelser 1865 s. 95.

De flesta hantverk utövas på landet av så kallade gärningsmän eller socken-hantverkare, med fördel både för dem själve och allmänheten som begagnar dem. Snickare, smeder, vagnmakare, sadelmakare, skräddare, skomakare, murare och timmermän finnas nästan i varje socken och understundom flere av samma hantverk uti en socken, vilket oaktat, de icke sakna arbete utan hava i allmänhet sin goda utkomst. Dessa gärningsmän hava merendels en egen stuga, där hustrun och barnen alltid vistas, under det hantverkaren ofta arbetar borta hos dem som rekvirera honom. En täppa till potates-skörd, om icke mer, hörer vanligen till stugan och visar brukningen av denna jordlapp, att ägarens lynne redan är böjt för något bättre än det vardagliga; ett par fruktträd, planterade rosor och en bikupa utgöra merendels kännetecknen på sockne-hantverkarens bostad. Även han, uppmuntrad därtill av egna fördelen, undervisar andra i hantverket, vilket han ej sällan utövar lika så skickligt som stadshantverkaren, och desse lärningar, såsom fullvuxne eller efter eget omdöme utlärde, söka omsider på egen hand arbete, där man behöver dem och de kunne vinna förtroende. Lantmannen bliver således lätt försedd av desse personer med vad han kan av hantverkeri-artiklar behöva och anlita icke städernes hantverkare. Själva possessionaten nöjer sig med socken-hantverkarens arbeten och köper endast i marknaden vad i hembygden ej kan av dylika artiklar förfärdigas.¹¹¹

I Värmlands län finns ca 75 socknar. Landshövdingens utsaga om att åtminstone en, ofta flera, företrädare för åtta nämnda yrken skulle finnas i varje socken, kan jämföras med hantverksstatistiken från länet vid olika tillfällen (tabell IV:23). Enligt tabellverket 1810 och kommerskollegium 1850 skulle det finnas färre än en skräddare resp. skomakare per socken, och — särskilt 1810 — ett helt obetydligt antal av övriga yrken. Enligt tabellverket 1855 och landshövdingeberättelserna 1860 finns det visserligen fler än en skräddare och skomakare per socken, men antalet smeder, snickare och andra är fortfarande alldeles för litet för att svara mot landshövdingens ord. Antalet gärningsörebetalande låg under 1800-talets första hälft omkring 100. Vad skall vi tro på, landshövding af Wingårds berättelse eller statistiken?

Vad som bidrar till att förklara skillnaden mellan statistiken och landshövdingens ord, är möjligen passusen där landshövdingen säger att hantverkarna oftast har egen stuga med potatistäppa. Vi kan här jämföra med Beata Losmans iakttagelse i boken om befolkningen i värmlandsocknen Väse 1800—1840. Losman påpekar, att en hantverkare som tillträtt ett torp förlo-
rade sin hantverkarbeteckning, även om han fortsatte att utöva sitt gamla yrke:

I början av 1800-talet fanns det enligt [husförhörslängderna] i Väse bönder, torpare, soldater och ståndspersoner. Sockenskomakare och skräddare kunde också anges. Det fanns alltid flera sådana, med de tycks ha blivit kallade torpare så snart de fått tag på ett torp, och då försvann hantverkarbeteckningen, även om de fortsatte att utöva sitt förra yrke. Kanske var det bättre status att vara torpare än hantverkare?¹¹²

Beata Losmans källmaterial är husförhörslängderna. Dessa låg till grund för tabellverket, medan mantalslängderna låg till grund för beskattningen och där-

¹¹¹ KB:s femårsberättelser 1823—27, Värmlands län, s. 123—24.

¹¹² Losman 1986 s. 42.

med för landshövdingens beräkningar av antalet skattskrivna hantverkare. Dock finns, som tidigare påpekades, ett samband mellan dessa båda källor. Det som skedde i husförhörslängderna torde också ofta ha skett i mantalslängderna.

I berättelsen för Älvsborgs län 1832 kommenteras de registrerade hantverkarnas fåtalighet. Landshövdingen bekräftar, att de som togs upp i sifferuppgifterna till kommerskollegium och i landshövdingeberättelsen, var de som skattade för hantverket. I själva verket finns, säger landshövdingen, långt fler hantverkare, kallade "fuskare". Dessa kunde vara mantalsskrivna under en rad olika benämningar, bland annat som byhantverkare (!), avskedade soldater, inhysesshjon eller drängar. De kunde också vara skrivna vid större egendomar:

Enligt för sista året detta kvinkvennium, eller 1831, till Kongl. kommerskollegium ingången berättelse om fabriker, manufakturier och hantverkerier i länet funnos samma år på landsbygden 221 skräddare, skomakare, smeder, murare och glasmästare med gärningsbrev, varförutan 38 personer där arbetade på egen hand i andre hantverksyrken. Likväl är det ögonskenligt att det skomakare- och skräddarearbete som erfordras, för på landsbygden av detta län bosatte 190 000 människor, icke möjligen kan bestridas av det, jämförelsevis inskränkta, antal skomakare och skräddare som betala gärningören och övriga utskylder i och för hantverket, ävensom det synes vara klart, att hantverksarbeten av andre slag erfordras vida utöver vad övriga där boende hantverkare kunna tillverka och städernes hantverkare dit avlåta. För behovets uppfyllande i bägge desse fall finnas dock överallt på landet så kallade fuskare i skomakare-, skräddare och smedshantverket, ävensom, fastän till mindre antal, uti övriga nödige hantverk; varande desse personer mantalsskrivne stundom såsom byhantverkare och hantverkare vid större egendomar, stundom såsom avskedade soldater, inhysesshjon, drängar och annorledes; varförutan mycket hantverksarbete på landet förfärdigas av de skrågesäller som uppehålla sig än här, än där, under sine av författningarne tillätne kringvandringar ...¹¹³

Även i flera berättelser för grannlandet Skaraborg berörs frågan. Efter att i 1842 års berättelse ha angivit antalet av de hantverkare

som, bosatte å landet och därstädes skattskrivne, i väsentlig mån dela arbetsförtjänsten med städernas hantverkare,

tillade landshövdingen att därvid var

... oberäknat en större mängd som idka desse och andra professioner såsom binäring eller ej äro i egenskap av hantverkare skattskrivne.¹¹⁴

Efter att ha meddelat hur många hantverkare som är "på landet skattskrivne" sägs åter i 1847 års berättelse för Skaraborg att därjämte

¹¹³ KB:s femårsberättelser 1828—32, Älvsborgs län, s. 29—30.

¹¹⁴ KB:s femårsberättelser 1838—42, Skaraborgs län, s. 25

i länet finnes ett mångdubbelt större antal personer, som driva dylika hantverk blott som binäring, och som äro skattskrivne såsom lägenhetsinnehavare eller under annan rubrik.¹¹⁵

När landshövdingen skriver "binäring" behöver detta inte tolkas alltför bokstavligt. Som kommer att framgå bl.a. av nästa kapitel, är det rätt uppenbart att folk mantalsskrevs under andra titlar, fast de hade hantverket som huvudnäring. Genom att använda ordet binäring behöver landshövdingen inte ytterligare förklara varför personerna ifråga inte betalade skatt som hantverkare.

Även i Älvsborgs län återkommer landshövdingen 1855 till frågan om bristande registrering av hantverkare, fast han formulerar sig mer diffust än 1832. Efter att ha redovisat siffrorna anmärker han,

att allmogen flerstädes övar en del av desse yrken såsom husslöjd, utan att idkare därav äro såsom hantverkare upptagne.¹¹⁶

Det kan tilläggas att det inte enbart är typiska saluslöjdsyrken som landshövdingen i Älvsborg tagit upp i den föregående uppräknningen, utan i första hand skomakare, skräddare, smeder och snickare.

De hittills diskuterade citaten har kommit från Västsverige, en del av landet som hade få hantverkare enligt statistiken. Några intressanta uttalanden görs även från Östergötlands län, som hade betydligt större antal registrerade hantverkare än Älvsborgs, Skaraborgs och Värmlands län. I 1837 års berättelse understryker landshövdingen lantlantverkets betydelse och påpekar dessutom i en passage att det inte bara är allmogen, utan överhuvud taget de flesta "lantmän" (en beteckning som inkluderar även landsbygdens ståndspersoner och storjordbrukare¹¹⁷) som anlitar sockenhantverkarna:

Hantverkerierne på landsbygden äro att betrakta som en binäring av vikt, därigenom att den sammanlagda tillverkningen, som åstadkommes av sockne-skräddare, skomakare, snickare med flere, är stor, ehuru den ej bidrager till konsternas fullkomnande, utan blott är att anse som ett av de första stegen till arbetenas fördelning. Allmogen, och största delen av alla lantmän, låta av dem förfärdiga sina kläder, skoplugg och simplare möbler; och denna mängd sockenhantverkare, samt vidare färgare, garvare m.fl., som finnas inom socknarne, även som de handelsbodas, vilka på landet uppkomma, göra uppstäderna mera umbärlige, och förklara såväl möjligheten, att större landsträckor äro utan städer, som ock den iakttagelsen att uppstadsrörelsen, med undantag av den verkliga handeln, inte ökar i samma grad som folkmängden.¹¹⁸

Här används uttrycket binäring i en annorlunda betydelse än i skaraborgscitaten ovan. För sockenhantverkarna var ju knappast hantverket binäring på det individuella planet. Ordet "binäring" användes alltså av landshövdingarna i

¹¹⁵ KB:s femårsberättelser 1843—47, Skaraborgs län, s. 30—31. Även i 1855 års berättelse, s. 31, finns liknande formuleringar.

¹¹⁶ KB:s femårsberättelser 1851—55, Älvsborgs län, s. 20.

¹¹⁷ Jfr SAOB, artikeln Landtman.

¹¹⁸ KB:s femårsberättelser 1833—37, Östergötlands län, s. 23.

skilda betydelse. Dels om ett hantverk som i högre eller mindre grad kombinerades med jordbruk, dels om ett avvikande heltidsyrke på den i övrigt jordbruksdominerade landsbygden.

Även i 1842 års berättelser kommenteras hantverkets utveckling i Östergötland relativt utförligt. Nyss såg vi att landshövdingarna i västgötalänen i sina berättelser använde liknande siffror som kommerskollegium, men samtidigt anförde dubier angående deras verklighetsanknytning. Östgötahövdingen går mer direkt tillväga. Han anför nämligen siffror som ligger nästan dubbelt så högt som de som kommerskollegium samtidigt redovisar:

Hantverkerierne på landet äro i tilltagande; dels därigenom att folkmängdens ökning ökar behovet av flera händer till skräddare- och skomakare-arbeten m.m., dels ock därigenom att tillverkningspriserna på landet äro billigare än i städerna, där skickligheten uti förfärdigandet långtifrån tilltagit i samma förhållande som hos hantverkarna på landet. Antalet skomakare på landsbygden torde uppgå till 600 och därutöver samt det av skräddare till mera än 500 stycken.¹¹⁹

Enligt kommerskollegium skulle antalet skomakare och skräddare då ha legat vid ca 320 resp. 270.¹²⁰ Indirekt underkänner alltså landshövdingen dessa siffror. Tyvärr är detta de enda sifferuppgifter som landshövdingen i Östergötland lämnar t.o.m. 1855.

IV.6. Jämförelse med internationell statistik

Enligt statistik från olika delar av kungariket Preussen var andelen lantantverkare (mästare exklusive mjölnare) per landsbygdsinvånare drygt 30 0/00 i västra Tyskland omkring år 1800, men omkring 9—10 0/00 i östra Tyskland och vad som nu är Polen (tabell IV:24).¹²¹ Den svenska statistiken uppger som mest lantantverksidkarnas andel till 6 à 7 0/00 av lantbefolkningen i slutet av 1700-talet t.o.m. år 1800. Siffran sjunker till drygt 3 0/00 efter statistikomläggningen och de nya direktiven till prästerna 1805.

De svenska siffrorna ligger alltså betydligt lägre än de tyska, särskilt fr.o.m. 1805. Även fördelningen av hantverksyrkena är annorlunda i den svenska statistiken. I västra Tyskland utgjorde skräddare och skomakare 16 resp. 13% av alla lantantverksmästare, i två östtyska områden 30 resp. 4% och i Polen 11 resp. 17%. I Sverige utgjorde företrädarna för de två yrkena år 1810 tillsam-

¹¹⁹ KB:s femårsberättelser 1838—42, Östergötlands län, s. 15—16. Detta är det enda fall jag kunnat konstatera, där avvikelserna är stora mellan landshövdingeberättelse och kommerskollegiums statistik.

¹²⁰ Kommerskollegium. Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser. Handlande och hantverkare 1841. Därtill redovisar kommerskollegium ca 400 lärlingar av vardera yrket.

¹²¹ Se kap. III.4.1 samt tabellbilaga xi:h. De något högre promilleterna som anges av Schultz (jfr kap. III.4.1.1) beror huvudsakligen på att hon räknar in mjölnarna.

Tabell IV:24. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen i början av 1800-talet enligt statistik från olika delar av Sverige och kungariket Preussen.

Yrke	Sverige					Kgr. Preussen		
	V-SÖ- Sv.	Skå- ne	Su:s Östsv.	Öv. Norrl.	Sve- rige	V. Tyskl.	Ö. Tyskl.	Po- len
Skom.	0,8	1,3	1,6	0,3	1,1	4,4	0,4	1,6
Skrädd.	0,9	1,5	1,9	0,5	1,3	5,5	2,8	1,0
Smeder	0,4	1,3	0,7	0,2	0,6	4,4	2,7	3,1
Övr.	0,4	1,0	0,7	0,2	0,6	19,3	3,4	3,2
Summa	2,5	5,2	5,0	1,1	3,6	33,6	9,3	8,9

Källa: Tabellkommissionens arkiv. folkmängdstabeller 1810 (SCB) samt tabellbilaga xi:h.

Anm. 1: Beträffande regional indelning av Sverige se tabell IV:9. Betr. indelning av Preussen, se tabellbilaga xi:h.

mans 66% av de i tabellverket registrerade hantverkarna, med mer än 30% vardera. I de områden av kungariket Preussen som hade den lägsta lanthantverkarfrekvensen (d.v.s de östalbiska områdena), utgjorde smederna som regel ca 30% av lanthantverkarna. I Sverige utgjorde de 1810 ca 15%. När vi gör denna jämförelse skall vi dock komma ihåg att yrken särredovisas i den svenska statistiken först från och med 1805, d.v.s. efter den stora nedgången i totalsiffror. Det är möjligt att skräddarnas och skomakarnas dominans förstärktes i den svenska statistiken från och med 1805 p.g.a tabellverkssiffrornas påtvingade anknytning till de registrerade sockenhantverkarna, bland vilka skräddare och skomakare dominerade.

Räknade i promille av lantbefolkningen utgjorde smeder i de västtyska områdena ca 4 ‰, och i de östtyska och polska ca 3 ‰ (tabell IV:24). I Sverige som helhet utgjorde smederna enligt 1810 års tabellverk 0,6 ‰ av lantbefolkningen, även om de i Skåne kommer upp i 1,3 ‰. Skräddare och skomakare utgjorde ca 5 ‰ av lantbefolkningen i västra Tyskland men 1 à 1,5 ‰ i Polen. Östra Tyskland intar ett mellanläge beträffande skräddarna med 2,5 à 3 ‰ men har betydligt färre skomakare än Polen.

Skomakarna och skräddarna utgjorde i Sverige som helhet, enligt statistiken, drygt 1 ‰ vardera, d.v.s. ungefär samma nivå som Polens. I Skåne och Sundbärgs Östverige låg siffrorna högre och passerade de polska med viss marginal. En mycket stor skillnad mellan den svenska och den preussiska statistiken ligger vidare i antalet övriga lanthantverkare. I västra Tyskland låg andelen vid ca 20 ‰ av lantbefolkningen, i Sverige vid 0,6 ‰. Viktiga yrken var i västra Tyskland linvävare (7 ‰, alltså ungefär vid den svenska totalsiffran för lanthantverket år 1800) och timmermän (4—5 ‰). Även i de östalbiska områdena var siffrorna flera gånger högre än Sveriges.

Tabell IV:25. Antal hantverkare i olika yrken per 10 000 män i England och Sverige i början av 1850-talet. Stad och landsbygd samfällt.

Yrke		England	Sverige	Sverige /England
Bagare	<i>Baker</i>	84	5	6%
Murare	<i>Bricklayer & mason</i>	270	6	2%
Skomakare	<i>Shoemaker</i>	374	61	16%
Skräddare	<i>Tailor</i>	210	58	28%
Slaktare	<i>Butcher</i>	109	2	2%
Smed	<i>Blacksmith</i>	162	36	22%
Timmerman	<i>Carpenter</i>	283	4	1%

Källor: Wrigley 1986 tabell 11.2 s. 300—01. Tabellbilagor xi:d, iv:j. Folkmängd i Sverige för år 1855 enligt Hist. stat. 1955 tabell A 5 (3,64 milj). Enligt Sundbärg 1903 s. 214 utgjorde andelen män i åldern 20—64 år 25% av totalbefolkningen.

Anmärkning: Tabellen baserar sig på antalet män i åldern 20—64 år.

Ett annat jämförelsematerial erbjuds av E. A. Wrigley, som i en uppsats om England anger antalet hantverkare 1831—51 per 10 000 män i stad och land samfällt.¹²² En jämförelse mellan Wrigleys siffror för olika yrken 1851 och det svenska tabellverket 1855 visar för yrkena skräddare, skomakare och smeder en befolkningsandel som i Sverige skulle ligga vid 15—30% av den engelska, medan jämförelsen för bagare, murare, slaktare och timmermän hamnar på en-siffriga procenttal (tabell IV:25).

De här jämförelserna skulle kunna användas för att befästa idén om en självhushållande, föga diversifierad svensk ekonomi på 1700- och 1800-talen. Men som redan framgått måste de svenska siffrorna, särskilt efter 1805, innebära stora underskattningar av antalet personer som i realiteten försörjde sig på lanthantverk. Även skräddarnas och skomakarnas dominans förstärker intrycket att det är något grundläggande fel med de svenska siffrorna. Om andelen lanthantverkare var låg, och arbetsdelningen på landsbygden således utvecklade, borde vi snarare förvänta oss smeder och mjölnare som dominerande yrken inom lanthantverket, eftersom dessa yrken, enligt internationell forskning, som regel var de första som separerades från självhushållningen. Mjöl-narna har inte undersökts i föreliggande arbete, men vi har sett att smederna i Sverige är mycket få i förhållande till skräddare och skomakare.

I exempelvis Skaraborgs län anger olika källor under perioden 1850—1860 ett antal smeder som skulle innebära en andel på mellan 0,4 och 1 ‰ av totalbefolkningen.¹²³ Ett så litet antal smeder är svårförklarligt i ett län där jord-

¹²² Wrigley 1986.

¹²³ I kommerskollegiums statistik för år 1850 registreras 78 idkare av smideshantverk på Skaraborgs landsbygd, i tabellverket 1855 registreras 82 smeder för länet. I 1860 års landshövdingeberättelser har skett en avsevärd uppryckning och man registrerar hela 203 stycken, varav alla utom en kallas gärmingsmän.

bruksutvecklingen knappast låg efter den i övriga Västeuropa. Intressant nog finner Helga Schultz en särskilt hög frekvens av smeder (6 0/00) i ett område vars sociala struktur påminde om den svenska med en ekonomiskt stark bondeklass.¹²⁴

Även om skräddare och skomakare är de som dominerar den svenska statistiken, är de likafullt färre per capita än vad som, att döma av de västtyska och engelska exemplen, var det vanliga i Västeuropa. Behövde den svenska allmogen färre skräddare och skomakare än kontinentala landsbygdsbefolkningar? Beskrivande källor, som t.ex. de sockenbeskrivningar som kommer att citeras i kapitel VI, tyder snarare på att skräddare och skomakare ingick i den svenska allmogens normala behov. För en fransk iakttagare på 1630-talet framstod den svenska allmogen som välklädd.¹²⁵

Går vi över till de hantverksyrken som i tabell IV:24 döljs under beteckningen "övriga", hade de alltså enligt statistiken mycket få företrädare i Sverige. År 1810 fanns t.ex. enligt tabellverket 29 urmakare på landsbygden och 145 i städerna. Fördelade på hela den svenska befolkningen gav detta en urmakare på 14 000 personer. År 1855 har siffran stigit till en på 11 000.¹²⁶ Redan omkring år 1800 var det relativt vanligt med såväl vägg- som fickur hos den svenska allmogen och det är otroligt att de flesta ur skulle ha importerats. Alltså måste siffran över urmakare i statistiken vara helt orealistisk.

IV.7. Sammanfattning

Tre huvudgrupper av källor har bearbetats i detta kapitel:

- a) Material om gärningsören och antalet gärningsörebetalande
- b) Tabellverket
- c) Kommerskollegiums och landshövdingeberättelsernas statistik och kommentarer

Jag skall i sammanfattningen först behandla dessa källor var för sig, för att sedan dra några slutsatser.

A. Gärningsören

Då gärningsören på 1680-talet blev uppördstitel bland statsverkets ordinarie inkomster, började längder föras över de hantverkare som skulle erlægga skatten. Antalet betalande ökade, efter en kraftig nedgång på 1710-talet, fram till ca 1770. Detta undersökningsår nåddes det högsta antalet per capita, 2,7 0/00 av lantbefolkningen i landet som helhet. Efter en nedgång under 1700-talets sista

¹²⁴ Ovan, kap. III.4.1.1.

¹²⁵ Ogier 1978 s. 22—23, 69.

¹²⁶ Tabell IV:16, tabellbilagor iv:j, xi:c och xi:d.

årtionden nåddes en ny, något lägre topp undersökningsåret 1810, varefter antalet gradvis sjönk för att 1850 ligga på ungefär samma nivå som 1750: 1,9 ‰.

Dock fanns stora regionala skillnader. I den huvudregion som motsvarar Sundbärgs Östsverige¹²⁷ fortsatte det absoluta och relativa antalet gärningsörebetalande att öka även under 1800-talets första hälft, och nådde sin högsta nivå 1850 med 3,4 ‰. I de inre västsvenska länen hade antalet gärningsörebetalande hela tiden varit relativt litet, och nedgången i slutet av 1700-talet fortsatte under 1800-talet. Gradvis anslöt sig angränsande län, så att huvudregionen Väst-Sydöstsverige (d.v.s. Sundbärgs "Västsverige" utom Skåne) år 1850 utgjorde ett tämligen enhetligt område med låg eller mycket låg gärningsörefrekvens. Regionen som helhet hade 1,2 ‰, men vissa län hade under 0,5 ‰. De skånska länen hörde till dem som hade flest gärningsörebetalande 1750 (då ännu tillsammans med Halland och Blekinge), men var på 1850-talet förbisprungna av de flesta av länen i Sundbärgs Östsverige.

En konfrontation av gärningsörefrekvensen med vad vi vet om den allmänna ekonomiska utvecklingen ger upphov till stora frågetecken. Det verkar rimligt, att antalet hantverkare på landsbygden minskade under det stora nordiska kriget i början av 1700-talet och därefter ökade under den period av agrar tillväxt som rådde i Sverige från 1730-talet till ca 1770. Så långt tycks alltså antalet gärningsörebetalande följa den allmänna konjunkturutvecklingen och avspegla en trolig ökning av antalet hantverkare. Därför blir den fortsatta utvecklingen mer svårförklarlig.

Redan efter 1750 har Västsverige börjat stå tillbaka för Östsverige relativt i fråga om antalet gärningsörebetalande. Den långsiktiga nedgången i absoluta tal i Västsverige fr.o.m. ca 1770 kom under en period, då regionen genomgick snabb ekonomisk utveckling parad med kraftig folkökning. Det verkar inte troligt att antalet hantverkare skulle ha gått tillbaka under en sådan period. Mellan 1830 och 1850 har de skånska länen en kraftig nedgång i antalet gärningsörebetalande som knappast kan vara betingad av någon reell nedgång av antalet hantverkare. Den relativa och absoluta ökningen av antalet gärningsörebetalande i Östsverige 1750—1850 sker å andra sidan under en period, då denna del av landet hade en förhållandevis svag ekonomisk utveckling.

Att gärningsörena är ett osäkert källmaterial antyds också av den extrema ryckigheten i siffrorna för vissa län. Ett kraftigt hopp uppåt tas t.ex. i Skaraborgs län under 1788—90 års krig, följt av en nästan lika snabb nedgång. Inom de enskilda länen kan vi konstatera stora skillnader och omkastningar mellan olika fögderier och härader i fråga om gärningsörefrekvens. Det hela antyder att olikheterna mellan olika län och fögderier snarare kan förklaras som

¹²⁷ Betr. G. Sundbärgs indelning i demografiska huvudområden se ovan avsnitt IV.2.2.3 och nedan kap. VII.2.2.

variationer i andelen gärningsörebetalande inom hantverkargruppen än som skillnader i antalet faktiskt existerande hantverkare.

Beträffande yrkesfördelningen finns en stor övervikt för de två yrken (skräddare och skomakare) som först godkändes som sockenhantverk, följda på visst avstånd av det tredje godkända yrket, smide. Denna fördelning är sär-egen i förhållande till vad vi vet om fördelningen bland lanthantverk på kontinenten. En fråga som kommer att belysas i senare kapitel, är om den svenska hantverkarstatistikens yrkesfördelning verkligen avspeglar den fördelning, som fanns bland dem som i realiteten huvudsakligen försörjde sig som lanthantverkare. Avspeglar siffrorna snarare vilka yrken som var vanligast bland dem som var formellt antagna sockenhantverkare?

Svaret på den fråga som ställdes i inledningen till detta kapitel — huruvida antalet gärningsörebetalande skulle kunna användas som en indikator på det svenska lanthantverkets utveckling — måste alltså i stort sett besvaras nekande.

B. Tabellverket

Tabellverket redovisar 1750—1770 ett lanthantverkarantal som för landet som helhet är 2 à 2½ gång så stort som antalet gärningsörebetalande. Det visar inte samma nedgång som gärningsörena under 1700-talets sista årtionden, varför jämförelsetalet närmar sig 3,5 år 1800. Liksom gärningsörena visar tabellverket inga större olikheter i lanthantverkarfrekvens 1750 mellan Sundbärgs Öst-sverige och Väst-Sydöstsverige, om siffrorna slås ut på regionerna som helhet. Däremot finns stora skillnader inom dessa regioner. De inre västsvenska länen bildar redan 1750 och 1769 en urskiljbar region där tabellverket anger få lanthantverkare.

Antalet lanthantverksidkare i tabellverket halveras mellan 1800 och 1805. Förklaringen ligger i att det 1805 hade utgått nya direktiv till prästerna. De skulle nu som lanthantverkare anteckna endast dem som fått formellt tillstånd att verka som sockenhantverkare. Detta betyder uppenbarligen att det svenska lanthantverket blivit starkt underskattat i den svenska statistiken från 1800-talets första hälft. Medan Yngve Fritzell tidigare har använt likheten med gärningsöresiffror som ett indicium för att tabellverkets siffror ger en riktig bild av antalet hantverkare¹²⁸, måste slutsatsen vara den omvända: Genom anknytningen till sockenhantverkarinstitutionen har tabellverket försämrats högst avsevärt som källa till kunskap om lanthantverkets omfattning.

De regionala skillnaderna enligt tabellverket fortsätter under 1800-talet att utvecklas på samma sätt som gällde för gärningsörena. Även enligt tabellverket får vi vid 1800-talets mitt många lanthantverkare i Sundbärgs Östsverige och Skåne, men få i Västsverige och övre Norrland. Likaså påminner yrkesfördel-

¹²⁸ Fritzell 1980 s. 22—26.

ningen i tabellverket — som börjar anges 1805 — mycket om den bland de gärningsörebetalande.

C. Kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik

Kommerskollegium började föra statistik över lanthantverkarna 1829. Grundvalen för denna statistik påminner om förteckningarna över gärningsörena såtillvida, att den utgörs av antalet skattebetalande hantverkare (detta gällde ju, enligt de direktiv som gått ut 1805 indirekt även tabellverket, åtminstone i princip, men följsamheten gentemot skattelängderna blev uppenbarligen aldrig exakt). Kommerskollegiums statistik bygger dock på antalet bevillningsbetalande, en större grupp än sockenhantverkarna. Denna statistik, liksom landshövdingarnas statistik 1860, visar ungefär samma nivåer och regionala fördelning som tabellverket.

Eftersom den svenska lanthantverkarstatistiken är så likformig och åtminstone efter 1805 är mer eller mindre beroende av beskattningen, är landshövdingarnas kommentarer till statistiken särskilt intressanta. Landskontoren, som administrerade beskattningen på länsplanet, sorterade ju under landshövdingeämbetena. I Älvsborgs och Skaraborgs län betonade landshövdingarna flera gånger, att den till kommerskollegium inlämnade statistiken underskattade antalet hantverkare, eftersom många av dessa var skattskrivna under andra yrkesbeteckningar. Att hantverkare förlorade sin yrkestitel, så snart de kunde skrivas som torpare, är konstaterat även från västsvenskt kyrkoboksmaterial.

Såväl kommerskollegiums som landshövdingarnas statistik visar mycket kraftiga nedgångar i antalet registrerade lanthantverkare efter 1860. Orsaken till detta är ett talande exempel på det svenska statistiska källmaterialets bräcklighet i fråga om lanthantverket. Medan det 1805 hade gått ut direktiv till prästerna som i princip uteslöt andra lanthantverkare än sockenhantverkare, kom det på 1860-talet direktiv till de statistikförande myndigheterna som i praktiken uteslöt gärningsmännen (varav sockenhantverkarna utgjort en viktig del) ur statistiken.

D. Några slutsatser

De olika källserierna — gärningsören, tabellverk, kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik — ger mer eller mindre likartade bilder av det svenska lanthantverkets storlek och regionala fördelning. I princip skulle detta kunna ses så att de olika materialen bekräftar varandras utsagor. Men dessa ger inget trovärdigt intryck och visar sig i stort sett bygga på samma grund, nämligen antalet personer som skattades som lanthantverkare. I nästa kapitel skall vi se närmare på vilka dessa personer var.

Helhetsintrycket av den svenska statistiken är att antalet lanthantverkare ligger mycket lägre än i tysk och engelsk statistik. I början av 1800-talet skulle

enligt tabellverket antalet lantlantverkare per capita av lantbefolkningen i Sverige ha legat vid 10% av antalet i västra Tyskland eller 40% av antalet öster om Elbe. Bland annat den säregna yrkesfördelningen hos de i den svenska statistiken bokförda lantlantverkarna, stärker intrycket av att denna statistik knappast ger någon realistisk bild av lantlantverkets omfattning.

KAPITEL V

De registrerade hantverkarnas yrken, ålder och hushållsstorlek

I detta kapitel skall vi närmare undersöka de i bevillnings- och mantalslängderna antecknade hantverkarna i Stockholms, Skaraborgs och Uppsala län årtiondena omkring år 1800. Bland annat tar jag upp hantverkarnas familjeförhållanden och ålder. Dessförinnan skall vi se närmare på hur de två hantverkskatterna gärningsören och hantverksbevillning fördelade sig på hantverkarna samt vilka yrken och kategorier som finns representerade i materialet.

Det material som används är i princip detsamma som några årtionden in på 1800-talet skulle komma att ligga till grund för landshövdingeberättelsernas och kommerskollegiums hantverkarstatistik. Som har framgått i tidigare kapitel, tycks endast en del av dem som i realiteten försörjde sig som lanthantverkare ha antecknats med sådan yrkestitel i statistiken. Ett av målen för detta kapitel är att, bland annat genom åldersbestämning av de registrerade hantverkarna, ytterligare belysa denna fråga.

V.1. Mantalslängderna som källa

Mantalskrivningen växte fram under 1600-talets första hälft. Fram till mitten av 1760-talet antecknades endast de skattskyldiga, som normalt var de arbetsföra vuxna över 15 år. Vissa kategorier, som soldater, var emellertid befriade. Från 1765 skulle "alla människor som liv äga" redovisas till sitt antal, om än inte alltid med namn. Detta gällde alltså även barn under 15 år och sådana vuxna som på grund av ålder, sjukdom, stånds- eller yrkestillhörighet var befriade från mantalspenning.¹ Med utgångspunkt från mantalslängderna upprätades ett antal speciallängder, bland annat de nedan använda bevillnings- och gärningsörelängderna.

Mantalslängderna kommer i detta kapitel att användas bland annat till att belysa hantverkarnas ålder och hantverkarhushållens storlek och sammansättning. Ett i princip tänkbart alternativt eller kompletterande material är i sådana sammanhang kyrkobokföringen, särskilt husförhörlängderna. Det är bland historiker välkänt att den svenska kyrkobokföringen är ett delvis unikt material, och den har använts av forskare bland annat till familjerekonstruktioner och till studier av social och geografisk rörlighet. Kyrkobokföringens re-

¹ Lext 1968 s 21f, 167.

nommé har dock ibland tenderat att skymma det faktum att mantalslängderna, inte minst genom materialets relativa lättöverskådlighet, är ett viktigt kompletterande källmaterial som i vissa avseenden t.o.m. kan vara överlägset kyrkobokföringen. Bland annat har mantalslängderna legat till grund för tvärsnittsstudier av hushållen i västsvenska socknar på 1700- och 1800-talen.² Man har då kompletterat med uppgifter ur kyrkobokföringen. Av skäl som kommer att framgå³, har en sådan komplettering av mantalslängdernas uppgifter som regel inte kunnat ske vid studiet av hantverkarhushållen i föreliggande undersökning.

V.1.1. Mantalslängdernas information

Mantalslängderna är i huvudsak upplagda enligt ett kolumnsystem. De som skulle betala vissa skatter ("de mantalsskrivna") delades upp på ett antal kolumner, liksom — särskilt efter 1765 — de som var befriade (de "mantalsfria"). Kolumnsystemen kunde variera något, liksom rubrikernas ordalydelse, men om vi ser till läget i Skaraborgs län 1790 delas de mantalsskrivna in i 1) Män och andra hemmansbrukare, 2) Hustrur och mödrar, 3) Söner och drängar, 4) Döttrar och pigor samt 5) Inhyshjon. De mantalsfria var huvudsakligen indelade i 6) Gamla orkeslöse bräcklige och 7) Personer under 15 år. Viktig var även kolumnen för namn på hemman och personer, liksom kolumnen för anmärkningar.⁴

I namnkolumnen togs alltid upp namnet på huvudpersonen, men i övrigt kunde dess utförlighet — vi talar nu om situationen ca 1800 — variera mellan olika län. I Skaraborgs län är uppgifterna mycket utförliga. Man tar där upp "titel" och namn även på de övriga mantalsskrivna ("Dr[äng] Sven", "D[ottern] Maria" etc.) bortsett från hustrun, som endast står som ett namnlöst "h". Det blir därigenom möjligt att skilja hushållsföreståndarens söner, bröder och drängar från varandra och vi får veta om kvinnan i hustrukolumnen är hushållsföreståndarens hustru eller (vilket kunde förekomma i enstaka fall) hans moder. Även uppgifterna i anmärkningskolumnerna är viktiga, då vi där får veta vilka som står i kolumnerna för befriade personer över 15 år och orsaken till deras skattebefrielse (t.ex. "h[ustrun] svag och sjuk" eller "...utgammal").

I Stockholms län 1820 är informationen i namnkolumnen betydligt knapphändigare, vilket gör det omöjligt att skilja de olika kategorier som rymdes i dräng- och pigokolumnerna från varandra. Vi skall återvända till dessa problem mer i detalj i hushållsstudien.

² Winberg 1975 s. 144. Ahlberger 1988a s. 7.

³ Se bilaga 3.

⁴ Se Lext 1968 s. 249f, särsk. s. 256, samt Winberg 1975 s. 120—21.

V.1.2. "Mantalsunderslevet"

Länge fanns, bland forskare och andra som hade anledning att syssla med frågan om mantalslängdernas fullständighet, en benägenhet att hysa låga tankar om deras källvärde. Bland annat ansågs det faktum att längderna upprättades i beskattningssyfte medföra att många människor aldrig antecknades. Detta tycktes styrkas av att den mantalsskrivna befolkningen var mindre än den i tabellverket, som bygger på kyrkobokföringen.⁵

Gösta Lext varnar dock i sitt arbete om mantalsskrivningen för att sätta alltför stor tilltro till uppgifterna om mantalsunderslevet, i varje fall beträffande 1800-talet. Med hänvisning bland annat till egna undersökningar menar han att felet lika gärna kan sökas i tabellverket, där skillnader mellan kyrko- och jordebokssocknarnas gränser, samt vissa pastorats uppdelning på flera härader eller prosterier, skapade förvirring.⁶

Flera undersökningar av mantalsunderslevet berör Skaraborgs län. Lars Herlitz visar i en nyligen gjord undersökning på ett kraftigt mantalsunderslev på Skaraborgs landsbygd på 1720-talet. Endast ca 60% av de i princip mantalspliktiga tycks då ha mantalsskrivits. Underslevet minskar med tiden och i mitten av 1760-talet har 92% av de mantalspliktiga mantalsskrivits.⁷ Christer Winberg tar tidsmässigt vid där Herlitz slutar och visar i sin undersökning av Dala pastorat, att den befolkning som återfinns i mantalslängderna i medeltal är knappt 2% lägre än den i tabellverket under perioden 1766—1860. Differenserna mellan de båda källornas uppgifter varierar emellertid rätt kraftigt. De är som störst vid vissa måttillfällen före 1810 (under denna period ligger mantalslängdens siffror ca 3% lägre), medan källorna är nästan helt samstämmiga 1840—55.⁸ Thomas Magnusson understryker existensen av icke mantalsskrivna personer på Skaraborgs landsbygd under frihetstiden.⁹

Mantalsunderslevet bör uppmärksammas särskilt i en undersökning av lantlantverkare. Inte sällan förefaller hantverk ha varit en utkomställa för personer som inte var fullt integrerade i agrarsamhället.¹⁰ Rolf Adamson och Gösta Lext ger från 1800-talets första hälft exempel på att bl.a. tveksamhet om vilken ort geografiskt rörliga personer skulle mantalsskrivas på, kunde leda till

⁵ Jfr Winberg 1975 s. 146f för en karakteristik av det då rådande forskningsläget.

⁶ Lext 1968 s. 241f. Bland annat hänvisar Lext till tabellkommissionens sekreterare Nicander (1814), samt egna undersökningar av Gotlands län/Visby stift.

⁷ L. Herlitz, "Koppskatten ..." (opubl. manus 1991), kap. 4. Siffrorna bygger på en jämförelse mellan antalet mantalsskrivna och antalet kyrkobokförda enligt tabellverket eller (före 1750) överslagsberäkningar av befolkningen i länet.

⁸ Winberg 1975 s 148 (tabell). Medeltalet för de 21 måttillfällena är 1,9 %.

⁹ T. Magnusson 1987 s. 64, 71.

¹⁰ Jfr T. Magnusson 1987 s. 85, 89.

att man underlät att alls mantalsskriva.¹¹ Hantverkare kunde höra till dessa rörliga kategorier.

V.2. Lanthantverkarnas beskattnings- och yrkesförhållanden i Skaraborgs, Stockholms och Uppsala län ca 1800

Jag har ur det kamerala materialet excerperat uppgifter om hantverkarna och deras familjer och hushåll för Skaraborgs län 1790 och 1821 samt fyra fögderier i Stockholms län 1820.¹² Materialet omfattar vid de tre undersökningstillfällena 333, 215 respektive 361 lanthantverkare (tabellerna V:1–2) med tjänstefolk och hushåll.¹³ Vissa jämförande undersökningar har även företagits på de 97 kameralt registrerade lanthantverkarna i Örbyhus fögderi (Örbyhus och Norunda härader) i Uppsala län 1830.¹⁴ De undersökta populationerna är alla de som i *bevillningslängderna är upptagna som lanthantverkare*.¹⁵ Arbetsgången har varit den att bevillningslängderna först excerperats, därefter gärningsörelängderna (om dessa varit skilda från bevillningslängderna), sist mantalslängderna. Det kan påpekas att de två förstnämnda källorna bygger på mantalslängderna¹⁶, och att de upptagna personerna står i samma topografiska ordning som i dessa.

Vissa avgränsningsproblem kräver ställningstaganden. En gränskategori som inte undersökts är mjölnare. I bevillningslängderna förekommer anställda

¹¹ Adamson 1983 s. 56. Lext 1968 s. 312f.

¹² Jag har utgått från bevillningslängder som, beträffande hantverkare, har väsentligt olika utformning från fögderi till fögderi. I Höjentorp (p. 2703f) och Vartofta (p. 3171f) finns hantverkarna redan samlade i en längd. Annorlunda är det i Vadsbo, Skara och Läckö fögderier, där hantverkarnas bevillningar står noterade i samma längder som övriga allmogens (pp. 2077f, 3735f och 4401f). Vad som gör det möjligt att med rimlig arbetsinsats leta fram hantverkarna i dessa fögderier är att hantverkarnas bevillningar avviker från dem som är vanligast hos bönder och torpare. Av bevillningslängderna framgår bl.a. namn och bostadsort på hantverkaren, och av mantalslängderna framgår bl.a. hushållets storlek.

¹³ Antalet individer inklusive tjänstefolk och familjemedlemmar framgår av tabellbilagorna v:a—d.

¹⁴ Bevillnings-, gärningsöres- och mantalslängder 1830. Uppsala läns landsbok med verifikation. Länsräkenskaper, RA.

¹⁵ Vid genomgången av mantalslängderna har påträffats enstaka hantverkare som inte står upptagna i bevillnings- eller gärningsörelängderna. Det tycks vara fråga om krympingar o.d., som ej ansågs behöva skatta för hantverket; t.ex. den ogifte dränglöse skräddaren Lars i Varvs socken om vilken vi får veta att han "går vid krycka" och som står uppförd i kolumnen för mantalsbefriade. I Skaraborgs län 1790 p. 612. De fåtaliga mantals- och bevillningsbefriade personer som på detta sätt slumpmässigt påträffats har emellertid ej medräknats, eftersom det i så fall skulle ha förutsatt att mantalslängderna hade genomskotts lika systematiskt alltigenom. Jag har dock fått den uppfattningen att antalet endast i mantalslängderna noterade lanthantverkare är försvinnande litet.

¹⁶ Lext 1968 s. 178.

Tabell V:1. Hantverkare som betalar gärningsören och bevillning i Skaraborgs fem fögderier 1790 och 1821.

År	Skatte- kategori	Vads- bo	Höjen- torp	Var- tofta	Skara	Läckö	Länet	
							Abs.	%
1790	Gärningsören	110	46	32	50	38	276	83%
	End. bevilln.	1	5	17	2	20 ¹	45	14%
	Ej hantv.-skatt	8		4			12	4%
	Summa	119	51	53	52	58	333	100%
1821	Gärningsören	40	10	25	11	27	113	53%
	End. bevilln.	40	31	6	10	14	101	47%
	Ej hantv.-skatt		1				1	0%
	Summa	80	42	31	21	41	215	100%

Källa: Bevillnings- och gärningsöreslängder (i landsboksverifikationerna) samt mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Anm. 1: Tio sockenhantverkare i Läckö fögderi betalade ej gärningsören år 1790.

Förklaring: "Gärningsören" = Hantverkare som betalar gärningsören; "End(ast) bevilln(ing)" = Hantverkare som endast betalar bevillning; Ej hantv(erks)skatt = Hantverkare som varken betalar bevillning eller gärningsören.

vid bruk (t.ex. järn-, alun- eller tegelbruk) och andra industrier. Endast bruks-hantverkare (huvudsakligen bruksskomakare, bruksskräddare och ett fåtal bruksanställda klensmeder) har tagits med i undersökningen, däremot inte hammarsmeder o.d., givetvis inte heller arbetare vid t.ex. alun- eller tegelbruk. Trädgårdsmästare sågs i beskattningshänseende som hantverkare, men har i denna undersökning uteslutits. Vilka yrken som ingår i undersökningen framgår av tabellerna V:3–6. I anmärkningarna till tabellerna V:3 och V:5–6 framgår även vilka huvudsakliga hantverkarkategorier (socken-, by-, gårds-hantverkare etc.) som nämns i bevillningslängderna.

V.2.1. Andelen gärningsöre- och bevillningsbetalande

I tabellerna V:1–2 redovisas antalet i bevillningslängderna nämnda hantverkare som betalar gärningsören, antalet som endast betalar hantverksbevillning, samt de som inte betalar någondera skatten.

I Skaraborgs län 1790 betalade drygt 80% av de i bevillningslängderna upptagna hantverkarna gärningsören (tabell V:1). Sockenhanterverkare utgjorde ca 95% av dessa, medan de övriga (15 stycken) var gälls-, härads- och tingslags-hantverkare samt några få byhantverkare. Framför allt återfinns dessa senare kategorier i Vadsbo fögderi, där de utgör 11% av de gärningsörebetalande. I fråga om vilka hantverkarkategorier som, förutom sockenhantverkarna, skulle betala gärningsören tycks praxis ha varierat en del mellan fögderierna.¹⁷

¹⁷ Särskilt i Vartofta fögderi var man 1790 generös med att låta registrerade hantverkare slippa gärningsören, vilket framgår av den stora andelen enbart bevillningsbetalande i detta fögderi enligt tabell V:1. Bland annat slapp fögderiets två härads-hantverkare och två by-

Tabell V:2. Hantverkare som betalar gärningsören och bevillning i fyra fögderier av Stockholms län 1820.

Skatte- kategori	Sollen- tuna	Lång- hundra	Frös- åker	Ly- hundra	Fyra fögd.	Procent
Gärningsören	32	56	55	92	235	65%
End. bevilln.	50	25	22	16	113	31%
Ej hantv.-skatt	2	0	0	0	2	1%
Summa	84	81	88	108	361	100%

Källa: Bevillnings- och gärningsöreslängder (i landsboksverifikationerna) samt mantalslängder för Stockholms län. Länsräkenskaper. RA.

Förklaring: Se tabell V:2.

Brukshantverkare och gårdshantverkare betalade dock i inget fall gärningsören.

De 45 hantverkare i Skaraborg som 1790 betalade bevillning, men inte gärningsören, bestod huvudsakligen av sådana som inte hade annan titel än yrkesbeteckningen samt av gårdshantverkare. De 12 som inte alls betalade hantverkarskatt bestod delvis av brukshantverkare.

År 1821 hade i Skaraborgs län andelen gärningsörebetalande av hantverkarna sjunkit till drygt 50% (tabell V:1). Av dessa utgjordes den absoluta huvudparten av sockenhantverkare, men en ej helt obetydlig grupp var bysmeder, en kategori som dock i det övervägande antalet fall slapp gärningsören.¹⁸ Beteckningen bysmed (andra byhantverkare fanns knappast i längderna) var betydligt vanligare i Skaraborg 1821 än den varit 1790.¹⁹

Om således gränsen för vilka kategorier som förväntades betala gärningsören tycks ha varit suddig i Skaraborg, var den å andra sidan klar i de fyra undersökta fögderierna av Stockholms län 1820. Där var grupperna av sockenhantverkare och gärningsörebetalande så gott som identiska (tabell V:2, V:4). Det samma gäller Örbyhus fögderi i Uppsala län.²⁰

hantverkare gärningsören. Ett märkligt förhållande, som kanske snarare bör hänföras till misstag än till praxis är att tio personer i Läckö fögderi som står som sockenhantverkare i mantals- och bevillningslängderna inte står antecknade som gärningsörebetalande.

¹⁸ Bland de gärningsörebetalande 1821 ingår 9 bysmeder (8 från Vartofta, en från Skara fögderi), 3 häradsbantverkare, 1 gälls- och 1 gårdshantverkare. De övriga 99 är alla sockenhantverkare.

¹⁹ Som helhet har antalet byhantverkare stigit från 2 till 30 mellan 1790 och 1821.

²⁰ Bevillnings-, gärningsöres- och mantalslängder 1830. Uppsala läns landsbok med verifikationer. Länsräkenskaper, RA.

Tabell V:3. Yrken bland sockenhantverkare m.fl.¹ i Skaraborgs län 1790 och 1821.

År	Yrke	Vadsbo	Höjentorp	Var-tofta	Skara	Läckö	Länet	
							Abs.	%
1790	Garvare	1		2			3	1%
	Glasmästare		1	1			2	1%
	Karduansm.	1					1	0%
	Kopparslag.				1		1	0%
	Murmästare	2		1			3	1%
	Skinntredare	1					1	0%
	Skomakare	45	12	5	7	10	79	27%
	Skräddare	46	25	22	29	30	152	53%
	Smeder	10	8	3	13	8	42	15%
	Snickare	1					1	0%
	Stampare	1					1	0%
	Sämskmak.	2					2	1%
Summa	110	46	34	50	48	288	100%	
1821	Garvare	6		6			12	12%
	Glasmästare			1		1	2	2%
	Murmästare					1	1	1%
	Målare				1		1	1%
	Skomakare	9	2	4	2	5	22	22%
	Skräddare	23	5	4	5	16	53	52%
	Smeder	3	1	2			4	10%
	Snickare					1	1	1%
	Summa	41	8	17	8	28	102	100%

Källa: Se tabell V:1.

Anm. 1: Tabellen omfattar alla socken-, härads-, tingslags- och gällshantverkare.

V.2.2. Yrkesfördelningen hos bevillningslängdernas hantverkare

Då jag här tar upp yrkesfördelningen hos de undersökta hantverkarna skiljer jag, liksom senare i fråga om ålder, hushållsstorlek m.m., mellan å ena sidan sockenhantverkare och närstående kategorier (d.v.s. de som i princip skulle betala gärningsören, även om praktiken kunde vara en annan) och å andra sidan "övriga lanthantverkare", vars sammansättning tas upp i avsnitt 2 nedan.

1. Sockenhandverkare m.fl.

Sockenhandverkarnas yrkesfördelning har redan berörts i sina huvuddrag i kapitel IV.2.4. I tabell V:3 redovisas fördelningen per fögderi i Skaraborgs län 1790 och 1821.

Tabell V:4. Yrken bland sockenhantverkare i fyra fögderier av Stockholms län 1820.

Yrke	Sollentuna	Långhundra	Frösåker	Lyhundra	Fyra fögd.	Procent
Glasmästare	1			1	2	1%
Murare				1	1	0%
Skomakare	14	17	23	45	99	42%
Skräddare	9	33	31	37	110	47%
Smed	6	6	1	9	22	9%
Snickare	2				2	1%
Summa	32	56	55	93	236	100%

Källa: Se tabell V:2.

Skräddarna utgjorde, i länet som helhet, mer än 50% av sockenhantverkarna år 1790, skomakarna något under 30%, smederna omkring 15% och diverse småyrken tillsammans ca 5%. I Vadsbo, som hade närmare 2/5 av länets sockenhantverkare, var fördelningen mellan yrkena annorlunda. Särskilt skomakarna var relativt fler än i länet som helhet liksom antalet företrädare för småyrken. Däremot var andelen registrerade smeder i Vadsbo, liksom i Vartofta, påfallande liten.²¹

År 1821 hade andelen sockensmeder och sockenskomakare minskat något i Skaraborgs län — detta gällde inte minst skomakarna i Vadsbo fögderi — medan andelen sockengarvare i länet ökat.

I fyra fögderier av Stockholms län 1820 (tabell V:4) var skräddare och skomakare nästan jämstora grupper med ca 45% vardera, medan smederna utgjorde en ungefär lika stor andel som i det samtida Skaraborg. Företrädare för övriga yrken var i dessa fögderier försvinnade få bland sockenhantverkarna. I Örbyhus fögderi, Uppsala län, bestod sockenhantverkarna nästan enbart av skräddare och skomakare. Av 77 sockenhantverkare var 36 (47%) skomakare, 40 (52%) skräddare och 1 smed.

2. Övriga lanthantverkare

De som i detta kapitel kallas "övriga lanthantverkare" var i många fall by-, bruks- eller gårdshantverkare, men de flesta saknade annan titel än själva yrkesbeteckningen. Likaså ingår ett fåtal gesäller som av allt att döma arbetade självständigt på landsbygden.²² Byhantverkartitlar saknas helt i de undersökta fögderierna av Stockholms län, medan gårdshantverkare å andra sidan där var vanligare än i Skaraborg.²³

²¹ I Vartoftas fall kompenseras dock bristen på smeder bland sockenhantverkarna år 1790 med relativt många smeder bland övriga hantverkare.

²² Dessa gesäller står som egna huvudpersoner, utan anslutning till någon mästare.

²³ Se anmärkningar till tabellerna V:5—6.

Tabell V:5. Yrken bland övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821.

År	Yrke	Vadsbo	Höjentorp	Var-tofta	Skara	Läckö	Länet	
							Abs.	%
1790	Färgare			1			1	2%
	Garvare			1			1	2%
	Glasmästare						0	0%
	Kopparslagare			1		1	2	4%
	Murare	1		1		1	3	7%
	Ridsadelmak.			1			1	2%
	Skomakare	1	1	2		2	6	13%
	Skräddare	4	2	4	1	1	12	27%
	Smeder	2	1	6	1	3	13	29%
	Snickare		1	2		2	5	11%
	Sämskmakare	1					1	2%
Summa	9	5	19	2	10	45	100%	
1821	Färgare		2				2	2%
	Glasmästare		1			2	3	3%
	Garvare	1		1	1		3	3%
	Hattmakare			1			1	1%
	Klädesvävare		1				1	1%
	Murare	6	1		1		8	7%
	Pistolsmeder					1	1	1%
	Sadelmakare	1					1	1%
	Skomakare	9	5		1	1	16	14%
	Skräddare	1	5	1	2	3	12	10%
	Smeder	16	16	9	8	3	52	45%
	Snickare	3	3	1		1	8	7%
	Stampare					1	1	1%
	Sågare		1			1	2	2%
	Tegelslagare		1				1	1%
	Timmermän	1					1	1%
Tunnbindare	1		1			2	2%	
Summa	39	36	14	13	13	115	100%	

Källa:: Se tabell V:1.

Anm. 1. De 45 hantverkarna utgörs 1790 av 4 brukshantverkare, 2 byhantverkare, 1 gesäll, 5 gårdshantverkare och 32 utan annan titel än yrkesbeteckningen.

Anm. 2. De 115 hantverkarna utgörs 1821 av 30 byhantverkare (varav 29 smeder, en skräddare), 7 gårdshantverkare och 78 utan annan titel än yrkesbeteckningen.

Medan skräddarna och skomakarna tillsammans utgjorde ca 80% av sockenhantverkarna i Skaraborgs län 1790, utgjorde de då en hälften så stor andel, 40%, av de övriga lanthantverkarna (tabell V:5). År 1821 utgjorde de två yrkenas sammanlagda andel endast 24% av de övriga lanthantverkarna i Skaraborg. Smederna var i samma län redan 1790 flest inom kategorin övriga lanthantverkare med nära 30%. Denna andel hade vuxit till 45% år 1821.

Även i Stockholms län utgjorde skräddare och skomakare tillsammans ca 40% av kategorin övriga lanthantverkare och även här var smederna största yrkesgrupp, om än deras andel inte var lika stor som i Skaraborg vid samma tid (tabell V:6). I båda länen återstår 1820—21 ett drygt tiotal yrken, vars företrädare utgjorde 25—30 % av kategorin övriga lanthantverkare.

Tabell V:6. Yrken bland övriga lanthantverkare i fyra fögderier av Stockholms län 1820.

Yrke	Sollentuna	Lång-hundra	Frös-åker	Ly-hundra	Fyra fögd.	Procent
Bokbindare	1				1	1%
Bryggare			1		1	1%
Drejare	1				1	1%
Garvare		1			1	1%
Hjulmakare			2	1	3	2%
Murare	2		2		4	3%
Sadelakare	1		2		3	2%
Skomakare	11	9	8	7	35	28%
Skräddare	6	2	9	2	19	15%
Smeder	19	9	7	5	40	32%
Snickare	5	2	2		9	7%
Timmermän	6				6	5%
Tegelslagare		1			1	1%
Ospecc. hantverkare		1			1	1%
Summa	52	25	33	15	125	100%

Källa: Se tabell V:2.

Anm. 1. Av 125 hantverkarna i denna tabell är 17 brukshantverkare, 4 gesäller, 21 gårdshantverkare, 2 slottshantverkare och 81 utan annan bestämning än yrkestiteln.

I Örbyhus fögderi, Uppsala län, var år 1830 företrädarna för kategorin övriga lanthantverkare så få som 20 av 97. De utgjordes till ca 1/3 vardera av skomakare och skräddare. De resterande 7 fördelade sig på smeder, tegelslagare och sadelmakare.²⁴

V.2.3. Sammanfattning av yrkesförhållandena

Vi skall inleda en sammanfattning av yrkesförhållandena med att lägga samman sockenhantverkarna med kategorin övriga lanthantverkare. Ser vi således till alla lanthantverkare som var registrerade i bevilningslängderna, finner vi att andelen skomakare och skräddare i Skaraborg sjönk från ca tre fjärdedelar till under hälften av alla mellan åren 1790 och 1821 (tabell V:7). Av den år 1821 återstående dryga hälften utgjordes merparten av smeder, som ökat kraftigt sedan 1790, liksom en rad småyrken. De flesta av smederna och företrädarna för småyrken var icke-sockenhantverkare.

I Stockholms län utgjorde skräddare och skomakare år 1820 fortfarande över 70% av alla lanthantverkare. Även kategorin sockenhantverkare utgjorde en större andel av alla lanthantverkare i Stockholms än i Skaraborgs län.

I Örbyhus fögderi, Uppsala län, utgjorde skomakarna och skräddarna över 90% av alla registrerade lanthantverkare i fögderiet 1830 och sockenhantverkarna utgjorde 80% av alla. Uppsala län hade 1810 den högsta frekvensen av i

²⁴ Fördelningen var följande: sadelmakare 2, skomakare 6, skräddare 7, smeder 3 och tegelslagare 2.

Tabell V:7. Sammanfattning av yrken och kategorier bland lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821, fyra fögderier av Stockholms län 1820, samt Örbyhus fögderi av Uppsala län 1830.

Län, år	Yrke	Socken- hant- verkare	Övriga lanthant- verkare	Alla lant- hant- verkare	Procent
Skarab. 1790	Skomakare	79	6	85	26%
	Skräddare	152	12	164	49%
	Smed	42	13	55	17%
	Andra yrken	15	14	29	9%
	Summa	288	45	333	100%
	<i>Procent</i>	86%	14%	100%	
Skarab. 1821	Skomakare	22	16	38	18%
	Skräddare	53	12	65	30%
	Smed	10	52	62	29%
	Andra yrken	17	35	52	24%
	Summa	102	115	217	100%
	<i>Procent</i>	47%	53%	100%	
Sthm l. 1820	Skomakare	99	35	134	37%
	Skräddare	110	19	129	36%
	Smed	22	40	62	17%
	Andra yrken	5	31	36	10%
	Summa	236	125	361	100%
	<i>Procent</i>	65%	35%	100%	
Upps. l. 1830	Skomakare	36	6	42	43%
	Skräddare	40	7	47	48%
	Smed	1	3	4	4%
	Andra yrken	—	4	4	4%
	Summa	77	20	97	100%
	<i>Procent</i>	79%	21%	100%	

Källa: Se tabell IV:1—2.

tabellverket bokförda lanthantverkare av de i detta kapitel undersökta länen (se föreg. kapitel, tabell IV:14). Enligt exemplet Örbyhus fögderi hade länet alltså även den högsta andelen sockenhantverkare och den största dominansen av skräddare och skomakare bland de kameralt registrerade hantverkarna.

V.3. Hantverkarnas ålder

V.3.1. Källorna

Omkring 1820 började man i mantalslängderna införa uppgifter om åldern hos de mantalsskrivna.²⁵ Jag skall i detta avsnitt använda sådana uppgifter beträffande de skattskrivna hantverkarna, för att jämföra med andra sociala grupper på landsbygden.

²⁵ Jfr Lext 1968 s. 152.

Tabell V:8. Ålder bland män i vissa sociala grupper i tre skaraborgssocknar 1821.

Social grupp	M	Md	N
Bönder	43,3	42	173
<i>Bönder: ägare</i>	43,7	43	105
<i>Bönder: brukare</i>	42,6	40	68
Lägenhetsägare	48,0	46	15
Torpare	40,3	38,5	110
Stattorpare	29,7	29	9
Övriga obesuttna	50,4	52	47
<i>Inhyses</i>	50,2	55,5	12
<i>Backstugusitt.</i>	53,5	52,5	13
<i>Ospec. obes.</i>	48,6	49	22
Soldater	31,6	32	29
Hemmasöner över 15	20,2	19	115
Drängar över 15	25,3	24	115

Källa: Mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor, GLA.

Förklaring: M= Aritmetiskt medelvärde, Md= median, N= antal män med åldersuppgifter.

Anm: Åldersuppgifterna härrör från samtliga återfunna individer av respektive kategori i de tre socknarna Flo (Åse härad, Läckö fögderi), Long (Barne härad, Läckö fögderi) och Mofalla (Kåkindis härad, Höjentorps fögderi). Flo och Long är slättbygdssocknar, Mofalla skogsbygdssocken.

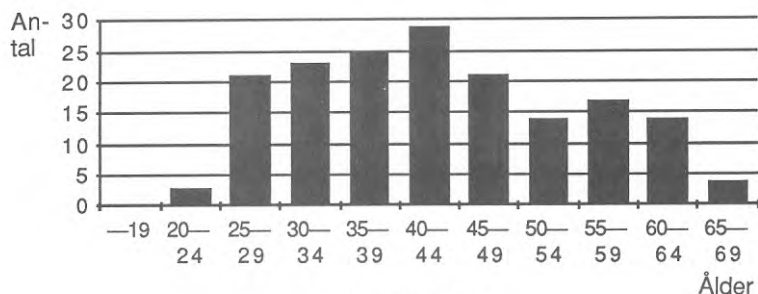
Ännu i början av 1820-talet antecknas dock inte åldersuppgifter i alla län, inte heller i alla fögderier i de län där sådana uppgifter förekommer. Dessutom införs i vissa fögderier åldersuppgifter endast för en del av de skattskrivna, vilket givetvis begränsar värdet av de åldersuppgifter som antecknas i fögderiet. Risken är stor att de berör ett snett urval av personer, t.ex. de yngre skattskrivna. De uppgifter som används för tabellsammanställningar i detta avsnitt kommer därför genomgående från fögderier, där man de aktuella åren har antecknat ålder för i princip alla mantalsskrivna.

V.3.2. *Bakgrund: medelålder och giftermålsålder hos vissa sociala grupper på landsbygden.*

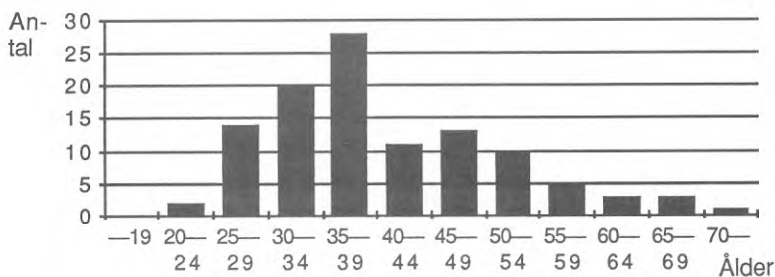
Innan vi går in särskilt på lantantverkarnas ålder, kan det vara lämpligt att se något på medelåldern bland män inom några andra sociala grupper på landsbygden. Som ett delresultat får vi, genom jämförelser med undersökningar som bygger på andra källmaterial, ett begrepp om användbarheten hos mantalslängdernas åldersuppgifter.

Diagram V:1 a—b. Ålder hos bönder och torpare i tre skaraborgssocknar 1821. Åldersindelning i femårsklasser.

Bönder. N=173.

Torpare. N=110.

Källa: Se tabell V:8.

I tabell V:8 redovisas medelåldern på män inom vissa sociala grupper i tre skaraborgssocknar 1821.²⁶ Böndernas aritmetiska medelålder ligger vid 43 år, torparnas vid 40 år. Medelåldern hos kategorin övriga obesuttna (där inhyses-hjon och backstugusittare är viktiga grupper) är ca 50 år.

En grupp som låg mellan bönder och torpare i socialt hänseende, är de som i tabellen kallas lägenhetsägare. De står i mantalslängden som ägare till torp, varmed mycket är sagt om deras sociala ställning. De egentliga torparna ägde inte den jord som deras hus och odlingar låg på. Lägenhetsägarna var, att döma av de visserligen fåtaliga uppgifterna, äldre än både bönder och torpare.

Medianåldern för bönder, torpare och övriga obesuttna i tabell V:8 stämmer väl överens med motsvarande uppgifter från Winbergs undersökning av Dala pastorat, där böndernas medianålder 1780, 1810 och 1850 låg omkring 43 år. Torparnas medianålder i Dala var ungefär densamma vid de två senare tillfällena, men så låg som 37,5 år 1780. Åldern på övriga obesuttna var 1810 och 1850 drygt 50 år.²⁷ Då Winbergs resultat bygger på kyrkobokföringen, bidrar

²⁶ Namnet på socknarna framgår av anmärkning till tabell V:8.

²⁷ Winberg 1975, tabell B:24 s. 200.

samstämmigheten med mina resultat till att bekräfta att mantalslängdernas åldersuppgifter är användbara.

En indelning av böndernas ålder i femårsintervall (vi diskuterar nu åter de tre skaraborgssocknarna) visar att få bönder var under 25 år. Det var tydligen inte ovanligt att bönder tillträdde sina gårdar när de var mellan 25 och 30 år gamla. Typvärdet²⁸ för böndernas ålder i de tre undersökta socknarna är 42,5 år (diagram V:1a).

Torparna började tillträda sina torp i ungefär samma ålder som bönderna sina gårdar. Koncentrationen till åldersintervallet 35—39 år är för torparna påfallande (diagram V:1b). Den kraftiga avtappningen av antalet torpare i de äldre åldersintervallen torde vara följden av att en stor del av dem gått vidare till andra obesuttna skikt, som inhyses eller backstugusittare. Några bör ha blivit lägenhetsägare.

Åldern för torparnas och böndernas tillträde till sina hemman och torp stämmer väl överens med den giftermålsålder, som påvisats i ett antal undersökningar. Det förekom nästan aldrig att drängar var gifta och detsamma gällde hemmavarande bondsöner som inte stod skrivna för gårdsbruket. Å andra sidan var det ovanligt att bönder, torpare eller statare var ogifta.²⁹ I själva verket var familjebildning i samband med tillträdet till egen gård eller annan brukningsenhet en del av det allmänna mönstret.

Medelåldern för första giftermål låg i Dala pastorat perioden 1806—30 vid 28 år för bönder och 26 år för obesuttna, medan den i Örby socken 1792—1850 låg vid 27 år för båda grupperna.³⁰

I en östsvensk kohort av män födda 1804—06 gifte sig bönderna vid 25 års ålder i medeltal, torparna och soldaterna vid 24 år och statarna vid 27 år.³¹ Giftermålsåldern är således för bönder och torpare något lägre än i de västsvenska undersökningarna, vilket möjligen kan var en avspeglning av det östsvenska giftermålsmönstret.³²

V.3.3. *Lanthantverkarnas ålder*

I tabell V:9 redovisas medelåldern för bevilningsbetalande lanthantverkare i Höjentorps, Skara och Läckö fögderier i Skaraborgs län, Långhundra och Frösåkers fögderier i Stockholms län samt Örbyhus fögderi i Uppsala län. Sammanlagt har 98 hantverkare i Skaraborgs, 161 i Stockholms och 84 i Uppsala län åldersbestämts med hjälp av mantalslängderna. Medelåldern för alla åldersbestämda lanthantverkare ligger vid 36—38 år, d.v.s. ca 6 år lägre än för

²⁸ Som typvärde räknas i detta sammanhang klassmitten i klassen med flest individer.

²⁹ Detta gällde särskilt bönder. Jfr Winberg 1975 s. 194.

³⁰ Winberg 1975, tabell B:32 s. 217, Ahlberger 1988, tabell 14 s. 110.

³¹ Eriksson & Rogers 1978, tabell IV:5 s. 114.

³² Se t.ex., betr. det östsvenska giftermålsmönstret, Winberg 1975 s. 17.

Tabell V:9. Ålder bland lanthantverkare i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 och Uppsala län 1830.

Hantv.kategori	Skaraborg			Stockholms län			Uppsala län		
	M	Md	N	M	Md	N	M	Md	N
Alla lanthantv.	37,7	36	98	38,8	38	161	36,1	33,5	84
<i>Gifta</i>	38,7	37	78	40,7	40	122	36,8	34	76
<i>Ogifta</i>	34,0	35	20	32,8	29	39	29,6	31	8
Sockenhanthantv.	34,3	34	42	36,4	34	107	35,4	33	67
<i>Gifta</i>	35,1	34	28	38,0	35	78	35,8	33	63
<i>Ogifta</i>	32,7	34	14	32,2	28	29	29,5	30,5	4
Övr. lanthantv.	40,3	39	56	43,4	45	54	38,8	34	17
<i>Gifta</i>	40,7	39	50	45,5	46	44	41,5	36	13
<i>Ogifta</i>	37,0	38	6	34,4	35	10	29,8	31	4

Källa: Bevillnings-, gärningsöres- och mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor, GLA samt Länsräkenskaper, RA.

bönderna och 3 år lägre än för torparna i de tre tidigare nämnda Skaraborgssocknarna.

Då vi delar upp lanthantverkarna i sockenhanthantverkare och övriga lanthantverkare, finner vi att sockenhanthantverkarnas medelålder i Skaraborgs och Stockholms län är 6 à 7 år lägre än de övriga lanthantverkarnas. Sockenhanthantverkarna är därmed ca 8 år yngre än bönderna, medan de övriga lanthantverkarnas ålder, särskilt i Stockholms län, ligger i närheten av böndernas. I Uppsala län är sockenhanthantverkarna lika unga som i de två andra länen, men även kategorin övriga lanthantverkare är där förhållandevis ung.

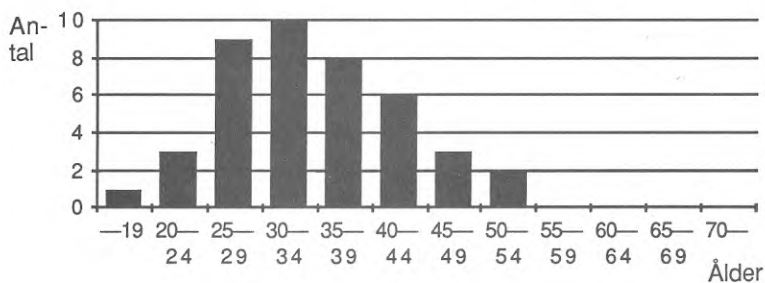
Föga förvånande är de ogifta hantverkarna genomgående några år yngre än de gifta. Den aritmetiska medelåldern för ogifta sockenhanthantverkare är i Skaraborgs och Stockholms län 32—33 år, d.v.s. ca 11 år lägre än de västsvenska böndernas medelålder. I Örbyhus fögderi av Uppsala län är antalet ogifta lanthantverkare mycket litet, men deras låga ålder stärker intrycket från de två övriga länen.

En indelning i femårsklasser befäster intrycket av sockenhanthantverkarnas ungdom (diagram V:2 a—c). Det förekom sådana som var under 20 år³³ och få var över 55. Sockenhanthantverkarna under 25 år är relativt fler i Skaraborgs än i Uppsala län. Typvärdet för sockenhanthantverkarnas ålder ligger i skaraborgs- och uppsalafögderierna vid 32,5 år, i fögderierna av Stockholms län vid 28,5 år.

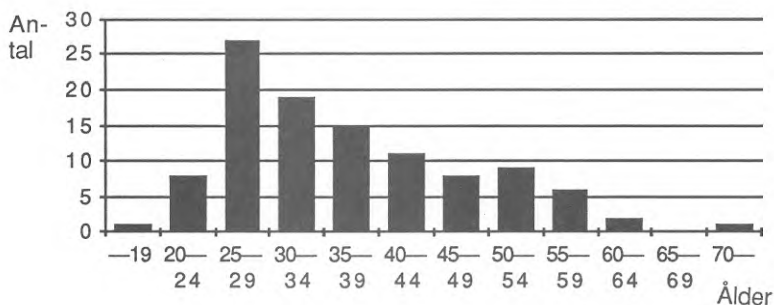
³³ Även några fall från Vadsbo härad i Skaraborgs län visar att det förekom mycket unga sockenhanthantverkare, som ofta bara var något år äldre än sina drängar. Jfr. Ml Skaraborg 1821 p. 120 (20-årig sockenskräddare med 18-årig dräng), p. 31 (22-årig sockenskräddare), p. 304 (23-årig sockenhanthantverkare med två drängar på 25 resp. 27 år), p. 149 (23-årig sockenhanthantverkare med 22-årig dräng).

Diagram V:2 a—c. Sockenhantverkares ålder i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 samt Uppsala län 1830. Åldersindelning i femårsklasser.

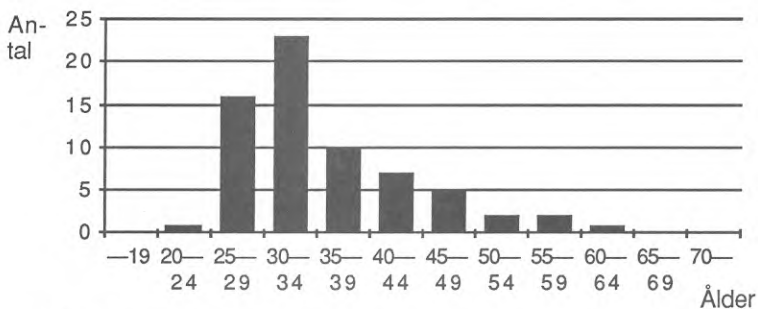
Sockenhantverkare i Skaraborg. N=42

Sockenhantverkare i Stockholms län. N=107.

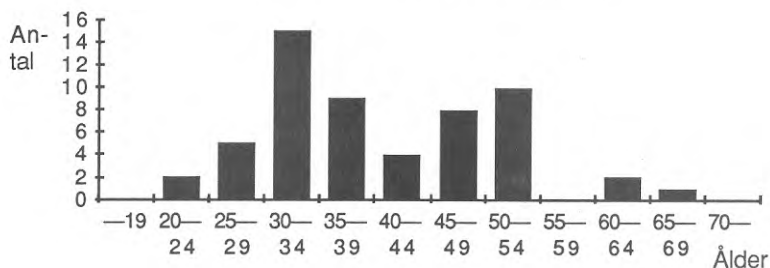
Sockenhantverkare i Uppsala län. N=67.

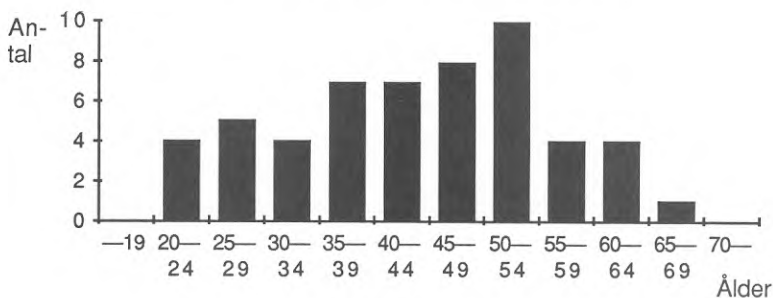
Källa:: Tabell V:9.

Diagram V:3 a—c. Övriga lantverkarens ålder i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 samt Uppsala län 1830. Indelning i femårsklasser.

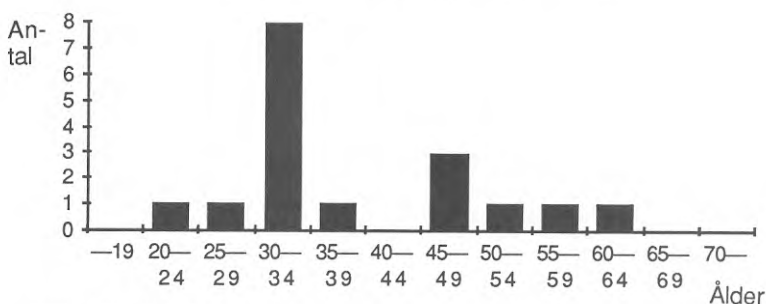
Övr. hantverkare i Skaraborg. N=56

Övr. hantverkare i Stockholms län. N=54

Övr. hantverkare i Uppsala län. N=16.

Källa.: Tabell V:9.

De övriga lantverkarnas ålder är inte lika koncentrerad som sockenhantverkarnas till vissa intervall (diagram V:3 a—c). Förekomsten av äldre hantverkare är tydlig och bland hantverkarna från Stockholms län ligger typvärdet så högt som vid 52,5 år.

V.3.4. *Resultat och slutsatser av åldersstudien.*

1. Det kamerala materialet 1820—30.

Sockenhantverkarna framstår i jämförelse med bönder och olika obesuttna skikt som en mycket ung grupp. Att vara ogift sockenhantverkare, kanske "utan hemvist", framstår som ett övergångsstadium i livet snarare än som något typiskt för hantverkaryrket. Inte heller de gifta sockenhantverkarna tycks ha förblivit sockenhantverkare särskilt länge.

De övriga lanthantverkarna var visserligen betydligt äldre, men förmår ändå inte höja medelåldern på hela hantverkargruppen med mer än ca 3 år. Med en medelålder på ca 37 år var bevillningslängdernas hantverkare ca 6 år yngre än bönderna, 3 år yngre än torparna, men 11—13 år yngre än lägenhetsägare och övriga obesuttna.

Hantverkarnas låga ålder talar för en viss allmängiltighet hos iakttagelsen från Värmland, att hantverkarna så småningom — ofta vid giftermål och torptillträde — bytte titel.³⁴ Det verkar ju knappast troligt att de flesta hantverkare upphörde med sitt hantverk redan i trettio- eller fyrtioårsåldern. Den låga medelåldern hos de registrerade hantverkarna utgör indirekt ytterligare ett indicium för att folk som skattade som torpare, lägenhetsägare, backstugusittare, inhysesjon och t.o.m. bönder ofta i realiteten huvudsakligen försörjde sig som hantverkare. Brukandet av t.ex. ett mindre torp tog nämligen en begränsad del av en mans totala arbetstid.³⁵ Att en torpare som sedan ungdomsåren besatt ett uppövat hantverkarskunnande utnyttjade detta för att skaffa sig inkomster även vid högre ålder, är ett antagande som ligger nära till hands.

Det kan självklart inte uteslutas, att den låga medelåldern bland de mantalskrivna hantverkarna avspeglar en realitet, såtillvida att det är bland de yngre männen vi finner dem som var mest ensidigt beroende av hantverket för sin utkomst. Skomakeri och skrädderi var lågt betalda sysselsättningar, och de unga ogifta männen utan familj att försörja bör ha hört till dem som hade lättast att klara sig på dessa yrken. Det var givetvis också de yngre som hade haft de minsta möjligheterna att skaffa egna jordbruk.

Införskaffandet av ett småjordbruk var ett sätt att dryga ut inkomsterna som lanthantverkarna hade gemensamt med många stadshantverkare. Att det i lanthantverkarnas fall ofta medförde skattskrivning med icke-hantverkartitel, torde till stor del hänföra sig till att detta medförde fördelar ur beskattningssynpunkt.³⁶

³⁴ Ovan, kap. IV:5.

³⁵ Se L. Karlsson 1991 s. 58.

³⁶ Se nedan, kap. XII.4.

2. 1790 års husförhörslängder

Tolv av de hantverkare som 1790 betalade bevilning har i en begränsad undersökning återfunnits i husförhörslängder för Skaraborgs län för samma år. Av dem var 10 gifta, och deras medelålder var 38 år, d.v.s. samma medelålder som för de gifta bevillningsbetalande hantverkarna i Skaraborg 1821. Å andra sidan återfanns i 1790 års husförhörslängder 12 gifta lanthantverkare som *intestod* som hantverkare i bevillningslängderna eller, så långt det kunnat kontrolleras, i det kamerala materialet över huvud taget (däremot fanns de med all sannolikhet där under andra beteckningar). Deras medelålder låg så högt som 46 år (bilaga 3).

V.4. Lanthantverkarnas namnskick som indicium på kontakt med städerna

Börje Hanssen påpekar i *Österlen* att namnformerna bidrog till att markera hantverkarnas ställning som "urban" grupp gentemot den övriga lantbefolkningen. Medan allmogen som regel använde patronymikon ("-son-namn"), använde hantverkarna oftast "urbana" efternamn.³⁷ Detta var namn som Bergström, Eklund eller Södergren. Någon gång stöter man även på efternamn som ger intryck av militär anknytning, t.ex. Minör, eller var av tyskt ursprung, som Schultz. Att bönder och torpare nästan uteslutande använde sig av -son-namn är också min erfarenhet beträffande Skaraborg fram till 1860.³⁸

En genomgång av efternamnen bland de kameralt registrerade hantverkarna i Skaraborgs, Stockholms och Uppsala län visar betydande skillnader i namnskick (tabell V:10). I Skaraborg 1821 hade drygt hälften av lanthantverkarna efternamn av urban typ och den övriga knappa hälften hälften -son-namn. I Stockholms län hade 75% av hantverkarna efternamn av urban typ och i det undersökta fögderiet av Uppsala län hela 90%.

År 1790 hade i Skaraborgs län endast 21% av lanthantverkarna registrerats med urbant efternamn. Över hälften av lanthantverkarna antecknades då bara med förnamn, men i dessa fall kan vi räkna med att efternamnet, då det användes, var ett -son-namn.³⁹

³⁷ Hanssen 1977 s. 446f.

³⁸ Erfarenheter från bouppteckningsundersökning m.m. i Gadd 1983.

³⁹ Betr. -son-namn i kameralt material, se Lext 1968 s. 150.

Tabell V:10. Efternamn hos kameralt registrerade lanthantverkare i Skaraborgs, Stockholms och Uppsala län 1790—1830.

Namn- kategori	Skarab.		Skarab.		Sthm län		Uppsala län	
	1790		1821		1820		1830	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Alla hantverkare:								
-son-namn	71	21%	89	41%	89	25%	9	9%
Utan efternamn	193	58%	12	6%	—	—	—	—
"Urbana" eftern.	71	21%	116	53%	272	75%	88	91%
Summa	335	100%	217	100%	361	100%	97	100%
Sockenhantverkare:								
-son-namn			54	53%	85	36%	8	10%
Utan efternamn			3	3%	—	—	—	—
"Urbana" efternamn			45	44%	151	64%	69	90%
Summa			102	100%	236	100%	77	100%
Andra hantverkare								
-son-namn			35	30%	4	3%	1	
Utan efternamn			9	8%	—	—	—	
"Urbana" efternamn			71	62%	121	97%	19	
Summa			115	100%	125	100%	20	

Källa: Bevillnings-, gärningsöres- och mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor, GLA. Länsräkenskaper RA.

Vi vet inte hur hantverkarna fått sina urbana efternamn. Det kan ha skett genom arv, men de kan också ha antagit eller tilldelats sådana namn då de blivit hantverkare. En högre frekvens av urbana namnformer får anses tyda på större kontakt med städerna och förmodligen också med skråna. Detta skulle framför allt gälla hantverkarna i Uppsala län, men i mindre grad dem i Skaraborg. Stockholms län intar en mellanställning.

V.5 Hantverkarnas hushållsbildning

V.5.1. Källmaterialet

Redan i ett inledande avsnitt av detta kapitel berördes mantalslängdernas uppställning och något av den information man kan få ut av dem. Då jag här ämnar fördjupa mig i hantverkarnas hushålls- och familjestruktur med utgångspunkt från detta källmaterial, kan frågan behöva behandlas ytterligare.

Mantalslängderna i Skaraborgs län har tillräckligt utförliga uppgifter om de mantalsskrivna, för att jag skall kunna dela upp deras dräng- och pigkolumner i vardera tre underkategorier. De omfattar idkarens söner, bröder, drängar, döttrar, systrar och pigor (tabellbilagorna v:a och v:c). Genomgående är de åsyftade personerna över 15 år. Till tjänstefolket (drängar resp. pigor) har jag

fört enstaka mågar och sonhustrur. De återstående vuxna består så gott som enbart av föräldrar (eller svärföräldrar) till idkaren.

Beträffande Stockholms län har de mer knapphändiga anteckningarna i namnkolumnen lett till att jag inte kunnat göra samma uppdelning av dräng- och pigkolumnens uppgifter som för Skaraborg. I tabellerna V:14, V:17 och V:19 nedan förs därför — för jämförelsens och för åskådlighetens skull — mantalslängdernas dräng- och pigkolumner, med vissa förändringar, åter samman (kol. 3 och 4 i tabellerna V:14 och V:17; se vidare anmärkning till tabell V:14).

Jag använder mig i den nedanstående studien av hushållstorlek som regel endast av mantalslängderna. Ett försök att komplettera mantalslängdernas material 1790 med uppgifter ur husförhörlängderna slog inte väl ut. För de 12 hushåll där jämförelser mellan husförhörlängd och mantalslängd kunde göras, stödde emellertid de båda källorna varandra fullständigt.⁴⁰

1. Lagmans- och häradshövdingeäntan

Av principellt intresse vid en undersökning av hushållsbildning är lagmans- och häradshövdingeäntan, som var en skatt som utgick per hushåll. Åtminstone sedan 1741 var längderna för skattens betalande inkorporerade i mantalslängderna⁴¹, ofta under kolumnrubriker som "rökar", "matlag" eller "häradsrätter". I princip borde man därmed ur mantalslängderna kunna få fram en förteckning över antalet hushåll, men befrielseerna var många och skatten kom framför allt att drabba oprivilegierad jord.⁴² Även hushåll där husfadern stod i enskild tjänst, var befriade.⁴³ Bland annat antecknades aldrig personer som arbetade vid olika typer av bruk (järn- såväl som alun- och tegelbruk) i kolumnen för "häradsrätter".⁴⁴

Beträffande de ogifta sockenhantverkare som saknade hemvist och som i stället flyttade från gård till gård, varierade förfaringssättet från fögderi till fögderi i Skaraborgs län. Det kan tyckas, att det naturliga vore att låta de hemlösa vandringshantverkarna slippa skatten ifråga, som ju skulle utgå per hushåll. I Höjentorps, Skara och Läckö fögderier antecknades emellertid många ogifta

⁴⁰ Se bilaga 3.

⁴¹ Lext 1968 s 31—32.

⁴² En kategori som var befriad var "ridderskapet och adelns säterier med därpå varande arrendatorer och hälftenbrukare samt de ...[inom säteriernas] rå och rör befintliga utjordar, oskattlagda torpare, krögare, mjölnare, gärningsmän, fogdar, rättare, träd- och humlegårdsmästare, gatehusmän och inhysheshjon samt berustade och till boställe indelta säterier samt oskattlagde torpare därunder." Även kyrkoherdarna och deras torpare på prästgårdens enskilda ägor var befriade, liksom komministrar och klockare så länge de bebodde sina "av publico bestådde boställen", samt kyrkoväktare. Befrielsen gällde också nämndemän, som ju hörde till dem som skulle komma i åtnjutande av skattemedlen ifråga. Lext 1968 s. 31, noter 1 och 2.

⁴³ Lext 1968 s. 30 not 2.

⁴⁴ Mantalslängder för Skaraborgs län 1790.

Tabell V:11. Översikt av sockenhantverkarnas¹ civilstånd, hemvistförhållanden m.m. i Skaraborg 1790

Civilstånd m.m.	Antal		Med hemvist	Utan hemvist
		%		
Ogifta utan dräng	61	21,2%	ca 16	ca 45
<i>varav i Höjent., Skara o. Läckö:</i>	41		8	33
Ogifta med en dräng ²	43	14,9%	ca 19	ca 24
<i>varav i Höjent., Skara o. Läckö:</i>	16		4	12
Ogifta med två drängar	5	1,7%	3	2
<i>varav i Höjent., Skara o. Läckö:</i>	2		1	1
Ogifta med piga ³	5	1,7%	5	—
Ogifta med dräng o. piga	4	1,4%	4	—
Og. som bor med föräldrar	5	1,7%	5	—
Gifta	160	55,6%	160	—
Övriga och osäkra	5	1,7%	5	—
Totalt antal funna	288	100,0%		

Källor: Se tabell V:1.

Anm. 1: Under beteckningen sockenhantverkare sammanfattas här alla som betalar gärningsören. Betr. avgränsingen av de hantverkare som undersökts, se tabell V:2.

Anm. 2: Till drängarna räknas även lärgossar och ett fåtal fall där hantverkaren har en broder eller annan manlig släkting skriven hos sig.

Anm. 3: Till pigorna räknas även flera fall där hantverkaren har en syster skriven hos sig, samt hustrun till en dräng.

hantverkare i kolumnen för "häradsrätter", men detta åtföljdes som regel av en anmärkning om att mannen ifråga "bor hos andra", var "utan hemvist" eller "saknar boningsställe". Det gällde bara hantverkare som saknade anställda, eller endast hade manliga sådana. I de tre fögderierna sades på detta sätt uttryckligen 46 av 59 (78%) sådana ogifta sockenhantverkare sakna hemvist. Jag utgår från att dessa anteckningar syftade på seden att låta hantverkaren bo i hushållet där han för tillfället var verksam.

Rimligen bör de ogifta sockenhantverkarna i Vadsbo och Vartofta fögderier ha organiserat sitt arbete på ungefär samma sätt som i de tre nyss nämnda fögderierna. I Vadsbo och Vartofta saknar dock oftast ogifta hantverkare anteckning i kolumnen för häradsrätter (ett exempel på hur praxis kunde variera inom ett län, särskilt vid beskattningen av en förhållandevis obetydlig grupp som hantverkare). I de fall det inte heller finns någon anteckning om bostad, kan antagas att även dessa sockenhantverkare var utan hemvist. Det skulle i så fall gälla 30 av 50 ogifta sockenhantverkare⁴⁵ i de två fögderierna (60%). Om däremot hantverkaren finns antecknad i kolumnen för häradsrätt, eller om han står t.ex. "under x-gården", har jag antagit att han hade hemvist, men detta är en

⁴⁵ Endast sådana som saknar anställda, eller bara har manliga sådana.

Tabell V:12. Översikt av sockenhantverkarnas civilstånd m.m. i Skaraborgs län 1821 och fyra fögderier av Stockholms län 1820

Civilstånd m.m.	Skaraborg 1821		Sthm län 1820		Upps. län 1830	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Ogifta utan dräng	20	19,6%	28	11,9%		
Og. med en dräng el. lärgosse	8	7,8%	16	6,8%		
Ogifta med två drängar	3	2,9%	5	2,1%		
Og. m. piga och dräng(ar)	3	2,9%	10	4,2%	Og.: 7	9,2%
Og. som bor med föräldrar	—	0,0%	6	2,5%		
Gifta	65	63,7%	168	71,2%	65	85,5%
Okända förhållanden	3	2,9%	3	1,3%	4	5,3%
Summa	102	100,0%	236	100,0%	76	100,0%

Källor: Se tabell V: 2.

osäker slutsats. Det förekommer nämligen i dessa fögderier också fall, där en under gård skriven sockenhantverkare (som väl inte borde ha kunnat hävda att han var i enskild tjänst) saknar anteckning i kolumnen för häradsrätter.

I tabell V:11 har jag, när det gäller hemvist för de ogifta hantverkarna, angivit dels de relativt säkra siffrorna för Höjentorps, Skara och Läckö fögderier, dels de osäkrare beräkningarna för hela länet. Det bör även påpekas att det är svårt att veta vad det egentligen innebar, då en ogift hantverkare var skriven t.ex. under en gård. Det *kan* ha varit en formalitet, då hantverkaren i praktiken saknade, eller hade mycket lös, anknytning till platsen.⁴⁶ Förmodligen är därför de i tabellen angivna talen för ogifta hantverkare utan hemvist att se som minimisiffror.

V.5.2. Sockenhantverkarnas hushållsbildning

Nära 45% av sockenhantverkarna i Skaraborgs län år 1790 var ogifta. Av dessa saknade förmodligen åtminstone ca 60% hemvist (tabell V:11). Det gällde enbart ogifta hantverkare, med eller utan dräng. I ett fåtal fall bodde ogifta hantverkare med sina föräldrar eller delade hushåll med andra. Det bör påpekas, att den höga andelen ogifta bland sockenhantverkarna inte behöver ha varit representativ för hela gruppen av dem som i realiteten försörjde sig som hantverkare. Som vi redan sett, tycks unga män ha varit överrepresenterade bland dem som var registrerade som sockenhantverkare.

År 1821 hade andelen ogifta sockenhantverkare i Skaraborg sjunkit till 36%. I Stockholms län var samtidigt motsvarande andel 29% och i Örbyhus fögderi av Uppsala län högst 15%,⁴⁷ sannolikt lägre (tabell V:12).

⁴⁶ Jfr exempel hos Adamson 1983 s. 55f.

⁴⁷ I dessa 15% har inräknats även de med okända förhållanden, som i detta fögderi utgör en förhållandevis stor andel.

Tabell V:13. Arbetsenhetens medelstorlek hos ogifta sockenhantverkare utan piga .

Län och år	Idkare	Drängar fyllda 15 år	Pojkar u.15	Summa	Antal idkare
Skaraborg 1790	1,00	0,47	0,02	1,49	109
Skaraborg 1821	1,00	0,42	0,03	1,45	45
Stockholms län 1820	1,00	0,47	0,06	1,53	49

Källor: Se tabellerna V:1—2.

Jag skall här undersöka hantverkarnas hushåll och familjer i Skaraborgs och Stockholms län. En sådan undersökning stöter på nya gränsdragningsproblem (av betydelse bland annat vid jämförelsen med andra forskningsresultat). Vilka som skall räknas som hushållsbildande är inte självklart, när en betydande del av undersökningspopulationen saknade hemvist eller hade oklara hemvistförhållanden. För lantbefolkningen i allmänhet gällde, att man som regel etablerade eget hushåll (som i högre eller mindre grad var produktions-, konsumtions- och reproduktionsenhet) först då man gifte sig. För hantverkaren gällde dock att han mycket väl kunde arbeta som självständig producent redan innan familjebildningen.

Andra undersökningar som kan ge jämförelsematerial är i första hand de tvärsnittundersökningar av hushållen i västsvenska socknar vid vissa tillfällen 1780—1850 som gjorts av Christer Winberg och Christer Ahlberger. I Winbergs undersökning av hushållen i Dala pastorat 1780 och 1810 innehöll 83—84% av bondehushållen gifta par, medan 7—8% av hushållen förestods av ogifta män eller änklingar och 4% av änkor. För torparhushållen gällde ungefär samma andel gifta par, men antalet hushåll som förestods av ogifta män var större, 20%, medan änkor saknades som hushållsföreståndare.⁴⁸

Om vi nu önskar jämföra t.ex. antalet barn hos sockenhantverkarna med Winbergs och Ahlbergers siffror över antalet barn i bonde- eller torparhushåll, måste vi beakta det faktum, att 30—45% av sockenhantverkarna (i de två här undersökta länen ca 1820) inte var gifta, och därför inte kan ha haft inomäktenskapliga barn. Vi måste alltså ta ställning till vilka av hantverkarna som kunde anses hushållsbildande.

Jag har här valt att som hushållsbildande, förutom de gifta hantverkarna, räkna de ogifta som hade piga eller sammanbodde med syster eller föräldrar (pigorna torde ju inte ha varit anställda för att i första hand deltaga i hantverket, utan för hushållsysslor). Bl. a. för jämförelser mellan perioderna inom föreliggande undersökning har jag ansett det intressant att dessutom särredovisa de gifta paren.

⁴⁸ Winberg 1975 s. 191 och tabell VIII s. 296.

Tabell V:14. Hushållens medelstorlek hos sockenhantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821 samt i Stockholms län 1820.

		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Län och år	Hushållskategori	Idkare	Hustrur	Drä., brö., sön. ö. 15	Pig., sys., dött. ö. 15	Övriga vuxna	Barn u. 15	Hushållstorlek (=sum. 1—6)	Ant. hushåll
Skaraborg 1790	Gifta	1,00	1,00	0,41	0,11	0,08	1,43	4,03	160
	Alla hushåll	1,00	0,92	0,41	0,17	0,13	1,32	3,94	174
Skaraborg 1821	Gifta	1,00	1,00	0,49	0,12	0,11	1,37	4,09	65
	Alla hushåll	1,00	0,96	0,53	0,16	0,10	1,31	4,06	68
Stockholms län 1820	Gifta	1,00	1,00	0,56	0,13	0,07	1,33	4,10	168
	Alla hushåll	1,00	0,91	0,58	0,20	0,11	1,24	4,05	184

Källor: Tabellbilaga v:a—b.

Förklaring: Gifta= hushåll där hantverkaren är gift. Alla hushåll = hushåll där hantverkaren är gift eller sambor med annan kvinna såsom piga, syster eller moder.

Anm.: Grundvalen för föreliggande tabell är mantalslängdernas kolumnsystem, men ingen av kolumnerna ovan motsvarar mantalslängdens indelning exakt. Rubriken "Idkare" motsvarar i huvudsak mantalslängdens kolumn "män och andra hemmansbrukare", men har fått tillskott av enstaka idkare som i mantalslängden står bland de befriade p.g.a sjukdom. Ett analogt förfaringssätt har tillämpats beträffande rubriken "Hustrur" ovan; ganska många hustrur står i mantalslängderna bland de mantalsfria, men har i föreliggande tabell hamnat i kol. 2. Ett fåtal fäder och mödrar till hantverkaren som i mantalslängden står i kolumnerna för mantalskrivna män och hustrur-mödrar (de bör alltså ha varit under 63 år och ansetts fullt arbetsföra) har å andra sidan förts till kolumnen "övriga vuxna" i föreliggande tabell. Även ett fåtal på grund av sjukdom skattebefriade drängar, pigor, barn över 15 år m.m. har i ovanstående tabell förts till den kolumn som motsvarar deras "yrkestitel".

Kolumnen "Övriga vuxna" ovan består därför i praktiken nästan uteslutande av föräldrar/svärföräldrar till hantverksidkaren.

De övriga ogifta sockenhantverkarna (d.v.s. de som stod mantalskrivna ensamma eller bara hade dräng(ar)) redovisas separat i tabell V:13 tillsammans med sina drängar under beteckningen "arbetsenheter".

Som synes var dessa arbetsenheter i stort sett lika stora vid alla tre undersökningstillfällena. I Skaraborgs län 1790 och 1821, såväl som i de fyra fögderierna av Stockholms län 1820, hade ungefär varannan ogift hantverkare dräng.

I tabell V:14 redovisas storleken på sockenhantverkarnas hushåll: dels enbart sådana hushåll där hushållsföreståndaren var gift, dels alla hushåll. I de senare ingår även hushåll som förestås av ogifta hantverkare med piga eller andra kvinnliga hushållsmedlemmar. Även i denna tabell frapperar den stora likheten mellan de tre undersökningpopulationerna, både i fråga om hushållstorlek och antal barn under 15 år. Som framgår av tabell V:15 saknade i alla tre fallen ca 35% av de gifta paren minderåriga barn, medan 25—28% hade ett barn. Bland de gifta paren låg medeltalet barn per par vid 1,3—1,4 barn och medianhushållet hade ett barn.

Tabell V:15. Antal barn under 15 år per hushåll bland gifta sockenhantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821 samt i Stockholms län 1820.

Barn- antal	Skaraborg				Stockholms län	
	1790		1821		1820	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
0 barn	51	32%	24	37%	56	33%
1 barn	40	25%	18	28%	46	27%
2 barn	40	25%	13	20%	32	19%
3 barn	12	8%	2	3%	27	16%
4 barn	13	8%	6	9%	3	2%
5 barn	4	3%	—	0%	3	2%
6 barn	—	0%	2	3%	1	1%
Summa	160	100%	65	100%	168	100%
M	1,43		1,32		1,33	
Md	1		1		1	

Källor: Se tabellerna V:1—2.

Genomgående är drängar och likställda (huvudsakligen söner över 15 år och ogifta bröder) ungefär tre gånger så många som summan av motsvarande kvinnliga kategorier (pigor, döttrar över 15 år och ogifta systrar; tab. V:14).⁴⁹ Drängarnas dominans blir ännu mer markerad, om vi begränsar oss till tjänstefolket hos de gifta paren.

Den starka övervikten för manlig arbetskraft är ett särdrag hos hantverkarhushållen. Om vi jämför med Dala pastorat finner vi att könsfördelningen där var jämn hos tjänstefolket på 1780-talet, men att pigorna 1810 och 1850 gradvis blev något fler än drängarna och 1850 utgjorde 56% av tjänstefolket.⁵⁰ I Örby socken utgjorde pigorna en liknande andel vid tre undersöknings-tillfällen 1792—1850, men var relativt fler hos de obesuttna.⁵¹

Drängarnas extremt höga andel av det anställda tjänstefolket i sockenhantverkarhushållen (för Skaraborgs län 78% 1790 och 86% 1821⁵²) var rimligen betingad av hushållets starka specialisering på hantverk som inkomstkälla. Vi skall återvända till frågan i samband med de övriga hantverkarnas hushållsstorlek och vid en jämförelse med bönder och torpare (nedan, avsn. V.5.4).

⁴⁹ Fördelningen av dessa grupper framgår för Skaraborgs län i detalj av tabellbilaga v:a och för övriga hantverkare v:c.

⁵⁰ Winberg 1975 tabell XI.

⁵¹ Ahlberger 1988 s. 54f.

⁵² Uppgifterna bygger på tabellbilaga v:a.

Tabell V:16. Översikt av civilstånd hos övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821 samt i Stockholms län 1820.

Civilstånd m.m.	Skaraborg 1790		Skaraborg 1821		Stockholm 1820	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Ogifta ensamma	8	17,8%	9	7,8%	17	13,6%
Og. m. dräng el. lärgosse	0	0,0%	1	0,9%	2	1,6%
Og. m. piga	0	0,0%	3	2,6%		0,0%
Ogifta med dräng(ar) och piga	3	6,7%	0	0,0%	10	8,0%
Ogifta som bor m. föräldr.	0	0,0%	0	0,0%	3	2,4%
Gifta	33	73,3%	94	81,7%	92	73,6%
Osäkra	1	2,2%	8	7,0%	1	0,8%
Totalt antal funna	45	100,0%	115	100,0%	125	100,0%

Källor: Se tabellerna V:1—2.

Tabell V:17 Hushållens medelstorlek hos övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821 samt i Stockholms län 1820.

Län och år	Hushållskategori	Medelstorlek							
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
		Idkare	Hustrur	Drä., brö., sön. ö. 15	Pig., sys., dött. ö. 15	Övriga vuxna	Barn u. 15	Hushållstorlek (=sum. 1—6)	Ant. hushåll
Skarab. 1790	Gifta	1,00	1,00	0,09	0,24	0,06	1,55	3,94	33
	Alla hushåll	1,00	0,92	0,17	0,31	0,06	1,50	3,94	36
Skarab. 1821	Gifta	1,00	1,00	0,35	0,19	0,11	1,56	4,21	94
	Alla hushåll	1,00	0,97	0,34	0,21	0,10	1,53	4,14	97
Stockh. län 1820	Gifta	1,00	1,00	0,37	0,38	0,11	1,30	4,16	92
	Alla hushåll	1,00	0,90	0,36	0,44	0,12	1,20	4,02	102

Källor: Tabellbilagorna v:c—d.

V.5.3. Hushållsbildning hos övriga lanthantverkare

Ser vi till Skaraborg 1790 och 1821, utgjordes en större andel av de övriga hantverkarna av gifta, än vad som gällde för sockenhantverkarna. I Stockholms län var andelarna ungefär lika stora (tabell V:16 jfr tabell V:12).

Hushållstorleken hos övriga hantverkare (tabell V:17) var ungefär densamma som hos sockenhantverkarna, men i de två undersökningarna från Skaraborg var antalet minderåriga barn något högre, medan tjänstefolket var något fåtaligare än hos sockenhantverkare. I Stockholms län hade däremot kategorin övriga hantverkare snarast färre barn under 15 år än sockenhantverkarna, men de hade å andra sidan mer av tjänstefolk och vuxna barn. Eventuellt kan detta delvis ha att göra med den högre medelåldern hos de övriga hantverkarna i Stockholms län.

Tabell V:18 Antal barn per hushåll bland gifta övriga lanthantverkare.

Barn- antal	Skaraborg				Stockholms län	
	1790		1821		1820	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
0 barn	12	36%	33	35%	34	37%
1 barn	9	27%	15	16%	20	22%
2 barn	4	12%	18	19%	22	24%
3 barn	2	6%	19	20%	11	12%
4 barn	3	9%	7	7%	3	3%
5 barn	2	6%	1	1%	1	1%
6 barn	1	3%	1	1%	1	1%
Summa	33	100%	94	100%	92	100%
M=	1,55		1,56		1,30	
Md	1		1		1	

Källor: Se tabellerna V:1—2.

Anm. 1: Tabellen omfattar barn under 15 år.

Tabell V:19. Hushållens medelstorlek hos gifta hantverkare av olika yrken i Skaraborg 1821.

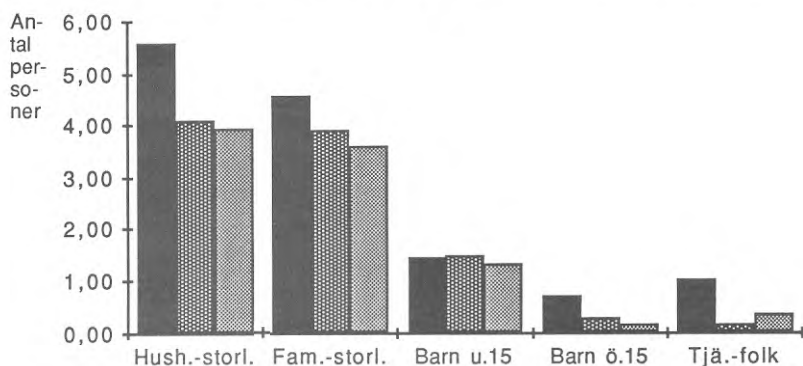
	1	2	3	4	5	6	7	8
Yrke	Idkare o. hustru	Drä., sön., bröd.	Pig., dött., systr.	Summa 2+3	Övri- ga vux- na	Barn u.15	Sum- ma	Antal hus- håll
Skomakare	2,00	0,42	0,15	0,58	0,15	1,23	3,96	26
Skräddare	2,00	0,49	0,13	0,62	0,08	1,13	3,82	39
Smeder	2,00	0,27	0,07	0,34	0,05	1,80	4,20	56
Andra yrken	2,00	0,53	0,34	0,87	0,18	1,55	4,61	38
Alla	2,00	0,41	0,16	0,57	0,11	1,48	4,16	159

Källa: Se tabell V:1.

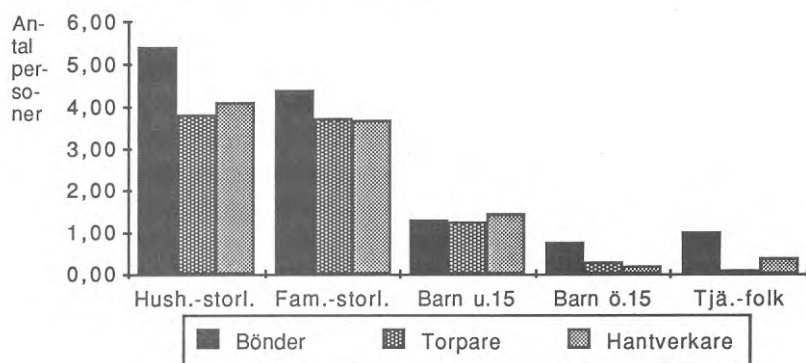
Den manliga arbetskraftens dominans, som var så tydlig hos sockenhantverkarna, försvinner hos de övriga hantverkarna i Skaraborg 1790 och i Stockholms län 1820. Den är heller inte i Skaraborg 1821 lika stor som hos sockenhantverkarna. Detta behöver inte vara följderna av att kategorin övriga hantverkare som regel skulle ha varit mindre specialiserad på hantverket som inkomstkälla. Det kan också förklaras av att olika yrken, med skilda krav på hjälparbetskraft, dominerade inom de två grupperna. En uppdelning av hantverkarna enligt yrkestillhörighet och civilstånd visar (tabell V:19) bland annat, att de gifta skräddarna och skomakarna — som var dominerande yrken bland sockenhantverkarna — hade betydligt mer av tjänstefolk än smederna. Även enligt tabellverket hade skräddare och skomakare många, men smeder relativt få lärodrängar (ovan kap IV, tabell IV:16). De fåtaligare drängarna hos smederna är uppenbarligen följderna av att beställaren av smedens arbete som regel

Diagram V:4 a—b. Hushållens storlek och sammansättning bland bönder, torpare och hantverkare från Västergötland ca 1785 och ca 1815.

a) Bönder, torpare och hantverkare ca 1785

b) Bönder, torpare och hantverkare ca 1815.

Källa: Tabell V:20.

tillhandahöll hantlangare i smedjan.⁵³ Att smederna — som för övrigt hade flest minderåriga barn — var många inom kategorin övriga hantverkare i Skaraborg har tidigare påpekats.

Den största andelen tjänstefolk, med den jämnaste könsfördelningen, fanns bland andra yrken än de tre största. Dessa andra yrken utgjorde sammanlagt ca 30% av kategorin övriga lantlantverkare (för yrkesuppdelning, se tabell V:7). Detta bidrar till att förklara den jämna könsfördelningen bland tjänstefolket hos kategorin övriga lantlantverkare.

⁵³ "Som hantlangare fick den tjänstgöra, som skulle ha smitt, antingen det nu var husbonden själv eller någon av hans husfolk ... (hantlangaren) fick dra bälgen och sköta släggan" (ULMA 2289:1: Vilske-Kleva socken i Skaraborgs län, sagesmän f. 1848—49.) Se även Linnarsson 1948—50 I s. 321.

Tabell V:20. *Hushållens storlek och sammansättning hos bönder, torpare och hantverkare från Västergötland ca 1785 och ca 1815.*

Tid	Social grupp	Hushållsstorlek	Familjestorlek	Barn u. 15	Barn ö. 15	Alla barn	Föräldrar m.fl.	Tjänstefolk
ca 1785	Bönder	5,60	4,56	1,47	0,69	2,16	0,21	1,03
	Torpare	4,11	3,92	1,50	0,29	1,78	0,23	0,18
	Hantverkare	3,94	3,60	1,35	0,14	1,50	0,11	0,34
ca 1815	Bönder	5,41	4,39	1,31	0,78	2,08	0,27	1,00
	Torpare	3,85	3,74	1,25	0,32	1,56	0,36	0,10
	Hantverkare	4,11	3,70	1,44	0,18	1,62	0,10	0,41
Indextal där hantverkare=100								
ca 1785	Bönder	142	127	109	485	144	184	302
	Torpare	104	109	111	199	119	201	53
	Hantverkare	100	100	100	100	100	100	100
ca 1815	Bönder	132	119	91	431	129	270	245
	Torpare	94	101	86	175	96	60	24
	Hantverkare	100	100	100	100	100	100	100

Källa: Tabellbilaga v:f

V.5.4. Hushållens storlek och sammansättning hos bönder, torpare och hantverkare

I diagram V:4:a—b och tabell V:20 jämförs hushållens storlek och sammansättning hos bönder och torpare med den hos hantverkare i Skaraborg 1790 och ca 1821. Värdena för bönder och torpare är ovägsda medeltal från Winbergs och Ahlbergers undersökningar av Dala pastorat i Skaraborgs län (1780 och 1810) respektive Örby socken i Älvsborgs län (1792 och 1815). Att jämförelsen för hantverkarnas del inskränker sig till sådana från Skaraborg, beror på att mantalslängderna i detta län ger så fyllig information, att det som regel går att skilja exempelvis egna barn från tjänstefolk och familjemedlemmar från andra hushållsmedlemmar. Detta är inte fallet för Stockholms län 1820.

Då 1790 års hantverkarhushåll jämförs med Winbergs och Ahlbergers siffror för bönder och torpare 1780 respektive 1792, sammanfattas tiden till "ca 1785", och då 1821 års hantverkarsiffror jämförs med de båda författarnas siffror 1810 och 1815 sammanfattas tiden till "ca 1815".

Både ca 1785 och ca 1815 är böndernas hushåll och familjer betydligt större än torparnas och hantverkarnas, medan skillnaden mellan de två senare grupperna är rätt liten.

I fråga om antalet barn under 15 år är skillnaderna mellan alla tre grupperna relativt små. Hantverkarhushållen har det minsta antalet barn ca 1785, men det högsta antalet ca 1815. Det sista förklaras möjligen delvis av att tiderna hade

Tabell V:21. Tjänstefolk och barn över 15 år fördelade på kön hos gifta hantverkare i Skaraborg 1790 och 1821.

	Söner över 15	Drängar	Döttrar över 15	Pigor	Antal hushåll
År 1790	19	48	11	10	193
År 1821	18	46	11	13	159
Summa	37	94	22	23	352
Söner/döttrar	1,7				
Drängar/pigor		4,1			

Källor: Tabellbilagor v:a, v:c.

förändrats väsentligt under loppet av den dryga tioårsperiod som siffrorna "ca 1815" kommer ifrån. Winbergs siffror för Dala gäller 1810, ett år då befolkningen ännu inte återhämtat sig efter epidemierna under de föregående krigsåren.⁵⁴ År 1821, varifrån siffrorna över hantverkarna är hämtade, hade födelse- och dödstal under några år varit mer förmånliga för befolkningens reproduktion. Samma aspekt kan för övrigt läggas på det faktum att hantverkarnas hushålls- och familjestorlek var jämförelsevis större ca 1815 än den varit ca 1785. Ytterligare en faktor att ta med i beräkningen är, att andelen smeder och andra yrken hade ökat väsentligt jämfört med skomakare och skräddare bland bevillningslängdernas hantverkare mellan 1790 och 1821. Som vi sett, hade de förstnämnda yrkesgrupperna större hushåll och fler barn under 15 år än skräddarna och skomakarna.

Beträffande de variabler som hittills berörts ligger hantverkarhushållen, inte oväntat, nära torparna. Vad gäller antalet barn över 15 år och tjänstefolk är dock skillnaderna betydligt större, relativt sett (jfr indextalen i tabell V:20). Ca 1785 hade bönderna nära 5 ggr så många hemmavarande barn över 15 år som hantverkarna, medan torparna hade dubbelt så många. Å andra sidan hade hantverkarna ca 1785 ungefär dubbelt så mycket tjänstefolk som torparna, även om de även i detta avseende var klart distanserade av bönderna.

Antalet barn och tjänstefolk ligger för hantverkarnas del högre, både absolut och relativt, ca 1815 än 1785, men återigen har vi att ta hänsyn dels till de ändrade demografiska förutsättningarna under perioden 1810—1821 och dels till ändrad yrkessammansättning bland de registrerade hantverkarna i förhållande till 1790. Fortfarande 1815 har hantverkarna betydligt färre hemmavarande barn över 15 år än torparna, men mera tjänstefolk.

Den huvudsakliga orsaken till skillnaden mellan torpare och hantverkare i fråga om tjänstefolk och barn över 15 år, tycks ha varit hantverkarhushållets stora behov av manlig arbetskraft. Detta ledde uppenbarligen till att döttrarna, oftare än sönerna, fick ta tjänst utanför hemmet, sedan de nått lämplig ålder. Delar vi upp hemmavarande barn och tjänstefolk enligt kön, finner vi nämligen

⁵⁴ Winberg 1975 s. 197.

Tabell V:22 Yrken bland hantverkare i Skara fögderi, registrerade 1789 och 1790.

Yrke	Registrerade 1789	Tillskott 1790	Summa
Kopparslagare		1	1
Skomakare	3	4	7
Skräddare	21	9	30
Smed	6	8	14
Summa	30	22	52

Källa: Gärningsöre-, bevilnings- och mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

att sönerna är 1,7 gånger så många som döttrarna, medan drängarna är fyra gånger så många som pigorna (tabell V:21). I samtida bondehushåll brukade det, som framgått, väga betydligt jämnare mellan drängar och pigor.

V.6 Hur var 1790 års skaraborgshantverkare registrerade 1789?

V. 6.1. Jämförelse 1789—90 för Skara fögderi

Mot bakgrund av den starka ökningen av antalet hantverkare i Skaraborg 1788—90, skall jag här undersöka, hur de som var registrerade som hantverkare i 1790 års kamerala källor för Skara fögderi⁵⁵ var registrerade 1789. I fögderiet fanns 28 sockenhantverkare registrerade 1789 och 50 1790. Båda åren fanns dessutom två hantverkare som endast betalade bevilning.

En påfallande hög andel av skräddarna var registrerade redan 1789 (tabell V:22). Medan antalet skräddare ökat med en knapp tredjedel 1790, mer än fördubblades antalet skomakare och smeder.

Tabell V:23. Hushållens och arbetsneheterens karaktär hos hantverkare registrerade i Skara fögderi 1789 och 1790.

Civilstånd m.m. hos idkaren	Registrerade 1789	Tillskott 1790	Summa
Ens. ogifta	7	7	14
Og. med dräng/lärgosse	7	-	7
Bor med föräldrar		1	1
Gifta	16	14	30
Summa	30	22	52

Källa: Se tabell V:22.

⁵⁵ Skara fögderi var ett av Skaraborgs fem fögderier och omfattade Kinne, Skånings, Vilske och Laske härad.

Alla de ogifta hantverkarna *med* dräng eller lärgosse, som finns i 1790 års längder, återfinns också 1789 (tabell V:23). De som har tillkommit är dels ogifta *utan* dräng eller lärgosse, dels gifta hantverkare. Båda dessa grupper har i stort sett fördubblats.

Det bör påpekas, att alla de ogifta hantverkarna som tillkommit 1790 hör till dem som saknade egen hemvist. I princip är det naturligtvis tänkbart att de varit verksamma med helt annan sysselsättning 1789. Det verkar dock otroligt att efterfrågan och tillgång på kompetenta hantverkare skulle ha ökat så dramatiskt under pågående krig, för att sedan snabbt falla igen. Det verkar rimligare att dessa personer redan tidigare varit verksamma som hantverkare, men varit registrerade som något annat, i den mån de alls varit antecknade i mantalslängden.

Jag har undersökt 1789 års mantalslängder för att se, hur de hantverkare som dök upp 1790 stod antecknade året innan. De för år 1790 nya ensamma hantverkarna utan hemvist visade sig emellertid vara omöjliga att identifiera i föregående års mantalslängd. Som regel står de ensamma sockenhantverkarna "vid socknens slut", d.v.s. de står antecknade sist i längden för varje socken tillsammans med t.ex. en del av backstugusittarna, eventuella fattighjon m.m. De står dessutom oftast endast med förnamn, t.ex. som "sockenskräddaren Anders". Vad vi kan konstatera, är att de för 1790 nytillkomna ogifta sockenhantverkarna inte står på motsvarande ställe i mantalslängden 1789, vare sig som hantverkare eller något annat. Finns de i 1789 års mantalslängd, står de någon annan stans, men var?

Det kan påpekas att det var mycket ovanligt att ogifta personer registrerades ensamma (bortsett från t.ex. en eller annan änka i en backstuga); som regel in gick man, åtminstone formellt, i något hushåll. Ett undantag var just hantverkare. Om en ungarl 1790 står antecknad som sockenskomakare Anders, men året dessförinnan varit antecknad som drängen Anders i något bondehushåll (jfr nedan beträffande skenanställningar), är han givetvis omöjlig att identifiera.

Däremot har jag i fyra fall kunnat identifiera hantverkare som hade familj. Alla fyra står 1790 antecknade som sockenhantverkare. År 1789 hade endast tre av dem en uttrycklig beteckning i mantalslängden. De var torpare, nybyggare respektive boende "på tån". Det sista bör ha inneburit att personen var backstugusittare, och något liknande bör även ha gällt för den som enligt 1789 års mantalslängd bebodde en icke mantalssatt enhet utan närmare bestämning.⁵⁶

⁵⁶ MI 1789 p. 826 (ett nybygge under Kleva Per Mångs: Erik m. hustru), MI 1790 p. 1390 (under Per Mångs. sockenskrädd. Erik m. hustru och son). MI 1789 p. 829 (på tån i Kleva: Per m. hustru), MI 1790 p. 1392 (vid socknens slut: sockensmed Per, hustru). MI 1789 p. 849 (ett torp under L. Guldhamra: Jonas m. hustru), 1790 p. 1420 (under L. Guldhamra sockenskräddaren Jonas m. hustru). MI 1789 p. 838 (på Botorp under Svenstorp Anders m. hustru och två döttrar födda 1775 och 1778), MI 1790 p. 1412 (under Svenstorp sockenskräddaren Anders med hustru och en minderårig dotter. Eftersom den äldsta dottern en-

V.6.2. *Varför ökade antalet sockenhantverkare i Skaraborg 1788—90? En diskussion.*

Jag antydde nyss, att åtminstone vissa av de som dök upp som sockenhantverkare åren 1789—90 i Skaraborg, kan ha varit oregistrerade åren innan. Att personer både på 1700- och 1800-talen kunde undgå registrering i mantalslängderna, har visats av andra forskare.

Möjligen var sådana oregistrerade personer relativt många omkring 1790. Eli Heckscher påpekar i en välkänd uppsats, att den mantalsskrivna befolkningen ökade långsammare än totalbefolkningen under perioden 1771—95, något som avviker från övriga fyra av de fem perioder vari Heckscher delar in epoken 1751—1810.⁵⁷ I och för sig har flera forskare, inte minst på senare år, antagit en viss nedgång i levnadsstandarden under 1700-talets sista årtionden.⁵⁸ Nedgången i andelen mantalsskrivna fram till 1795 skulle i så fall stärka Heckschers tes om mantalsskrivningen som välståndsmätare. Heckscher själv håller dock möjligheten öppen för att nedgången kan bero på en svacka i förvaltningsmaskineriets effektivitet.⁵⁹ Gösta Lext påpekar att en period av ökat arbete för att motverka underslev inleddes under 1790-talet.⁶⁰

En person som inte var mantalsskriven ansågs vara utan laga försvar. Var han man och blev angiven, kunde han räkna med tvångsvärning, som fram till 1824 var det vanliga straffet för försvarslöshet.⁶¹ Att en del av de ensamma män, som 1789—90 börjar dyka upp som sockenhantverkare, tidigare inte varit antecknade i mantalslängderna, men under pågående krig börjat känna marken bränna under fötterna, är en fullt tänkbar möjlighet. Det bör kanske påminnas om, att sockenhantverkarna hade en särställning, eftersom de var lagligen skyddade mot utskrivning till krigstjänst.⁶²

En annan möjlighet är att de varit skenanställda, vilket visserligen var mindre riskfyllt, men i princip också kunde medföra tvångsvärning. Thomas Magnusson hänvisar till ett fall från Skaraborgs län 1764, där en man som formellt hade husbonde ändå gick omkring och försörjde sig med skomakeri. Han ställdes inför rätta, men slapp soldattjänst då han såg klen ut.⁶³ Så sent som på

ligt föreg. års notering blivit femton år, är det begripligt, om hon inte längre finns i föräldrahemmet).

⁵⁷ Heckscher 1936a s. 230.

⁵⁸ Boëthius 1950, s. 446f, Edgren 1987 s. 87. Se även Gadd 1983 s. 134, 272 samt nedan, kap. XI.4.

⁵⁹ Heckscher 1936a s. 230, 245.

⁶⁰ Lext 1968 s. 35.

⁶¹ Lext 1968 s. 188, 190. T. Magnusson 1987 s. 31, s. 55f.

⁶² Ovan, kap. IV.2.3.1 samt (utförligare) nedan, kap XII.1.1.

⁶³ T. Magnusson 1987 s. 73.

1830-talet antydde landshövdingen i Älvsborgs län, att många som i realiteten försörjde sig som hantverkare, stod skrivna som drängar.⁶⁴

Att dessutom en rad obesuttna som hade familj, och som redan var antecknade i mantalslängden, börjar uppträda som sockenhantverkare är något mer svårförklarligt, särskilt som ett av de i not 56 nämnda exemplen också ger prov på hur mycket bevillningen kunde öka, om man blev skriven som hantverkare.⁶⁵ I princip vore det tänkbart, att det är kronans tjänstemän som sett till att öka statsinkomsterna genom att föra över personer till hantverkarkategorin, men det är i så fall svårt att förklara plötsligheten och den korta varaktigheten av arrangemanget. Det förefaller väl så rimligt att initiativet kommit från de beskattade personerna själva.

Faktiskt kunde även män som stod skrivna som t.ex. torpare dömas till tvångsvärning, om det kunde visas att de utan myndigheternas tillstånd varaktigt varit verksamma på annan ort, än den där de var skrivna.⁶⁶ Möjligen har sådana faktorer gjort att hantverkare som stod mantalsskrivna som torpare eller dylikt, kunde finna det säkrast att låta skriva sig som sockenhantverkare under rådande krig.

Som helhet tycks den plötsliga uppgången och nästan lika snabba nedgången i antalet registrerade hantverkare i Skaraborgs län omkring 1790 stärka tankegången om ett omfattande "dolt" lantverk i de västsvenska länen på 1700-talet.

V.7. Sammanfattning

En undersökning av åldern på de lantverkare som återfunnits i bevillningslängderna i två län omkring 1820 visar en medelålder på ca 37 år. Hantverkarna var därmed yngre än både bönder, torpare och andra obesuttna grupper. Eftersom det inte är troligt, att en rad hantverkare slutade med sitt yrke redan i fyrtioårsåldern, återstår den möjligheten som pekats ut i ett tidigare kapitel, nämligen att många av dem med tiden kom att stå under andra beteckningar i mantalslängderna.

⁶⁴ Ovan kap. IV.5.

⁶⁵ Det rör två obesuttna hushåll under Svenstorp i Holmestads socken i Skaraborgs län. Båda hushållsföreståndarna heter Anders och bor på Boaliden resp. Bostorp. Den ene övergår mellan 1789 och 1790 från att ha varit ospecificerad obesutten (d.v.s. han bodde på ej mantalssatt enhet utan närmare bestämning) till att bli sockenhantverkare. År 1789 hade båda hushållen betalat 37 sk 4 rst i bevillning, men 1790 betalar sockenhantverkaren 2 rdr 5 sk, medan den andre obesuttna betalar 45 sk 4 rst, alltså mindre än hälften. Se MI Skaraborg 1789 p. 838, 1790 p. 1412, samt bevillningslängder (landsboksverifikationerna) 1789 p. 3906, 1790 p. 3753. Skaraborgs landskontor. Mantalslängder och landsboksverifikationer. GLA.

⁶⁶ Jfr exemplen hos T. Magnusson 1987 s. 73.

En stor del av de i bevillningslängderna antecknade lantverkarna var ogifta. Det gäller så mycket som 42% av de i bevillningslängderna registrerade i Skaraborg 1790, men 27—28% i Skaraborgs och Stockholms län 1820 och ca 18% i Örbyhus fögderi av Uppsala län 1830. År 1790 tycks en klar majoritet av de ogifta hantverkarna i Skaraborg leva utan hemvist, medan hemvistförhållandena inte undersökts för de senare tidpunkterna.

Bland lantverkarna i det undersökta fögderiet i Uppsala län år 1830 dominerade "urbana" efternamn helt, medan sådana 1821 endast var obetydligt vanligare än -son-namnen i Skaraborgs län. Även andelen sockenhantverkare, liksom dominansen av yrkena skraddare och skomakare bland hantverkarna, var störst i Uppsala län. Stockholms län intog i dessa avseenden ett mellanläge. Bland annat efternamnsformerna tyder på en högre grad av kontakt med städerna hos de östsvenska lantverkarna.

De lantverkare som bildade hushåll visar sig i Skaraborgs och Stockholms län ha ungefär samma hushålls- och familjestorlek som torpare. Denna likhet gäller även antalet barn under 15 år. Däremot har hantverkarhushållen väsentligt färre hemmavarande barn över 15 år än torparna, men betydligt mer av tjänstefolk. Av de senare utgör drängarna en extremt stor andel, ca 80%. Uppenbarligen hade hantverkarna, inte minst skomakare och skraddare, betydligt större behov av manlig än av kvinnlig arbetskraft. Det senare bidrar även till att förklara det ringa antalet hemmavarande barn över 15 år, då många arbetsföra döttrar tydligen tagit tjänst på annat håll.

Det föreliggande kapitlet har även på nytt tagit upp frågan om varför så många sockenhantverkare kom att registreras i Skaraborgs län under krigsåren 1789—90. I det fögderi som undersökts, visar sig ökningen mellan 1789 och 1790 bestå dels av ogifta män utan dräng, dels av gifta män som tidigare stått skrivna som obesuttna av olika slag. Som förslag till förklaring påpekas att tvångsvärkning var det vanliga straffet för män som undflytt mantalsskrivning, och samma öde riskerade även folk som var skenanställda eller som utan tillstånd under längre perioder verkat på annan plats än där de var skrivna. Som sockenhantverkare var man däremot enligt kungliga resolutioner försäkrad mot värkning och utskrivning. Den kraftiga ökningen av antalet registrerade lantverkare 1788—90 får anses tyda på ett stort dolt hantverk på den västsvenska landsbygden.

KAPITEL VI

Lanthantverk på 1700- och 1800-talen enligt beskrivande källor

I de föregående kapitlen har framförts starka tvivel över den svenska hantverkarstatistiken från 1700- och 1800-talen. Vi skall i detta kapitel undersöka några andra källor, nämligen läns- och sockenbeskrivningar samt traditionsuppteckningar från 1700- och 1800-talen.

Många av exemplen kommer från Skaraborgs län. Länet som helhet hade enligt de kamerala källorna få lanthantverkare, men på 1700-talet hade Vadsbo fögderi i nordost förhållandevis många, och påminde därmed något om Östsvrige. I mitten av 1780-talet hade Vadsbo ca 10 gånger så många hantverkare per socken som Höjentorps och Skara fögderier, och ca 4 gånger så många per socken som Vartofta och Läckö. Omkring 1750 och särskilt år 1790 var dock skillnaderna mindre (tabell VI:1).

Tabell VI.1. Antal gärningsörebetalande per socken i Skaraborgs läns fögderier ca 1750, ca 1785 och år 1790, samt relativtal där Vadsbo=100.

	Vadsbo	Höjentorp	Vartofta	Skara	Läckö	Länet
a) Antal gärningsörebetalande per socken:						
Medeltal 1747—53	1,27	0,22	0,25	0,40	0,25	0,46
Medeltal 1782—88	1,82	0,15	0,48	0,19	0,42	0,59
År 1790	2,39	0,98	0,70	1,04	0,56	1,08
b) Relativtal där Vadsbo=100:						
1747—53	100	18	20	31	20	
1782—88	100	8	26	11	23	
1790	100	41	29	44	23	
Antal socknar	46	47	46	48	68	255

Källor: Antal gärningsörebetalande enligt tabellbilaga iv:e. Antal socknar enligt BiSOS, Ser. A, Befolkningsstatistik 1880, tabell n:o 7. Tabellens sockenantal avser år 1805.

Anm.: De i tabellen angivna perioderna ansluter till perioder på 1700-talet med läns- och sockenbeskrivningar.

VI.1. Hantverkare i västsvenska läns- och sockenbeskrivningar

Läns- och sockenbeskrivningar från Skaraborgs län och Skara stift har använts av mig i ett tidigare arbete, där jag även tagit upp deras tillkomsthistoria.¹ Dessa källor är som regel upprättade enligt frågelistor, som i sockenbeskrivningarnas fall gick ut som cirkulär. Sammanfattningsvis bedömer jag dem som ett relativt pålitligt källmaterial. Deras uppgifter om redskapsanvändning och jordbruksmetoder visar sig stämma väl med vad som kan utläsas ur andra källor.² Beskrivningar från pastorat som låg nära varandra visar sådana likheter som kan förväntas, utan att de skrivande prästerna ger intryck av att ha skrivit av eller på annat sätt påverkat varandra.³

VI.1.1. 1750-talets länsbeskrivning

I en för övrigt innehållsrik länsbeskrivning från 1750-talet berörs beträffande hantverksproduktion endast smidet. Ett avsnitt bygger på frågan:

Om i orten äro eggejärns- och lantbrukssmeder, eller om lantmannen köper klensmidet från andra orter.⁴

I de därpå följande beskrivningarna av smidet i länets fem fögderier framträder en tydlig gräns mellan å ena sidan Vadsbo med grannhäraderna och å andra sidan resten av länet. Vadsbo, samt de angränsande Kinne härad och Höjentorps fögderi (troligen avses framför allt Kåkinds härad), framstår som områden där det fanns gott om smeder. För övriga delar av länet, som huvudsakligen bestod av slättbygder⁵, framhålls saluslöjden i Älvsborgs län som främsta behovstäckare.

Från *Vadsbo* fögderi meddelas:

Både eggejärns- och lantbrukssmiderna förfärdigas i orten, och om något fint klensmide åstundas, köpes det annorstädes.

Från *Höjentorps* fögderi (Gudhems, Kåkinds och Valle häraderna):

Sådana eggejärn, som lantmannen behöver, göres i orten.

Från *Vartofta* fögderi (Vartofta och Frökind):

¹ Gadd 1983 s 47f, 302f.

² Gadd 1983 s. 158, 166 och 172.

³ Gadd 1983 s. 172f. Bortsett från den likformighet som alstrades av cirkulärens frågor, är ordval, omfång m.m. sinsemellan mycket olika i beskrivningarna.

⁴ Beskrivning öfver Skaraborgs höfdingedöme, art. VIII § 5. KB.

⁵ Från slättbygdsprägelns avvek dock östra delen av Vartofta fögderi. Jfr Gadd 1983 s. 17—19.

Det som intet tillverkas vid hammarsmidjorna, såsom besynnerligen liar, pläga smeder från Elfsborgs län och Småland föra till denna orten. Faktorie-smeder äro här nog i fögderiet.

Skara fögderi (Kinne, Skåning, Vilske och Laske):

Tillräckliga eggjärns- och lantbrukssmiden finnes uti Kinne hd ... Uti Skånings-, Vilske och Laske härader är intet sådant smide, utan köper invånarne därstädes behöveligheter, såsom liar, yxor och annat smide från Elfsborg och länets städer för någorlunda billigt pris.

Läckö fögderi (Kålland, Kinnefjärding, Åse, Viste, Barne):

Utom det att eggejärns- och lantbrukssmiden tillverkas på orten måste ändock klen-smidet köpas från andra orter, såsom Vermelands, Hallands och Elfsborgs län.

Länsbeskrivningen tyder alltså på att smeder ännu vid 1700-talets mitt var fåtaliga på Skaraborgs södra slättbyger, och att befolkningen där istället försörjdes med smidesalster från saluslöjden i näraliggande län. En bidragande förutsättning för detta förhållande var förmodligen att de föremål av järn som vid denna tid användes på gårdarna var förhållandevis små och därmed lätta att transportera. Det rörde sig om eggjärn (t.ex. yxor, liar), beslag m.m. på redskap av trä (t.ex. plogbillar, hjulskenor) och kokredskap.

Vadsbo och Höjentorps fögderier sägs däremot vara självförsörjande med smide. Från Vartofta nämns att "hammarsmedjor" (d.v.s smedjor med vattendriven hammare) producerade liar. Frågan inställer sig, om det i Vadsbo och Höjentorp kan ha varit hammarsmedjor vid järnbruk som försörjde landsbygden med järnföremål. Ett svar kan vi hoppas finna i den del⁶ av samma beskrivning som besvarar frågan,

huru många ... stångjärns- och knipphamrar eller andra verk det finns i orten, och vad art och godhet deras tillverkning är ...

I länet sägs sammanlagt fem stångjärnshammare finnas (tre i Vadsbo, två i Vartofta härad), men någon annan tillverkning vid dessa bruk än stångjärn omtalas inte.

Däremot finns i Vadsbo

en knipphammare i Elgarås socken...[Där] har tillverkats åtskilligt slags grövre och finare smide, såsom hästskor, söm, plogredskap, låsar, eldgafflar, halster, knivar och saxar m.m.

Från Vartofta härad omnämnes hela fyra knipphammare, där det bland annat tillverkas

krok- och plogbillar, järnspjäll, järnpottor, hjulbeslag och vad mera i orten kan tarvas ...

⁶ Beskrivning öfver Skaraborgs höfdingedöme, art. VIII § 1. KB.

Här nämns av någon anledning inte de liar som vi sett tas upp på annat ställe i 1750 års beskrivning. Dock är det klart att det redan på 1700-talet förekom tillverkning vid hammarsmedjorna som delvis kunde konkurrera med hantverkarproduktionen.

De sammanlagt fem knipphamrarna i länet (varav två av dem i Vartofta sägs vara "av ringa värde") kan dock knappast ha försett ens de egna häraderna med tillräckligt smide. Indirekt framgår detta av att det fögderi som har flest knipp-hamrar, Vartofta, ändå är ett av dem som sägs införa smide från annat håll.

I föregående kapitel har visats, att även om Vadsbo fögderi hade gott om sockenhantverkare, så utgjorde smederna bara en liten del av dem. Vad som emellertid också tidigare har framgått, är att få av de reellt existerande smederna kan förväntas ha varit registrerade som hantverkare. Att smederna i statistiken från Vadsbo är relativt fåtaliga, medan fögderiet likafullt sägs vara självförsörjande på smide, är rimligen ett exempel på denna underregistrering.

VI.1.2. 1780-talets sockenbeskrivningar

Från 1780-talet finns en rad s.k. sockenbeskrivningar⁷ från Skara stift bevarade. Stiftet omfattade 15 häradar i Skaraborgs och 7 härdar i Älvsborgs län samt socknen Stengårdshult i Mo härad av Jönköpings län. I realiteten beskrevs i sockenbeskrivningarna som regel hela pastorat och av stiftets ca 110 pastorat beskrivs 3/4.⁸ Beskrivningarna är svar på ett cirkulär, som sändes ut av domkapitlet. Bland annat frågades om

[h]andaslöjder, såsom spånad, vävnad m fl.;
Socknehantverkare.⁹

Beskrivningarna är gjorda åren 1783—88, alltså under en period då antalet socknehantverkare enligt det kamerala materialet var mycket lågt i västgötalännen. Inte minst gällde detta Höjentorps och Skara fögderier av Skaraborgs län, där det gick en gämningsörebetalande socknehantverkare på ungefär var sjätte socken (d.v.s ca vartannat pastorat). I Läckö och Vartofta fögderier gick det enligt landsböckerna en socknehantverkare på knappt varannan socken (d.v.s drygt en per pastorat) och i Vadsbo härad var antalet socknehantverkare per socken förhållandevis högt med nära två per socken (5 å 6 per pastorat; jfr ta-

⁷ Se vidare Gadd 1983 s 47f.

⁸ För en översikt, se Gadd 1983 s. 303—304. Den där gjorda översikten av vilka pastorat som har beskrivning från perioden 1783—88, är dock preliminär. I efterhand har kunnat konstateras att fyra ytterligare pastorat i Skaraborgs län beskrivits under denna period, nämligen Segerstad i Gudhems härad, Dimbo i Vartofta härad, Kinneved i Frökinds härad och Kinne-Kleva i Kinne härad. Med tillägg av Stegårdshult i Mo härad av Jönköpings län är antalet beskrivningar därmed uppe i 82.

⁹ Gadd 1983 s. 47f, 303—304.

bell VI:1). Av de fögderier av Älvsborgs län som ingick i Skara stift, hade Kullings fögderi den högsta frekvensen (se tabellbilagor iv:d och iv:e).

Det märks mycket riktigt en klar skillnad mellan beskrivningarna från å ena sidan Vadsbo och Kullings härad och å andra sidan övriga stiftet i svaren på frågan om sockenhantverkare. Av 11 beskrivna pastorat i Vadsbo sägs sådana förekomma i 7, och av 5 pastorat i Kullings härad i 4. I övriga 65¹⁰ beskrivna pastorat/socknar sägs uttryckligen sockenhantverkare finnas i 22 d.v.s. endast 1/3 av fallen.¹¹ Det finns därutöver några svårtydda utsagor, som då prästen i Händene i Skånings härad säger att med "egen smed, skomakare och skraddare är socknen försedd".¹² Det är svårt att avgöra om med detta menas formellt antagna sockenhantverkare eller ej.

I flera slättbygdspastorat sägs uttryckligen att sockenhantverkare *inte* förekommer. Som skäl anges dels de dryga utlagorna till kronan, men dels också att det fanns andra än sockenhantverkare som kunde anlitas för sömnad m.m. Skomakeriarbete sades dock bönderna i vissa fall göra själva. Från Dimbo pastorat på Vartofta härad's falbygd meddelas:

Sockenhantverkare finnas inga, härrörande förmodel[igen] av de dryge kronoutlagorne som dem åtfölja och av brist på arbete, då nästan en var bland allmogen gör sitt skoarbete själv, och kläders förfärd[igande] händer sällan när en bonde kan hava sin kyrkorock hela 20 åren samt därutöver. Torpare kunna ock merendels sy, efter denna ortens gamla, enfaldiga och ännu behållna bruk.¹³

Även i grannpastoratet Hångsdala tar prästen upp kostnaderna för den som blev formellt antagen som sockenhantverkare:

Socknehantverkare [finns] inga emedan församlingen är för liten och utgifterna för dem för dryga.¹⁴

I Jungs pastorat i Skånings härad hävdar prästen:

Sockenhantverkare behövas ej, då flere gives, som kunna sömma deres jackor och var och nästan en bonde är skoflickare i sitt hus.

¹⁰ Skara stad har ej medräknats, däremot Falköpings och Alingsås pastorat som inkluderade landsförsamlingar med sockenhantverkare. Antalet här medräknade beskrivningar är således 81.

¹¹ Termen sockenhantverkare används i beskrivningarna av *Fredsbergs*, *Leksbergs*, *Flistads*, *Horns*, *Udenäs*, *Hova* och *Odensdkers* pastorat i Vadsbo; *Varnhem* i Valle härad; *Sandhems*, *Falköpings*, *Yllestads* och *Habo* pastorat i Vartofta härad; *Kinne-Kleva* och *Götene* patorat i Kinne härad; *Gökhems* och *Floby* pastorat i Vilske härad; *Bitternä* i Laske härad; *Källby* och *N. Härene* i Kinnefjärdings härad; *Rackeby*, *Otterstad*, *Örslösa* och *Råda* i Kållands härad; *Flo* och *Särestad* i Åse härad; *Ryda* i Barne härad; *Lena*, *Herrljunga*, *Ågutstorps* och *Alingsås* pastorat i Kullings härad; *S. Ving* i Ås härad; *Ods* pastorat i Gäsene härad och *Stengårdshults* pastorat i Mo härad. Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar, SSLB samt Beskrivningar 1972--1978.

¹² Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Händene, p. 8. SSLB.

¹³ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Dimbo, p. 9. SSLB.

¹⁴ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Hångsdala, p. 11. SSLB.

Samme präst är (som många andra av slättbygdspästerna) rätt förebehållsam när det gäller allmogens allmänna slöjdskicklighet, men säger att det finns personer

som göra proffession av att slöjda bättre, även smeder till grövre arbete¹⁵

Eftersom Jung ingalunda var ett saluslöjdsområde i ordets normala bemärkelse, är det rimligt att antaga att den professionella slöjd som omtalas är ett (kanske säsongvis bedrivet) hantverk för den nära marknaden. Jämför torparna som idkade skrädleri enligt beskrivningen av Dala ovan. I Lekåsa pastorat, Barne härad omtalas hantverkare utan formell sockenhantverkarstatus:

I varje socken finns tillgång på skraddare, skomakare, snickare; dock äro inga egentel[igen] så kallade sockenhantverkare.¹⁶

I Varnhems pastorat i Valle härad sägs:

Sockenhandverkare äro få; men dessas brist ersättes av de private och är Valle h[ärad]ds allmoge i allmänhet till handaslöjder ej obekvämlig.¹⁷

Befattningen som sockenhantverkare var inte sällan kortvarig:

Sockenhandverkare av skraddare, smed och skomakare ... hava här, efter lägenhet, somliga år varit, och somliga icke, emedan i alla omkringliggande socknar, sådane hantverks personer äro tillfinnandes, av vilka även nödig betjäning kan erhållas.¹⁸

I många pastorat nämns hantverkare utan att det sägs om de är sockenhantverkare eller ej. Så är t.ex. fallet i Kyrkefalla socken, Kåkinds härad där det sägs att

[inom] gället finnes följande hantverkare, mest av socknens infödde barn, såsom trädgårdsmästare, smeder, snickare, urmakare, böckare [d.v.s tunnbindare], skraddare, skomakare.¹⁹

I andra pastorat uppräknas å andra sidan en rad yrken som sockenhantverk, som normalt inte bedrevs i denna form. Från Götene pastorat i Kinne härad sägs:

Sockenhandverkare äro skomakare, smedar, snickare, skraddare, kopparslagare, målare, guldsmeder, urmakare, hatt- och vagnmakare.²⁰

Av de tio uppräknade yrkena är åtminstone de fem sista okända som sockenhantverk i egentlig mening. Även snickare och särskilt kopparslagare var sällsynta som gärningsörebrobetalande. Den beskrivande prästen använder ordet

¹⁵ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Jung, p. 61—62. SSLB.

¹⁶ Sundholmska samlingen. Sockenbeskrivningar: Lekåsa, p. 18. SSLB.

¹⁷ Beskrivningar 1974 s 39.

¹⁸ Beskrivningar 1978 s. 73. Beskrivningen rör Kinne-Kleva pastorat i Kinne härad.

¹⁹ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Kyrkefalla, p. 16. SSLB. Mitt tillägg.

²⁰ Beskrivningar 1973 s. 8.

sockenhantverkare i en annan och vidare betydelse än den som förutsattes i lagstiftningen.²¹

Även i Vadsbo härad fanns hantverkare utöver de registrerade sockenhantverkarna. Om Udenäs pastorat får vi veta:

Socknehantverkare äro skräddare, skomakare, garvare, sämskmakare, stampare och smed, och dessutom finnas här skickelige snickare, svarvare, trädgårdsmästare, laggare m.fl.²²

Ransbergs pastorat avvek från Vadsbo som helhet genom att ha få registrerade sockenhantverkare enligt det kamerala materialet (år 1790 endast en garvare). Inte heller i beskrivningen från 1780-talet nämns sockenhantverkare, men däremot omtalas "fuskare"²³ i en rad yrken, dock inte i första hand de traditionella sockenhantverken. Dessa fuskare, understryker författaren, betalade ingen avgift till kronan. Vi kan därför heller inte vänta oss att finna dem i några bevilningslängder:

... är denne långt ifrån stad belägne allmoge uti behov om pålitelige och förfarne hantverkare, såsom kopparslagare, garvare, sämskmakare, snickare och glasmästare. Med desse hantverkerier betjänas allmogen för närvarande, på sätt som från forntiden skett, av fuskare på landet, de där för sådan hantering varken erlægga gärningsören eller annan avgift till K. Mst. och kronan. Äro dessutom stadsmannanärningarne till märkelig förfång och tillverka alltid sämre vara, utan ansvar. Med sådana fuskare går så långt, att silver arbetas till 8 och 9 lödigt, det allmogen antager för gott, varigenom odugeligt silver kommer bland menigheten och kontrollavgiften för gott arbete försvinner.

Vad dessa fuskare ej medhinna, erbjuda sig kringresande hantverkare från närmast belägne städer att emottaga och förfärdiga genom tillkännagivande från kyrkor på visst samlingsställe ...²⁴

Ganska regelbundet sägs att bönderna själva (eller deras drängar) tillverkar sina egna träredskap och byggnader. Beträffande Sunnersberg i Kållands härad sägs:

En dugelig dräng, som får från 6 till 8 rdr lön, och ofta däröver, kan äntel[igen] göra sin plog och harv, drög och bultvagn, hjulen undantagne, som merendels köpas.

Dock kan

[g]anska få ... göra laggkärl, åkeslädar, resevagnar, vilket torde härflyta dels av brist på tjänligt virke, emedan många i församlingen hava alldeles ingen skog, dels av ett vidlyftigt åkerbruk, som medtager den mesta tiden.²⁵

²¹ Lagstiftningen behandlas närmare i kap. i kap. XII.

²² Sundholmska samlingen. Sockenbeskrivningar: Udenäs. SSLB.

²³ Ordet fuska tycks i själva verket ha haft som ursprunglig betydelse att "göra intrång i yrke där man icke har ordentlig utbildning, ifråga om äldre tider särskilt: uppträda som bönhas". SAOB, artikeln Fuska. Jfr även Hellquist 1980, artikeln Fuska.

²⁴ Beskrivningar 1976 s. 106.

²⁵ Sundholmska samlingen. Sockenbeskrivningar: Sunnersberg, p. 46. SSLB.

Närmare skogsbygden kunde slöjdfärdigheten gå längre och omfatta även hushållets behov av laggkärl. Att så var fallet sägs t.ex. i St. Mellby pastorat i Bjärke härad, på älvsborgssidan om länsgränsen.²⁶

Någon gång hävdas t.o.m. att husbehovsslöjden omfattar även smide och hjultillverkning. Detta sägs t.ex. i Främmestad, nära gränsen mellan skogs- och slättbygd i Viste härad i Skaraborgs län. Prästens snarast entusiastiska formuleringar kan dock antyda vissa överdrifter:

Bonden är ganska handaslög [!] uti flere näringsgrenar, är en mästare att sköta sin yxa på byggningsknuten, sin hövel, såg, bandkniv och naver, då byggningen inreds. Förfärdigar och järnbeslår sina hö- och resevagnar med hjul, slädar och kälkar, samt plog och harv, härdar låsfjädern, brasar nyckelpipan för egen dörr och sädbod. Merendels finnes nabo på varje hemman, som kläder foten med skor, sönderklipper och sammansyr de av matmodern väl vävda vadmalsbuntar till kläder.

Hittills har prästen i Främmestad alltså talat om självhushållning, eller möjligen arbetsdelning på ett mycket elementärt plan. Men han fortsätter:

Utom dess finnes härstädes utlärde hantverkare i sko- och urmakeri, fruntimmers- och mansskräddare. Andre, fast icke så förfarne konstnärer, äro målare, mässingsknappmakare, sadelmakare, kopparkärils förtennare m.m., vilka betjäna till nöjes dem som äska enfaldigt arbete, så att särskilt därtill antagne sokne-hantverkare varken finnes eller äro av nöden.²⁷

Det finns alltså i pastoratet utlärda skomakare, skräddare och urmakare men år 1790 — ett år då särskilt många lanthantverkare registrerades i Skaraborgs län — nämns endast en smed och en skräddare från detta pastorat i det kamerala materialet.

*

Vad som sammanfattningsvis klart framgår av de ovan gjorda citaten, är att det även bland de yrken som fick (och i princip måste) bedrivas som sockenhantverk på landsbygden, fanns många hantverkare som arbetade utan denna typ av sanktion. De nämns särskilt ofta söder om Vadsbo härad.

Frappande är också att det inte sällan talas om en rad andra hantverksyrken (ibland "utlärde", ibland "fuskare") än de som brukade vara antecknade i det kamerala materialet. Det rör sig om kopparslagare, laggare, urmakare och t.o.m. guld- och silversmeder.

I flera beskrivningar från slättbygderna sägs att skor gjordes på hemmanen, men detta behöver inte ha inneburit självhushållning i strikt mening. Det kan också ha varit en fråga om deltidsspecialisering, vilket t.ex. den nyss citerade främmestadsbeskrivningen antyder ("nabo på varje hemman" som gör skor). För skrädderi tycks hushållen däremot mera genomgående ha anlitat folk ut-

²⁶ Beskrivningar 1973 s. 48.

²⁷ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Främmestad. SSLB.

ifrån, antingen dessa kallades (socken-)hantverkare eller, som i Jung, var torpare. Formuleringarna ger alltså ibland intryck av (som i "nabons" och torparnas fall) att denna hantverksproduktion sköttes av folk som inte huvudsakligen var beroende av hantverket för sin försörjning. Som helhet ger beskrivningarna från slättbygdspastoraten ett intryck av mindre långt gången yrkesspecialisering när det gäller skrädleri och skomakeri.

Märkligt nog sågs i andra områden som regel just skomakeri och skrädleri som verksamheter där det var nödvändigt att anlita yrkesmän även för de slöjdkunnigaste av bönder. I Stengårdshult i skogsbygden, där "de fleste" var smeder som till andra orter sålde diverse smidesprodukter och där det tillverkades jämaxelvagnar för avsalu, sades t.ex. att

[allmogen] är i allmänhet här mera handaslöge än på andra ställen, ty nästan ingen bonde är, som icke kan själv vad till dess gårdsbruk fordras förfärdiga ... Vävnader tillverkas ... av kvinnfolken med mera grannlagenhet än förr ... Skomakare och skraddare äro de enda hantverkare som både behövas och utav socknarne äga försvar, emedan i övrigt var och en kan vad till dess inskränkta behov tarvas själv förfärdiga.²⁸

För att återgå till Skaraborgs slättbygder bör det understrykas, att de knappast var några efterblivna avkrokar. En resenär frapperades 1760 av de välklädda bönderna i Saleby (grannpastorat till det ovan nämnda Jung) i Skånings härad. Han lade också märke till att det saknades ståndspersoner i egentlig mening:

Här i församlingen är inget annat herrskap än rusthållare. Ibland allt kyrkofolket fanns icke en enda grå råck utan mest blå och några gröna och större delen skånska klippingshandskar, folket väl vuxet ...²⁹

Det verkar föga troligt att dessa välklädda bönder, med handskar av skånsk tillverkning, skulle ha haft mindre behov av specialiserade hantverkare än ståndsbönderna på andra orter. Däremot är det tänkbart att den sociala sammansättningen i området (den relativa bristen på ståndspersoner) och vissa drag i områdets ekonomiska historia (ett ursprungligen animalieproducerande område som relativt nyligen odlats upp i stor skala och blivit spannmålsavsättande) kan ha givit ett annorlunda arv och lett till vissa särdrag i den samhällsorganisation som rådde på 1780-talet. Vi skall återkomma till några av dessa frågor i slutdiskussionen till detta kapitel.

²⁸ Sundholmska samlingen: Sockenbeskrivningar: Stengårdshult. SSLB.

²⁹ Tidström 1978 s. 98—99.

VI.1.3. *Beskrivningar av skaraborgspastorat från början av 1800-talet*

Omkring 1820 producerades ett drygt tiotal sockenbeskrivningar på initiativ av det då nybildade hushållningssällskapet i Skaraborgs län.³⁰ Beskrivningarna är starkt inriktade på jordbruksförhållanden, varför föga ordas om hantverket. Någon övergripande fråga om hantverk ingick heller inte i den frågelista som år 1818 trycktes i sällskapets handlingar.³¹

I en beskrivning från Örslösa pastorat på Kålland beröms allmogens slöjdfärdighet vad gäller träredskap för eget bruk samt husbyggnad. Smidet lämnas dock till yrkeshantverkare:

Till slöjder är allmogen väl fallen: nästan varje förfärdigar sina åkerredskap och husgerådssaker själv, utom smidet, som erhålles hos flere i församlingen boende klensmeder. Även reder varje sina ludna fårskinn medelst en beta av mjöl och salt, som gör dem ganska rena och mjuka. På denna skicklighet i slöjder kan man även anföra de många väderkvarnar som bevis, som alla byggas av bönder ... nästan varje bonde [bygger] sig en sådan ...³²

Även i Åsaka pastorat, Vartofta härads falbygd, användes

lediga dagar mot våren ... samt vinteraftnarne till förfärdigande av åkerbruksredskap, skringdor, drögar och vagnar, häckar m.m., varvid största delen av allmogen ej saknar skicklighet.³³

I en omfattande beskrivning över Sandhems pastorat, Vartofta härads skogsbygd, från 1825 nämns två knipphamrar, men dessutom

idkas mycket handsmide, dels av 15 st. smeder inskrivne vid Huskvarna gevärsfaktori, dels av andre hemmansägare och torpare. Tillverkningarna bestå egentligen av liar, spadar, vagnbeslag, låsar och andre daglig nötning underkastade smiden, såsom hästskor m.m.³⁴

Det professionella smidet bedrevs alltså här bl.a. av hemmansägare och torpare. I beskrivningen nämns fortsättningsvis en rad andra yrken, bland annat många skräddare och skomakare:

Snickare finnas, vilkas arbeten väl tävla med de skickligastes uti städerne, samt flera andra som väl arbeta simplare möbler. Allmogen förfärdigar i övrigt till stor del

³⁰ Gadd 1983 s. 49. Beskrivningarna finns samlade i: Sockenbeskrivningar 1818—1843, utg. av Skaraborgs läns hushållningssällskap (1982).

³¹ Den fråga där hantverksproduktion berörs är formulerad på följande sätt: "Fabriker, slöjder och göromål, med tillfälle till stenbrott, tegelslageri, kalkbränning, tjärebränning, korgmakeri, åtskilliga husgeråds förfärdigande: garvning och skinnberedning med tjänliga ämnen därtill, och förhållande därmed." Sockenbeskrivningar 1818—1843 s. 26.

³² Sockenbeskrivningar 1818—1843 s. 48

³³ Sockenbeskrivningar 1818—1843 s. 63. Se även betr. Kinneved i Frökinds härad och Fägre i Vadsbo härad a.a. s. 245 och 270. samt betr. Hångsdala Mellin 1812 s. 164—65.

³⁴ Sockenbeskrivningar 1818—1843 s. 367.

själve, vad de av trä behöva. En mängd använda höst- och vinteraftnarne till förfärdigande av åtskillige trä-arbeten, såsom vävstolar, laggkärl av alla slag, vagnar, skrinor, spinnrockar och mera dylikt. Skomakare finnas många, ävensom skräddare, men inga utmärkt skicklige, varföre deras arbete vanligen ej går utom församlingen. Garvare äro flere bosatte, egentligt garveri är vid Broholm, där läder beredes brukbart nog. På samma ställe är sämskmakare och kopparslagare, samt kruk-makare, vilka, såsom medelmåttige uti sin konst, hava ringa avsättning. En någor-lunda målare är bosatt uti Nykyrke socken och flera fuskare finnas i konsten att enfärgat överstryka. En urmakare bor i Smedstorp, som tillika är gelbgjutare; han har stark avsättning på väggur, uti vilkas förfärdigande han äger verklig skicklighet.³⁵

I 1821 års bevillnings- och mantalslängder nämns av alla de ovan nämnda hantverkarna och bruksanställda m.m. tre knippsmeder, en hammarsmed och en mästervsven samt nio faktorismeder.³⁶ Dessutom nämns en garvare och en kruk-makare. Den senare bor mycket riktigt vid Broholm och är "utfattig, utan förtjänst". Av de många skräddarna och skomakarna, den skicklige urmaka-ren, kopparslagaren (-na?) och sämskmakaren (-na?) märks inte ett spår. I enskilda fall kan olikheterna mellan de två källorna möjligen skyllas på tidsskill-naden på fyra år, men detsamma kan knappast sägas om de helhetsbilder de två källorna ger.

VI.2. Traditionsuppteckningar från 1800-talet

I beskrivningarna från 1700-talet spelade smeder en tämligen undanskymd roll bland skaraborgshantverkarna. Vi såg t.o.m. att allmogen i stora delar av länet försågs med smidesprodukter från grannlänet Älvsborg. Från och med 1780-talet inträdde en period då användandet av järn snabbt blev större. Även järnfö-remålens storlek ökade. Istället för plogbillar som monterades på en tråplog, började man t.ex. under 1800-talets första årtionden att använda plogar helt i järn.³⁷ Vad hände då med antalet smeder? I bevillnings- och mantalslängderna ökar antalet, men de i statistiken registrerade smederna blir ändå aldrig särskilt många. I kommerskollegiums statistik för år 1850 registreras 78 idkare av

³⁵ Sockenbeskrivningar 1818—1843 s. 372.

³⁶ Mantalslängder samt landsboksverifikationer, Skaraborgs landskontor, GLA. Samman-lagt nämns i Vartofta härads mantalslängder år 1821 19 faktorianställda (varav 14 smeder, de övriga stockhuggare eller baljmakare). Nio av dem ägde och brukade hemmansbruk, en tionde var krono-åbo (ytterligare en ägde, men brukade ej 1/8 skatte). Mantalsstorleken på de 10 hemmansbruken som brukades av faktorianställda (nästan alla var smeder) låg i medeltal vid 0,13 (d.v.s. drygt 1/8) mantal. Faktorsmedernas hemmansbruk var därmed mindre än de normala hemmansbruken i Sandhem vid denna tid, vars medelstorlek låg vid ca 0,20 mantal enligt mina egna på mantalslängden grundade beräkningar. Ofta var faktori-smederna enda vuxna manliga arbetskraft vid sina hemmansbruk. Betr. gevärssmidet vid Husqvarna verkstad som en form av förlagssystem, se Olsson 1983 s. 40f.

³⁷ Gadd 1983 s. 159f.

smideshantverk på Skaraborgs landsbygd³⁸, i tabellverket 1855 registreras 82 smeder för länet. I 1860 års landshövdingeberättelser har skett en avsevärd uppräckning och man registrerar hela 203 stycken, varav alla utom en kallas gärningsmän.³⁹ I förhållande till totalbefolkningen skulle kommerskollegiets och tabellverkets siffror innebära en smedtäthet på ca 0,4 ‰, landshövdingeberättelsernas en täthet på 1,0 ‰. Detta kan jämföras med de östtyska och polska siffrorna för smedtäthet ca 1805 som ligger vid 2,5 à 3 ‰ och de västtyska på 4,4 ‰.⁴⁰

Fördelningen mellan järnbrukens och de enskilda smideshantverkarnas produktion är visserligen inte fullständigt utredd. Brist på smideshantverkare skulle i och för sig kunna bero på att produktionen av redskap, verktyg och husgeråd vid bruken var tillräckligt stor för att täcka lantbefolkningens behov. Som regel brukar man dock inte räkna med någon större tillverkning av plogar vid bruken förrän vid mitten av 1800-talet.⁴¹

Om det nu förefaller som om det statistiska källmaterialet lämnar oss i sticket, finns det skäl att pröva en annan typ av beskrivningar, nämligen de etnologiska traditionsuppteckningarna. Jag har gått igenom ett begränsat antal för Västsverige.⁴² Ordet bysmed används flitigt och i en av beskrivningarna sägs uttryckligen att det fanns en sådan i varje by.⁴³ Dessa bysmeder kunde ibland vara fullgoda yrkesmän, men de kunde också vara "halvgoda" smeder. Tydligt var det vanligt att bysmeden arbetade i en smedja som ägdes av bönderna gemensamt. Bysmeden ägde alltså inte själv sina produktionsmedel. Ville man ha mer avancerat smidesarbete utfört, kunde man vända sig till en "mästersmed" eller en "storsmed". Denne hade sin kundkrets i hela socknen, men också utanför denna. Även på herrgårdarna fanns skickliga smeder.

I Skaraborgs län fanns ca 255 socknar. Medeltalet byar per socken kan ha rört sig kring två.⁴⁴ Låt oss anta att det fanns en smed i varje by. Detta skulle göra 510 smeder i länet, vilket skulle motsvara en smedtäthet i nivå med den i

³⁸ I kommerskollegiums statistik 1850 registreras för Skaraborg 76 smeder under rubriken gärningsmän och två smeder under rubriken hantverkare. Komerskollegium. Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser: Handlande och hantverkare.

³⁹ Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller. SCB. BiSOS 1860. Serie H: KB:s femårsberättelser.

⁴⁰ Tabellbilaga xi:h.

⁴¹ Se kap. I.5.

⁴² ULMA 1689:1(Korsberga, Vartofta hd., Skaraborgs län), ULMA 2289:1 (Kleva, Vilske hd, Skaraborgs län), ULMA 2264:8 (Eggvena, Kullings hd, Älvsborgs län), ULMA 2206:7 (S. Ny, Näs hd, Värmlands län.)

⁴³ ULMA 2289:1.

⁴⁴ Siffran två byar per socken baserar sig på ett medeltal framräknat ur sockenbeskrivningar från 1780-talet som senare tryckts. Följande 10 skaraborgspastorat med sammanlagt 26 socknar har gått igenom: Rackeby (Beskrivningar 1972), Götene och Österplana (Beskrivningar 1973), Varnhem (Beskrivningar 1974), Blidsberg, Odensåker, Otterstad och Ransberg (Beskrivningar 1976), Husaby och Kinne-Kleva (Beskrivningar 1978). Antalet byar per socken i dessa pastorat är 2,1.

statistiken för östra Tyskland 1805. Ändå har vi med detta inte tagit hänsyn till herrgårdssmederna. Den bild vi får av traditionsuppteckningarna är visserligen lös i konturena, men helhetsintrycket är rimligare än statistikens.

VI.3. Torpare och bönder som närhantverkare

Vi har tidigare i detta kapitel sett exempel på torpare och grannar på hemmanen som fungerade som skräddare, smeder och skomakare. Det tycks vara ganska vanligt att man vid genomgångar av äldre kyrkoboksmaterial och kameralt material, vid t.ex. släktforskning eller familjerekonstruktioner, stöter på fenomenet att vissa personer, som normalt står med titlar som bonde, torpare eller dylikt, dyker upp som hantverkare i vissa källor. Christer Winberg anspelar t.ex. på detta fenomen, då han påpekar att torpare och hantverkare är svåra att skilja från varandra i källorna för Dala pastorat 1780—1850.⁴⁵

Men det var alltså inte bara torpare och andra obesuttna som kunde vara aktiva som hantverkare, utan också bönder. I sina minnen från 1820-talets östsmåländska landsbygd berättar t.ex. byskomakaren Jonas Stolt om "två unga och raska bönder ... som gjorde nymodiga skrinkor väl och försvarligt, och hunno icke med så många som efterfrågades ..."⁴⁶

Bönder kunde även figurera som kringvandrande lönehantverkare. I domboken för Kåkindis härad (östra Skaraborgs län) 1754 nämns i ett mål en ung man, Petter Nilsson, som stod som brukare till ett hemmansbruk "men med lårjosse idkar skräddarehantverk i landet". Petters biträde, en löjtnant, hävdade att

här i orten ingen sockenskräddare är, varför [Petter N.] på anmodan av dem som honom tillträngt bisprungit. Och emedan han således icke kan sägas inträngt sig i hantverket annan till förfång, havandes socknens invånare redan hos K.B. begärt att få honom för socknen till skräddare antagen, så hoppas ock herr löjtnanten ett slikt lovligt näringsätt icke heller förbudit vara då gårdsbruket därigenom icke lider.

Petter friades, då hans "betjäning med sömmande [ej blir] olagligt så länge han någon antagen skräddare icke förfördelat".⁴⁷

⁴⁵ Winberg 1975 s. 158. För exempel på en bonde vars änka kallas "smedieänka", se S. Carlsson 1989 s. 18. För en torpare m.m. som i bouppteckningen kallas smed, se även L. Karlsson 1988 s. 8. En rad exempel på personer som omväxlande kallas vid hantverkar- och "jordbrukar"-titlar ges i Nodermann 1990 s. 187f.

⁴⁶ Byskomakaren Jonas Stolts minnen, s. 54. Stolt skrev sina anteckningar på 1870-talet (a.a. s. 8), och de rör fr.a. 1820-talet.

⁴⁷ Dombok Kåkind HT 1754 § 70. Jag har uppmärksamats på detta mål av Lars Herlitz. Petter hade enligt domboken "efter faderen till bruket antagits"; som hemvist anges Asketorp. Fadern anklagas i samma mål för att ha "låtit sig undan mantal hållas". På hemmanet Asketorp i Forsby socken, Kåkindis härad (som tycks vara det enda hemmanet med detta namn i fögderiet) står en "dräng Petter" som brukare till 1/4 mantal. Han står skriven tillsammans med moder och en bror. Ml Skaraborgs län 1754 p. 759.

Sämskskinn, gjort av får eller getskinn, var ett vanligt material till kläder "i brist på tyg", som Jonas Stolt skrev i sina minnen av 1820-talets Kalmar län. "[S]ämskmakare funnos överallt, ehuru de icke drevo yrket som huvudnäring utan som binäring på vissa tider".⁴⁸ Från Västergötland sägs att

sämskmakare fanns det gott om, i regel en om inte flera i varje socken. Denne yrkesman arbetade för det mesta ensam i sin lilla verkstad, men titulerades dock för mästare även han.⁴⁹

Förmodligen var det inte heller här fråga om ett heltidsyrke. De sämskmakare som nämns i dessa beskrivningar saknas nästan helt i de kamerala källorna. Ofta tycks skinnberedningen ha gått under namnet "husbehovstillverkning", fast den uppenbarligen huvudsakligen sköttes av deltidsspecialister. Då sämskmakareämbetet i Jönköping omkring 1740 hade sökt få igenom ett förbud mot att allmogen på landet beredde "får och bockeskinn för sig och andra till husbehov"⁵⁰, påminde bondeståndet om att de indelta soldaterna gick klädda i skinnkläder beredda av allmogen,

vilka kläder alltid varit gott och mycket varaktige och följaktel[igen] för Eders K. M:t och cronans tienst ganska nyttige och nödige.⁵¹

Bondeståndet ansåg för övrigt att städernas hantverkare i denna handaslöjd "på intet sätt överträffa allmogen på landet".

Jag uppfattar de obesuttnas hantverksproduktion (oftast i källorna kallad slöjd) för avsalu som ett tämligen välkänt fenomen, och har därför inte ansträngt mig för att finna många belägg i form av citat o.d. Vad jag har velat påminna om är, att även bönder, åtminstone i äldre tid, kunde figurera som "slöjdare" eller hantverkare och att — vilket kanske är mindre omskrivet — bönders och torparens "slöjd" kunde rikta sig till den näraliggande marknaden. Hantverksproduktion för avsalu, bedriven av personer som inte kallades hantverkare, hade alltså inte betydelse bara i områden där den idkades för avsättning till andra regioner. Den var också av vikt som en form av "närhantverk".

VI.4. Självhushållning med hantverksprodukter

Självhushållningen med hantverksprodukter har berörts både i inledningskapitlet och tidigare i detta kapitel. Eftersom även detta är välkända fenomen, kan vi fatta oss kort.

⁴⁸ Byskomakaren Jonas Stolts minnen, s. 50. De beskrivna förhållandena rör närmast 1820-talet.

⁴⁹ Linnarsson 1948—50 I s. 322.

⁵⁰ Detta referat är bondeståndets eget; det är mindre troligt att sämskmakarämbetet var angelägna om att få in ordet "husbehov" i sammanhanget.

⁵¹ Bondeståndets riksdagsprotokoll IV s. 440.

Åtminstone vad gäller enklare träprodukter och textilier var hushållets egenproduktion snarast regel ännu i början av 1800-talet. "[B]onden skulle vara sin egen slöjdare, fastän redskapen därtill voro mycket sämre än nu", skrev Jonas Stolt.⁵² Husbehovsslöjden bedrevs framför allt om vintern. Från Västergötland sägs:

Så länge man arbetade med tröskning och andra utarbeten, var slöjden kvällsarbete, men inträffade en köldperiod, tog man slöjden till dagarbete. Då tillverkades redskap och verktyg, som man hade bruk för eller kunde behöva framdeles.⁵³

Även enklare smide kunde bedrivas som självhushållningsarbete, ty, säger Stolt, "en god del hade sin egen smedja, eller också tre eller fyra i bolag". Men det fanns också i Stolts hemtrakter smeder som "levde av yrket", t.ex. en som gjorde "de bästa låsar".⁵⁴ Vad gäller smide till husbehov (i den mån det verkligen var fråga om husbehov och inte maskerad arbetsdelning på deltid) förefaller det dock ha funnits regionala skillnader. Något som liknar den höga frekvens av smidesredskap som dokumenterats i bouppteckningar från några socknar i Södermanland på 1800-talet, finner man enligt min erfarenhet endast undantagsvis i Skaraborg.⁵⁵

Vid drängarnas slöjdskicklighet fästes stor betydelse. "En dräng som inte kunde slöjda, var alltid underhållig i värde."⁵⁶ Vi har redan tidigare i detta kapitel sett vad "en dugelig dräng" ansågs böra kunna på 1700-talets skaraborgska slättbygd (beskrivning från Sunnersberg citerad i avsnitt VI.1.3). Även enligt 1734 års legohjonsstadga kunde bristande slöjdfärdighet medföra avdrag på drängens lön:

Är tjänstehjon vårdslöst och försummeligt att förfärdiga sitt slögde, som honom efter varje ords beskaffenhet åligger, köpe husbonden sådant annorstädes, och korte det av lego-hjonets lön.⁵⁷

Vari slöjdstren skulle bestå, var alltså uppenbarligen sedvanebestämt, "efter varje ords beskaffenhet". Den stora vikt som tillmättes drängens slöjdfärdighet kom sig rimligen därav att den var en förutsättning för att man skulle kunna dra nytta av hans arbetskraft under jordbrukets lågsäsonger.

I utpräglade slättbygder tycks självhushållningen ha varit på upphållningen vid mitten av 1800-talet. I Uppsala län säger t.ex. landshövdingen 1855 att

[v]interslöjder äro på slättbygden nästan okända ...; i skogs- och bruksorterne däremot, förfärdiga allmogen vanligen själv sina redskap av trä och järn.⁵⁸

⁵² Byskomakaren Jonas Stolts minnen, s. 51.

⁵³ Linnarsson 1948—50 I s. 181, se även a.a. s. 166.

⁵⁴ Byskomakaren Jonas Stolts minnen, s. 51.

⁵⁵ Betr. Södermanland se Köll 1983 s. 90.

⁵⁶ Byskomakaren Jonas Stolts minnen, s. 51.

⁵⁷ Förnyad legohjonsstadga 21/8 1739, art. VII § 5 i: Modée, Utdrag, II s. 1595.

⁵⁸ KB:s femårsbertättelser 1855. Uppsala län, s. 22.

Att självhushållningen med textilier då sedan länge gradvis hade börjat upphöra är välkänt.⁵⁹

VI.5. Soldaterna som lanthantverkare

Soldaterna var en grupp som hade tillåtelse att bedriva hantverk vid sidan av skråväsendet. Rättigheten har för garnisonssoldaternas del setts som ett sätt för kronan att "kompensera manskapet för dess låga och [under 1700-talet] successivt minskande reallöner"⁶⁰. Tillåtelsen att bedriva hantverk gällde dock, som den nyss citerade författaren påpekar, inte bara städernas soldater, utan också rotesoldaterna på landsbygden.⁶¹ En påminnelse om soldaternas betydelse som lanthantverkare får vi från Flistads pastorat i Vadsbo härad, Skaraborgs län, på 1780 talet där det sägs att förutom av sockenhantverkare,

bliver församlingen betjänad av ryttare och soldater, som lärt och utföra dessa professioner.⁶²

Ett exempel på en soldat som ägnade sig åt hantverk ges i en nyligen bearbetad soldatdagbok från 1830-talet. Enligt denna försörjde sig soldaten Johan Pamp från Nederluleå socken i Norrbotten huvudsakligen med skomakeri och olika typer av skinn- och läderhantverk. "Han var helt enkelt byns skomakare, även om kundkretsen var vidare än så." Han band också fisknät. Åt militära övningar ägnade sig denne soldat ca en månad per år. Det egna jordbruket tog några få dagsverken, men han var en flitigt anlita arbetskarl hos bönderna under jordbrukets högsäsonger.⁶³

Soldaterna, exklusive familjer, utgjorde i början av 1800-talet ungefär 12 0/00 av den svenska lantbefolkningen.⁶⁴ Antalet i tabellverket registrerade lanthantverkare låg år 1800 vid ca 7 0/00 och efter nedgången fram till 1805 vid 3 à 4 0/00. Soldaternas antal var alltså betydligt större än de registrerade lanthantverkarnas. Hur stor del av landsbygdssoldaterna som verkligen ägnade sig åt hantverk är visserligen okänt, men *delvis* kan soldathantverket uppenbarligen förklara den relativa bristen på lanthantverkare i den svenska statistiken. Att det dock huvudsakligen var andra kategorier som stod för det oregistrerade

⁵⁹ Se betr. riket som helhet Schön 1979 s. 46. Att hushållen på Skaraborgs slättbygder vid mitten av 1800-talet köper stora delar av sitt textilbehov understryks av kronofogdarna. Se t.ex. Kronfogden i Läckö fögderi: ämbetsberättelse 1856—60. GLA.

⁶⁰ T. Magnusson 1987 s. 113f.

⁶¹ T. Magnusson 1987 s. 38. N. Herlitz 1924b s. 13. Se även res. städernas besvär 1719 § 19 (Stiernman, Alla riksdagars, I s. 2281), samt Kgl brev 17 nov 1804.

⁶² Beskrivning av Flistads pastorat 1784. Flistads kyrkoarkiv, P 1. GLA. Denna beskrivning är dock den enda av de drygt 80 beskrivningarna från Skara stift 1783—88 som nämner soldaterna i hantverkssammanhang.

⁶³ Boman 1987 s. 37.

⁶⁴ Soldaterna på landsbygden var 25 500 och lantbefolkningen 2,2 miljoner. Minnesskrift s. 100, 117.

lanthantverket, antyds bl.a. av de västsvenska landshövdingarnas berättelser under första hälften av 1800-talet (ovan, kap. IV.5).

VI.6. Sammanfattning och diskussion

Mycken hantverksproduktion skedde uppenbarligen inom självhushållet: bonden och drängen slöjdade, bondhustrun och pigan spann och vävde. Å andra sidan fanns också på landsbygden många människor som producerade hantverksprodukter för avsalu (eller som idkade lönehantverk) för den nära marknaden. De uppvisade tydligen olika grader av relativt beroende av sina hantverksyrken, alltifrån deltidsspecialister, som hade en betydande del av sina inkomster från jordbruket, till sådana som helt levde av hantverket. De sistnämnda förefaller, enligt de här citerade, huvudsakligen västsvenska beskrivningarna, inte ha inskränkt sig till dem som var sockenhantverkare eller betalade bevilning för hantverket. Detta intryck stämmer väl överens med det intryck av ofullständighet som lämnas av hantverkarstatistiken.

I slutet av kapitel III diskuterades säsongbundenheten i åkerbruksarbetet och hur denna kan ha präglat förutsättningarna för arbetsdelning. Om jordbruksarbetet drevs huvudsakligen som familj jordbruk med tjänstefolk anställda på årsbasis, kan vi vänta oss att hushållets arbetskraft utnyttjades för diverse självhushållssysslor under jordbrukets lågsäsonger, vilket bör ha lett till en viss obenägenhet att anlita specialiserade hantverkare. I början av 1700-talet bedrevs jordbruket, inte minst i de två västgötalänen, huvudsakligen under dessa förhållanden. Antalet obesuttna hushåll var litet.⁶⁵ Möjligen är det arvet från detta tämligen renodlade familj jordbrukarsamhälle, där betoningen på åkerbruk gav upphov till starka säsongfluktuationer i jordbrukssysselsättningen, som avspeglas i den fortfarande mot slutet av 1700-talet ofullständiga yrkesspecialisering som antyds i beskrivningar från Skaraborgs slättbygder.

Antalet obesuttna ökade starkt i Västsverige efter 1700-talets mitt. En stark drivkraft i denna utveckling var efterfrågan på lönearbetskraft i jordbruket, men behovet av inkomster under jordbrukets lågsäsonger var givetvis stort hos de obesuttna. I kapitel III påpekades att tillväxten av en sådan här grupp av "daglönare"⁶⁶ inom jordbruket kan ha bäddat för att hantverk för den nära marknaden togs upp som deltidssyssla. Även denna hypotes kan hämta stöd hos beskrivningarna från Skaraborgs slättbygder. Med detta är dock inte sagt att "deltidsspecialiseringen" skulle vara hela sanningen om hantverksproduk-

⁶⁵ Se t.ex., betr. situationen 1750 i vissa skaraborgspastorat, Gadd 1983 tabeller s. 85—86.

⁶⁶ Ordet daglönare används här som samlingsnamn för personer som till stor del försörjde sig på lönearbete utan att vara helårsanställda. I själva verket utfördes nyodling, dikesgrävning och liknande investeringsarbeten inte sällan som betingsarbeten.

tionen hos dem som i mantalslängder och andra källor kallades torpare eller bar annan "jordbrukar"-titel.

Ytterligare en punkt som togs upp i kapitel III, var frågan huruvida saluslöjd av den typ som bedrevs i svenska skogsbygder stimulerade även lokal arbetsdelning, så att t.ex. förutsättningarna för yrkesmässigt skrädderi eller skomakeri skulle ha varit särskilt goda i saluslöjdsområdena. Där bör det ju som regel ha lönat sig bättre för gemene man att använda sin tid till att utnyttja den för regionen särskilda yrkesskickligheten, än att använda tiden till t.ex. skomakeri för det egna hushållet. Sockenbeskrivningarna från 1780-talet ger ett visst stöd för tanken att närhantverket var gynnat i saluslöjdsområdena. I skogsbygdssocken, varifrån man sålde smidesprodukter och där böndernas slöjdfärdighet berömdes, ansågs sockenskräddare och sockenskomakare nödvändiga. Det är snarast i de mer renodlade åkerbruksbygderna som en överlevande, om än mer eller mindre partiell, självhushållning med sömnad och skomakeri antyds. Sällan eller aldrig framhävs dock de senare verksamheterna som exempel på berömvärd "handaslöghet" av de beskrivande prästerna. De gav ju inte upphov till varor som såldes till andra regioner.

Kapitel VII

Några frågor inför det fortsatta arbetet

I första delen av detta kapitel skall jag göra en kort och preliminär sammanfattning av resultaten från kapitlen IV—VI och ställa några frågor inför fortsättningen. I andra delen skall jag ta upp forskning kring svenska regioner.

VII.1. Kunde torpare m.fl. ha hantverk som huvudsyssla?

De lantlantverkare som registrerades i den svenska statistiken var, som framgått av de föregående kapitlen, mycket få räknade per capita av lantbefolkningen. Detta gäller särskilt från och med 1800-talets början, i samband med att den svenska hantverkarstatistiken i princip blir en statistik över skattebetalande hantverkare.

Fåtaligheten understryks vid internationella jämförelser, som också fäster uppmärksamheten på den i Sverige säregna och ensidiga yrkesfördelningen hos de i statistiken bokförda hantverkarna: dominansen av skomakare och skraddare är stark. Detta är inte den yrkesfördelning man skulle vänta sig i ett land med det svagt utvecklade lantlantverk som antyds av siffrornas allmänna nivå. Om den svenska lantlantverkarstatistiken kännetecknas av underskattningar, är alltså möjligen företrädarna för de två mest typiska ambulerande lönehantverksyrkena minst underskattade.

Åldersfördelningen på de i bevillningslängderna registrerade hantverkarna stärker indirekt intrycket av ofullständighet hos statistiken, liksom att de beskrivande källorna nämner en rad lantlantverk som inte finns i statistiken. Landshövdingeberättelserna och de beskrivande källorna ger anvisning om var vi kan finna de felande hantverkarna: bland folk som var skattskrivna som torpare eller andra obesuttna, bland drängar och soldater, men ibland också bland bönder.

Vi återkommer nu till problemet med yrkesspecialisering, som togs upp i kapitel I. Om en rad torpare, backstugusittare, drängar m.fl. var verksamma som hantverkare, i vilken grad var de då beroende av hantverket för sin försörjning? Hade de hantverket bara som bisyssla bredvid jordbruket, eller var många av dem huvudsakligen hantverkare fast de bar "jordbrukar"-titlar? Ett av flera tänkbara sätt att söka efter svaret på denna fråga är, att i lagar och författningar undersöka vilka regler som styrde skattskrivningen av hantverkare på landsbygden. En sådan genomgång kan också hjälpa oss att pressa ut mesta möjliga information ur det statistiska källmaterialet.

Hantverkarstatistiken förefaller visserligen vara ett "dåligt" källmaterial ur den synpunkten att den tydligen inte ger en rättvisande bild av lanthantverkets omfattning. Ändå är det knappast på sin plats att döma ut detta rikstäckande material som oanvändbart. Statistiken ger ju alls inget godtyckligt eller slumpmässigt intryck, utan uppvisar regionala regelbundenheter. Den regionala fördelning av de bokförda hantverkarna som med tiden växer fram, stämmer, som vi strax skall se, på ett märkligt sätt överens med regionala uppdelningar som av tidigare forskning gjorts från andra utgångspunkter.

Den svenska lanthantverkarstatistiken kan tydligen inte direkt besvara frågan: "Hur många lanthantverkare fanns det?" Den regionala regelbundenheten i statistiken antyder dock att det finns andra frågor den besvarar, men vilka? Finner vi de rätt formulerade frågorna, kan förmodligen den svenska lanthantverkarstatistiken förmås att säga något väsentligt dels om hantverket, dels om framväxten av vissa regionala särdrag inom Sverige.

VII.2. Svenska huvudregioner

Nyss berördes de kraftiga regionala variationerna i antalet bokförda hantverkare. Det finns därför skäl att anknyta till en del av den forskning som hittills bedrivits beträffande Sveriges regionala indelning.¹

VII.2.1. Slätt- och skogsbygder

Ett traditionellt sätt att indela Sverige har varit i skogs-, slätt- och mellanbygder. Men vad som kan te sig som en naturgeografisk indelning var lika mycket en kulturgeografisk, eftersom den på samma gång innebar en uppdelning i områden av olika ekonomisk typ.² Vad som, inom Sveriges nuvarande gränser, redan under medeltiden tycks ha varit rätt renodlade slättbygder i ekonomiskt hänseende, var stora delar av länen runt Mälaren och av Östergötland och Skåne (jfr kap. VIII, karta VIII:1). De var på denna tid bygder av central betydelse i var sin riksbildning, Sverige och Danmark.³

Däremot tycks Skaraborgs slättbygder på medeltiden ha haft mindre *ekonomisk* karaktär av slättbygd — sin platthet till trots — då de av allt att döma hade större inslag av kreatursskötsel. Området karakteriserades av stor nyod-

¹ Jag begränsar mig huvudsakligen till den forskning som bedrivits med utgångspunkt (eller som kan anknytas till) G. Sundbärgs demografiska huvudområden (Sundbärg 1910). Jag förbigår därmed etnologernas indelningar av landet i kulturprovinser (se t.ex. Erixon 1945) som jag i det sammanhanget funnit mindre relevant.

² Campbell 1928 s. 15f.

³ Forssell 1884 s. 26f, 55, 184, 195f. Arrhenius 1947. Söderberg 1984. Lindkvist & Ågren 1985 s. 26.

ling fram till 1700- och 1800-talen, då det kommit att bli ytterligare en region med renodlad slättbygdsekonomi.⁴

VII.2.2. Sundbärgs "demografiska huvudområden"

En annan grund för regional indelning har inneburit att man i första hand tagit sikte på statistiskt verifierbara variationer hos olika variabler. Befolkningsstatistikern Gustav Sundbärg fann vid sekelskiftet beträffande 1800-talet demografiska skillnader mellan tre huvudområden: Östsverige, Västsverige och Nordsverige.

Östsverige avvek från övriga Sverige genom att ha låg folkökningstakt trots tidiga giftermål och hög äktenskapsfrekvens. Den äktenskapliga fruktsamheten var nämligen låg och dödligheten hög. Väst- och Nordsverige hade visserligen lägre äktenskapsfrekvens (lägst i Västsverige), men hög äktenskaplig fruktsamhet och låg dödlighet. Föjden blev i båda fallen stark naturlig folkökning.

Som framgår av kartan VII:1 bör i detta sammanhang anspelningarna på väderstreck inte tas alltför bokstavligt, då Västsverige inkluderar hela Småland och Blekinge, och Östsverige södra Norrlands kustlän och Jämtland.

Även för stora delar av Skåne (Malmöhus och sydöstra Kristianstad län) fann Sundbärg låg fruktsamhet. Detta påminde om Östsverige, men Sundbärg ansåg att dragen var för sent utvecklade för att behöva beaktas. Landskapet fördes därför av Sundbärg till Västsverige.⁵ Sundbärg antog nämligen att de skillnader han iakttog var mycket gamla, men detta har av senare forskning ställts under tvivel. De demografiska skillnaderna har möjligen utvecklats fullt ut först omkring år 1800.⁶

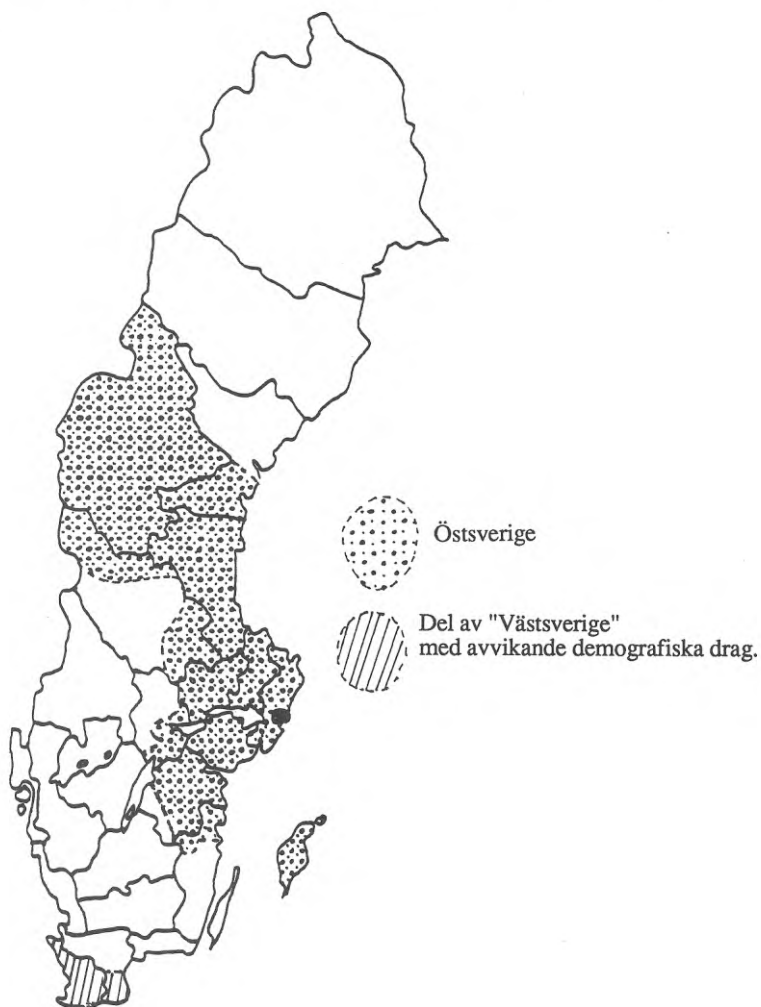
Sundbärgs tredelning av Sverige låter sig väl inte omedelbart hänföras till uppdelningen i områden dominerade av skogs- respektive slättbygdsekonomi, som berördes ovan. Visserligen tycks Östsverige söder om norrlandsgränsen utgöras av områden där slättbygdsekonomi dominerar, men saken kompliceras av de i Sundbärgs Östsverige också ingående norrländska områdena, där begreppet slättbygd knappast ligger nära till hands. Det västsvenska huvudområdet inkluderar bygder av alla slag: slättbygder i Skåne och Skaraborg, sydsvenska höglandets skogsbygder, men även mellanbygder.

⁴ Jfr. L. Herlitz 1974 s. 31—33.

⁵ Sundbärg 1910 s. 4 ff.

⁶ Winberg 1988 s. 49.

Karta VII:1. De tre demografiska huvudområdena "Östsverige", "Västsverige" och "Nordsverige" enligt Sundbärg 1910.

Att de demografiska huvudområdena alltså inkluderade regioner av olika naturgeografisk och ekonomisk typ, hade förmodligen en underförstådd poäng för Sundbärg och hans vapendragare Isidor Flodström, eftersom dessa på ett tidstypiskt sätt ville hänföra regionuppdelningens orsaker till stam- och ras-skillnader. Denna förklaring hade förmodligen även för samtiden tätt sig mindre övertygande om t.ex. Skånes likheter med Östsvrige angivits klarare.⁷

På senare tid har Sundbärgs uppdelning — om än inte hans förklaringar — fått förnyad aktualitet, genom ett ökat intresse både för demografisk forskning och för regionala skillnader inom Sverige.⁸

VII.2.3. *Sammanfallandet av olika variabler*

I själva verket har man efter Sundbärg kunnat påvisa en rad variabler av skilda slag som — åtminstone för Syd- och Mellansverige — följer i stort sett samma regionala mönster som Sundbärgs demografiska skillnader: Det rör sig om så olikartade faktorer som delningsgrund vid 1700-talets storskifte, självmordsfrekvens och utomäktenskapliga födslar under 1800-talet, benägenhet att rösta borgerligt respektive socialdemokratiskt i början av 1900-talet och nattvardsfrekvens så sent som vid mitten av 1900-talet.⁹ Öst- västliga skillnader har dessutom påvisats beträffande urbaniseringsgrad. Andelen stadsbefolkning var omkring år 1800 betydligt större i Öst- än i Västsverige.¹⁰

De regionala skiljaktigheterna har nyligen sammanfattats av Christer Winberg. Han lämnar Sverige norr om den naturgeografiska och kulturella "norrlandsgränsen" ute ur sin egen diskussion, då han menar att de norrländska regiongränserna var sena, och att exempel visar att de kunde vara underkastade snabba och slumpartade förändringar. Sverige norr och söder om norrlandsgränsen bör därför, enligt Winberg, behandlas var för sig. Han ser vidare södra och mellersta Skåne som en särskild region. I övrigt följer Winbergs indelning i stora drag Sundbärgs, med det tillägget att norra Skåne och Blekinge liksom nordöstra Småland får bilda ett övergångsområde.¹¹

Med denna indelning av Syd- och Mellansverige, framstår de två medeltida slättbygdsområdena Skåne och Östsvrige som egna regioner. Den väst-

⁷ Jfr här Sundbärg 1910 s. 8—9 där han låter rasteorin i sista hand bli avgörande för Skånes placering. Han påpekar "att södra Skåne ... visar låga fruktsamhetstal och således möjligen utgör en region för sig ... (men) den låga fruktsamheten på skåneslätten förefaller i regeln vara en ganska ny företeelse och (har) alltså kanske icke ... något med rasegendomligheten att göra...". Se även U. Herlitz 1988 s. 75.

⁸ Winberg 1975 s. 18f, Winberg 1988. U. Herlitz 1988 s. 84f.

⁹ Winberg 1988 s. 40f och där angiven litteratur. En utförlig genomgång av de öst-västliga skillnaderna finns även i Johan Söderbergs "Arbetsdelning, våld och civilisering" (opubl. manus 1991).

¹⁰ L. Nilsson 1984 s. 61, 68. Se även nedan, kap XI.

¹¹ Winberg 1988

svenska regionen utgörs av skogs- och mellanbygder samt områden som fullt ut utvecklade sin karaktär av spannmålsproducerande slättbygdsekonomi först efter medeltiden.

Mycket tyder också på att gränsen mellan Öst- och Västsverige fanns redan under medeltiden, även om Östergötland då intog en mellanställning.¹² Enligt Urban Herlitz intog Östergötland i demografiskt hänseende fortfarande en mellanställning omkring år 1800.¹³

VII.2.4. Skillnader i agrarstruktur

Ett modernare sätt att nalkas de här problemen än att bygga på föregivna "rasegendomligheter" är att söka efter socioekonomiska skillnader mellan länen. Framför allt har man hänvisat till skillnader i agrar struktur,

där Östsverige under 1800-talet kännetecknades av en aristokratisk struktur, med relativt få bönder, många torpare och i synnerhet många statare, som arbetade på storgods, medan Västsverige var mer "demokratiskt", med relativt många bönder, få torpare och mycket få statare.¹⁴

Visserligen är det tveksamt om frälsejordens andel var större i Öst- än i Västsverige på 1500-talet, men från detta århundrade förstärktes adelns kontroll och disposition av den östsvenska frälsejorden. Under 1600-talet kom de västsvenska frälsebönderna att få betala sina räntor i pengar, medan man i Östsverige fortsatte att kräva räntorna i spannmål till långt in på 1700-talet. På så sätt, menar Winberg, försköts tyngdpunkten i det adliga godsinnehavet till Östsverige, även om de formella jordnaturerna var oförändrade. I de västsvenska områdena kom frälsejorden under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal att säljas till bönderna, vilket förstärkte den bondedominans som påpekats som typisk bland annat för ett län som Skaraborg. I Östsverige skärptes däremot under samma tid den adliga dominansen ytterligare, då jord som dittills brukats av bönder inkorporerades i godsens huvudgårdsjordar, och frälsebönder med dagsverksplikt ersattes med naturaavlönade lantarbetare, statare.¹⁵

Försäljningen av kronojord till skattejord under 1700-talet visade ett liknande regionalt mönster. Medan medeltalet för ståndspersonernas andel av skatteköpen låg strax under 25% för riket som helhet, låg andelen vid 40—60% för de tre länen närmast Stockholm. Den var hög även för övriga östsvenska län. Uppenbarligen har Stockholms etablerande som huvudstad i början av 1600-talet betytt mycket för adelns och andra ståndspersoners intresse av att stärka sin kontroll över den östsvenska jorden.¹⁶

¹² Winberg 1988 s. 55.

¹³ U. Herlitz 1988 s. 78f.

¹⁴ Winberg 1988 s. 46.

¹⁵ Winberg 1988 s. 49f.

¹⁶ Utterström 1957 I s.17.

De sociala klyftorna var djupa även på den skånska landsbygden. Men till skillnad från Östsvrige ökade böndernas antal i detta landskap under 1800-talets första hälft, särskilt i slättilänet Malmöhus. Statarklassen växte och var större än i Sverige som helhet, dock långtifrån så stor som i östra Mellansverige.¹⁷

Att söka orsaker till de demografiska skillnaderna mellan Öst- och Västsvrige i den agrara strukturen är logiskt framför allt om vi ser det dåtida Sverige som ett "agrarland". Om vi, som i inledningskapitlet, ifrågasätter agrarlandet Sverige, bör detta leda till att vi åtminstone försöksvis ifrågasätter även de agrara förhållandenas dominans som förklaringsfaktor. Finns det utanför agrarsektorn förklaringsfaktorer, som gör att de likheter Sundbärg fann mellan nedre Norrland och centrala Östsvrige framstår som mer än tillfälliga?

VII.2.5. *Öst-västliga skillnader i ekonomisk expansion och tillbakagång*

Från 1500-talet fram till 1700-talets början hade östra Sverige en gynnsam utveckling gentemot resten av landet.¹⁸ Perioden ifråga var också, som vi nyss såg, en period då adeln stärkte sitt grepp över denna del av landet. Över huvud taget utgör 1500- och 1600-talen en period då adeln flyttar fram sina positioner, både i Sverige och i Europa i allmänhet.¹⁹

Under perioden mellan ca 1750 och 1850 faller märlärlänen ekonomiskt tillbaka gentemot landets övriga delar. Den större tillväxten i Väst- och Nordsvrige har bland annat tillskrivits de större tillgångarna på odlingsbar jord.²⁰ Ytterligare en faktor bör möjligen beaktas, nämligen bondejordbrukets allmänt starkare ställning på 1700- och 1800-talen, vilket för övrigt var ett generellt västeuropeiskt fenomen.²¹ Att det är bondedominerade delar av Sverige som expanderar under denna period, är på sätt och vis följdriktigt.

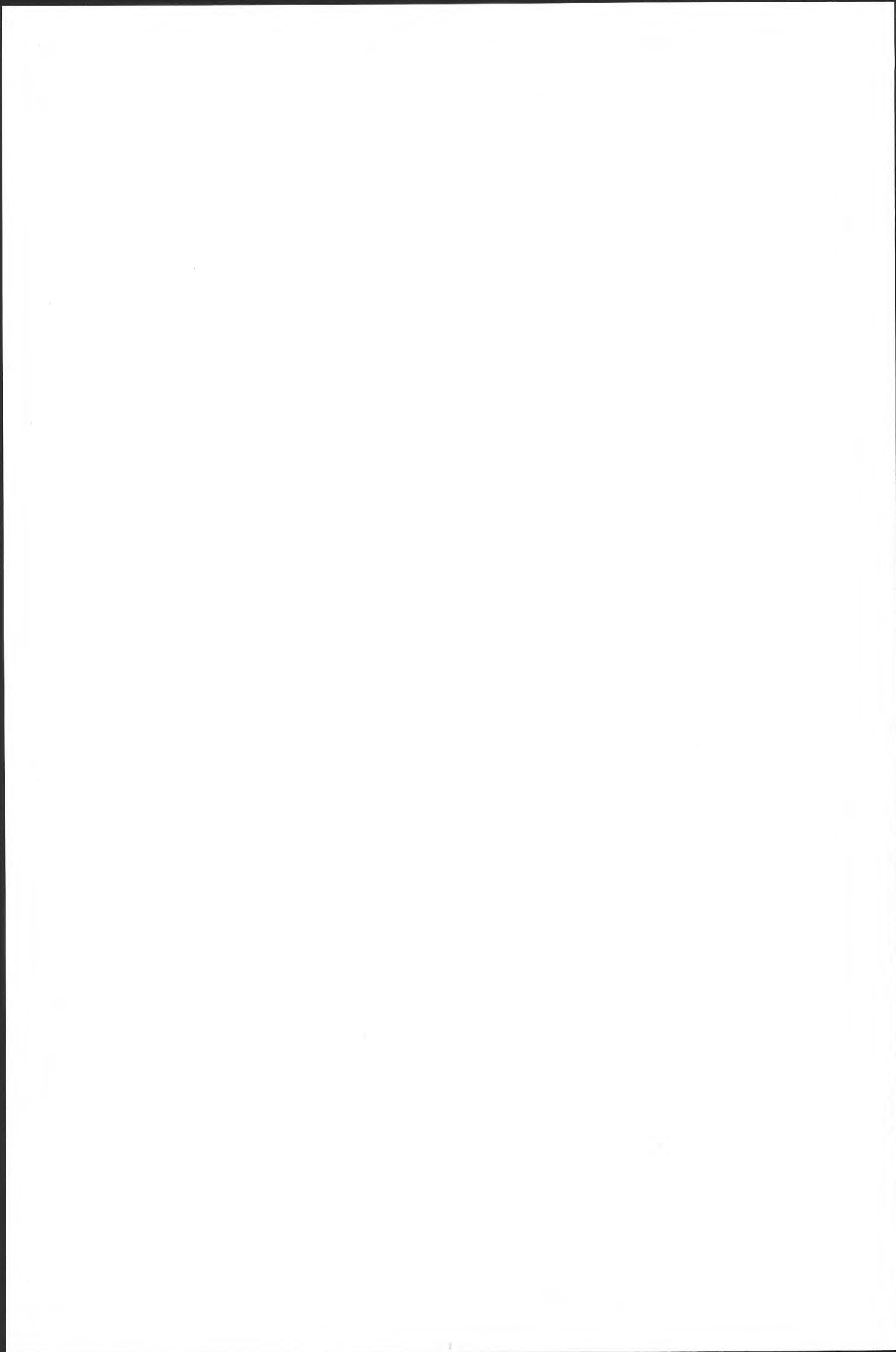
¹⁷ Utterström 1957, I, s. 22f.

¹⁸ J. Söderberg 1984 s. 2—8, 15.

¹⁹ Lindberg 1947, s. 8—9. De Vries 1976 s. 51, 55, 56, 58.

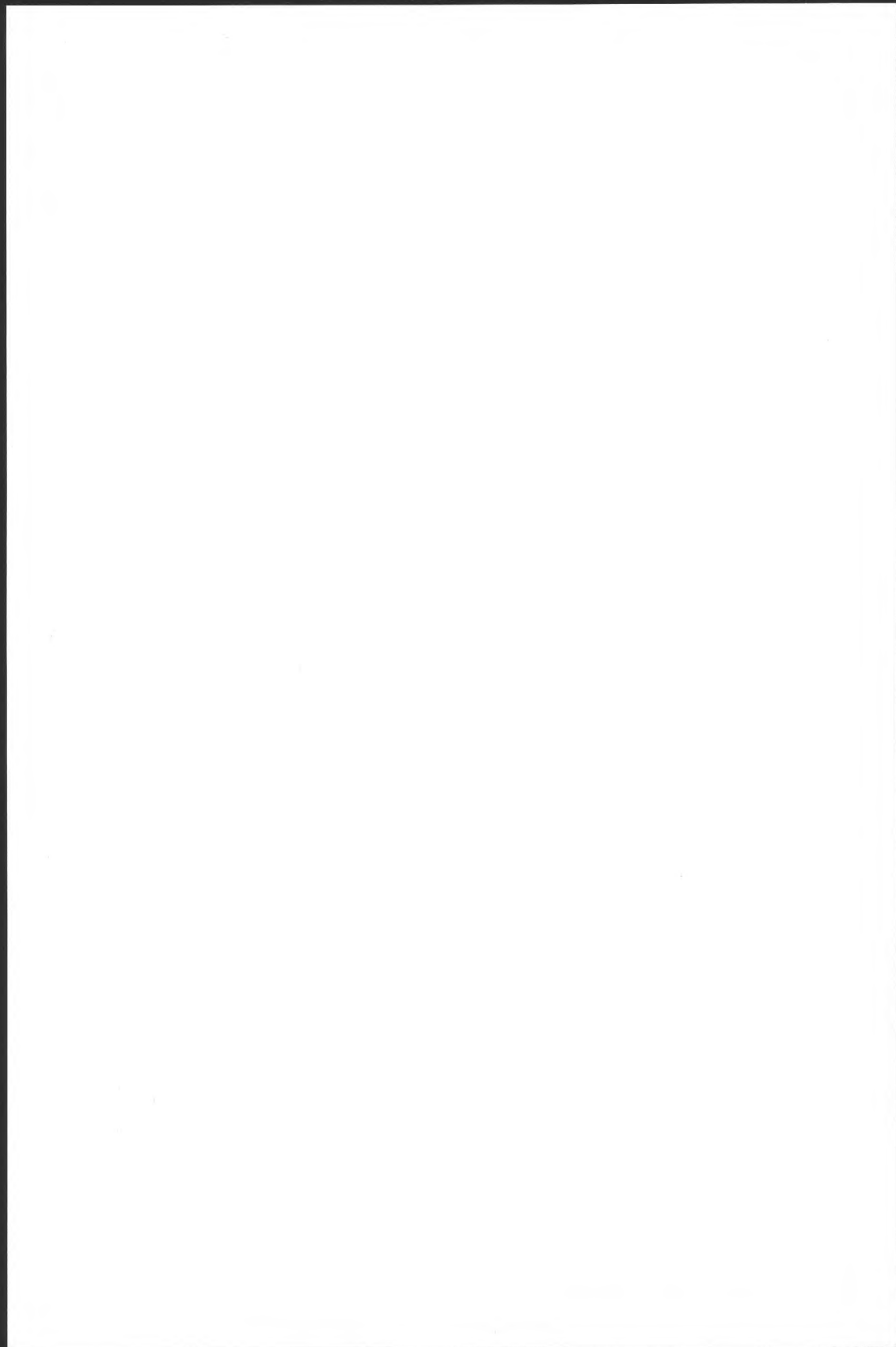
²⁰ J. Söderberg 1984 s. 8—10, 15.

²¹ Betr. den internationella utvecklingen, se t.ex De Vries 1976 s. 61f.

Tredje avdelningen

LAGAR, SKRÅN OCH STADSINFLYTANDE

KAPITEL VIII

Det svenska hantverket under senmedeltiden

VIII.1. Ett glesbefolkat utkantsland

Det medeltida Sverige ter sig som ett glesbefolkat utkantsland. Landet var uppodlat i liten utsträckning. Städerna var små och fåtaliga. Landet framstår också som ett bondedominerat samhälle. Ca 50% av jorden ägdes av skattebönder, medan huvuddelen av den återstående jorden brukades av bönder som var landbor under det världsliga frälset, kyrkan eller kronan. De svenska bönderna framstår i ett internationellt perspektiv som fria och starka.¹ Adeln utgjorde efter internationella mått en liten andel av befolkningen och var ekonomiskt svag.² Den ägde i slutet av medeltiden ca 20% av all jord, men lite av denna brukades som domänjord, d.v.s. direkt under huvudgården i dess regi.³ Det fanns jordlösa människor, men om storleken på denna grupp är föga känt. Tecken finns på att även denna grupp var förhållandevis obetydlig.⁴

Givetvis fanns stora regionala skillnader. Inom 1500-talets svensk-finska rike hade Södermanland, Östergötland, Västergötland och Småland i medeltal 35% skattejord, Värmland och Dalsland omkring 65%, medan Bergslagen, Dalarna, Norrland och Finland hade 90—100%.⁵ Vissa östsvenska län, liksom stora delar av det då danska Skåne, var betydligt mer uppodlade än övriga delar av Sverige. I de mindre åkertäta delarna var boskapsskötseln relativt betydande.⁶

Liksom övriga Europa, drabbades de nordiska länderna av befolkningsminskning under senmedeltiden, med övergivna gårdar och fallande jordräntor som följd. En bottenpunkt tycks nås under 1400-talets första hälft. Dock tycks de rikaste jordbruksdistrikten — inom nuvarande Sveriges gränser de öst-

¹ Heckscher 1968 (1941) s. 77. Winberg 1990 s. 49.

² Anderson 1975a s. 180.

³ Lindkvist & Ågren 1985 s. 38. Jfr betr. 1600-talets förhållanden i Sverige och Finland Jutikkala 1982 s. 249, Herlitz 1982 s. 270—71.

⁴ Bolin 1966 s. 654.

⁵ Forssell 1869, tabell C (bilagor, s. 25f.).

⁶ J. Söderberg 1984 s. 2. Bolin 1966 s. 633—64, 637. Herlitz 1982 s. 264. Jfr karta VIII:1.

svenska och skånska slättbygderna — ha varit förhållandevis mindre drabbade av att gårdar lades öde.⁷

På kontinenten och i England medförde motsvarande utveckling att de jordlösa kunde få jord att bruka och att bönder med lite jord fick mer. Att så skett även i Skandinavien har framställts som en rimlig hypotes.⁸ Någon ovedersäglich bekräftelse har inte gått att få, men de stora svårigheter adel och krona hade att under senmedeltiden besätta ödegårdar med brukare, antyder att antalet jordlösa var obetydligt.

VIII.2 Städer och stadshantverk

De svenska städerna var små, fåtaliga och ekonomiskt svaga. Omkring 1420 fanns i det dåvarande Sverige, exklusive Finland, ca 35 städer och ytterligare ca 20 i de landskap som då tillhörde Danmark och Norge. Sveriges nordligaste stad var Gävle.⁹ I slutet av 1400-talet beräknas städerna ha haft omkring 2% och i slutet av 1500-talet omkring 5% av Sveriges folkmängd.¹⁰ Liksom ännu flera århundraden senare, inte bara i Sverige utan även i andra länder, levde städernas borgerskap till stor del av jordbruk.¹¹

Redan på medeltiden var de fåtaliga städerna ojämt fördelade över den yta som omfattas av det nutida Sverige. Läget i början av 1400-talet framgår av karta VIII.1. Många städer låg längs kusterna eller vid de stora mellansvenska insjöarna. En betydande grupp låg runt, eller i trakten av, Mälaren och Hjälmaren. En annan grupp av städer låg i ett band från sydöstra Södermanland längs Östergötlands slättbygd ut mot Vättern. Mellan Vättern och Vänern låg en grupp städer i Skaraborgs län. Dessa inlandsstäder var starkt knutna till områden med stor åkerareal. Ytterligare en rad städer låg längs gränsen till det sydsvenska höglandet, i norra Småland och södra Västergötland, från Västervik till Bogesund (Ulricehamn). I de dåvarande danska landskapen, Blekinge, Skåne och Halland, utgjorde städerna, som var förhållandevis många, särskilt goda exempel på kustbundenheten.

Påfallande stadsfattiga områden var däremot större delen av Småland, nuvarande Älvsborgs län inklusive Dalsland, västra Svealand (d.v.s. Värmland och större delen av Dalarna), samt Norrland.

⁷ Slicher van Bath 1966 (1963), s. 162f. Sandnes 1981 s. 84f, 105f. Gissel 1981 s. 159f. Österberg 1981 s. 222.

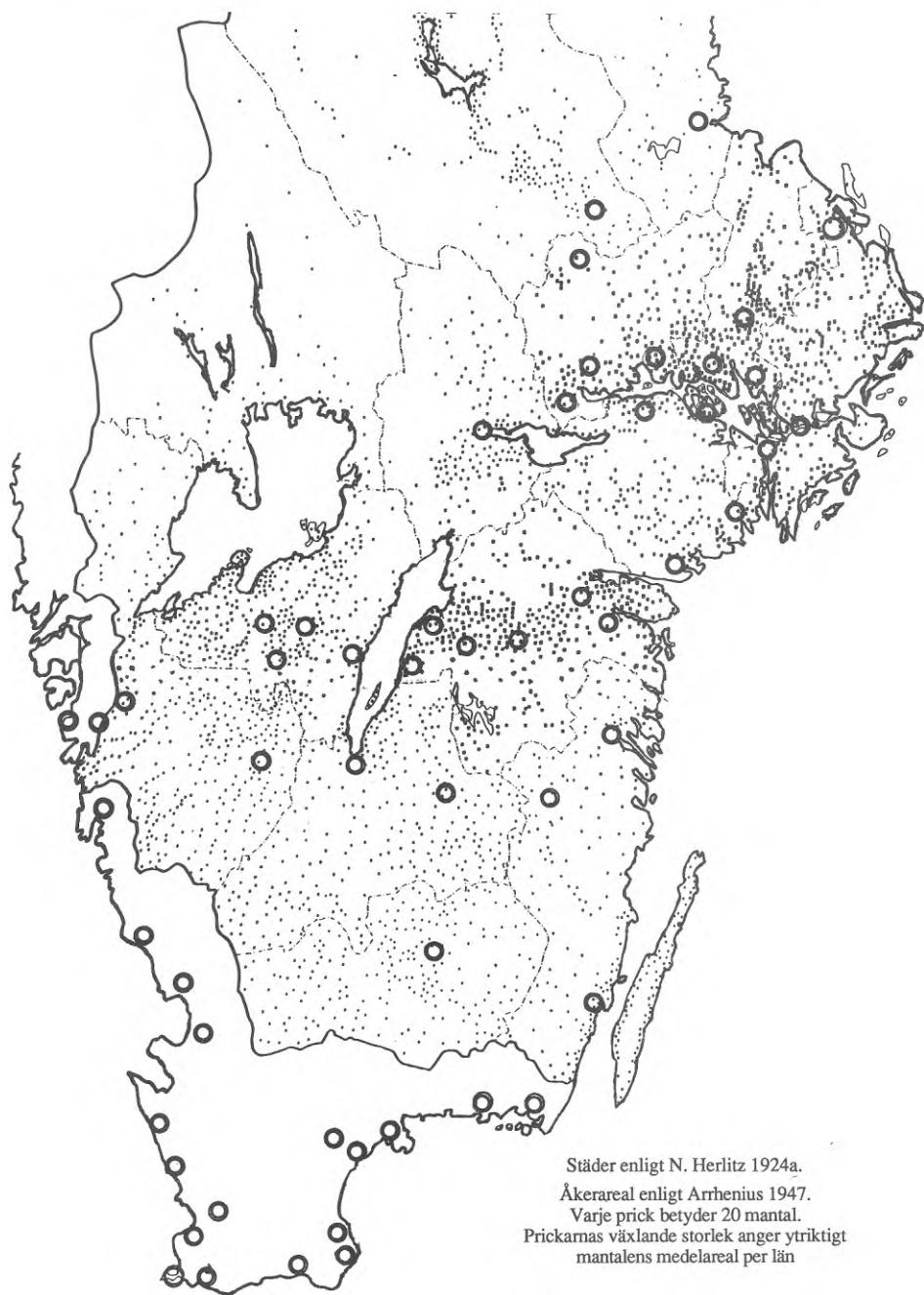
⁸ Österberg 1981 s.225f.

⁹ N. Herlitz 1924a s. 6.

¹⁰ Lindkvist & Ågren 1985 s. 50. Heckscher 1923 s. 320.

¹¹ F. Lindberg 1947 s. 7.

Karta VIII:1. Sveriges städer ca 1420 samt södra Sveriges åkerareal ca 1560.

Hantverket i de medeltida svenska städerna var förhållandevis odiversifierat. Detta gäller också om vi jämför den största staden, Stockholm, med kontinentala storstäder.¹² I landsortsstäderna förefaller det som om skomakare, skräddare, smeder och företrädare för garverihantverken hörde till de vanligaste hantverkarna.¹³ Dessa yrken skulle bevara sin framskjutna ställning genom århundradena.

Organisationen i skrän skedde i Sverige sent, ur allmänuropeisk synvinkel. I varje fall härrör de bevarade svenska skråordningarna från ett sent datum. De äldsta är så gott som genomgående från 1400-talet och rör Stockholm.¹⁴ Uppenbarligen vann formellt organiserade skrän under medeltiden så gott som inte alls isteg i landsortsstäderna.¹⁵

I syfte att stärka städernas ställning sökte de senmedeltida lagstiftarna att stävja stadsnäringarnas bedrivande på landsbygden. Det var särskilt lanthandeln man försökte hindra, medan man var mer eftergiven mot lanthantverket. I 1442 års landslag skyddades de kringvandrande hantverkarna mot överdriven beskattning och de gavs uttrycklig rätt att köpa erforderliga råvaror.¹⁶ Försöken under svensk medeltid att begränsa lanthantverkarnas verksamhet till förmån för städerna tycks ha varit sporadiska och av liten betydelse.¹⁷

VIII.3. Landsbygden och lanthantverket under medeltiden

Folke Lindberg har betonat att det under senmedeltiden fanns ett livligt florerande lanthantverk i Sverige. Det är dock, säger Lindberg, omöjligt att med någon exakthet uttala sig om lanthantverkarnas antal. Hantverkarna delade ofta sin tid mellan jordbruk och hantverk. Myndigheterna hade själva inget intresse av att skilja ut lanthantverkarna från den övriga befolkningen eftersom någon särbeskattning inte förekom.¹⁸ Emellertid visar Lindberg att det på 1500-talet fanns hantverkare som inte hade något jordbruk vid sidan av hantverket och som särbeskattades vid åtminstone ett tillfälle. Bland annat ett källcitat visar att sådana hantverkare fanns också under medeltiden.¹⁹

Att jag här gör en förnyad genomgång av lagtexterna motiveras av att nypublicerad internationell forskning indirekt ställer det medeltida svenska hantverket i ny dager. Dessutom kommer jag i följande kapitel att göra en täm-

¹² F. Lindberg 1947 s. 36, 39.

¹³ F. Lindberg 1947 s. 35, 45. Se även tabell, *a.a.* s. 40.

¹⁴ F. Lindberg 1947 s. 62-66.

¹⁵ Jfr F. Lindberg 1947 s. 99.

¹⁶ Se citat nedan, avsnitt VIII.3.1.2.

¹⁷ H. Lindström 1923 s. 2-3.

¹⁸ F. Lindberg 1947 s. 17-18.

¹⁹ F. Lindberg 1947 s. 18-19, 22.

ligen utförlig genomgång av författningstexterna på 1600- och 1700-talen. De medeltida lagarna blir då en utgångspunkt.

VIII.3.1. *Lagarnas vittnesbörd*

För en presentation av lagmaterialet i allmänhet hänvisas till Janken Myrdals avhandling.²⁰ Lagtexter kunde lånas från andra lagar och vi skall nedan se exempel på likalydande texter i olika landskapslagar. En källkritisk diskussion har förts på senare år, där Elsa Sjöholm har funnit exempel på lån från utländska, i första hand lombardiska, lagtexter. Om detta skulle vara allmänt förekommande i lagtexterna, skulle deras användning för att rekonstruera äldre svenska förhållanden naturligtvis kunna leda till allvarliga felslut. Den utländska påverkan som Sjöholm diskuterar, rör emellertid inte i första hand sådan lagstiftning som gäller själva det ekonomiska livet.²¹ Janken Myrdal har visat att t.ex. förekomsten av årder och plog i de skandinaviska regionalt giltiga lagtexterna rättade sig efter lokala förhållanden.²²

1. De skrivna lagarna i det medeltida samhället

Vilken roll spelade skriven lag i det medeltida samhället? Frågan ställs inte bara för att medeltidslagar skall användas i detta kapitel, utan också för att många av de aspekter som lagts på medeltida lagstiftning kan vara relevanta också beträffande lagstiftningen under de århundraden som följde efter medeltiden.

Två författare som behandlat lagarnas roll i det medeltida samhället är A.J. Gurevic och Susan Reynolds. Båda understryker att de medeltida lagarna till större delen inte var nedtecknade, utan huvudsakligen bestod av sedvana, som båda författarna betraktar som en form av lag ("customary law"). Då skrivna lagar gradvis kom i bruk under hög- och senmedeltiden, begränsades deras betydelse av att de flesta människor inte kunde läsa. Sedvanan var dessutom med nödvändighet lokal och omöjlig att skriva ned i generaliserad form, vilket gjorde den svår att anpassa till skriven lag.²³

Lag förutsattes vara gammal. Det var åldern som gav den legitimitet och den kunde i princip inte ändras. I praktiken kom dock nya företeelser att kräva nya regler. Dessa presenterades då gärna som om lagstiftaren "funnit" lagen, eller tolkat någon gammal regel. En förutsättning för att nyheterna skulle accepteras

²⁰ Myrdal 1985 s. 19—23.

²¹ Sjöholm 1988. Sjöholm förnekar inte att de lagar som stiftades faktiskt följdes. Tvärtom tillmäter hon uppenbarligen lagarna avsevärd betydelse som samhällsorganiserande instrument. Jfr Lindkvist 1989 s. 418. Sjöholm vänder sig framför allt emot att lagarna används för att rekonstruera förhållanden som skulle ha rätt *före* lagarnas nedtecknande. Sjöholm 1988 s. 50.

²² Myrdal 1985 s. 21—22.

²³ Gurevic 1985 s. 159f, 169, 183f. Reynolds 1984 s. 13f.

var att de stämde med det allmänna rättsmedvetandet. Om kungens vilja gick emot redan existerande författningar och sedvana, dömde t.ex. de engelska medeltida domstolarna som regel enligt de senare. De medeltida lagarna kunde i princip inte upphävas, bara utökas. På samma gång saknade sedvanan (den icke nedtecknade lagen) den fasthet som kännetecknar modern skriven lagstiftning. Både skriven lag och sedvanelag kom därför att präglas av motsägelsefullhet. De skrivna lagarna var fragmentariska och osystematiska och lämnade stora delar av det medeltida livet oberörda.²⁴

2. Lanthantverket i de svenska lagarna

Lanthantverkare utan eget jordbruk nämns i lagarna från tre av de åtta svenska landskap varifrån medeltida lagar har bevarats, nämligen Uppland, Västmanland och Dalarna.²⁵ Liksom de flesta andra landskapslagar är dessa tre nedtecknade omkring år 1300.²⁶

De nämnda lagarna förutsätter t.o.m. att flera hantverkare utan eget jordbruk kunde bo i samma socken. Hantverkarna nämns i en flock i kyrkobalken, som reglerar tiondet. I första hand stadgas där om tiondet av jordbruksprodukter, men i en paragraf regleras även hur mycket en person skall betala, som inte bedriver eget jordbruk:

Nu bor gärningsman* i socknen, som ingenting sår, han skall vid påsken giva prästen en halv öre, om han är ensam. Äro de två tillsammans, give han en hel öre, och ej mera, även om de äro flera tillsammans.²⁷

Summan som hantverkaren skulle ge, är lika stor som den som skulle ges av en legodrång eller en "husman" utan gröda eller boskap.²⁸

Det är av stort intresse att lagarna faktiskt klart säger att det redan under högmedeltiden fanns hantverkare som inte idkade jordbruk, och alltså enbart levde på hantverket. Otviveltaktigt fanns, liksom flera århundraden senare, dessutom hantverkare som jämsides idkade jordbruk i egenskap av bönder eller torpare. I det givna sammanhanget hade dock lagen ingen anledning att

²⁴ Gurevic 1985 s. 165—184, Reynolds 1984 s. 12—15, 51—57.

²⁵ F. Lindberg 1947 s.19 Den medeltida termen för hantverkare var "gärningsman" (*gærningis man, gærninga man*). Ordet finns enligt Schlyter, Ordbok endast i Upplands- och Västmannalagarna.

²⁶ Jfr Myrdal 1985, s. 20.

²⁷ Svenska landskapslagar I "Upplandslagen" s. 18. Svenska landskapslagar II "Västmannalagen", s. 8. Se även Schlyter, Corpus Iuris, del III s. 32 samt del V s. 89. Upplandslagen och Västmannalagen använder samma formulering, den senare är starkt påverkad av den förra (jfr Svenska landskapslagar II s. xxxv). I en äldre Västmannalag nämns gärningsman i ett liknande sammanhang, se Schlyter, Corpus Iuris V s. 4.

*Citatet bygger på Holmbäck & Wesséns översättning i Svenska landskapslagar I s. 18, men deras "en hantverksman" har bytts ut mot *gärningsman*, som svarar mot originaltextens ordalydelse enligt Schlyter, Corpus iuris III s. 32 och V s. 89.

²⁸ Svenska landskapslagar I, "Upplandslagen", s. 18.

nämna sådana personer, eftersom de kunde betala tionde som andra jordbrukare.

Upplands-, Västmanna- och Södermannalagen fastställde också straffet för den som dräper en smed i eller vid smedjan.²⁹

Kristoffers landslag stadfästes i början av 1440-talet, men tillämpades bara en kort tid efter sin tillkomst. Den fick åter ökad betydelse under senare delen av 1500-talet.³⁰ I landslagen föreskrevs bland annat att ingen skatt eller gärningsöre skulle få utkrävas av skraddare, skinnare, skomakare eller andra gärningsmän, för att de gick mellan byarna och arbetade åt dem som hade behov därav. Dessa hantverkare skulle göra skatt eller avrad som den övriga bofasta befolkningen:³¹

Väl mågo och gärningsmän som å lande boa köpa det till dera gärning höre; och sälja det framdelis i dera gärning åt saklöso vem de vilja. Ej bör och fogatom eller androm kräva eller taga någon skatt eller gärningsöre av skraddarom, skomakarom, skinnarom eller androm tolkom gärningsmannom for det de fara byamellom och göra åt dem som vider tarva. Dock skulu de skatt eller avrad göra där de bo; och lika och rätt i allom sakom som andre män.³²

I källor från 1500-talet nämns både bönder och torpare som hantverkare,³³ och enligt landslagen skulle alltså en bonde eller torpare beskattas som sådan, även om han bedrev vandringshantverk. Vad som kan vara värt att beakta är att Kristoffers landslag kom till under senmedeltidens "jordbruksdepression". Som nämndes är det troligt att antalet helt jordlösa minskade under denna period. Möjligen är det detta förhållande som avspeglas i att lagen tydligt förutsätter att hantverkaren har en hemvist, där han kan beskattas.

Redan i den s.k. växjöstadgan från 1414 nämndes dessutom att en husman (d.v.s. jordlös person³⁴), som bodde inne hos en bonde, skulle göra hälften mot denne i skatt och därmed vara fri från gärningsöre. Det senare var en beteckning som brukade användas på skatter lagda på hantverkare:³⁵

...husmän som med bondanom inne äro, eller kvinnor, skola göra hälftina så myckit som bonden i skattenom eller avrade och bonden göre sitt fullt lika väl; och därmed vare fri från gärningsöre.³⁶

²⁹ F. Lindberg 1947 s. 19.

³⁰ Myrdal 1985 s. 21.

³¹ Jfr F. Lindberg 1947 s. 17—18.

³² Citerad ur Swerikes landz-lagh (1608) 1621, uppslag 43. För medeltida språkdräkt och stavning, se Kristoffers landslag, Köpmålabalken VII i: Schlyter, Corpus Iuris, XII s. 225.

³³ F. Lindberg 1947 s. 22.

³⁴ Husman var "en man som har lejt sig hus och icke har någon gröda eller boskap". KLN 7:145.

³⁵ F. Lindberg 1947 s. 22.

³⁶ "Växjöstadgan år 1414" § 7. Citerad ur Biärköa Rätten... 1687, bilagan "Några gamla stadgar", s. 40. Stavningen har här normaliserats.

Stadgan upprepas i något utförligare form i kalmarrecesserna 1474 och 1483, där man nämner samma tre yrken som i Kristoffers landslag:

... husmän som inne med bondanom boende äre, skole göra halvan skatt med bondanom; det skall så understås, att de skola göra hälftina så mycket som bonden gör eller landbon; vad de äre, skomakara, skinnara, skräddara eller andre män; och bonden skall dock göra sin fulla skatt och landbon sitt fulla avrade; och därmed vare fri för gärningsöre.³⁷

Av både landslagen och dessa stadgar framgår indirekt att det fanns en skatt, kallad gärningsöre, som togs ut av specialiserade lanthantverkare, utom de som samtidigt var bönder eller som bodde inneboende hos sådana.³⁸ Av allt att döma togs skatten dock inte ut regelbundet. Ännu på 1570-talet och i början av 1600-talet framstod de obesuttna hantverkarna som en grupp som normalt gick fria från skatt.³⁹ Ytterligare en slutsats som kan dras av växjöstadgans och kalmarrecessernas formuleringar, är att många husmän var verksamma som hantverkare.

De obesuttna hantverkarna, de som skulle betala gärningsören, kunde alltså vara bofasta jordlösa (husmän), men det fanns rimligen också, liksom på 1500-talet och senare, hantverkare som saknade hemvist, som "ingenstädes boendes äro".⁴⁰ Det är dock inte bara dessa som kan betecknas som vandringshantverkare. Även de hantverkare som hade hemvist kunde, som framgått, under större eller mindre del av året "fara bya mellom", dvs. ägna sig åt vandringshantverk.

*

Det medeltida källmaterialet kan knappast sägas vara rikligt. Jag vill ändå dra slutsatsen, att det under senmedeltiden fanns en grupp av renodlade lanthantverkare som i egenskap av jordlösa beskattades, mer eller mindre sporadiskt, med gärningsören. Det fanns också hantverkare som brukade hemman eller var inneboende hos bönder. Dessa beskattades som den övriga bofasta lantbefolkningen.

Om vi följer traditionen att låta 1500-talets förhållanden belysa även senmedeltiden, stärker detta slutsatsen. Samma tudelning av hantverkargruppen kommer nämligen att visa sig även i det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets källor.

³⁷ "Calmare Recess åhr 1474" § 14, samt "Calmare recess åhr 1483" § 30. Citerad ur Biärköa Rätten, bilagan "Några gamla stadgar", s. 58. Se även a.a. s. 60. Stavningen har här normaliserats.

³⁸ Jfr F. Lindberg 1947 s. 22.

³⁹ F. Lindberg 1947 s. 23, samt nedan, kap IX.3.2.

⁴⁰ Jfr F. Lindberg 1947 s. 25 samt ovan, kap. V.5.1.1.

VIII.3.2. Yrken i det medeltida svenska lanthantverket

Intressanta är de yrken som nämns i landslagen och i Kalmar recess: skräddare, skomakare och skinnare (det sistnämnda yrket omfattade förmodligen olika former av skinnberedning, inklusive garvning⁴¹). Att dessa yrken fanns som lanthantverk är viktigt, med tanke på att Schultz och Duby framför allt finner smeder och mjölnare på kontinenten.

Visserligen vet vi inte hur många de svenska lanthantverkarna var, men de var i varje fall tillräckligt många för att föranleda särskild lagstiftning. Som vi skall se, bekräftar källor från femtonhundratalet intrycket av ett livligt lanthantverk. De visar bland annat att en rad yrken — kopparslagare, guldsmeder, olika former av vapentillverkning m.m.— idkades på landsbygden. Sverige framstår alltså, i fråga om tidigt specialiserat och mångsidigt lanthantverk, som ett avancerat område.

Det är anmärkningsvärt att smeder inte uttryckligen nämns i den medeltida lagstiftningen. Fanns det skräddare, skomakare och skinnare borde det — enligt det västeuropeiska mönstret — också ha funnits smeder. Existensen av sådana finner också belägg såväl i arkeologiska fynd⁴² som i landskapslagarna. Järnanvändningen i det medeltida svenska jordbruket förefaller inte ha legat efter den kontinentala.⁴³

Som kommer att framgå, tas inte heller smeder upp lika ofta som de nyss nämnda yrkena i författningstexter från 1500- och 1600-talen, trots att grovsmeder räknats in bland de "omistliga" yrkena på landsbygden i debatten vid 1604 års riksdag.⁴⁴

Förklaringen till att smeder inte nämns, kan ligga i att smederna liksom mjölnarna som regel var verksamma vid en fast anläggning (smedjan med sina bälgar och städ), medan skräddare, skomakare och skinnare med sin lättare utrustning kunde ambulera i högre utsträckning.⁴⁵ Det var de senare yrkena som var de typiska vandringshantverken. Tydligt har lagstiftarna i första hand varit intresserade av att reglera beskattningen av denna senare hantverkarkate-

⁴¹ Jfr Cedergren 1929 s. 71—72 samt Hildebrand 1946 s. 421—22.

⁴² Två viktiga lanthantverk, smedens och snickarens, möter vi i en verktygslåda från omkring år 1000, funnen i en gotländsk myr. Redskapen är, har det anmärkts, i flertalet fall "nästan identiskt lika de verktyg som ännu i senare tid nyttjats i de svenska bondehushållens smedjor och snickarbodar" (Stenberger 1971 (1964) s. 741—43. Cit. s. 743). Fyndet har "troligen tillhört en smed som inte specialiserat sig, utan arbetade både i järn, trä, koppar och även ädelmetall". Det har tolkats som tillhörigt en vandrande hantverkare (Lamm & Lundström 1989 s. 282).

⁴³ Myrdal 1985 s. 158.

⁴⁴ F. Lindberg 1947 s. 109.

⁴⁵ Jfr B. Hanssen 1977 s. 492

gori. Huvudregeln var ju, som vi sett, att all bofast befolkning beskattades som bönder. Smederna, som i sin yrkesverksamhet i högre grad var bundna till sina anläggningar och därmed var stationära, fanns det därför mindre anledning att särskilt nämna i lagstiftningen.

Vi kan dock inte utesluta, att de tre yrkena nämns också av en annan, ur ekonomisk synpunkt mer irrationell anledning. Ännu på senmedeltiden torde det ha varit vanligt att uttala alla tre orden skräddare, skinnare och skomakare med samma begynnelsejud (d.v.s. hörbart s+k), och i de medeltida lagtexterna finns en viss förkärlek för allitteration, som ibland kunde gå ut över den juridiska precisionen.⁴⁶

VIII.4. Slutsatser och en jämförelse med övriga Västeuropa

Folke Lindbergs uppfattning, att Sverige under senmedeltiden karakteriserades av ett blomstrande lanthantverk, finns ingen anledning att motsäga, men mer än Lindberg vill jag betona att det förutom lanthantverkare som samtidigt var jordbrukare, uppenbarligen fanns jordlösa personer som bedrev hantverk.

De hantverkare som hade hemman eller annan bostad beskattades i regel som den övriga lantbefolkningen. De som saknade hemvist, och sådana husmän som inte var inneboende hos bönder, betalade däremot gärningsören. Denna skatt togs dock tydligen inte ut regelbundet och tycks ha fallit ur bruk under senmedeltiden. Möjligen är detta en följd av folkminskningen, som ledde till en minskning av antalet jordlösa. Enligt Kristoffers landslag skulle lanthantverkare inte beskattas särskilt för att de idkade vandringshantverk. De skulle i stället skatta där de bodde, som den övriga bofasta befolkningen.

Det var endast i Tysklands mest utvecklade, västra delar som skomakare och skräddare hade börjat uppträda under senmedeltiden. Det tidigt utvecklade svenska lanthantverket strider mot föreställningen att Sverige under senmedeltiden och ännu under följande århundrade skulle ha varit "en synnerligen primitiv ekonomisk typ"⁴⁷, även om den svenska utvecklingen onekligen ter sig annorlunda än den kontinentala. Det förefaller som om bristen på städer i Sverige skulle ha kompensrats av ett ur allmänuropeisk synvinkel rikt utvecklat lanthantverk. I och med bristen på särbeskattning hade myndigheterna dock ingen anledning att skilja ut hantverkare från den övriga lantbefolkningen.

Intressant är att utvecklingen av lanthantverket har skett i ett land med en förmodligen rätt liten agrar underklass. Betydelsen av en underklass, både som

⁴⁶ Jfr Bergman 1984 (1968), s. 104, Wessén 1965:1, s. 65, 159, Lönnroth 1987 s. 55.

⁴⁷ Citatet återspeglar Heckschers syn på 1500-talets Sverige. Heckscher 1935 s. 32.

producent och konsument av hantverksprodukter, har ju annars blivit allmän-gods som förklaring till utveckling av lanthantverk.⁴⁸

Likaså förefaller överklassen ha varit förhållandevis liten. Detta behöver i och för sig inte falsifiera Büchers eller Hiltons teorier om efterfrågan från jordherreklassen som en initierande faktor i lanthantverkets utveckling, men jordherreklassens roll förefaller i det svenska exemplet bli nedtonad i förhållande till bondebefolkningen.

Även lagarnas ordalydelse ger intryck av att allmogen var huvudsaklig av-nämare till lanthantverkarna. Hantverkarna gick "bya mellan" och bodde ibland inhyses hos bönder. Gustav Vasa omtalar också skräddare, skomakare och skinnare som "menige mans tarvelige gärningsmän", och då man på 1570-talet lagstiftar om beskattning av vandringshantverkarna, sägs det uttryckligen att de "arbeta hos bönderna".⁴⁹

Det svenska medeltida exemplet förefaller understryka att lanthantverkets utveckling gynnades av en bondebefolkning, som i relativt hög grad förfogade över sin egen produktion. Den höga utvecklingsnivå hos lanthantverket som Schultz i slutet av medeltiden finner i tyska områden med begynnande "Grundherrschaft" var, att döma av lagstiftningen, ännu mer markerad i Sverige. Jordherrarnas dominans över landsbygden, som enligt Smith och Marx var viktig för att tvinga in hantverkarna till staden, var heller inte särskilt stark i Sverige.

⁴⁸ För denna karakteristik, se Schultz 1982 s. 87.

⁴⁹ Se nedan kap. IX.3.2.

KAPITEL IX

Samhälle och hantverk i Sverige på 1500- och 1600-talen

I början av detta kapitel skall jag ta upp några drag hos den svenska kronans beskattning av landsbygden före 1800-talets mitt. Frågan får betydelse även för en studie av lanthantverket, eftersom beskattningen gav upphov till viktiga källmaterial (de kamerala källserierna).

I ett följande avsnitt behandlas städerna på 1500- och 1600-talen och de hantverkare som fanns där. Genom de privilegier som gavs städerna, fick dessa makt över lanthantverket i sin närhet, något som förstärktes av de generella lagar om inflyttningstvång till städerna som vid olika tider drabbade lanthantverkarna.

Vi skall slutligen följa lagstiftningen kring den regelbundna statliga särbeskattning av lanthantverket, som blev följd av sockenhantverkarlagstiftningen. När vi följer lagstiftningen, tangerar vi ett klassiskt problem, som vi får skäl att återvända till i de följande kapitlen. Vad kan källor av normativ karaktär, som lagtexter, säga om det ekonomiska livets realiteter?

IX.1. Allmän bakgrund

De nordiska länderna tycks ha hört till de delar av Europa som hade den snabbaste folkökningen under 1500- och 1600-talen.¹ Bakom låg en kraftig utveckling av jordbruksproduktionen. Jord odlades under 1500-talet åter upp i stor skala.² Mot slutet av 1600-talet finns emellertid tecken på att utvecklingen stannat av och att lantbefolkningens levnadsstandard var relativt låg.³ Liksom fallet var med den medeltida krisen, är 1500-talets expansion och det sena 1600-talets kris något som Norden har gemensamt med det övriga Europa.⁴

¹ Kriedte 1983 (1980) s. 3.

² Jutikkala 1981 s. 115—142. Österberg 1981 s. 229.

³ Winberg 1985 s. 160, 228. H. Lindgren 1976 s. 220. E. Söderlund 1949 s. 28, 56—57. Jfr Gadd 1983 s. 42.

⁴ Betr. den europeiska krisen se t.ex. Hobsbawm 1970 (1965).

IX.1.1. Statsmakt och beskattning

Eftersom de källor som kommer att tas upp i detta och flera följande kapitel till stor del har direkt eller indirekt anknytning till beskattningen och dess former, gör jag här en inledande översikt av några allmänna drag i det svenska skatteväsendet från 1500-talet och framåt. Periodindelningen bryts något, eftersom jag delvis tar upp 1700- och 1800-talsförhållanden.

1. Naturhushållning eller ej?

Mot slutet av medeltiden hade en starkare centralmakt börjat växa fram i Sverige, delvis med ekonomiskt stöd av metallexporten från Mellansverige.⁵ En annan del av den svenska kronans ekonomiska bas var de ca 55% av jorden som var skatte- och kronojord. Den svenska staten förfogade därmed över betydligt större del av sitt lands totala jordränteinkomster, än vad som var vanligt i andra länder. Genom den ur statsekonomisk synvinkel förmodligen mest framgångsrika reformationen i Europa, kom den under 1500-talets första hälft att ytterligare tillskansa sig de dryga 20% av jorden som tidigare varit kyrkojord, samt två tredjedelar av de tionden som gått till kyrkan.⁶

Fram till 1500-talets början hade den statliga beskattningen som regel gått till så att hela härader beskattades solidariskt, medan bönderna själva fördelade skattebördan sinsemellan. Omkring 1540 förändrades formerna för beskattningen så att dessa sämJOR löstes upp och ersattes av individuell skattläggning av gårdarna.⁷ Under ungefär samma tidsskede kom den gamla länsförvaltningen att ersättas av fogdeförvaltning direkt underställd kronan.⁸ Jordeböcker upprättades, som från och med 1540- eller 1550-talen utgör i princip kontinuerliga källserier.⁹ Det som skedde uppfattades av Eli Heckscher som ett befästande av den medeltida naturaekonomin, men detta har motsagts av senare forskning. I praktiken såldes en stor del av naturauppbörden lokalt av fogdarna. Även om skatterna var formellt bestämda i naturaprodukter, fanns alltså en viss flexibilitet i den verkliga uppbörden.¹⁰

Från och med 1620-talet gjordes ett försök till finansprogram som mer direkt skulle ge staten penninginkomster. I så hög grad som möjligt skulle inkomsterna baseras på indirekta skatter i form av tullar, acciser och andra avgifter på näringslivet. Penningskatterna skulle ökas och ett tämligen kortvarigt

⁵ Jfr Lindkvist & Ågren 1985 s. 58.

⁶ Heckscher 1968 (1941) s. 94. Winberg 1990 s. 50. Anderson 1975b, s. 172.

⁷ Rydin 1881 s. 11—12, 46. Dovring 1951 s. 71—72, 95f, 162—175. Odén 1967 s. 6.

⁸ Odén 1967 s. 5.

⁹ Jutikkala 1981 s. 117.

¹⁰ Heckscher 1968 (1941) s. 75. Odén 1967 s. 5f.

försök gjordes t.o.m. med skatteförpaktning, d.v.s. uppbörden av skatterna arrenderades ut mot reda pengar.¹¹ Genom de s.k. gods- och ränteavsöndringarna övergick dessutom kontrollen av större delen av kronojorden och en god del av räntorna från skattejorden till adeln, delvis till följd av försäljning. Jord kunde även ges i pant för penninglån till kronan.¹²

Emellertid visade sig inkomsterna av tullar och acciser otillräckliga. Så småningom ledde detta till att kronan återtog större delen av de avsöndrade hemmanen och räntorna. I och med reduktionen 1680 förfogade kronan över räntorna från de 2/3 av jorden som blivit eller kvarhållits som skatte- respektive kronojord.¹³ I analogi med tolkningen av 1540-talets skattereformer kom Heckscher att se reduktionen och det åtföljande indelningsverket som en återgång till naturahushållning, vilket återigen har motsagts av senare forskare.¹⁴

Indelningsverket kan karakteriseras som en organisering av skatteuppbörden, där skatten (jordräntan) från bestämda jordeboksenheter (mantal, hemman) tilldelades innehavarna av statliga ämbeten eller officerstjänster.¹⁵ Skatten var till största delen bestämd i naturprodukter, men i själva verket fanns sedan gammalt möjlighet för skattebetalare och indelningshavare att sluta överenskommelse om dess erläggande i pengar. Det kunde ske enligt markegångstaxa, som innebar att de olika naturprodukternas värde årligen bestämdes enligt marknadspriserna i länet. Det kunde också ske som sämjeräntor mellan brukarna av enskilda hemman och räntetagaren, d.v.s. en fast summa pengar att betala i ond och god tid.¹⁶

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att på 1540- och 1680-talen skedde skatteomläggningar som till det yttre kan te sig som befestande av eller återgångar till naturahushållning, men vars reella innebörd uppenbarligen inte var så entydig. Men hur skall man då karakterisera dessa reformer?

2. En landsbygdsbaserad beskattning

Vid en jämförelse av den svenska kronans finansiella bas med dess västeuropeiska motsvarigheters, faller en viktig skillnad i ögonen. De kontinentala centralmakterna hade en betydande inkomstkälla i beskattningen av städerna. Trots ivriga försök under 1600-talet att få ett inhemskt stadsväsen att blomstra, fanns inte städer att tillgå som beskattningsobjekt i på långt när samma utsträckning för den svenska kronan.

¹¹ S.A. Nilsson 1964 s. 89. Odén 1967 s. 15. Clason 1895 s. 172—231.

¹² S.A. Nilsson 1964 s. 89. L. Magnusson 1985 s. 18f.

¹³ Beträffande reduktionen, jfr t.ex. Rydin 1881 s. 137f, L. Magnusson 1985. Betr. jordfördelning se t.ex. Heckscher 1968 (1941) s. 144 eller Winberg 1990 s. 51.

¹⁴ Heckscher 1936 s. 289—93, 366f, 706f. Odén 1967 s. 2—3. Ladewig Petersen 1975.

¹⁵ Jfr Gadd 1983 s. 41, not 22a och där angiven litteratur.

¹⁶ Herlitz 1974 s. 268.

Å andra sidan hade den svenska statsmakten — före och efter 1600-talets av reduktionen avbrutna finansiella äventyrligheter — betydligt mer av sitt lands bondejord att beskatta än sina utländska motsvarigheter. En sak som kvarstår efter debatten kring naturhushållningen torde väl vara att 1540-talets och 1680-talets skatteomläggningar innebar noggranna systematiseringar och — på längre eller kortare sikt — intensifieringar av beskattningen av landsbygden. Även om det kan diskuteras, om det var en naturbaserad "medeltidshushållning" som organiserades under Gustav Vasa, tycks det odiskutabelt att det var fråga om just en organisering. Likaså innebar indelningsverket otvivelaktigt en "planmässig och strängt genomförd ordning" oberoende av om den var baserad på naturhushållning.¹⁷

Det förefaller som om 1540- och 1680-talens beskattningsreformer innebar systematiseringar av beskattningen av en efter europeiska förhållanden starkt lantbaserad, d.v.s. i liten grad urbaniserad ekonomi. Den stora varaktighet reformerna fick (1680-talets reformer, med mantalet som viktig beskattningsnorm, innebar ju ett bekräftande och en utveckling av Gustav Vasas system) antyder att reformerna var väl anpassade till de svenska realiteterna. I detta sammanhang bör poängteras, att "lantbaserad" inte nödvändigtvis innebär agrar.

Vid internationella jämförelser framstår det svenska jordeboksmaterialet alltifrån 1540- och 1550-talen som ett högklassigt och inte minst genom sin kontinuitet tämligen ovanligt källmaterial. Detta kan tjäna som indicium på att den svenska centralmaktens noggranna reglering av beskattningen av landsbygden, som bland annat förutsatte en betydande lokal administration (på fögderi- och länsnivå), är något av ett europeiskt särfall.¹⁸ Ett annat indicium menar jag är Heckschers uppfattning, att följderna av indelningsverket blev att "naturhushållningen bevarade sin livskraft inom Sveriges finanser längre än i något annat land med eljest likartad utveckling".¹⁹ Även om detta alltså enligt senare forskning skulle vara en felsyn, beror denna felsyn tydligen på att statsmaktens beroende av landsbygden för sina inkomster var större än i andra västeuropeiska länder. Den noggranna regleringen av beskattningen av denna landsbygdsekonomi har gjort att ekonomin i källorna ofta sett sig mer naturbaserad än den verkliga var.

Om man beskattar städer — något som statsmakterna på den europeiska kontinenten kunde ägna sig åt med större framgång — är det naturligt att man framför allt tar upp skatten i pengar. I varje fall handelsmännen producerar ju

¹⁷ Jfr Heckschers kapitelrubrik "Medeltidshushållningens organisering (1520—1600)" och omdömen om reduktionen och indelningsverket, Heckscher 1968 s. 71, 182.

¹⁸ Jfr P. Anderson 1975b s. 179—80, som understryker den för Sverige unika kombinationen av fria bönder och obetydliga städer.

¹⁹ Heckscher 1968 s. 142.

inga varor, de förmedlar. Den rikedom deras verksamhet eventuellt alstrar, visar sig i form av pengar.

Beskattar man däremot en landsbygdsekonomi, kan det vara fördelaktigt att, såsom den svenska statsmakten gjorde, bestämma stora delar av räntan i produktform. I och för sig kan det vara ett nödtvång i en ekonomi som är ofullständigt monetariserad. Men detta är förmodligen inte hela sanningen bakom formerna för den svenska beskattningen, utan tydligen fanns också vissa fördelar i att räntan bestämdes i naturprodukter.²⁰ Bland annat gav ju naturaformen en långsiktig värdebeständighet åt räntan, till skillnad från de inflationskänsliga penningräntorna. I krigstid, åtminstone på 1500-talet, visade sig dessutom naturauppbörden kunna vara en fördel vid livsmedelsförsörjningen av trupperna.²¹

Skattens naturaform behövde, som vi nyss såg, inte nödvändigtvis innebära att man tvang bönderna att verkligen leverera just produkterna ifråga. Här kan vi iakttaga en regional skillnad. Det förefaller som om betalning av naturaskatter i pengar enligt markegång vid 1700-talets början var vanligare i Väst- än i Östsvrige, och en del indicier tyder också på att en liknande skillnad funnits under tidigare århundraden.²² Detta är viktigt, eftersom lösningen av naturaräntan i pengar innebar att det var räntetagaren tämligen likgiltigt hur räntegivaren producerade de pengar som skulle betalas. Man kunde sälja spannmål för att få pengar till en ränta som var bestämd i smör. Man kunde också utföra hantverksarbeten.

3. Bönder och torpare — alltid jordbrukare?

Då den svenska staten systematiserade beskattningen av en landsbygdsekonomi kom grundvalen alltifrån 1540-talet att bli jordeboksenheten (mantalet, hemmanet). Det var på denna skattenormerande enhet skatten formellt lades.²³ Så småningom kom visserligen personliga skatter och bevilningar med i bilden, men som regel differentierades även dessa med hänsyn till personens förhållande till den mantalssatta jorden.

Med viss hårdragning kan man säga att hela lantbefolkningen kom att definieras enligt sitt förhållande till jordeboksenheterna; huruvida de ägde och/eller brukade mantalssatt jord och under vilka betingelser de brukade jorden. På Gustav Vasas tid räknade man vid den statliga skattläggningen med hela och

²⁰ Skattereformen på 1540-talet innebar att naturaräntor i viss mån återinfördes efter en ökning av penningräntornas andel (som hjälpskatter) på 1530-talet. Odén 1967 s. 5—6

²¹ Betr. livsmedelsförsörjningen under krig, se Odén s. 8—9.

²² Winberg 1985 s. 156—59, Winberg 1988 s. 53, L. Herlitz 1974 s. 161, H. Lindgren 1971 s. 55, 63f, Gadd 1983 s. 139.

²³ Denna formella aspekt behövde givetvis inte hindra att man i realiteten indirekt tog hänsyn till arbetskraftens och lösörets storlek. Jfr Rydin 1881 s. 4—5.

halva mantal samt kvartsmantal. De senare kallades torp.²⁴ På 1700-talet avsåg man däremot med torpare en person som bebodde och brukade *icke* mantals-satt jord. Då hade en skillnad befästs mellan bönderna, som bebodde de mantals-satta jordeboksenheterna (som med små förändringar var desamma som på Gustav Vasas tid), och de som av nutida historiker brukar sammanfattas som "de obesuttna", d.v.s framför allt torpare, backstugusittare, inhysehjon och statare.

Bland torparna fanns två huvudkategorier: frälsetorparna, som var knutna till säterierna och erlade sin torplega i form av dagsverken, samt bondetorpare, som var knutna till bondgårdar och vars lega ofta var bestämd i pengar.²⁵ Backstugusittarna och inhysehjonen var inte knutna till någon särskild arbetsgivare — i den mån de alls var ekonomiskt produktiva — medan däremot stataren var naturabetald lantarbetare, som under ett givet år var knuten till en enda arbetsgivare.

När vi i efterhand möter dessa termer, finns, som påpekades redan i inledningskapitlet, en inbyggd risk för felsyn. Systemet byggde visserligen på att landsbygdsborna definierades enligt sitt förhållande till jorden, men detta behövde inte betyda att de hade jordbruk som huvudnäring. Ord som "bonde" eller "torpare" är förledande i och med att de med sitt moderna betydelseinnehåll så ensidigt leder tankarna till jordbruk. Det finns därför risk att ekonomin i källorna inte bara ter sig mer naturabaserad än den verkliga var, utan också mer jordbruksbaserad.

Det är visserligen sant, att de allra flesta av lantbefolkningen ägnade sig åt jordbruksarbete under åtminstone delar av året, men detsamma gällde även stora delar av stadsbefolkningen. Även om det är troligt att de flesta bönder eller torpare hade jordbruket som huvudnäring, måste vi komma ihåg att dessa termer i sig själva i grund och botten bara uttryckte under vilka former personen ifråga skulle betala sina utskylder. En titt i t.ex. markegångstaxorna visar klart att dessa utskylder inte enbart behövde bestå av jordbruksprodukter ens i sin naturaform. Till detta kommer då att man i många fall hade lämnat naturaformen och betalade skatten i pengar.²⁶

²⁴ Rydin 1881 s. 15, 55.

²⁵ Elgeskog 1945 s. 50, 275f, 373.

²⁶ Här vill jag markera en viss nyansskillnad gentemot Agneta Boqvist, som i *Den dolda ekonomin* 1978 s. 16 ifrågasatt de "kamerala" materialens bild av näringsstrukturen, i första hand i saluslöjdsområden. Grundtanken liknar givetvis den som har framförts här, men medan Boqvist menar att kyrkobokföring och mantalslängder ger en missvisande bild, då befolkningen " [att] döma av dessa handlingar består ... till nästan uteslutande del av åbor, torpare och arrendatorer", så tror jag att det är väsentligt att påpeka att både mantalslängder och kyrkoböcker ger i stort sett korrekta uppgifter. Personerna ifråga var bönder, torpare etc., men det dåtida *betydelseinnehållet* i dessa använda termer var inte sådant, att de i första hand gav information om personernas huvudsakliga sysselsättning.

4. Regionala skillnader

Vi kan i detta sammanhang ta upp de nyss nämnda regionala skillnaderna. I stora delar av Östsvrige betalade bönderna sina räntor i spannmål, på samma gång som naturauppbörden tycks ha varit förhållandevis vanlig ännu i början av 1700-talet. Även i fortsättningen gick stora kvantiteter spannmål från de östsvenska slätterna till Bergslagen.²⁷ Under sådana förhållanden är det troligt att bönderna verkligen var jordbruksproducenter i första hand. I Östsvrige utgjordes torparna till stor del av frälsetorpare, som erlade sin torplega i form av arbete vid stora egendomar.²⁸ I och för sig kunde en stor del av frälsetorparnas dagsverken tas ut i form av icke-jordbruksarbete (dock inte i första hand specialiserat hantverk), men i alla händelser var de knutna till herrgården i stor omfattning.²⁹ De för Östsvrige och Skåne typiska statarna, som blev vanliga först under 1800-talet, var kanske de som mest renodlat sysslade med jordbruksarbete av alla de grupper som här har behandlats.

Annorlunda var förhållandet i Västsverige. Bönderna betalade till stor del räntor i pengar enligt markegång. Torparna, som i detta område blev vanliga först på 1700-talet, var i högre grad bondetorpare, och betalade sin lega i pengar.³⁰ Bäckstugusittare och inhyreshjon tog arbete där det fanns, och var givetvis inte knutna till enbart jordbruksarbete.

Möjligheten att en person i realiteten försörjde sig som hantverkare, men i källorna stod som t.ex. torpare eller bäckstugusittare bör ha varit större i Väst-än i Östsvrige.

IX.2. Städer och stadshantverk

I detta avsnitt behandlar jag 1500- och 1600-talens stadsgrundningar och stadsprivilegier samt stadshantverkarnas yrken. Skråväsendet behandlar jag däremot i ett följande kapitel.

IX.2.1. *Stadspolitiken*

Medeltidens tendenser till gynnande av städernas hantverk på lanthantverkets bekostnad fick under 1500-talet större styrka. Den svenska statsmaktens ekonomiska politik under 1500- och 1600-talen karakteriserades av det led i de

²⁷ Jfr Lindgren 1971 s. 55, 64 f. Åmark 1915 s. 52—53, 75f.

²⁸ Elgeskog 1945 s. 50, 373.

²⁹ L. Karlsson 1991 s. 64 påpekar utifrån en östsvensk torpardagbok från ca 1870, att det "myckna dagsverksarbetet sätter effektivt stopp för chansen till extrainkomster genom binnärningar i större skala, trots att [den dagsboksskrivande torparen] var smideskunnig."

³⁰ Elgeskog 1945 s. 275f.

merkantilistiska åskådningarna som kallats det "stadsekonomiska tänkesättet".³¹ Gynnandet av städerna, som är särskilt märkbart mellan ca 1580 och 1650, yttrade sig dels i en rad nygrundningar av städer, dels i att man skärpte den lagstiftning som ville tvinga in handel och hantverk till städerna.³² Man ville med detta från statlig sida gynna ekonomisk differentiering och därmed, som man trodde, effektiviseringen av landets näringsliv. Ibland tycks dock motiven till politiken snarast ha varit diffusa tankegångar, där själva staden sågs som ett kriterium på välstånd.³³

Av stor och kanske avgörande vikt för den förda politiken var också att städerna för statsmakten utgjorde ett beskattningsobjekt som i högre grad än landsbygden kunde tillföra inkomster i pengar.³⁴ Städernas borgare beskattades genom kontributioner. Inte sällan framstår de privilegier i form av bannmil m.m., som strax skall beröras närmare, som en kompensation för de skatter och avgifter, den "tunga", som var lagd på städernas invånare. Så motiverade t.ex. Karl IX år 1609 sitt förbud mot lanthantverk i fyra häradet runt Jönköpings stad med att lanthantverkarna

göre varken oss, kronan eller staden någon rättighet utan stryke av och an i landet och tage maten och näring utur munnen på de andre [d.v.s. stadshantverkarna], som tungan drage måste ...³⁵

En viktigt statlig inkomstkälla var också de tullar som togs ut då varor transporterades genom stadsportharna. Detta var ytterligare ett skäl för de statliga ansträngningarna att få så mycket varuproduktion som möjligt förlagd till städerna.³⁶

1. Stadsgrundningarna

I hög grad karakteriserades det stadsekonomiska tänkesättets politik av att man sökte överflytta den handel och det hantverk som bedrevs på landsbygden till städerna. Det är i ljuset av denna politik vi skall se den omfattande nygrundningen av städer under perioden 1580—1650. Ett visst tillskott av städer skedde även under de följande tre årtiondena. Uppkomsten av nya städer bidrog till att öka stadsbefolkningens andel av totalbefolkningen, som fördubblades från ca 5% i slutet av 1500-talet till 10% vid mitten av 1700-talet.

³¹ Termen "stadsekonomiska tänkesättet" hämtad från F. Lindberg 1947 s. 97.

³² Jfr Edgren 1987, s. 64.

³³ F. Lindberg 1937 s. 17. Heckscher 1923 s. 313f, 346.

³⁴ Jfr H. Lindström 1923, s. 8. E. Söderlund 1949 s. 139. Eriksson 1977 s. 110.

³⁵ Privilegier IV 1947 s. 531—32. Mitt tillägg.

³⁶ E. Söderlund 1949 s. 140. Eriksson 1977 s. 110.

Tabell IX:1. Svenska städer grundade ca 1580—1680.

Stad	Nuv. län	Grundn.-år	Stad	Nuv. län	Grundn.-år
Hudiksvall	X	1582	Avesta	W	1641
Mariestad	R	1583	Falun	W	1641
Karlstad	S	1584	Kristinehamn	S	1642
Härnösand	Y	1585	Säter	W	1642
Umeå	AC	1588	Vänersborg	P	1642
Mariefred	D	1605	Askersund	T	1643
Filipstad	S	1611	Lindesberg	T	1643
Alingsås	P	1619	Nora	T	1643
Göteborg	O	1619	Åmål	P	1643
Söderhamn	X	1620	Gränna	F	1652
Luleå	BD	1621	Vaxholm	B	1652
Piteå	BD	1621	Eskilstuna	D	1659
Torneå	(Fi)	1621	Karlshamn	K	1664
Borås	P	1622	Strömstad	O	1672
Norrköping	B	1622	Karlskrona	K	1680
Sala	U	1624			
Sundsvall	Y	1624			

Källa: Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning, 1955, tabell A 13. Betr. Torneå, se Privilegier VI, s. 551. För en översikt se även N. Herlitz 1924a s. 7—8.

Anm: Torneå ligger i Västerbotten och tillhörde således fram till 1809 "egentliga Sverige". Jfr Ericsson 1977 s. 104.

Sammanlagt grundades inom det dåvarande Sveriges gränser under perioden 1580—1680 32 städer, vilket nära nog innebar en fördubbling.³⁷ Processen har behandlats av flera olika författare.³⁸ Att jag här tar upp den på nytt, motiveras bland annat av att grundandet av nya städer ofta innebar att dessa fick privilegier av betydelse för lanthantverket.

Huvuddelen av stadsgrundningarna (vari inkluderas givandet av stadsprivilegier till köpingar) skedde under tre perioder. Mellan 1582 och 1588 tillkom fem städer, mellan 1619 och 1624 tio och mellan 1641 och 1646 nio (tabell IX:1). Mellan 1624 och 1641 grundades inte en enda stad.

Majoriteten av nytilskotten kom i områden där städerna legat glest eller helt hade saknats: Norrlandskusten, Bergslagen och Västsverige. Det viktigaste

³⁷ Antalet medeltidsstäder inom dåvarande egentliga Sveriges gränser var 33 (Heckscher 1923 s. 217). Jämförelsen haltar dock något, då bland de 32 nygrundade inkluderas städer som grundades i län som erövrades i Sverige under 1600-talet.

³⁸ Heckscher 1923, N. Herlitz 1924a, Ericsson 1977. Se även L. Nilsson 1989b.

målet med stadsgrundningarna tycks ha varit att fånga upp den florerande landsbygdshandeln.³⁹ Då Karlskrona grundats 1680 skulle det dröja över hundra år innan någon ny ort fick stadsprivilegier: Östersund 1786.

2. Städernas hantverksdistrikt

En viktig bidragande orsak till stadsgrundningarna var, förutom handeln, att statsmakterna ville tvinga in lanthantverket till städerna. Bland annat skulle, om inget nygrundande av städer hade skett, problemet med allmogens långa resvägar till städerna ha framstått ännu bjärtare än det kom att göra.

Ett för hela riket gällande påbud om handelsmäns och hantverkares inflyttning till städerna kom med den s.k. uppsalastadgan 1546. Undantag gjordes dock för "menige mans tarvelige gärningsmän" (se nedan, avsn. IX.3.2).⁴⁰ Det finns en handfull exempel från Gustav Vasas, Erik XIV:s och Johan III:s regeringar på privilegier för nygrundade städer, med paragrafer om obligatorisk inflyttning för de i stadens närhet boende hantverkarna.⁴¹ Både i uppsalastadgan och i dessa stadsprivilegier gjorde man som regel uttryckliga eller underförstådda undantag för de yrken allmogen hade svårast att undvara, framför allt skräddare, skomakare, skinnare och grovsmeder.⁴² Dessutom underlät man att klart ange inom vilken räjong runt städerna det sålunda något uttunnade förbudet mot lanthantverk skulle iakttagas.⁴³

Hertig Karl — sedermera Karl IX — skärpte stadspolitiken, då han 1576 införde den från Tyskland stammade principen⁴⁴ med bannmil i sitt hertigdöme, som i huvudsak omfattade Södermanland, Närke och Värmland samt Vadsbo och Valle härader i Skaraborgs län.⁴⁵ Ingen gärningsman skulle få ha sin näring "på en mile väg när kring någon köpstad" hette det i en ordinantia för hertigdömets städer.⁴⁶ I särskilda privilegier för vissa av städerna upprepades sedan bestämmelsen då Karlstad, Mariestad, Södertälje och Torshälla tillerkändes hantverksdistrikt i privilegiebrev utfärdade 1583—93. Dessutom in-skräptes i för de fyra städerna praktiskt taget likalydande paragrafer, att

³⁹ N. Herlitz 1924a s. 7. N. Forssell, 1952—53 I s 27f.

⁴⁰ Riksdagsbeslut om köpehandeln 1546. Svenska riksdagsakter, serie 1, 1:2, s. 493—94.

⁴¹ Jfr Gustav Vasas öppna brev till Jönköpings stad 1524 i Stiernman, Samling, I, s. 10; Privilegier för den planerade staden Odenskulle 1561 och för Hudiksvall 1582 i Privilegier III:1 1947, s.28, 422; privilegier för Kalmar 1586, Härnösand 1587, Umeå 1588 i Privilegier III:2 1947, s.577—78, 596, 646. Jfr F. Lindberg 1947 s. 102.

⁴² Lundell 1846 s. 92 not 9.

⁴³ Jfr Lindberg 1947 s. 101—02.

⁴⁴ Lindberg 1947 s. 102, Lundell 1846 s. 94.

⁴⁵ Almquist 1917—22 I s. 20—23.

⁴⁶ F. Lindberg 1947 s. 102.

stadens borgare inte fick nyttja hantverkare, "gärningsmän", från landsbygden, utan att de skulle använda sig av stadens egna "ämbetsmän".⁴⁷

Tabell IX:2. Svenska städers hantverksdistrikt enligt privilegier 1583—1624.

Stad	Nuv. län	Grundn. år	Hantverksdistrikt och källa
Mariestad	R	1583	1 mil (Pr. III:1, 472f, 477).
Karlstad	S	1584	1 mil 1584 (Pr. III:1, 491f., 497).
Södertälje	B	okänt	1 mil 1584 (Pr. 500f., 505). Delar av vissa hd. 1605 (Pr. IV, 368f., 388).
Torshälla	D	före 1317	1 mil 1593 (Pr. IV, 25f., 30).
Trosa	D	okänt	Delar av vissa hd 1605 (Pr. IV, 386f., 388) Vissa sockn. 1610 (Pr. IV, 566f., 569—70).
Mariefred	D	1605	Delar av vissa hd 1605 (Pr. IV, 386f., 388).
Strängnäs	D	före 1336	Delar av vissa hd 1605 (Pr. IV, 386f., 388).
Vimmerby	H	okänt	Vissa hd. 1604 (Pr. IV, 321f., 324).
Falun	W	1641	Vissa sockn. 1609 (Pr. IV, 520—21).
Jönköping	F	1200-tal	4 mil 1620 (Pr. V, 415f., 419). Vissa hd 1609 (Pr. IV, 531—32).
Arboga	U	1200-tal	4 mil 1620 (Pr. V, 409f., 411). Vissa hd 1607 (Pr. IV, 413—14).
Alingsås	P	1619	4 mil 1620 (Bohlin 1920, 13), 4 mil 1624 (Pr. VI, 278-79).
Västervik	H	före 1275	4 mil 1620 (Pr. V, 365f., 368).
Norrköping	E	före 1384	4 mil 1620 (Pr. V, 378f, 401).
Kalmar	H	1100-tal	4 mil 1620 (Pr. V, 421f., 431).
Söderhamn	X	1620	4 mil 1620 (Pr. V, 459f, 462).
Piteå	BD	1621	4 mil 1621 (Pr. VI, 14f, 23).
Luleå	BD	1621	4 mil 1621 (Pr. VI, 88f., 91—92).
Torneå	(Fi)	1621	4 mil 1621 (Pr. VI, 26f, 28).
Borås	P	1622	4 mil 1622 (Pr. VI, 134f, 138).
Sala	U	1624	4 mil 1624 (Pr. VI 238f, 260).
Sundsvall	Y	1624	4 mil 1624 (Pr. VI 268f., 271).

Tillägg om finska städer:

Nykarleby 1620 och Gammalkarleby 1620 fick hantverksområden på fyra mil. (Pr. V, 451f., 456; 457f., 459; 464f., 465).

Källor: Historisk statistik för Sverige, I, tabell A 13. Pr.= Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Del III—VI. Bohlin 1920 s. 13.

Anm.: Strängnäs, Södertälje och Trosa nämns som alternativa bosättningsorter för lanthantverkare i vissa härader i Mariefreds privilegier 1605 (Pr. IV, 388). Av dessa hade Södertälje redan tillerkänts ett eget hantverksdistrikt, medan Trosa skulle komma att få det.

⁴⁷ "... vele vi icke tillstatt have, att någon hantverkisman skall bruke sitt ämbete på en mile väg när staden, icke heller någon borgere hälle i sitt hus skraddere, skomakere eller andre gärningsmän av landsbygden, uten bruke allenast de ämbetsmän, som i staden hos dem bo ...". Privilegier för Karlstad i Privilegier III:1 s. 497. Se även a.a. s. 477 (Mariestad), 506 (Södertälje) samt Privilegier IV s. 30 (Torshälla).

Principen att tilldela vissa städer hantverksdistrikt kom att tillämpas även under Karls tid som regent och konung för riket, men med den skillnaden att städernas privilegier kom att gälla vissa administrativa områden (härad eller socknar), i stället för en viss radie. Sådana privilegier gavs under 1600-talets första dryga årtionde åt Vimmerby, Mariefred, Arboga, Jönköping och Trosa, i viss mån också åt Strängnäs och Södertälje.⁴⁸ Även köpingen Falun fick 1609 vissa socknar som hantverksdistrikt.⁴⁹

Skomakarämbetet i Nyköping tillerkändes en bannmil 1576⁵⁰ och Uppsala skräddarämbete gavs 1608 i sina skråprivilegier ett distrikt på två mil runt staden, där ingen skräddare fick bruka sitt ämbete "med mindre han är besittin borgare här i staden och uti skräddareämbetet efter sedvänjen intagen"⁵¹

Som fallet var med så mycken annan dåtida ekonomisk lagstiftning, är det ingen överdrift att säga att verkställigheten av dessa beslut lämnade mycket att önska. Det torde ha hört till undatagen att inflyttning av hantverkare skedde i nämnvärd omfattning. De styrande hade uppenbarligen själva svårt att bestämma sig för i vilken utsträckning förbudet mot lanthantverk verkligen skulle tillämpas.⁵²

Under Karl IX:s regeringstid, år 1604, beslöt riksdagen åter att alla lanthantverkare som "icke behövas" på landsbygden skulle flytta in till städerna.⁵³ Författningen fick på den punkten ingen nämnvärd effekt, men fick i andra avseenden stor betydelse; vi kommer senare att återkomma till detta riksdagsbeslut.

Omkring 1620 stod "det stadsekonomiska tänkesättet" på sin höjdpunkt i Sverige. Ett reformprogram för rikets stadsväsen, framlagt 1619—20, innefattade bland annat planer på hantverksreglering.⁵⁴ I ett förslag till stadga om städernas administration sades att städerna generellt skulle tilldelas hantverksdistrikt som omfattade en fyramilsradie kring varje stad. Förslaget innebar alltså en kraftig utvidgning av städernas privilegierade område jämfört med vad som några årtionden tidigare tilldelats vissa städer i Karls hertigdöme. Dock insåg statsmakten att det knappast var möjligt för bönderna att färdas upp till fyra mil för att få hantverksarbeten utförda. I förslaget till stadga sades därför

⁴⁸ Privilegier IV s. 324 (Vimmerby), 388 (Mariefred), 413 (Arboga), 531f. (Jönköping) och 569 (Trosa). Strängnäs och Södertälje nämns i Mariefreds privilegier tillsammans med Trosa som alternativa orter där lanthantverkarna i vissa härad kan slå sig ned (*a.a.* s. 388). Jfr F. Lindberg 1947 s. 103—104.

⁴⁹ Privilegier IV s. 520—21.

⁵⁰ F. Lindberg 1947 s. 102.

⁵¹ Privilegier IV s. 510.

⁵² F. Lindberg 1947 s. 106.

⁵³ F. Lindberg 1947 s. 110. Se nedan, avsn. IX.3.2.

⁵⁴ F. Lindberg 1947 s. 179, 194f.

att stadshantverkarna skulle ha rätt att bege sig ut på landet för att arbeta åt allmogen, dock först sedan ämbetets ålderman givit sitt tillstånd:

Inge gångande ämbetsmän skole lidas å landet närmare någon köpstad än på 4 mil, utan ho sitt ämbete hos allmogen driva vill, draga in i staden och vinna där burskap, sig där nedsättandes och uppehållandes stadsens rätt. . . , och have sedan makt att arbete åt allmogen hemma i staden eller å landet, när han fordrader och begärder varder. Dock på det någon ordning härmed vara måtte, då skall det så hålles, att då någon ämbetsman av bonden fordrad varder, skall han giva sin ålderman därom tillkänna och drage ut med hans vetskap och ej eljest. . .

. . . Finnes någre ämbetsmän å landet, som med deres gärning löpa byamellan närmare staden än 4 mil och icke have i staden vunnet burskap, dem skole ämbetsbröderna i staden have makt att uppsöke, deras gärning såsom under ämbetet förbrutet borttaga. Och vare vår fogde och befallningsman förpliktad att hjälpa och bistå dem. Och där de icke själve förmåge fånga honom, då tage vår fogde honom fatt och havan för laga ting, där skall han böte oss, häredet och ämbetet 40 mark till treskiftes. Och sedan var gång han återkommer dubbel bot.⁵⁵

Det utfärdades dock aldrig någon allmän författning med detta innehåll (även om stadgan med tiden felaktigt delvis kom att uppfattas som gällande⁵⁶), utan statsmakten kom i stället att följa principen att inarbete förslagens huvudinnehåll — som regel i ordagrann efterföljd — i privilegiebrev för enskilda städer. Eftersom en så genomgripande privilegierevision krävde medverkan från städernas sida, begärdes utlåtanden från dem, bland annat i en cirkulärskrivelse. Uppenbarligen förekom det att städer betackade sig, eftersom den administration som förutsattes var betungande.⁵⁷ Detta bidrog starkt till att år 1620 endast de fem städerna Arboga, Jönköping, Kalmar, Norrköping och Västervik, samt år 1624 Sala, kom att få de nya omfattande privilegierna.⁵⁸ Under 1620-talet kom hantverksdistrikt med fyramilsradié även att ges Alingsås, Borås, Luleå, Piteå, Sundsvall och Söderhamn⁵⁹, liksom några finska städer⁶⁰ (tabell IX:2).

⁵⁵ Privilegier V s. 322—33. Jfr F. Lindberg 1947 s. 195.

⁵⁶ Mot 1600-talets slut skall lagen ha dragits fram, fast man på flera håll anförde att den aldrig blivit utfärdad. Till att ge förslaget ytterligare spridning bidrog att Stiernman 1747 lät trycka den som utfärdat original. Kjellberg 1970 s. 179. Se även F. Lindberg 1937 s. 8.

⁵⁷ F. Lindberg 1947 s. 179. F. Lindberg 1937 s. 6—7, 14—15. Kjellberg 1970 s. 179.

⁵⁸ Privilegier V s. 409f (Arboga), 419 (Jönköping), 431 (Kalmar), 401 (Norrköping) och 368 (Västervik). Jfr F. Lindberg 1947 s. 180.

⁵⁹ Privilegier V s. 279 (Alingsås), 462 (Söderhamn). Privilegier VI s.138, 318 (Borås), 91—92 (Luleå), 14 (Piteå), 260 (Sala), 271 (Sundsvall). Av dessa städer gavs endast Sala privilegier som i övrigt överensstämde med dem som givits de fem städerna 1620.

⁶⁰ Privilegier V s. 456 (Nykarleby), 459 (Gammalkarleby), 464 (Torneå). Privilegier VI s. 28 (Torneå). Dessa städer gavs privilegier som i övrigt liknade de nyss nämnda norrlandsstädernas och Borås.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att privilegier med hantverksdistrikt mellan 1583 och 1624 gavs till 20 eller 21 städer⁶¹ i Sverige, varav 12 fått distrikt med en radie på 4 mil, 4 städer fått 1 mil och 4 städer hade fått hantverksdistrikt som omfattade vissa administrativa områden (d.v.s. härad eller socknar; se tabell IX:2). Till detta kommer åtminstone två städer (Uppsala och Nyköping) där vissa ämbeten tilldelats hantverksdistrikt.

De fem städer som år 1620 fått ett fyra mils hantverksdistrikt enligt privilegier modellerade på 1619 års stadgeförslag, var alla gamla städer. Sala, som fick liknande privilegier då orten blev stad 1624, var då en etablerad gruvort. De övriga sex städerna som fick ett hantverksdistrikt på fyra mil var dock nybildningar som skett i stadsglesa områden (Älvsborgs län, Norrlandskusten).

Av de fyra städer i Karls hertigdöme, som på 1580- och 1590-talen fått enmilsdistrikt, var två gamla, två nygrundade. Av de fyra eller fem städer som kvarstod med hantverksdistrikt bestämda till administrativa områden var endast Mariefred en nybildning, medan Falun var en före stadsprivilegierna etablerad gruvort och köping.

Den ovanstående genomgången av stadsprivilegier har till stor del byggt på verket *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, som med sina hittills utkomna sex delar sträcker sig fram till 1632. Jag har därför inte systematiskt kunnat undersöka privilegiernas utformning för de städer som grundades på 1640-talet och fram till 1680. Några exempel — Åmål, Nora, Lindsberg och Karlskrona⁶² — visar dock att man visserligen kraftfullt förbjöd lanthantverket runt staden, men underlät att bestämma någon radie, där förbudet skulle iakttagas.⁶³ Möjligen förutsattes i dessa fall att städernas hantverksdistrikt skulle vara detsamma som deras handelsdistrikt.⁶⁴

Under perioden 1641—80 grundades 15 städer (tab. IX:1). Eftersom man som regel i utformandet av stadsprivilegier följde vissa mallar (man lät vissa

⁶¹ Om vi skall räkna in Strängnäs bland städerna med hantverksdistrikt är tveksamt. Staden nämns som en av flera alternativa bosättningsorter för hantverkare i vissa härad i Mariefreds privilegier 1605 (tabell IX:2, anm.).

⁶² Betr. Åmål se följande not. Nora och Lindsberg fick en med Åmål i huvudsak likalydande paragraf i sina privilegier, se Noraskogs arkiv, band III, h. 7—8 s. 117. Betr. Karlskrona, se Bromé 1930—34 I s. 563—64.

⁶³ För Åmål stadgades t.ex. att "alle gångande ämbetsmän å landet skole sig i staden ned-sätta och borgare bliva. Befinnes någon här emot göra och bryta, den skall staden mäktiga vara, med vår ståthållares eller befallningsmans tillhjälp, att låta fängsla, och vad då för arbete hos honom finnes, såsom förbrutet konfiskera, och ändå låta efter den ordning och ämbetskrå, som vi med förderligaste vela utgå och publicera låta, böta och plikta." Holmberg 1943 s. 267.

⁶⁴ Enligt Tham 1949 s. 110 erlade sedermera lanthantverkare på landsbygden "inom städernas handelsdistrikt" gärningsören till Lindsberg och Nora. På 1600-talet tycks Kungl. Maj:t ha tilldelat vissa städer handelsdistrikt. Dessa var dock ej alltid klart definierade. E. Dahlgren 1933 s. 40, F. Lindberg 1946 s. 99—101, 105.

privilegier tjäna som modell för andra, och bytte ofta i stort sett bara ut stadsnamnen), är det troligt att de förbud mot lanthantverk runt staden som de fyra nyss nämnda exemplen visar, fanns med i åtminstone de flesta av de övriga elva, åren 1641—80 grundade städernas privilegier. Därmed skulle alltså sammanlagt 30 à 35 städer (ca 40% av de 81 som fanns vid mitten av 1700-talet) ha fått sig tillerkända hantverksdistrikt eller liknande förbud mot lanthantverk runt staden under perioden ca 1580—1680.

IX.2.2 Stadshantverkarnas yrken på 1500- och 1600-talen

Vilka yrken fanns företrädade i städerna? De källor vi har från 1500- och 1600-talen består nästan genomgående av längder som upprättats i beskattningssyfte, där borgerskapet som en form av tillnamn fått yrkesnamn av typ "Per skräddare". Detta bruk var visserligen vanligt, men eftersom det inte var konsekvent genomfört, kommer beräkningarna av antalet företrädare för olika yrken att bli minimisiffror.⁶⁵ Ytterligare en komplikation är att det knappast kan uteslutas, att frekvensen av yrkesnamn kunde variera mellan olika yrken.

I tabell IX:3 presenteras de 15 vanligaste hantverksyrkena vid tre tidpunkter enligt bearbetningar av yrkesnamn i beskattningslängder från 1500-talets slut till 1600-talets mitt i svenska städer. Städernas antal varierar från sex år 1571, 11 år 1613 och 69 år 1650. Källan för bearbetningarna är beskattningslängder i F. Lindbergs och E. Söderlunds arbeten.⁶⁶

I tabell IX:3 finner vi en påtaglig samstämmighet i yrkesfrekvens mellan de tre tidpunkterna. Yrken som fanns bland de femton största i alla tre bearbetningarna är (i ungefärlig storleksordning) skräddare, skomakare, smeder, snickare, garveriyrken, mjölnare, guldsmeder, murare, tunnbindare, timmermän samt bältare-sadelmakare. Yrken som förekommer bland de femton största i två av bearbetningarna är glasmästare och kopparslagare (1613 och 1650), krukmakare (1571 och 1650), målare, samt gryt- och kanngjutare (1571 och 1613). Yrken bland de femton största i ett av fallen är byggmästare (1571) och linvävare (1613). Bårdskärarna (bardskärarna, d.v.s barberarna) som återfinns bland de 15 största år 1571 kan väl egentligen knappast räknas som hantverkare.

⁶⁵ Rystad 1986 s. 747f. F. Lindberg 1947 s. 37.

⁶⁶ Se källhänvisning tabell IX:3.

Tabell IX:3. De femton vanligaste yrkena i vissa svenska städer 1571, 1613 och 1650.

Sex städer 1571		Elva städer 1613		69 städer ca 1650	
Yrken	Andel i %	Yrken	Andel i %	Yrken	Andel i %
Skräddare	15,0	Skräddare	19,1	Skräddare	17,7
Guldsmed	11,5	Skomakare	14,8	Skomakare	17,3
Smed ¹	10,3	Smed ¹	8,5	Smed ¹	11,2
Skomakare	9,1	Snickare	6,5	Snickare	5,8
Läderhantv. ²	6,3	Guldsmed	5,5	Läderhantv. ²	4,5
Bältare	5,1	Läderhantv. ²	5,3	Mjöltnare	3,1
Timmermän	5,1	Kopparslagare	4,5	Guldsmed	3,1
Grytgjutare	3,6	Glasmästare	3,3	Linvävare	3,0
Mjöltnare	3,6	Tunnbindare ³	3,3	Murmästare	2,6
Murmästare	3,2	Grytgjutare	2,8	Glasmästare	2,3
Snickare	3,2	Murare	2,4	Tunnbindare	2,3
Tunnbindare	2,8	Mjöltnare	2,0	Krukmakare	2,1
Bårdskärare	2,4	Timmerman	2,0	Kopparslagare	2,0
Målare	2,4	Målare	1,8	Timmerman	2,0
Byggmästare	1,6	Bältare	1,6	Bältare ⁴	2,1
Krukmakare	1,6				
N=253		N=508		N=2305	

Källor: F. Lindberg 1947 bil. I s. 231—32, bil. II, s. 233—34. E. Söderlund 1949 tabell 1, s. 471—74.

Förklaringar: 1) Smeder består 1571 och 1613 av smeder samt hovslagare, 1650 av hovslagare, klensmeder, knivsmeder, spormmakare samt spiksmeder.

2) Läder(hantverkare) består 1571 av skinnare samt sämskmakare, 1613 av fällberedare, karduanmakare, skinnare och sämskmakare och 1650 dessutom av garvare.

3) Tunnbindare består 1613 av tunnbindare och laggare.

4) Bältare består 1650 av bältare och sadelmakare.

Anmärkning: En komplikation är att namnet på ett och samma yrke uppenbarligen kunde variera lokalt. I F. Lindbergs förteckning över yrken 1613 förekommer i vissa städer tunnbindare, i andra laggare (i ett fall förekommer dessa titlar i en och samma stad). Rimligen var det fråga om i stort sett samma yrke (jfr Hantverk i Sverige s. 369) och företrädarna har i min tabell lagts samman till en enda kategori. Gränsdragningarna mellan olika skinn- och läderhantverk är svår att göra, och skilda yrkesbenämningar kunde uppenbarligen stå för likartade sysslor och produkter. Jag har därför lagt samman även deras företrädare till en kategori. Hovslagarna var smeder (i varje fall på 1700-talet kunde namnet användas som synonym för grovsmed) och bör därför räknas till de övriga smederna. F. Lindberg skiljer däremot i förteckningarna för 1571 och 1613 mellan dels hovslagare, dels övriga smeder och E. Söderlund anger för 1650 hela sex olika smedkategorier separat. Jag räknar i tabellen ovan alla smeder till en kategori. Vidare skiljer Söderlund mellan bältare och sadelmakare medan Lindberg för samman dem. För konsekvensens skull måste de sammanföras även 1650.

IX.3. Lanthantverk i Sverige och Finland på 1500- och 1600-talen

IX.3.1. Tidigare forskning

1. Knektutskrivningar, beskattning och adligt försvar

Folke Lindbergs arbete *Hantverkarna del I* behandlar, förutom medeltiden, perioden fram till 1600-talets början. Även om Lindberg i första hand uppehåller sig vid städernas hantverk, ägnas ett kort men innehållsrikt avsnitt åt lanthantverket.⁶⁷ Lindberg menar att detta fortsatte att blomstra även på 1500-talet. Exempel ges både på bönder som dessutom var hantverkare och på vandringshantverkare som var husmän eller saknade hemvist. Svårigheterna att få något grepp om lanthantverkarnas antal kvarstår, trots att källmaterialet fr.o.m. slutet av 1500-talet blir rikare, bland annat i form av taxeringsregistren för Älvsborgs lösen 1571 och 1613 samt de s.k. drängregistren 1576.⁶⁸

Dessa källor har emellertid beträffande hantverkarfrekvens bara bearbetats för mindre områden av Lindberg. Svårigheter vållas också av att källorna som regel inte tog upp hantverkare som hade fast hemvist, eftersom de inte särskildes från den övriga jordbrukarbefolkningen. Vid betalningen av "drängpenningarna" 1576 kom endast sådana hantverkare att beskattas som inte hade hemman eller bodde hos bönder eller vid säterier. Betalningen av drängpenningarna aktualiserar alltså en annan källsvårighet, nämligen att hantverkare ofta försvarades av adeln, och då var fria från skatt, varför de inte registrerades.⁶⁹ Säteriernas hantverkare kan möjligen föra tankarna till den betydelse huvudgårdarna skulle ha haft för lanthantverkets tidiga utveckling enligt den internationella medeltidsforskningen; men uppenbarligen betingades inte hantverkarnas närvaro vid herrgårdarna enbart av behovet av deras tjänster, utan också av att adelsmannens försvar gav frihet från krigstjänst och beskattning. Liksom landsbygdens övriga "lösa" befolkning sågs nämligen lanthantverkarna som särskilt lämpade objekt för tvångsrekrytering till krigstjänst.⁷⁰ Vid kronans mer eller mindre sporadiska beskattning av hantverkarna uttogs dessutom så kraftiga avgifter, att det finns skäl att tro att detta inte endast avspeglar myndigheternas höga uppfattning av hantverkets lönsamhet, utan även kan ses som en "straffbeskattning av en endast motvilligt tolererad hantering."⁷¹

⁶⁷ F. Lindberg 1947 s. 17f.

⁶⁸ F. Lindberg 1947 s. 17—18, 21—24.

⁶⁹ F. Lindberg 1947 s. 17—18. F. Lindberg 1946 s. 252.

⁷⁰ F. Lindberg 1947 s. 24

⁷¹ F. Lindberg 1947 s. 23—24.

Få huvudgårdar var emellertid stora nog att kunna ge kontinuerlig sysselsättning åt en skomakare eller skräddare. Exempel på lönesummor som utbetalats från adelsmän till anställda hantverkare, var också alldeles för låga för att kunna ge bärgning under ett helt år. Uppenbarligen förutsattes hantverkaren utföra betalt arbete åt andra, under de perioder han inte var sysselsatt med arbete på herrgården. Adelsmannen ville givetvis dra nytta av hantverkaren under de säsonger denne behövdes, men helst utan att fördenskull behöva försörja hantverkaren året runt. Myndigheternas ständiga knektutskrivningar och höga skattekrav gav då adelsmannen en trumf på hand. Det förekom t.o.m. att adelsmannen kunde låta själva försvaret vara enda ersättning för hantverkarens tjänster. Intressant är att Lindberg finner få tecken på att man utnyttjade stads-hantverkare vid de större lantegendomarna.⁷²

Adeln var dock inte den enda grupp som kunde försvara lanthantverkare. Även städerna kunde fylla denna roll. Kekke Stadin berör kortfattat att lanthantverkarna på 1600-talet kunde vara s.k. genantborgare. Genom att erlægga en årlig avgift, s.k. genant, fick genantborgaren delaktighet i vissa borgerliga privilegier.⁷³ Vi återkommer senare i detta kapitel till ämnet.

Beträffande yrkesfördelningen bland lanthantverkarna gör Lindberg några nedslag i taxeringsregistren för Älvsborgs lösen 1571. Han finner att skräddare och skomakare utgjorde de utan jämförelse största yrkesgrupperna. Dessutom förekommer ganska ofta skinnare och smeder. Flera andra yrken är sporadiskt företrädade.⁷⁴

Lindberg menar vidare att "man torde kunna utgå från att antalet yrkeshantverkare i allmänhet var förhållandevis stort i de delar av riket där hemslöjden bedrevs mest intensivt." Som stöd för hypotesen anför Lindberg bland annat, att taxeringslängderna för Älvsborgs lösen redovisar relativt många hantverkare i de övre Dalasocknarna. Någon systematisk bearbetning av det aktuella källmaterialet genomförs dock ej.⁷⁵

Ernst Söderlunds bok *Hantverkarna del 2* behandlar perioden ca 1620—1810. Söderlund ger ett tämligen obetydligt utrymme åt lanthantverket, vilket är konsistent med hans höga uppfattning av självhushållningens betydelse på landsbygden. Även Söderlund betonar skräddarnas och skomakarnas dominans bland lanthantverken.⁷⁶

Lagstiftningen kring lanthantverket från 1500-talet och framåt hade tidigare behandlats av Henry Lindström i *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809—36* (1923), som också betonade hur ineffektiv den ekonomiska lagstiftningen

⁷² F. Lindberg 1947 s. 24, 30—31.

⁷³ Stadin 1979 s. 28, 94.

⁷⁴ F. Lindberg 1947 s. 21.

⁷⁵ F. Lindberg 1947 s. 20f.

⁷⁶ E. Söderlund 1949. Avsnitt om lanthantverket finns insprängda i första kapitlet s. 7—49. Betr. självhushållningen se s. 7, 25; skomakeri och skrädderi s. 19, 21.

ofta var. Henry Lindström följer i stora drag utvecklingen av sockenhantverks-
arlagstiftningen från 1680-talet och framåt.⁷⁷

2. Hantverk på 1600-talets finska landsbygd

Hos de nu nämnda författarna har lanthantverket haft en underordnad plats i framställningen. I Ulla Heinos bok om hantverket i 1600-talets Satakunda (ett kustlandskap i sydvästra Finland) behandlas lanthantverket jämtes med stadshantverket.⁷⁸ Heino har studerat hantverkarnas frekvens på individnivå i olika källor.⁷⁹ De källor som undersökts är mantalslängder, andra taxeringslängder, domböcker och kyrkobokföring. Antalet hantverkare som nämns i dessa källor är, bortsett från dubbelräkningar, gradvis stigande från 1600-talets början fram till 1680- och 1690-talen. Under 1700-talets två första årtionden sjunker antalet markant, för att på 1710-talet vara lägre än under någon annan tioårsperiod fr.o.m. 1630-talet. Delvis förklaras denna nedgång av krig och rysk ockupation.⁸⁰

Heino kan även bidra till diskussionen om andelen lanthantverkare som försvarades av adeln. Av de 864 lanthantverkare hon finner omnämnda i källmaterialet under den dryga 120-årsperioden är 193, d.v.s. 22%, herrgårdshantverkare. Andelen sockenhantverkare var på 1680- och 1690-talen endast omkring 7% av lanthantverkarna, men andelen steg under den allmänna nedgången under de två följande årtiondena till det dubbla. En klar majoritet av alla i källmaterialet nämnda hantverkare var alltså varken herrgårds- eller sockenhantverkare.⁸¹

IX.3.2. Beskattningen av lanthantverket och försöken att begränsa detta

I den forskning som tagit upp lanthantverket i Sverige och Finland på 1500- och 1600-talen, har olika former av skattlängder haft stor betydelse. Sättet att tolka beskattningsmaterialet kommer även att visa sig grundläggande för vår uppfattning om 1700- och 1800-talens lanthantverk. Jag inleder därför detta avsnitt med att se på beskattningen av lanthantverket.

De statliga myndigheternas principiella inställning till lanthantverket blev, som vi sett, under 1500- och 1600-talen mer uttalat negativ. Enligt uppsala-

⁷⁷ H. Lindström 1923 s. 12f, s. 9.

⁷⁸ Heino 1984. Titeln lyder i översättning: "Hantverk och dess utövare i 1600-talets Satakunda". Jag behärskar inte finska, men har fått översättningshjälp av Martti Rantanen, doktorand vid ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg.

⁷⁹ Heino 1984 s. 46f.

⁸⁰ Heino 1984 s. 136, 215. Finland var ockuperat av Ryssland under senare hälften av 1710-talet och början av 1720-talet.

⁸¹ Heino 1984 tabell 42 s. 215.

stadgan 1546 (jfr ovan avsn. IX.2.1.2) förväntades hantverkare och köpmän med mer betydande rörelse flytta in till städerna för att där bidra till de skatter som var lagda på borgerskapet.

Allmogen fick dock på landsbygden behålla vissa nödvändiga hantverkare, utan att någon klar avgränsning gjordes i fråga om vilka yrken som var tillåtna.⁸² Ej heller nämndes någon skatt lagd på landsbygdens hantverkare:

...vilke som på landsbygden något ämbete bruka vill och drive där med någon synnerlig näring eller köpslage, densamme skall flöttie sig efter denne dag in i städerna, brukandes sedan köpenskap eller sitt ämbete det bästa han kan, dragandes med borgerne riksens och stadsens tunga, dock undentagandes de gärningsmän, som bönder, präster och andre, som på bygden bo, icke umbära kunne, som är skräddare, skomakare, skinnare och andre slike menige mans tarvelige gärningsmän.⁸³

De tre yrken som särskilt nämndes var som synes desamma som i Kristoffers landslag och kalmarrecesserna.⁸⁴ Några år tidigare hade dock i ett liknande sammanhang även nämnts grovsmeder och timmermän.⁸⁵

Vi har sett att de hantverkare som hade hemman eller bodde inneboende hos bönder (vilket mycket väl kunde kombineras med vandringshantverk) enligt senmedeltida lagstiftning inte skulle beskattas särskilt som hantverkare, utan skulle skatta som den övriga bofasta lantbefolkningen. Det antyds även i den senmedeltida lagstiftningen en annan kategori av hantverkare: sådana som var jordlösa och beskattades med gärningsören.

I 1570-talets lagstiftning om "drängpenningar" återser vi samma skillnad mellan de två olika kategorierna av lanthantverkare. Indirekt framgår nämligen att de som var, eller bodde inne hos bönder beskattades som den övriga bondebefolkningen, medan endast de som saknade hemvist eller var husmän beskattades som hantverkare, även om den senare beskattningen tydligen inte ännu var en fast institution.⁸⁶

I ett riksdagsbeslut, taget i mars 1604, kom bestämmelser om att allmogens hantverkare skulle tillsättas häradsvis och att de skulle betala skatt till kronan:

Uti lika måtte have vi och samtyckt och beslutat, att uti vart härede skole visse ämbetsmän tillsätties, och blive så många som allmogen kunne nödtorfteligen behöve, och varken mere eller mindre, och de samme skole give kronan årligen en daler,

⁸² Jfr H. Lindström 1923 s. 12.

⁸³ Svenska riksdagsakter, serie 1, 1:2. I Stiernman, Samling, I s. 73 i förkortad version citerad som "Upsala stadga om köpehandelen" (1546 § 7).

⁸⁴ Se ovan, kap. VIII.3.1.2.

⁸⁵ Artiklar 8/12 1539 refererade av Lundell 1846 s. 92.

⁸⁶ F. Lindberg anser att "drängpenningarna" 1576 pålades bl.a. för att komma åt de hantverkare som inte hade någon annan inkomstkälla än sitt hantverk, och som "eljest gingo fria från utskyllder". Däremot utelämnades "sådana hantverkare som hade egna hemman eller bodde inne hos bönder och skattade tillsammans med dessa". Adelns tjänare drabbades inte heller av pålagan. Lindberg 1947 s. 23 samt s. 17—18. Se även "Mandat om handtwercka-

derföre fogderne såsom för annan ränte skole gøre rede och räkenskap. Men de ämbetsmän som uti härader icke behöves, de skole draga in i städerne och där bo.⁸⁷

Folke Lindberg framhåller att beslutet inte innefattade någon bestämmelse om vilka yrken som skulle vara tillåtna på landsbygden och inte heller om vilka myndigheter som skulle verkställa beslutet.⁸⁸ Sådana oklarheter underlättade givetvis inte genomförandet.

I ett mandat av december 1604 uttalade Karl IX sitt höga missnöje med den ringa åtlydnaden av den nyss citerade författningen. Inte nog med att landsbygden överflödade av hantverkare, utan dessa betalade fortfarande ingen skatt till kronan. Följaktligen klargjordes mer i detalj hur beskattningen av lanthantverkare skulle gå till. Kungen stadgade nu att de som var bofasta — fast enligt bokstaven egentligen bara de som "våre och kronones hemman besitte" — skulle betala skatt som "de övriga", d.v.s. som de andra bönderna. Endast de som "inga hemman have" skulle nu betala en daler för sitt hantverk. Intressant är, att det inte är de oförbättrliga lanthantverkarna som här särskilt nämns som straffhotade, utan befallningsmän (d.v.s. närmast landshövdingar⁸⁹) och fogdar som underlåter att sköta sina åligganden i fråga om att rannsaka behovet av lanthantverkare och förmå de "överflödiga" att flytta in till städerna:

... Så förnimmer vi dock likväl, att beslutet ... bliver intet efterkommit, utan uti häreden finnes allehanda ämbetsmän till överflöd, som have deres näring och bäring bättre än någon bonde, och gøre Oss och kronan icke det ringeste om året. Varföre vilje vi have våre fogder och befallningsmän allvarligen och vid högste straff tillagt, att de rannsake var uti sin befallning, huru många ämbetsmän som där finnas, så väl de som hemman have som de som inge hemman have, och huru många av dem som allmogen kunne nödtorfteligen behöve, och vilke som intet behöves, och skole de som inge hemman have utgøre årligen en daler, samt den hjälp som oppå riksdagen beviljet blev, like med fullsuttne krono- och skattebönder, nämligen en mark var månad. Och de som våre och kronones hemman besitte, skole give ut deres årlige, såsom och hjälpen, i like måtto med de andre. Men de andre, som intet uti häreden behöves, de skole drage in i städerne, och där sætte sig neder ...⁹⁰

Här talas det i en och samma författning om två kategorier hantverkare, en med och en utan "hemman", där de förra skulle ge "sitt årlige", d.v.s. beskattas som bönder.⁹¹ Ordet hemman betydde på denna tid inte bara "fastighet på mantalssatt jord" (detta hade ju blivit den vanliga betydelsen på 1800-talet),

res, dess mesterswänners, embetkarlers och legedrängers taxering" Stockholm 17 aug. 1576, citerad i Stiernman, Samling, I, s. 254.

⁸⁷ Årstrycket 1604 28/3. I Stiernman, Alla riksdagars, I, s. 557 är denna författning citerad — med vissa små skillnader i bland annat stavning — som "Riksdagsbesluth, dat. Norköping then 22 martii år ... 1604" (Bland beslut tagna i Stockholm, § 9).

⁸⁸ Lindberg 1947 s. 111.

⁸⁹ SAOB, artikeln Befallningsman. 2. (spalt B 626).

⁹⁰ "Mandat om embetz-männerne uti häreden" 9 dec. 1604. Stiernman, Samling I s. 489.

⁹¹ Ordet "årlige" syftar rimligen på "årliga räntan". Jfr t.ex. Behre, Larsson och Österberg 1985 s. 32.

utan kunde också betyda "bostad", "hemvist" i allmänhet.⁹² Möjligen — vi skall återkomma till denna fråga — kunde alltså mandatet ge utrymme även för bofasta torpare m.fl. att slippa betala gärningsören.

Likheten med 1400- och 1500-talets lagstiftning är slående. Även då skulle ju hantverkare med hemvist slippa skatta för hantverket. En passus i ett öppet brev till Jönköpings stad 1609 där det talas om vandringshantverkare som "göre varken Oss, kronan eller staden någon rättighet"⁹³, antyder dock att författningens omedelbara effekt beträffande hemlösa hantverkare knappast varit genomgripande. Visserligen finns belägg för en ansats till uttaxering av "lovsören" från lanthantverkare i Linköpings län 1604, men som helhet tycks 1604 års riksdagsbeslut om uttaxering av en daler per bostadslös hantverkare inte ha tillämpats, vilket påpekas av Heino.⁹⁴

Kung Kristoffers landslag hade åter börjat komma i användning i slutet av 1500-talet. Den stadfästes av Karl IX i december 1608.⁹⁵ Paragrafen om gärningsmän på landet stod kvar oförändrad, där det stadgades att vandringshantverkarna ej skulle beskattas för sitt hantverk, utan skulle erlægga skatt eller avrad som den övriga bondebefolkningen.⁹⁶ Lagen kan rimligen, ur kronans synpunkt, ha setts som tillämplig endast på de hantverkare som hade hemvist. Riksdagsbeslutet och det kungliga mandatet av år 1604 bör ha räckt till för att, åtminstone i princip, reglera beskattningen av de lanthantverkare som inte hade hemvist.

Dock är det svårt att komma ifrån att landslagen och 1604 års riksdagsbeslut med det följande mandatet är inbördes motsägelsefulla. Kristoffers landslag sade ju att hantverkaren inte skulle beskattas för sitt vandringshantverk, utan att han skulle skatta där han bodde.⁹⁷ Om hantverkaren nu saknade hemvist borde det, åtminstone hypotetiskt, ha kunnat hävdas att han faktiskt inte skulle skatta alls, eftersom landslagen sade att fogden ej skulle ta gärningsöre av dem som far mellan byarna och utför hantverksarbete. Denna ordalydelse kan ha givit legitimitet åt underlåtelse att beskatta en yrkesgrupp som genom sin rörlighet bör ha varit mycket svårkontrollerbar. Att det nyss sagda inte behöver vara en verklighetsfrämmande hårdragning av lagtexterna antyds dels av Heinos nyss nämnda iakttagelse, dels av att vi har kungens egna ord på att

⁹² SAOB, artikeln Hemman.

⁹³ Privilegier IV s. 531—32.

⁹⁴ F. Lindberg 1946 s. 252, Heino s. 22. Beträffande namnet på skatten kan det observeras att termen "gärningsören" inte förekommer i någon av de två författningarna från 1604.

⁹⁵ Myrdal 1985 s. 21. Sveriges landz-lagh 1621 (1608)

⁹⁶ Se ovan, kap. VIII.3.1.2.

⁹⁷ Att stor rörlighet kunde medverka till att personer kunde "stinga sig undan" från utlagor framgår bl.a. av 1576 års mandat om hantverkares taxering. se Stiernman, Samling I s. 254.

vandringshantverkarna kunde verka utan att göra honom och kronan "någon rättighet".⁹⁸

Om alltså lanthantverkarna inte gav statsmakterna inkomster i reda pengar, tycks de å andra sidan ha skattats på soldatmaterial.⁹⁹ På grund av utskrivningsrisken för hantverkare och den höga dödligheten bland rekryter, bör det ha varit bokstavligen livsfarligt att under 1600-talet vara skriven som lanthantverkare utan försvar av adelsman eller stad. Möjligen bidrog detta till att ytterligare försvåra organiserandet av skatteuppbörden från denna yrkeskår. Som tidigare nämnts, var en betydande del av den mantalspliktiga befolkningen ej mantalsskriven ännu i början av 1700-talet.¹⁰⁰

Vi har tidigare sett att 1619 års förslag till stadga om städernas administration innefattade ett fyra mils hantverksdistrikt kring varje stad, men att någon generell gällande författning med detta innehåll aldrig utfärdades. Bestämmelsen om fyramilsgräns återkom däremot i en memorial till ståthållarna (ung.: landshövdingarna) 1620. Dessa ålades dock stor försiktighet i genomförandet. För att motverka:

... det, som staden mest fördärver, skall [ståthållaren] låte sig till det högste vara angelägit, att allehanda gärningsmän, som löpe kring på landet, måge drives in i staden och att inge gärningsmän å landet lides på fyre mil när staden. Dock efterdy mången det icke skall behaga, därför måste han till att undvika stor besvär och ofvens gå med denne saken diskret om och icke allt drive med våld utan fast mera med makelighet, så att icke alle gamle oseder rives med rötter opp, utan botes efter vart annat och folket ställas så mycket mest möjligt klagelöse.¹⁰¹

Även om bestämmelsen med sina maningar om att gå fram "diskret" och "med maklighet" verkar tämligen uddlös, så underströks i varje fall det ansvar landshövdingarna hade för att lanthantverket i så hög grad som möjligt skulle flyttas in till städerna, ett ansvar som redan hade kommit till synes i Karl IX:s hantverksförfattningar.

Landshövdingarnas roll i regleringen av lanthantverket skulle komma att understrykas i rader av författningar under 1600- och 1700-talen¹⁰² och skulle också i många fall visa sig i praktiken.¹⁰³

Förmaningen till ståthållarna att *inte* riva upp alla gamla oseder med rötterna kan med moderna ögon te sig något märklig och t.o.m. lustig. Möjligen avspeglar formuleringen en medvetenhet om att statsmakten för den allmänna

⁹⁸ Privilegier IV s. 531—32. Se även det kungliga mandatet ovan.

⁹⁹ Se bl.a. Rydén 1881 s. 55. Att låta taga de hantverkare "i knekتهopen" som vägrade flytta in till staden var ett av Kungl. Maj:t ofta framfört hot. Se t.ex. N. Forssell 1952—53 I s. 66 samt F. Lindberg 1947 s. 24.

¹⁰⁰ Jfr ovan, kap. V.1.2.

¹⁰¹ Privilegier VI s. 360.

¹⁰² Nedan, kap. XII.

¹⁰³ En landshövding är t.ex. ca 1650 aktiv för att förmå lanthantverket att flytta in till Härnösand. Bucht 1935—45 I s. 344-45, 349.

ordningens upprätthållande faktiskt var beroende av sedvanan, i en tid då lagstiftningen ofta var mycket ofullständig och svårtolkad.

IX.3.3. *Lanthantverket som konkurrent till stadshantverket*

Vi såg tidigare att det svenska lanthantverket tydligen var välutvecklat redan under medeltiden. Som regel innebar nygrundningen av städer, att man sökte koncentrera lanthantverket till dessa. Eftersom man under stadsgrundningsperiodens första skede kunde tillåta sig att göra undantag för skraddare, skomakare m.fl., följer indirekt att det måste ha funnits fler kategorier av hantverkare, och att det var dessa som statsmakten önskade förflyttade från landsbygden till staden. Vilka var dessa?

I Hälsingland fanns gott om bl.a. vapen- och kopparsmeder. De sistnämnda hade t.o.m. betalt en särskild skatt under Gustav Vasa.¹⁰⁴ Hela Norrland var f.ö. en rekryteringsbas för många olika slag av hantverkare, och man tvångsutskrev vid några tillfällen under 1500-talet målare, murare och annan yrkeskunnig arbetskraft för slottsbygget i Stockholm.¹⁰⁵

I privilegierna för Hudiksvall 1582 nämns i första hand kopparslagare, men även andra yrken, bland dem som skulle flytta in till staden:

Icke skall heller vare tillstätt någon kopperslagare ... att bo där på landsbygden utan flytte in i staden. Det samme vare sagt om grytegjutere, gullsmeder, klensmeder, målere och andre sådane hantverkere och ämbetsmän.¹⁰⁶

För Umeå och Härnösand, som får sina privilegier några år senare, nämns samma yrken som för Hudiksvall, bortsett från kopparslagare men med tillägg av bältare.¹⁰⁷

Ett av otaliga exempel på hur lite denna typ av stränga formuleringar ledde till, är att ett kopparslagarämbete (som i princip skulle bildas så snart antalet hantverkare i yrket översteg tre eller fyra) kom till stånd i Hudiksvall först 200 år efter det att staden fått sina privilegier.¹⁰⁸

På ett tidigt stadium i städernas utveckling synes import av hantverksprodukter från landsbygden ha varit vanlig. I Härnösand sägs vid mitten av 1600-talet hantverksprodukter ha inköpts både från andra städer och från landsbygden.¹⁰⁹ Hertig Karl såg sig i sitt hertigdöme nödsakad att i privilegierna för fyra städer skriva in ett särskilt förbud för stadsborna att anlita lanthantverkare (ovan,

¹⁰⁴ F. Lindberg 1947 s. 105.

¹⁰⁵ F. Lindberg 1947 s. 106.

¹⁰⁶ Privilegier III:1 s.422.

¹⁰⁷ Privilegier III:2 s.592, 646.

¹⁰⁸ Brun 1932—44 I s. 210.

¹⁰⁹ Bucht 1935—45 I s. 344.

avsn. IX.2.1.2.). Sådana bestämmelser förstärker intrycket av ett livaktigt lanthantverk med goda yrkeskunskaper.

Självva den begränsning av antalet legala yrkesutövare som ämbetena upprätt-höll, inbjöd till "bönhaseri", d.v.s. konkurrens från icke skråanslutna hantverkare. Många gånger kunde tydligt dessutom kvaliteten på stadshantverkarnas arbeten vara så låg, att detta provocerade stadsborna att anlita hantverkare utifrån. Det förekommer exempel på att det var de mer välbeställda skikten i staden som anlidade lanthantverkare.

I en tvist år 1687 mellan härnösandsskräddarna och en bönhasande präst-änka, intygade en lantmästarhustru att stadens skräddare

icke varit i stånd att sy några kläder åt hennes man, så att de sutto på hans kropp, och att han därför blivit tvungen att vända sig till en skräddare i Gådeå.¹¹⁰

Intressant nog kunde rådstuvurätten tio år senare konstatera att ingen av härnösandsskräddarna erhållit mästarbrev.¹¹¹

Det förefaller som om de nygrundade norrlandsstädernas hantverkare på 1600-talet och i början av följande århundrade, såg sig särskilt utsatta för konkurrens från lanthantverkare. Några årtionden efter det att lantmästarhustrun avgivit sina kritiska synpunkter på härnösandsskräddarnas kompetens, kom samma ämne åter på tapeten:

År 1716 omtalas en aktion av tre skräddare i Härnösand mot en sockenskräddare från Stigsjö, vilken börjat arbeta i staden. Vid rannsakingen befanns, att han blivit tillkallad av prästerna för att sy kläder åt dem, emedan de voro missnöjda med stads-skräddarnas arbete ... sockenskräddaren förbjöds att bedriva något hantverk i Härnösand, förrän han vunnit burskap i staden.¹¹²

Även Piteås hantverkare utsattes i början av 1700-talet för konkurrens från sockenhantverkare:

Utom staden konkurrerade de s.k. gärningsmännen med stadens hantverkare. Klago-visor över dem förekommo ofta i stadens skrivelser till K. Maj:t. ... De flesta bodde i Öjebyn och Pitholmen och lockade genom sin prisbillighet många av stadsborna till sig.¹¹³

Ernst Söderlund har påpekat hur få hantverkarna var i norrlandsstäderna norr om Gävle, men är något osäker om mantalslängdernas bärkraft som källa.¹¹⁴ Citaten från Härnösand och Piteå stärker intrycket av ett obetydligt hantverk i norrlandsstäderna. Det hade uppenbarligen mycket svårt att hävda sig i konkurrensen med lanthantverket.

¹¹⁰ Bucht 1935—45 I s. 352.

¹¹¹ Bucht 1935—45 I s. 352

¹¹² Bucht 1935—45 I s. 351.

¹¹³ Steckzén 1921 s. 228—29.

¹¹⁴ E. Söderlund 1949, s. 44.

Lanthantverkarna var svåra konkurrenter till stadshantverkarna även på andra håll i landet. Så gick t.ex. boråshantverkarna på 1670-talet till angrepp mot bönhasar på landsbygden.¹¹⁵ Beträffande Jönköping talas i privilegiebrev i irriterade ordalag om kringvandrande lanthantverkare (se ovan, avsn. IX.2.1).

IX.3.4. *Följderna för lanthantverket av städernas privilegielagstiftning*

1. Städernas rätt till gärningsören

Vi har sett hur en rad städer försågs med privilegier, enligt vilka lanthantverkarna i vissa distrikt ålades att flytta in till staden eller lägga ned verksamheten. Även om efterrättelsen som regel var ringa, har dock i ett fall ansatser till att följa privilegiebestämmelserna dokumenterats. I Västervik hade borgarna på 1620-talet lagt under sig de åt staden anslagna köpingarna och låtit besätta gårdarna där med "ämbetsmän". År 1627 skall hantverkare i staden med åldermannens godkännande (alltså enligt den princip som angavs i de på 1619 års förslag byggande stadsprivilegierna, jfr ovan, avsn. IX.2.1.2) ha dragit ut på landet för att arbeta åt allmogen.

På 1630-talet kom dock Västervik att slå om till den politik gentemot lanthantverket, som kom att bli den vanliga i de städer som försetts med hantverksdistrikt. Man avstod från försök att förmå lanthantverkarna att flytta in till staden eller dess köpingar. I gengäld, för att de fick bo kvar och utöva sitt hantverk på landsbygden, krävde staden att de skulle söka sig under dess försvar, deltaga i dess båtsmanshåll och betala en årlig avgift, *gärningsören*. I Västerviks fall kommer de första uppgifterna om att staden uppburit gärningsören från 1640.¹¹⁶

Att städer på detta sätt under hela eller delar av perioden mellan ca 1640 och 1680 tog ut gärningsören från lanthantverkare rapporteras förutom från Västervik från Borås,¹¹⁷ Falun,¹¹⁸ Härnösand,¹¹⁹ Jönköping,¹²⁰ Karlstad,¹²¹ Kristinehamn,¹²² Lindsberg och Nora,¹²³ Linköping,¹²⁴ Luleå,¹²⁵ Norrköping,¹²⁶

¹¹⁵ N. Forssell 1952—53 II s. 314—15.

¹¹⁶ F. Lindberg 1933 s. 448—49.

¹¹⁷ I Borås fall är dock uppgiften otidlig såtillvida att "skottpengarna" framställs som en avgift till ämbetena:

"landshövdingen förklarade, att bygdehantverkarna hädanefter måste söka sig 'försvar' i Borås och anmäla sig vid dess nya skrån, där de kvartalsvis fingo betala en viss avgift, de s.k. skottpengarna". Nils Forssell 1952—53 II s. 315.

¹¹⁸ Hildebrand 1946 s. 414.

¹¹⁹ Bucht 1935—45 I s. 349.

¹²⁰ Jönköpings historia. Del II (1918) s. 222, III (1919) s. 337.

¹²¹ Nygren 1934 s. 109—10.

¹²² Löf & Ernvik 1959 s. 284—86.

Sala,¹²⁷ Sundsvall¹²⁸ och troligen även Kalmar.¹²⁹ Att döma av förhållandena efter 1680 togs gärningsören ut även under den här aktuella fyrtioårsperioden i Alingsås¹³⁰. I något fall kan man inledningsvis se benämningen "lovsören" eller "genant"¹³¹ för denna avgift och, vanligare och varaktigare särskilt i Väst-sverige, "skottpengar" eller bara "skott".¹³²

I en resolution på allmogens besvär 1644 godkänner Kungl. Maj:t i praktiken nyordningen. Visserligen skulle i princip fortfarande

...alle de, som hantverk idka och driva vele, [...] flyttia sig in i städerne, och sig där husligen nedsätta,

men

...[dock] skall allmogen, som fjärran från städerne belägen är, icke förment vara att behålla å landet några få ämbetsmän efter nödtorften, vilke skole vara förpliktade att vinna burskap i städerne och där årligen utgöra sine rättigheter till H.K.M. och kronan och sedan måge de arbeta å landet för en skäligen betalning efter vanligt bruk.¹³³

I princip skulle alltså lanthantverkarna vinna burskap i städerna och där betala skatt till kronan. Till frågan om burskap för lanthantverkarna skall vi återkomma.

Alla de nyss nämnda städerna, utom Linköping, hade mellan 1580 och 1624 fått sig tillerkända ett hantverksdistrikt. Flera författare, från 1800-talet till nu-tiden, ser också sambandet mellan privilegiebestämmelserna i fråga och städernas rättigheter till gärningsören.¹³⁴ Dock påpekas i norrköpingsmonografin att även Söderköping skulle ha enrollerat lanthantverkare, något som inte framgår av någon annan källa.¹³⁵

¹²³ Tham 1949 s. 110, 122.

¹²⁴ F. Lindberg 1946 s. 251—52.

¹²⁵ Steckzén & Wennerström 1921 s. 126 ("genant").

¹²⁶ Helmfrid 1965, s. 441—42 och Helmfrid 1971 s. 152, 155—56.

¹²⁷ Näsmark 1923 s. 161.

¹²⁸ Ahnlundt 1921 I s. 231—32.

¹²⁹ Helmfrid 1965, s. 442.

¹³⁰ Bolin 1920 s. 72.

¹³¹ F. Lindberg 1946 s. 251—52. Steckzén & Wennerström 1921 s. 126.

¹³² N. Forssell 1852—53 II s. 315 (Borås; denna stads "skottkarlar" berörs även längre fram i detta avsnitt). Jönköpings historia II (1918) s. 222, III (1919) s. 338—39. Nygren 1934 s. 109 (Karlstad; "skutpengar" från lanthantverkare), Löf & Ernvik s. 1959 s. 284 (Kristinehamn: "'gärningsören' eller 'skott'"). Helmfrid 1965 s. 442 (Norrköping). Detta "skott" bör ej förväxlas med den ålderdomliga skatt som i vissa fall under namnet "skott" uttogs av borgarna. Jfr N. Herlitz 1924b s. 238. Jönköpings historia II (1918) s. 94.

¹³³ Res. på allmogens besvär 16/12 1644, § 7. Stiernman, Alla riksdagars, II, s. 1076. Denna författning har dock av Ranta 1978 s. 309 uppfattats som ett förbud mot lanthantverk.

¹³⁴ Se t.ex. von Bonsdorff 1833 II s. 621.

¹³⁵ Helmfrid 1965 s. 441—42.

Som regel var de gärningsören som togs ut av 1600-talets städer en avgift som togs ut av lanthantverkare, men i Falun betecknade ordet gärningsöre en avgift som togs ut av både stads- och lanthantverkare, och i Borås förefaller ordet gärningsöre så tidigt som på 1620-talet ha betecknat en avgift lagd på stadshantverkare. Borås och Falun har det gemensamt, att stadens hantverkare inledningsvis hade en relativt svag politisk ställning. Faluns hantverkare kunde t.ex. som regel inte vinna burskap förrän 1666.¹³⁶ Det tycks som om ordet gärningsöre i dessa två fall betecknade en avgift som var lagd på burskapslösa hantverkare med anknytning till staden, antingen de bodde i eller utanför den. I Jönköping användes ordet skottpengar just för att beteckna en avgift som togs ut av både lanthantverkare i stadens distrikt och icke burskapsägande stadshantverkare.¹³⁷ I andra städer med skott(pengar) nämns dock endast lanthantverkare.

Ovan nämndes ett antal städer, där gärningsöre eller skottpengar från lanthantverkare kunnat beläggas. Förteckningen kan naturligtvis inte göra anspråk på att vara heltäckande. För det första är det bara en del svenska städer vars källor blivit föremål för publicerade studier. För det andra är det osäkert om de gärningsören som inflöt till städerna, och som ofta utgjorde en rätt obetydlig inkomst, alltid bokfördes. En påminnelse om detta ges från Karlstad. Denna stad hade, som en av de första städerna i Sverige, beviljats en bannmil 1583. Liksom i flera andra västsvenska städer betalade lanthantverkarna inom stadens distrikt "skottpengar". Då landshövdingen 1670 frågade efter "skutpengarna" svarades dock att någon längd över dem inte fördes.¹³⁸

I två fall, Sundsvall¹³⁹ och Norrköping¹⁴⁰, kan det konstateras att gärningsöre till städer upphörde redan före 1680-talets sockenhantverkarlagstiftning. I Sundsvalls fall skulle de dock återupptas på 1700-talet.¹⁴¹

¹³⁶ "Under det första kvartsseket efter 1641 var det en icke undantagslös men i regel fasthållen och även generellt uttryckt princip att hantverkare icke betalade burskapspengar och avlade burskapsed." Hildebrand 1946 s. 411—12. Betr. Borås, se N. Forssell 1952—53 I s 252—53.

¹³⁷ Jönköpings historia, I, 1917, s. 222, 337.

¹³⁸ Nygren 1934 s. 109—10. Ordet "skutpengar" förekommer även som avgift lagd på skutägare i t.ex. Falun (Hildebrand 1946 s. 614) men i Karlstadfallet avses enligt Nygren en avgift lagd på hantverkare.

¹³⁹ Sundsvall hörde till de städer som fått ett hantverksdistrikt omfattande fyra mil på 1620-talet. Även denna stad hade vissa inkomster av gärningsöre omkring 1650. Inkomsterna var dock tydligen små och oregelbundna. De försvinner åter under 1600-talet, möjligen redan på 1660-talet, för att återkomma först på 1770-talet (se nedan). Ahnlund 1921 I s. 231—32. Se även s. 95, 123.

¹⁴⁰ Norrköping hörde, som vi sett, till de städer som tog ut gärningsöre av lanthantverkare kring mitten av 1600-talet. Redan i slutet av 1660-talet upphör emellertid inkomsterna av gärningsöre till staden. Skälet var ett nytt försök, igångsatt av en nytillträdd justitiepresident, att bokstavligen tillämpa det inflyttningstvång för lanthantverkarna som stadgats i 1620 års privilegiebrev. Detta hade för övrigt "råkat i total glömska hos såväl lokala som

2. Den formella organisationen av de privilegierade städernas lanthantverkare ca 1650—1680

På 1620-talet tycks de under Linköping lydande lanthantverkarna ännu inte ha betalt lovsören till staden, utan deltog i stadens kontributioner och övriga skatter på samma villkor som andra borgare. Först senare kom systemet med en fixerad gärningsöresumma i bruk, men exakt när är oklart.¹⁴² Det tycks dock som om gärningsörena — i betydelsen avgift lagd av staden på lanthantverkare — införts på 1640-talet i de flesta städer där de kom att bli brukliga överhuvud taget.

I Faluns, Jönköpings och möjligen Borås' fall tycks "gärningsören" resp. skottpengar ha tagits ut av lant- och stadshantverkare som hade det gemensamt att de *inte* var burskapsägande (se ovan). Men i flera andra städer tycks omkring 1650 de gärningsörebetalande lanthantverkarna fortfarande formellt ha blivit borgare i den stad till vilken de betalade gärningsören, fast de fortfor att bo på landet.¹⁴³ Möjligen var det i det senare fallet fråga om genantborgarskap.¹⁴⁴ Vad som tyder på detta är att det kunde räcka med den uttalade avsikten att bli borgare, som då 1651 två skraddare i Kristinehamnstrakten

räckte borgmästaren handen på att vilja borgare bliva, levererandes till staden efter detta års förlopp 2 rdr vardera, därför de tillåtas ... Väse- och Ölmehärads bygd att frekventera och arbeta uti och inga andra¹⁴⁵

I en annan stad, Härnösand, var det vid samma tid tillräckligt att två bröder

räckte kunglige borgmästaren handen på att de ville bidra 8 riksdaler till stadens kassa

för att under ett år vara sockenskraddare i tre pastorat.¹⁴⁶

Den ibland tillämpade regeln om borgared och burskap är anmärkningsvärd, därför att lanthantverkarna knappast förutsattes bli medlemmar av stadens ämbeten, i varje fall inte fullvärdiga sådana.¹⁴⁷ De behövde ju heller inte ha den av

centrala förvaltningsorgan". Försöket misslyckades och dess enda varaktiga resultat var att staden gick miste om sitt hantverksdistrikt och därmed sina gärningsören. Helmfrid 1971 s. 152, 155—56.

¹⁴¹ Se kap. XII.7.

¹⁴² F., Lindberg 1946 s. 251—52.

¹⁴³ F. Lindberg 1933 s. 448—49. Helmfrid 1965 s. 441—42.

¹⁴⁴ Se ovan avsnitt IX.3.1.1.

¹⁴⁵ Löf & Ernvik 1959 s 284—86.

¹⁴⁶ Bucht 1935—45 I s. 349.

¹⁴⁷ Som kommer att framgå av kap. XII finns visserligen belägg för att sockenskomakare på 1700-talet betalade äskepengar till skomakareämbetet i Sala, men det är tveksamt om detta betydde att de var fullvärdiga medlemmar. Sala stad tycks dessutom ha haft ovanligt fasta band med sina sockenhantverkare. Uppenbarligen kunde formerna för sockenhantverkarnas anknytning till ämbetena variera.

skråordningen föreskrivna utbildningen. Istället skulle de lantverkare som åtnjöt stadens beskydd sluta överenskommelse med vederbörande skråämbete i staden, och varje kvartal betala skottpengar, gärningsören eller "genant" till detta. Väl att märka används samma termer om avgifterna till ämbetena som om avgifterna till staden. I Borås kallas avgiften till skrået i olika källor "skottpengar" resp. "genant".¹⁴⁸ I skomakareämbetets protokoll framgår klart, att "skottkarlarne av skomakare-ämbetet" betalade genant både till ämbetet och staden. Den 1 maj 1683 skrivs exempelvis:

Samma dag hade skottkarlarne av skomakare-embetet på landet sig infunnit att efter vanligheten fullgöra sin genant så till staden som embets-lådan och ... [otydligt]... efterskrevne som följer ...

Enligt den följande uppställningen betalar 6 lantverkare 2 daler 8 öre till staden och fem av dem 2 daler till ämbetslådan, den sjätte endast 1 daler. Avgifternas storlek antyder att det var fråga om en årlig avgift snarare än en kvartalsavgift. Detta bekräftas f.ö. av att ämbetets räkenskapsbok nämner dessa avgifter en gång om året under den period de förekommer.¹⁴⁹

Ett exempel på att kravet på regelrätt burskap inte konsekvent upprätthölls av kungamakten på 1670-talet är då Eksjö stad tillerkändes, i en resolution på stadens besvär, den rättigheten att lantverkarna i två häraden skulle lyda under stadens skrån. Däremot ansåg Kungl. Maj:t inte att lantverkarna skulle behöva vinna burskap i staden, med hänvisning till att även landsbygden behövde sina hantverkare.¹⁵⁰

I ett riksdagsbeslut 1678 nämns genantbetalande personer utan verkligt burskap:

städernas försvars- och arbetskarlar, som intet rätteligen lyda under borgerlig ed och skrå utan allenast ett visst genant giva ...

¹⁴⁸ Enligt N. Forssell 1952—53 II s. 315 betalade lantverkarna "skottpengar" till stadens skrån. I skomakareämbetets protokoll kallas samma avgift "genant". Borås skomakareämbetes protokoll 1680—1847. Skråhandlingar. Nord. museet. Se även Jönköpings historia II (1918) s. 222, III (1919) s. 338—39. Att även lantverkare som betalade gärningsören till andra städer också erlade avgifter till respektive skråämbete bör rimligen ha varit det vanliga. Se t.ex. formuleringarna i förslaget till stadga om städernas administration ovan avsn. IX.2.1.2 samt nedan, kap. XII.6.

¹⁴⁹ Borås skomakareämbetes protokoll 1680—1847, p. 13, samt lådräkning 1687—1874. Nordiska museet. Den 1 maj 1684 betalar tio hantverkare 2 d. 8 ö. till staden, en elfte 3 d. Nio av dessa betalar 2 d. till lådan, två betalar 1 d. Anf. källa, p. 21. Enligt Borås skomakareämbetes räkenskapsbok betalade "skåttkarlarne" 1683 14 d. till lådan, 1784 16 d., 1686 10 d., 1687 4 d. och 1689 2 d. Därefter tycks inga avgifter från skottkarlar nämnas.

¹⁵⁰ Kgl. resolution 28 sept 1675 om stadens privilegier m.m., citerad i Handl. rör. Eksjö stad I s. 58: "Kongl. Maj:t finner betänkeligt att tvinga de lösa hantverkarna i Södra och Norra Vedbo att giva sig under staden, där att vinna burskap, eftersom landet jämväl behöver sine hantverkare, men att desamme skole dependera av stadsens ämbeten, det är helt skäligt, befallandes Kongl. Maj:t ty, att det utan gensägelse ske må."

Dessa skulle — vi befinner oss nu vid slutfasen av Karl XI:s krig mot Danmark — tillsammans med lösdrivare och friska inhysesmän

uti alla knekte- och båtsmansutskrivningar på landet för självskrivne tagas.¹⁵¹

Allmogen besvärade sig över att så många av deras hantverkare skrevs ut, och av Kungl. Majt:s resolution framgick att den hantverkare som skaffade sig burskap skulle vara bättre skyddad mot utskrivning.¹⁵² Ett burskap var dock, skall vi komma ihåg, förenat med betydande kostnader.

Som framgått, hade redan före 1680-talets sockenhantverkarlagstiftning socknen eller pastoratet betydelse som erkänd arbetsräjong för lanthantverkaren.¹⁵³

I en utskottsdebatt 1664, refererad i adelns riksdagsprotokoll, används från prästeståndet uttrycket sockenhantverkare. Sådana ville prästerna ha för att slippa åka in till städerna. Även bönderna begärde att hantverkare, "ämbetsmän", skulle få verka på landsbygden.¹⁵⁴

År 1672 återkom beteckningen sockenhantverkare i en passus, där prästerna berörde hantverkarnas erläggande av gärningsören till städerna:

¹⁵¹ Jönköpings historia, III, 1919 s. 337.

¹⁵² "när ... allmogens nödige hantverksmän hava vunnit burskap i städerna, må de saklöst och okvalde hos allmogen arbeta." Res. på allmogens besvär. 20/2 1678, § 4. Stiernman, Alla riksdagars, II, s. 1760—61.

¹⁵³ Jfr följande citat rörande tiden före 1680: "Lanthantverkare tillsattes på följande sätt: den, som sökte dylik tjänst, vände sig först till socknens kykoherde och sexmän. Voro dessa villiga antaga honom, försågo de honom med en rekommendationsskrift till magistraten, som, i händelse den icke hade något att anmärka mot den föreslagne, gav honom stadens försvarsbrev och införde honom i dess mantals- och skattelängder." F. Lindberg 1933 s. 448—49. Den rekommendationsskrift till magistraten Folke Lindberg talar om i ovanstående citat torde vara liktydigt med det "byavsked" som omtalas i en likartad beskrivning av förfaringssättet i Härnösand. Bucht 1935—45 II 349. Ordet "avsked" kunde i äldre svenska betyda *tillåtelse, tillstånd*. SAOB, artiklen Afsked. I Kristinehamnstrakten utfärdades på 1600-talet "häradsbevis" (uppenbarligen av häradsrätten) före insändandet av ansökan till landshövdingen. Löf & Ernvik 1959 s. 284.

¹⁵⁴ Sveriges ridd. och adels riksdagsprotokoll IX s. 121: "Prästerne ... (klaga) och, att de till städerna måtte resa; bedje att Kongl. Maj:t ville efterlåta dem sockenhantverkare ... Bönderna begära, att på landet måtte och vara ämbetsmän, som där hava deres försvar."

I resolution på prästerskapets besvär detta år, 1664, togs ämnet upp. Lanthantverkarna skulle fortfarande vinna burskap i städerna:

"Om de begärte hantverkare och ämbetsmän i sockenerne, haver H.K.M:t sig sålunda resolverat, att de sockner som fjärran ifrån staden belägne äre, kunna sådana hantverkare väl efterlåtas, dock med villkor och förord, att de samma först vinna burskap i städerna, och där sin rättighet ärligen till Kongl. Maj:t och Kronan erlægga. Varöver landshövdingarne ett noga inseende hava skole, och att be(mäl)te städer till deras privilegier icke må ske något men eller förfång". Res. på prästerskapets besvär, 1/9 1664. Stiernman, Alla riksdagars, II, s. 1512.

Vad eljest hantverkare vidkommer, som äre under försvar, haver man gärna præca-
verat, att sokne hantverkare ej må här under förståndne bliva, aldenstund de i stä-
derna erlægga sina gärningsören¹⁵⁵

I Nora och Lindesberg finner vi en säregen variant av sockenhantverk. Lanthantverkarna bodde tydligen (eller var i varje fall skrivna) i staden.¹⁵⁶ Här finner vi alltså en organisation som påminner om det ideal som förespeglat författarna till 1619 års förslag till stadga om städernas organisation. Även i ett arbete om Enköping antyds en liknande organisation på 1730-talet.¹⁵⁷

3. Storleken på städernas gärningsöresummor

Vi såg tidigare att skottkarlar i trakten av Borås betalade drygt 2 d.s.m. till staden och ungefär lika mycket till ämbetslådan. Flera exempel från tiden omkring 1650 talar om gärningsören på 3—4 d.s.m. För Linköping anges 3 daler som en generell avgift,¹⁵⁸ medan summan för Karlstads och Kristinehamns del nämns i samband med enskilda fall.¹⁵⁹ I Karlstad nämns också att en häradsskomakare 1671 skulle betala mer än den dubbla summan, 6,5 d.s.m. (eg. 4 rdr¹⁶⁰), då han fick rätt att anta två drängar. Förmodligen har den högre summan motiverats av drängarna. I Sala anges 4 d.s.m. som generellt uttagen av de gärningsörebetalande lanthantverkarna 1656.¹⁶¹

Två hantverkare i härnösandstrakten skulle 1648 betala hela 6 d.s.m. (4 rdr) vardera, men det framgår inte om det var med eller utan drängar.¹⁶²

Sammanfattningsvis skulle lanthantverkarna alltså betala 3—6 d.s.m. till de privilegierade städerna. Summan kunde variera mellan olika städer och dess-

¹⁵⁵ Prästeståndets riksdagsprotokoll, III, s. 153.

¹⁵⁶ "Anledningen till att just skraddare och skomakare voro så många i de båda bergslagsstäderna var självfallet den, att det var dessa yrkesmän, som bergsmännen i bygden hade mest användning för. Man finner också, att både skraddarna och skomakarna voro uppdelade i stads- och sockenhantverkare, vilka voro hänvisade till respektive borgerskapet och bergsmännen. Sockenhanterverkarna hade tillstånd dels att mottaga arbeten i staden av bergsmän, som uppsökte dem där, dels att "gå på hyttorna" och utöva sitt arbete där. För dem gällde särskilda bestämmelser, t.ex. det 1673 utfärdade stadgandet, att de icke fingo ha mer än en dräng till sitt föfogande." Tham 1949 s. 199—200.

¹⁵⁷ Beträffande Enköping talas om en kategori "bondeskraddare" som tillsammans med bland annat näverskomakare räknades till hantverkarna i magistratens rapporter till kommerskollegium omkring 1730. De bodde tydligen i staden, men under vilka former de arbetade framgår inte. Bondeskraddarna nämns inte längre i motsvarande rapporter från staden på 1750-talet. G. Carlsson 1977 s. 18.

¹⁵⁸ F. Lindberg 1946 s. 251—52.

¹⁵⁹ Nygren 1934 s. 109—10. Löf & Ernvik 1959 s. 284—86.

¹⁶⁰ 1 rdr motsvarade på 1650-talet och början av 1660-talet 1,5 d.s.m., mellan 1665 och 1680 1,625 d.s.m. Åmark 1961 s. 2—3, Hegardt 1975 s. 221.

¹⁶¹ Näsmark 1923 s. 161.

¹⁶² Bucht 1935—45 I s. 349.

utom förmodligen (i vissa städer) beroende på det antal drängar hantverkaren hade.

4. Skyddet mot konkurrens och utskrivningar

Den lanthantverkare som betalade gärningsören till en stad, kunde inom sin räjong påräkna stadens skydd gentemot konkurrens från icke auktoriserade hantverkares intrång.¹⁶³

Viktigare än skyddet mot konkurrens var uppenbarligen att stadens gärningsmän, åtminstone årtiondena omkring 1650, som regel åtnjöt skydd mot utskrivningar. Skråordningarna pekade ut icke skråanslutna hantverkare, "bönhasar", som lämpliga utskrivningsobjekt.¹⁶⁴ Från Norrköping har visats, att de under staden lydande lanthantverkarnas borgareder från perioden 1631—51 fördelade sig ojämt i tiden. En tydlig koncentration märks till åren 1634—37, 1643—44 och 1652—53, som alla är år av större militär utskrivning än normalt.¹⁶⁵

Redan 1631 hade ståthållaren i Östergötland frågat hur man skulle förfara med de många skraddare och skomakare som försvarades av städerna, men hade sin hemvist på landsbygden. De burskapsägande lanthantverkarna var alltså redan i början av 1630-talet många nog att irritera utskrivningsnämnderna.¹⁶⁶

I själva verket var förmodligen skyddet mot utskrivning den viktigaste faktorn bakom den höga grad av efterlevnad som 1644 års resolution på allmogens besvär (ovan, avsn. IX.3.4.1) tycks ha fått.¹⁶⁷ Statsmakterna hade som regel misslyckats med att få lanthantverkarna att flytta in till städerna, men hade i högre utsträckning fått dem att underordna sig åtminstone sådana städer som fått sig tilldelade hantverksdistrikt. Förmodligen säger det en del om den relativa effektiviteten hos kronans soldatutskrivningsapparat, att den i kombination med skråordningarnas och stadsprivilegiernas paragrafer om utskrivningsskydd för de skråanslutna¹⁶⁸, blev en faktor i hantverkspolitiken.

Emellertid var inte skyddet mot utskrivning absolut, och inte minst gällde detta hantverkare som inte var fullvärdiga ämbetsmedlemmar. År 1658, ett år av extra stora krigsansträngningar, förkunnades i Jönköping att stadens skottmän blivit underkastade utskrivning, vilket gjorde dem

¹⁶³ Staden begärde i sådana fall i sin tur hjälp av länsman eller kronofogden. Jfr Bucht 1935—45 II 349 samt Löf & Ernvik 1959 s. 386—87.

¹⁶⁴ Helmfrid 1965 s. 446.

¹⁶⁵ Helmfrid 1965 s. 441—42.

¹⁶⁶ Helmfrid 1965 s. 441—42.

¹⁶⁷ Helmfrid 1965 s. 441.

¹⁶⁸ Jfr Helmfrid 1965, s. 441.

mäktat förbittrade. Kunde de icke bliva behållna vid sina skrän, på vilka de kostat mycket penningar, ville de lämna dem ifrån sig, upphöra med sina hantverk samt uppsäga all borgerlig skott och tunga.¹⁶⁹

Det hela tycks denna gång ha lett till att några adelsmän ingrep. De "upptog och försvarade" det knappa tiotal skräddare och skomakare som kom att skrivas ut. Dessa slapp alltså denna gång att fullgöra krigstjänst.¹⁷⁰ Skeendet antyder en viss konkurrens mellan adel och städer beträffande rätten att försvara lanthantverkare.

Uppenbarligen ansågs från centralt håll att systemet med försvarskarlar hade missbrukats, särskilt i sådana fall där dessa inte fått burskap, utan bara erlade "genant". Vi såg tidigare ett riksdagsbeslut 1678 enligt vilket sådana försvarskarlar skulle vara "självskrivna" vid uttagningar på landsbygden till krigstjänst. Även de privilegierade städerna själva hade i dessa tider börjat utnyttja sina underlydande hantverkare till att tillfredsställa kronans krav på soldater. Från kristinehamnshistoriken citerar vi:

Då det gällde utskrivning till krigstjänst, hade städerna rätt att förfoga över de underlydande gärningsmännen likaväl som över invånarna. Ett intressant exempel på magistratens makt över sina sockenhantverkare ger kyrkoherede Lars Emezlius' inlägga till landshövdingen 26/3 1678, vari han på pastoratets vägnar anklagar borgmästare och råd i Kristinehamn för övergrepp: Visnums härad besvärades i högre grad än andra häraderna genom att magistraten uttog 'till kronans tjänst våra sockenskräddare och skomakare, som sin skottpenning för frihet riktigt erlagt', varigenom 'nu i Visnums och Kils socknar ingen skräddare finnes, som ett par linstrumpor eller vadmalsbyxor skära och sy kan'. Enligt kyrkoherdens åsikt förelåg risk för befolkningen att få gå 'blotta och barfotade'.¹⁷¹

IX.4. Adels hantverkare arbetade även för allmogen

Förutom städerna, kunde alltså även adeln skydda lanthantverkare. I ståndsprivilegierna 1612 sades visserligen att adelsmannen ej fick "antaga och under sitt namn försvara [fler hantverkare] än han skäligen och själv behöver"¹⁷², men denna formulering kan knappast ses som ett klart förbud för adeln att låta sina hantverkare arbeta för andra vid sidan av arbetet vid herrgården. Adelsmannen kunde rimligen fullt sanningsenligt hävda att han behövde hantverkaren under en del av dennes årliga arbetstid. Att formuleringen i 1612 års ståndsprivilegier

¹⁶⁹ Jönköpings historia, III, 1919 s. 337.

¹⁷⁰ Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 s. 125.

¹⁷¹ Löf & Ernvik 1959 s. 286.

¹⁷² Sv. riksdagsakter, serie I avd. 2, del 1 (Sthm 1932) s. 120—121.

skulle ha inneburit ett förbud mot att hantverkaren arbetade för andra, har dock antyttts i tidigare litteratur.¹⁷³

Hantverkarnas försvar på säterier var en för övrigt en institution som var etablerad redan på 1500-talet. Det har tidigare framgått att drygt 20% av alla lanthantverkare i Satakunda var skrivna som herrgårdshantverkare, men denna del av det svensk-finska riket hörde knappast till de adelstättaste. Det är inte otroligt, att andelen hantverkare som åtnjöt försvar hos adeln var högre i andra delar av riket.

Gränserna för antalet hantverkare som en adelsman kunde försvara, var uppenbarligen tänjbara. Att fler hantverkare åtnjöt försvar hos adelsmän, än vad dessa rimligen kunde behöva, var man uppenbarligen väl medveten om hos Kungl. Maj:t. I en resolution 1652 uppmanades t.ex. Falköpings borgare att

beflita sig om att ... med manér inlocka, om icke alla, dock en del av de ämbetsmän som där nedomkring på landet och hos frälset tillhåll hava.¹⁷⁴

De formella svårigheter som kan ha funnits för adelns hantverkare att arbeta för utomstående bör ha luckrats upp betydligt 1675, då de gavs rätt att sluta avtal med det närmast belägna skråämbetet beträffande rätten att arbeta för lantbefolkningen:

Kongl. Maj:t finner ock skäligt vara, det ridderskapets och adelns försvars- och ämbetsmän på landet, utom sitt ordinarie arbete för deras hov- och gårdsfolk icke måge tillstädjes åt någon annan att arbeta, med mindre de på den händelsen sig med näst belägen stad och dess skrå have avfunnit.*¹⁷⁵

Tydligen har Kungl. Maj:t här sett sig tvungen att vika för realiteterna och gav alltså möjlighet att även formellt legalisera att adelns hantverkare arbetade åt andra.

IX.5. Lanthantverk utan försvar av städer eller adel

Att vissa städer till följd av sina privilegier kunde ställa principella krav på att lanthantverkarna skulle vinna borgerskap, kom som vi sett att tjäna som legal grund för uttaxering av gämningsören från städernas sida. Detta har i sin tur lett till att vi fått kännedom om existensen av de hantverkare som på detta sätt beskattades av städerna.

Hur var det då i övriga landet? 1604 års riksdagsbeslut om särskild beskattning av lanthantverkare kom enligt det följande kungliga mandatet att gälla dem

¹⁷³ Henry Lindström säger t.ex. (Lindström 1923 s. 16) på tal om 1612 års adelsprivilegier att "adelns ... hantverkare voro uttryckligen förbjudna att arbeta för utomstående", vilket knappast är riktigt.

¹⁷⁴ Lundqvist 1946 s. 136.

* Avfinna=träffa överenskommelse (uppgörelse) med. SAOB A 175 ("affinna").

¹⁷⁵ Res. på städernas besvär, 1675, § 13, Modée, II, s. 1751.

utan hemvist. Inte heller dessa tycks i praktiken ha kommit att beskattas regelbundet. Detta bidrar till att vi vet mycket lite om lanthantverket i landet som helhet under 1600-talet. Ulla Heinos arbete visar dock att det fanns ett omfattande lanthanverk som varken åtnjöt försvar av städer eller adel. Om andelen sådana hantverkare överallt var lika stor som i Satakunda vet vi dock inget om. I Sverige, särskilt centrala Östsvrige, låg städerna tätare och frälsejordens andel var av ett helt annat omfång än i Finland.¹⁷⁶

Vi har sett, hur Kungl. Maj:t 1644 hade sett sig nödsakad att acceptera att lanthantverkarna bodde kvar på landsbygden, även om de fortfarande skulle avlägga borgared. Kungl. Maj:t försökte inte få in hantverkarna till städerna enbart med hot. I ett antal privilegier och resolutioner omkring 1640 varnar Kungl. Maj:t städernas magistrater för att betunga de inflyttade hantverkarna med alltför mycket pålagor. Om man i stället behandlade dem väl, kunde de tänkas förmå andra att frivilligt flytta in till staden.¹⁷⁷

År 1672 togs lanthantverket upp i en resolution på städernas besvär. Den pekade ut landshövdingarna som förpliktigade att hjälpa städerna i deras kamp mot lanthantverket, men påpekade också att detta inte alldeles kunde förbjudas. Möjligen kan man här redan ana den mer försonliga hållning mot lanthantverket, som skulle komma till uttryck i författningarna om sockenhantverket på 1680-talet¹⁷⁸:

Vad de ämbeter vidkommer, som städerne klaga över skola idkas på landsbygden dem till skada vilka sitta i städerne, och draga borgerlig tunga, så alldenstund Kongl. Maj:t haver för detta sig över samma ärende förklarar; ty kunna städerne, vilka sig i detta fall finna besvärade, ansöka landshövdingarnes assistens, att bliva så vida handhavde, som förbemälte resolution det förmå och innehålla, eftersom Kongl. Maj:t inte prövar skäligt eller gagneligt vara, att alldeles förbjuda det inge ämbeter och hantverkerier sig på bygden upphålla och nedsätta skole.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Betr. Heino, se ovan , avsnitt IX.3.1.2. Betr. städer, se t.ex. Fällström & Mäntylä 1982 s. 176f. Andelen frälsejord i Finland låg ca 1600 vid 5% och i Sverige vid 20%, men var i Götaland och delar av Svealand betydligt högre. All frälsejord låg i Finland söder om 62:a breddgraden, som går tvärsigenom Satakunda. Jutikkala 1982 s. 249f, Herlitz 1982 s. 266.

¹⁷⁷ "... Dock skole borgmästare och råd här hos vara förmante, att enär någre hantverkare och ämbetsmän uti staden till dem inflytta, det de dem icke belägga eller otillbörligen och för mycket betunga; utan sålunda med dem handla och umgå, att de måge kunna bliva boendes hos dem, och andre som ändå intet inflötte äro, där igenom lockas, att och sammalunda begiva sig in till dem ..." Bohlin 1920 s. 44. Se även Kgl. resolutioner 2/12 1643 och 31/3 1649, citerade i Historisk-statistisk beskrifning öfver Jönköping från äldre till nuvarande tid, s. 134—35 samt citat på föregående sida.

¹⁷⁸ Jfr Helmfrid 1971 s. 156.

¹⁷⁹ Res. på städernas besvär. 10/12 1672, § 21. Stiernman, Alla riksdagars, II, s. 1701.

IX.6. Sockenhantverkarlagstiftningen på 1680-talet

Vi har sett att det på 1600-talet fanns lanthantverkare utöver de som åtnjöt försvar hos adeln och städerna. Deras rättsliga ställning var mycket osäker. I och med reduktionen och indelningsverket härnade den statliga administrationens grepp över landsbygden. Detta tvingade fram ett klarare ställningstagande till lanthantverket.

IX.6.1. *Skräddare och skomakare "oplatsade" av städerna*

Principen om burskap i städerna för lanthantverkarna bröts 1680, i och med en resolution på allmogens besvär, som stadgade att allmogen skulle få ha skräddare och skomakare "otribulerade" av städerna. När resolutionen hänvisar till 1604 års riksdagsbeslut innebär detta att kronan väcker till liv kravet på 1 daler s.m. per hantverkare. Resolutionen innebar alltså inte bara att Kungl. Maj:t gick allmogen tillmötes, utan också — i reduktionens anda — ett överförande av skatteinkomster från städerna till kronan:

Anbelangande de hantverkare allmogen underdånigst begärer att få behålla på landet oplatsade* av näst omliggande städer; så vill Kongl. Maj:t dem nådigt hava efterlåtit en skräddare och en skomakare otribulerade, uti var socken få behålla, alldeles efter riksens ständers beslut av år 1604.¹⁸⁰

Av Kungl. Maj:t:s resolution på allmogens besvär 1686 framgår att allmogen inte låtit sig nöja, utan ville ha möjlighet att i de större socknarna förse sockenhantverkarna med drängar vid sidan av lärgossarna. Intressant är den motivering som enligt resolutionen har givits av allmogen: tydligen var skomakarna och skräddarna mest anlitade under vissa säsonger av året, då de blev överhopade med arbete:

Efter en sockenskomakare och skräddare uti de större församlingarne intet hinner räcka dem alle handen, som dem behöva, av orsak att uppå landet alla nästan på en tid gemenligen dem av nöden hava att tillita; ty begära de på det underdånigste att desse hantverkare må efterlåtit vara till deras läropojkar ännu en legodräng att antaga, den där tillika med sin mästare då brådst är, kan gå socknen omkring och arbeta. Så vill Kongl. Maj:t att allmogen, helst där stora socknar äro, giver sig i detta ärendet an hos landshövvingarne, vilka noga tillseendes om flere än tvenne där samstädes behövas, då så många som nödtorften äntligen fordrar där tillåter, dock att de sine gärningsören riktigt erlägga och betala.¹⁸¹

* Platsa=besvära, hindra, trakassera. SAOB P 1109.

¹⁸⁰ Res. på allmogens besvär 1680, § 14 i: Stiernman, Alla riksdagars, II, s. 1832.

¹⁸¹ Res. på allmogens besvär. Årstrycket 11/11 1686, § 17. Även i Stiernman, Alla riksdagars, III, s. 2006—07.

Kungl. Maj:t gick alltså allmogen tillmötes såtillvida att det blev tillåtet att efter vederbörlig ansökan hålla flera sockenhantverkare med samma yrke per socken. Dock blev det inte i första hand fråga om att tillsätta drängar. Gissningsvis såg Kungl. Maj:t i ett sådant förfaringsätt ett bortfall av potentiella skatteinkomster. I stället gjordes de nya till gärningsörebetalande hantverkare vid sidan av de gamla. Som övervakande instans angavs landshövdingarna.

I samma resolution på allmogens besvär 1686 togs åter det faktum upp, att sockenhantverkarna förutom sin skatt till kronan också, i varje fall i vissa distrikt, betalade skatt till särskilt privilegierade städer. Detta skedde alltså fortfarande, trots 1680 års resolution. Till ordalydelsen kan 1686 års resolution tolkas, som om den från och med nu begränsar hantverkarnas skatt till de gärningsören som gick till kronan. Här döljer sig dock en tvetydighet, eftersom ordet gärningsören också kunde användas om den avgift som gick till städerna:

Emedan som sockneskomakare och skräddare uti Närke och Dal tvingas att ge deras årlige skatt uti städerna, varigenom de så högt betungas, att de änteligen läre bli nödsakade landet att övergiva; alltså supplicerar allmogen uti Närke att desse deras hantverkare måge som alle andre lantboer få ge deras skatt åt kronofogdarne på landet, och således ifrån städernes pålagor befrias. Så vill Kongl. Maj:t när desse socknerne tillätne hantverkare sine gärningsören riktigt erlægga och betala, de då för all vidare åtalan och skatt till städerna böra befriade varda, det alle som vederbör sig have till hörsam efterrettelse att ställa.¹⁸²

1680 och 1686 års resolutioner har uppfattats som innehållande ett förbud för städerna att ta ut gärningsören av lantverkarna. C.U. Leyonmarck har t.ex. i sitt år 1820 utgivna register över A. A. Stiernmans *Alla riksdagars och mötens besluth*¹⁸³, refererat resolutionen så:

När sockneskomakare och -skräddare betala sina gärningsören äro de frie från någon skatt till städerna ...¹⁸⁴

Även om detta kanske är den tolkning av resolutionens ordalydelse som ligger närmast till hands, kom den, som strax skall framgå, inte överallt att bli den tillämpade. Eventuellt kan detta ses som ett exempel på att kungliga påbud ignorerades, något som var ganska vanligt. Frågan är emellertid om författningstexten verkligen innebar ett förbud. Det var i så fall inte glasklart formulerat. Anmärkningsvärt är nämligen att ordet gärningsören inte tidigare hade använts i någon författning sedan 1400-talet som beteckning på skatt till kronan¹⁸⁵, medan däremot ordet på 1600-talet var i användning just som en avgift

¹⁸² Res. på allmogens besvär. Årstrycket 11/11 1686, § 50. Även i: Stiernman, *Alla riksdagars*, III, s. 2019.

¹⁸³ Leyonmarck 1820. Se även Helmfrid 1971 s. 156. Hildebrand 1946 s. 414.

¹⁸⁴ Leyonmarck 1820 s. 252.

¹⁸⁵ Ordet gärningsören används i resolution på städernas besvär 1686 § 13. Stiernman, *Alla riksdagars*, III, s. 2030 där det talas om att dessa nu blivit anslagna publike nödtorfter. Jfr Åmark 1961 s. 443.

till städerna, lagd på lanthantverkare. Att allmogen, som det står i resolutionen, skulle gå fria från *vidare* åttalan och skatt till städerna sedan de erlagt sina gärningsören, måste göra det tveksamt om man verkligen kan tolka paragrafen som ett kategoriskt förbud mot att avgifter från lanthantverkare tas ut av städerna.¹⁸⁶ Som vi skall se, fanns en liknande tveksamhet i kronans egen politik, något som inleddes samma år som denna resolution kom.

IX.6.2. Anknytningen till 1604 års lagstiftning

I 1680 års resolution hänvisades till 1604 års riksdagsbeslut om lanthantverk. Däri hade den årliga skatten på hantverkaren bestämts till 1 daler. Men riksdagsbeslutet hade följts av det viktiga kungliga mandatet, som stadgade att endast hantverkare "som inge hemman have" skulle skatta i egenskap av hantverkare. Tydligt har man tagit hänsyn även till detta mandat vid uttaxeringen av gärningsören. Det visas t.ex. av de redogörelser för grundvalarna för varje skattetitel som görs i vissa fögderier. I Höjentorps fögderi, Skaraborgs län, skrev man år efter år, fram till 1770-talet, under titeln "Gärningsören", ned följande:

Betalas av allmogens sockneämbetsmän å landet efter Norrköpings beslut 1604 § 9, plakatet d. 9 december 1604, resolution på allmogens besvär 1680 § 9, 1686 §§ 17 och 50, 1719 § 11 och 1727 § 17 samt resolution på städernas besvär 1727 § 2.¹⁸⁷

Hänvisning till såväl riksdagsbeslut som kungligt mandat (i citatet ovan kallat "plakat") förekommer också i riksdagsbetänkanden om gärningsörena i början av 1800-talet.¹⁸⁸

IX.6.3. Sockenlantverkarlagstiftningens effekt på städernas gärningsören

För Borås del upphörde skottpengarna omkring år 1690. Det gäller både om avgiften till stadskassan och till ämbetena, som i skomakarskråets protokoll kallas genant.¹⁸⁹ I Kristinehamn tycks skottpengarna till staden åtminstone

¹⁸⁶ Observera att "vidare" dels kan vara en komparering av adjektivet "vid" (och betyda "mer, ytterligare") dels ett adverb och betyda "i fortsättningen". En telefonförfrågan till SAOB:s redaktion i Lund (ref. Barbro Lundsjö) bekräftar att båda dessa betydelser finns belagda i 1600-talssvenskan. Med den först nämnda betydelsen av ordet skulle det alltså stå att hantverkarna inte skulle betala *yttre* skatt till städerna sedan de erlagt sina gärningsören (ett ord som alltså vid denna tid också kunde betyda skatt till städerna).

¹⁸⁷ Landsbok för Skaraborgs län 1735 p. 404, 1750 p. 404, 1770 p. 440. Vissa felavskrifter förekommer, t.ex. ett felaktigt inskjutet "och" i 1750 års version.

¹⁸⁸ Riksståndens protokoll 1815. Bihang 2, s. 258f. (Besvärs- och ekonomiutskottets betänkande).

¹⁸⁹ Ovan, avsn. IX.3.4.2. Forssell 1952—53, II, 53 s. 315.

temporärt ha upphört omkring år 1700, då kontrollen av stadens skottmän övergick till landshövdingen.¹⁹⁰ Det förefaller rimligt att i båda dessa fall härleda bortfallet av gärningsören till den nya sockenhantverkarlagstiftningen.

I de flesta fall gick dock utvecklingen annorlunda än i Borås och Kristinehamn. En viss osäkerhet hade fram till 1680-talet rått om städernas legala rätt att ta ut gärningsören.¹⁹¹ Ironiskt nog kom sockenhantverkarlagstiftningen att indirekt leda till att många städer fick formellt erkända, kungligt sanktionerade rättigheter att även i fortsättningen ta ut avgiften ifråga.

Vi såg nyss, hur lanthantverkarna kring Linköping avkrävdes gärningsören under 1600-talet. Effekten av 1680 års resolution blev endast tillfällig. Visserligen uppfattades den som ett förbud för städerna att ta upp gärningsören, men redan 1686 och 1689 gavs staden i kungliga resolutioner rätt att fortsätta att ta ut dessa avgifter.¹⁹²

I själva verket fick flera städer på 1680- och 1690-talen det uttryckligen erkända privilegiet att ta upp gärningsören av lanthantverkarna. För ett stort antal städer utarbetades på 1690-talet "stater" (ung.= budgetar) som sanktionerades av Kungl. Maj:t. I åtminstone två fall (Luleå och Södertälje) kan det konstateras att gärningsören tas upp som inkomstkälla i sådana stater, och förmodligen gäller detta även Alingsås, Vimmerby och Umeå med övriga västerbottensstäder, där litteraturen visar att deras rätt till gärningsören bekräftades under perioden 1689—97.¹⁹³

¹⁹⁰ Vad gäller Kristinehamn är dock uppgifterna i stadsmonografien otydliga. Å ena sidan uppges att skottpengarna till staden upphörde omkring år 1700, å andra sidan sägs att lanthantverkare erlade "skott" till staden 1782 och "gärningsören" 1805. Löf & Ernvik 1959 s. 284, 286, 360. De senare uppgifterna är inte orimliga, eftersom grannstaden Karlstad anges ha tagit upp gärningsören på 1730-talet. Dahlgren 1939 s. 98.

¹⁹¹ F. Lindberg 1933 s. 449—50.

¹⁹² "I sin resolution på allmogens allmänna besvär 1680 bestämde emellertid Kungl. Maj:t att allmogen skulle ha rätt att hålla en skräddare och en skomakare i varje socken obesvärade av några avgifter till näraliggande städer. Eftersom Linköping vid denna tid hade 30 hantverkare i sitt försvar, skulle denna kungl. resolution ha betytt en årlig inkomstminskning för staden av 90 daler s.m. Stadsmyndigheterna lyckades dock med landshövdingens välvilliga bistånd avvärja denna fara. 1686 resolverade Kungl. Maj:t, att hantverkarna näst omkring Linköping skulle sortera under staden och betala gärningsören till den, och på grundval av denna resolution utarbetade landshövding Stålarml följande år en förordning, enligt vilken 20 uppräknade socknar i Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader skulle utgöra stadens hantverksdistrikt. Landshövdingens dispositioner erhöles sedan kunglig bekräftelse i resolution på stadens besvär 1689. Gärningsören erlades även under den återstående delen av Stormaktstiden med 3 daler s.m. om året. Denna inkomstkälla visade sig emellertid mindre givande, än vad man kunde ha anledning förmoda. Antalet lanthantverkare i stadens försvar nådde inte på långt när upp till den högsta tillåtna siffran, 40, och somliga år inflöto helt obetydliga belopp." Folke Lindberg 1946 s. 252.

¹⁹³ Jfr betr. stadsstater N. Herlitz 1924b s. 296 samt Fällström & Mäntylä 1982 s. 207. För exempel på stadsstater se även Näsmark 1923 s. 165. Eriksson 1933 s. 177—78. Betr. Luleå och Södertälje se Steckzén & Wennström 1921 s. 108—11 samt Olofsson 1968 s.

Som har framgått bl.a. av kap. IV uppfattades, i den statliga bokföringen på 1700-talet, dessa till städer anslagna gärningsören formellt som en av kronan uppburen skatt, som anordnades städerna redan på länsnivå. Enligt vissa referat som ges i litteraturen framstår det dock som om hantverkarna i slutet av 1600-talet, p.g.a. de nya privilegierna, kom att erlægga gärningsörena direkt till staden, d.v.s. utan omväg genom den statliga administrationen.¹⁹⁴ Skillnaden gentemot förhållandena före sockenhantverkarförfattningarna 1680 och 1686 tycks alltså i dessa fall inte ha varit stor.

IX.7. Paralleller med lagstiftningen kring saluslöjden

Saluslöjden har varit föremål för förhållandevis många studier, och jag skall här bara göra ett kort referat av delar av litteraturen, för att visa på vissa tidsmässiga paralleller med lanthantverkarlagstiftningens utveckling.

Allmogen i vissa områden som var mindre lämpade för jordbruk, hade redan under medeltiden tillverkat produkter för att sälja i andra områden. Saluslöjden i Älvsborgs län har blivit särskilt känd och hade betydande omfattning. Den motarbetades av statsmakten särskilt under "det stadsekonomiska tänkesättets" tid i början av 1600-talet. Inte bara varuproduktionen, utan också handeln med produkterna var i händerna på bönder, vilket innebar att denna protoindustriella verksamhet på ett särskilt flagrant sätt bröt mot de hos centralmakten rådande tankegångarna.

Grundläggandet av Borås 1619 var ett led i den stadsekonomiska politikens strävan att åtskilja stads- och lantmannanäringarna. Man sökte koncentrera handeln till staden. Bland annat förutsattes de handelsidkande bönderna flytta in dit. För att komma tillrätta med motviljan mot att lämna den egna jorden, infördes ett system som tillät dubbel bosättning. I realiteten torde detta ofta ha inneburit att man huvudsakligen bodde kvar på landet, fast man var borgare i staden.¹⁹⁵ Här finns en parallell med de samtida försöken att göra lanthantverkarna till stadsbor.

I praktiken upphörde dock aldrig allmogehandeln (d.v.s. den handel som bedrevs av landsbygdsbor som inte var borgare). År 1680, alltså samma år som sockenhantverket tilläts, legaliserade man den för två härader. Under 1700-

348f, 374—75, 502f, s. 506. Betr. Alingsås se Bohlin 1920 s. 13, 72; Vimmerby: Norén 1936 s. 42; Umeå: Steckzén 1922 s. 116—17.

¹⁹⁴ Se betr. Linköping F. Lindberg 1946 s. 252. Betr. Umeå sägs att staden 1689 "utverkade, jämte de övriga västerbottensstäderna, att blott ett begränsat antal hantverkare skulle få finnas kvar i bygden, vilka till staden skulle inbetala gärningsören, 2 [!] d.s.m., till magistratens avlöning." Steckzén 1922 s. 116—17. Om Vimmerby sägs att borgerskapet 1689 lyckades utverka att gärningsmännen på landet "genom erläggande av s.k. gärningsören fingo bidra till underhåll av borgmästare och råd i staden". Norén 1936 s. 42.

¹⁹⁵ Utterström 1957 II s. 84. N. Forssell 1952—53 I s. 65f.

talets lopp utvidgades dessa rättigheter härad för härad, för att 1776 slutligen omfatta sju häradar.¹⁹⁶

Dock gick lagstiftningen egentligen bara delvis allmogen tillmötes. Frihetstiden igenom, säger Utterström, "upprätthöll lagstiftningen kravet på att handeln skulle begränsas till egen avel och egna tillverkningar". Uppköp av råvaror skulle "blott få ske för tillverkningar inom det egna hushållet".¹⁹⁷ Verkligheten såg, som så ofta var fallet med den ekonomiska lagstiftningen, annorlunda ut. I själva verket fungerade bönder som uppköpare av saluslöjdsprodukter för vidare försäljning ute i landet, liksom bönder kom att verka som som förläggare.

IX.8. Sammanfattning: Stads- och lanthantverk på 1500- och 1600-talen

A. Landsbygdsbaserad beskattning och stadsekonomi

1500-talets framväxande svenska absolutistiska stat hade ur internationell synvinkel det särdraget, att man tvingades stödja sig på beskattning av landsbygden, snarare än av städerna. Följden blev en mycket systematiskt genomförd beskattning av landsbygden, där i princip hela dess befolkning definierades utifrån sitt förhållande till jordeboksenheterna. Politiken skulle komma att befästas efter 1680-talets reduktion, men särskilt under 1600-talets första hälft gjordes försök med en annan politik, som innebar att statsmakten ville tillförsäkra sig ökade penninginkomster, till största delen genom indirekt beskattning. Detta innebar bland annat att man stödde stadsväsendet.

Det stadsekonomiska tänkesättets politik ledde mellan 1580 och 1680 till ett 30-tal stadsgrundningar i Sverige, framför allt i stadsglesa områden av landet. Många av de nygrundade städerna, liksom vissa gamla, försågs med hantverksdistrikt som omfattade en eller fyra mil, där ett av staden oberoende lanthantverk förbjöds. För ett tjugotal städer, grundade fram till 1624, kan sådana distrikt konstateras. Till detta kom att förmodligen större delen av de 15 städer som grundades under perioden 1640—1680, i sina privilegier tillerkändes förbud mot lanthantverk i stadens omgivning, men utan klar definition av området.

B. Försöken att reglera landsbygdshantverket

1. Före 1680

På 1500-talet var det fortfarande regel att sådana hantverkare som hade hemman eller som bodde inhyses hos bönder, beskattades som den övriga lantbe-

¹⁹⁶ Utterström 1957 II s. 84—85.

¹⁹⁷ Utterström 1957 II s. 85.

folkningen och därför ej särredovisades. Vid några tillfällen förekom dock att skatt togs ut särskilt av obesuttna hantverkare, d.v.s. den kategori som under medeltiden hade betalat gärningsören. Adeln försvarade hantverkare vid sina huvudgårdar. Detta var en fast etablerad institution redan på 1500-talet. Adels hantverkare var befriade från skatt och krigstjänst, varför inte heller dessa registrerades av myndigheterna. Uppenbarligen arbetade adelshantverkarna dock inte endast för sina adliga uppdragsgivare, utan även för den kringboende allmogen, som ofta gav adelshantverkarna deras huvudsakliga inkomster.

Försök att begränsa lanthantverket i hela riket gjordes i författningar som utfärdades 1546 och 1604, men i båda fallen tilläts allmogen att hålla nödvändiga hantverkare. Enligt riksdagsbeslutet år 1604 skulle de häradsvis tillsatta lanthantverkarna betala en daler årligen till kronan. Ett följande kungligt mandat inskränkte plikten till att gälla sådana hantverkare som saknade "hemman". Lagstiftningen kom därmed att påminna om den senmedeltida och innebar i praktiken en fortsättning på den tudelning av lanthantverkarna i skattehänseende, som funnits även på 1500-talet. I och för sig tycks inte den delen av 1604 års lanthantverkslagstiftning ha tillämpats under de följande 75 åren, som stadgade att hantverkare utan "hemman" skulle betala en daler årligen till kronan. Däremot förekom beskattning av obesuttna hantverkare vid vissa tillfällen, som vid Älvsborgs andra lösen. Att några effekter av 1604 års författningar inte kom till synes i form av regelbunden hantverkarskatt till staten, innebär dock rimligen att en annan sida av lagstiftningen hölls vid makt, nämligen att hantverkarna med hemvist skulle skatta som den övriga lantbefolkningen.

Städernas hantverksdistrikt och det åtföljande principiella inflyttningstvånget för lanthantverkare kom i praktiken att innebära att städerna, liksom tidigare adeln, kunde ge laga försvar åt lanthantverkare. Det nästan ständiga hotet om utskrivning verkade här som pådrivande faktor. Hantverkarna kring de privilegierade städerna kom att bo kvar på landsbygden, men måste betala en avgift dels till staden, dels till vederbörande skråämbete. Namnet på avgifterna kunde växla, men gärningsören var det vanligaste. Samma beteckning kunde användas både på avgiften till ämbetet och till staden. I vissa fall kom de under staden lydande hantverkarna att uppfattas som ett slags andra klassens borgare, s.k. genantborgare. Beloppen på de gärningsören som gick till städerna var ofta 2—5 rdr per hantverkare.

Uppgifter om gärningsören (som vi här använder som sammanfattande uttryck) till städer kommer nästan bara från sådana städer som fått hantverksdistrikt årtiondena omkring år 1600, eller som grundats mellan 1640- och 1680-talen. Möjligen försvarade fler städer lanthantverkare, men endast i något enstaka fall har jag funnit belägg för detta.

2. 1680-talets sockenhantverkarlagstiftning

Reduktionen på 1680-talet innebar en återgång till 1500-talets ekonomiska politik, såtillvida att staten i och med indelningsverket åter baserade sin ekonomi på en systematisk beskattning av landsbygden. Möjligen var det statsmaktens hårdnande administrativa grepp över landsbygden, som bidrog till att tvinga fram ett klarare ställningstagande till lanthantverket. På 1680-talet tilläts uttryckligen s.k. sockenhantverkare. De tillåtna yrkena blev skomakare och skräddare. Sockenhantverkarna avkrävdes, med hänvisning till den dittills ur skattesynpunkt tydligen knappast tillämpade lagen från 1604, en statlig skatt. Liksom avgiften till städerna kom denna skatt att kallas gärningsören, en beteckning med anor från medeltiden.

Det har hävdats att 1680-talets sockenhantverkarlagstiftning innebar att städerna förlorade sitt inflytande över lanthantverket, men detta är en sanning med betydande modifikation. Det var möjligen statsmaktens avsikt att städerna skulle berövas detta inflytande, men bl.a. genom själva dubbeltydigheten hos ordet "gärningsören" kom lagstiftningen att bli otydlig. Redan från mitten av 1680-talet finner vi dessutom kronan i full färd med att i privilegier tillförsäkra enskilda städer rätten till gärningsören från vissa distrikt, tydligen i regel deras gamla hantverksdistrikt.

Sockenhantverkarlagstiftningen på 1680-talet var inget isolerat fenomen. Även på andra områden tillmötesgicks allmogens krav. År 1680 tilläts t.ex. allmogehandeln i två av de härader i Älvsborgs län som så småningom skulle bli "de sju häraderna". Det förefaller som om vi under perioden omkring 1680 ser början på en mer realistisk lagstiftning än tidigare beträffande hantverksproduktion på landsbygden. På 1680-talet inleds ju också en period, då centralmakten genom reduktionen och indelningsverket drar konsekvenserna av den svenska ekonomins utpräglad rurala karaktär. Landsbygden blir åter det huvudsakliga beskattningsobjektet. Även här kan man kanske tala om en ökad "realism" i förhållande till det tidiga 1600-talets "merkantilistiska", för svenska ekonomiska realiteter illa lämpade, åskådningar.

KAPITEL X

Skräväsendet och lanthantverket 1500—1860

I förra kapitlet behandlades stads- och lanthantverk på 1500- och 1600-talen och de två härnäst följande skall ägnas åt 1700- och 1800-talen. Som en förmedlande länk skall jag i föreliggande kapitel ta upp vissa aspekter på skräväsendet. Ämbeten bildades i landsortsstäderna från 1500-talets slut till 1800-talets första hälft.

Skräväsendet kan tyckas vara en faktor som rätt exklusivt berör stadshantverket, men i själva verket var en stor del av skräämbetenas energi inriktad på att begränsa konkurrensen från hantverkare som bodde på landsbygden. Att skråna kunde utöva en viss kontroll över lanthantverket har visats i föregående kapitel.¹ Det är till stor del ur sådana aspekter skräväsendet skall behandlas här.

X.1. Svensk stadshistorisk litteratur

Jag har i föregående kapitel använt mig av uppgifter ur stadsmonografier och kommer att göra så även i detta. Ambitionsnivån hos monografierna är skiftande. Där finns sådana av hög vetenskaplig klass, skrivna av professionella historiker, men också arbeten där referensramarna är mer lokala. Invändningar kan visserligen någon gång riktas mot de senare arbetenas klarhet ifråga om källhänvisningar och tidsuppgifter, men det bidrag de ger till helhetsbilden bör kunna tillåta att de används trots viss osäkerhet i detaljerna.

Isolerade kan uppgifterna ur stadsmonografierna ibland te sig som historisk kuriosas, men då vi sammanför uppgifter från olika städer, kan vi få fram mönster, som t.ex. kan visa effekterna av den rikstäckande hantverkarlagstiftningen. I de stadshistoriska studierna finns en mängd exempel på hur lagarna och författningarna tillämpades i praktiken. Lagparagrafer, som isolerade är tämligen svårbegripliga, framstår i nytt ljus.

I de stadshistoriska arbetena finns uppgifter om själva stadshantverket, som kanske inte alltid har beaktats i mer övergripande beskrivningar. Det finns också mer eller mindre utförliga notiser om, och exempel på, konkurrensen

¹ Kap. IX.3.4.2.

mellan stads- och lanthantverket och det inflytande över lanthantverket som städerna faktiskt hade.

Författarna till de stadshistoriska arbetena har ofta använt sig av domböcker, riksdagsmaterial med lokal anknytning, räkenskaper och liknande källmaterial som lämpar sig för bearbetning vid lokalhistoriskt inriktade studier. Även om det går att rikta invändningar mot "vetenskapligheten" i vissa av stadsmonografierna, vore det fel att låta deras uppsjö av sakuppgifter ligga oanvända.

X.2. Ämbete och skrå

Sammanslutningen av mästarna i ett visst yrke i en stad kallades på 1600-talet som regel *ämbete*. Ordet *skrå* stod på den tiden i första hand för ämbetets konstituerande urkund och stadgar.² Med tiden skedde en uppluckring av språkbruket, så att ordet skrå kunde stå även för själva organisationen, varför stadshandlingen kom att benämnas med det nuförtiden vanliga ordet skråordning.

En för hantverkarna viktig funktion hos ämbetet var att genom konkurrensbegränsning söka trygga medlemmarnas försörjning. Konkurrensbegränsningen skedde dels bland ämbetets medlemmar, dels gentemot icke skråorganiserade s.k. bönhasar och fuskare. Det fanns också en strävan att ge städerna ensamrätt till hantverk.³

Ämbetet sökte alltså upprätthålla monopol på produktionen inom respektive yrke i en stad. Emellertid fanns hela tiden hotet från bönhasarna, som ofta kunde erbjuda lägre pris för likartade varor och tjänster. Naturligtvis försämrades skråhantverkarens ställning ytterligare, om bönhasarnas produkter höll en kvalitet som kunde tävla med skråhantverkarnas. Ämbetenas kvalitetskontroll över medlemmarnas produktion — vars intensitet dock uppenbarligen varierade — kan alltså delvis ses som en åtgärd för att slå vakt om monopolen. Som en kvalitetshöjande åtgärd kan vi se regleringen av utbildningen, som innebar ett stipulerat antal år som lärling och krav på gesällen att avlägga ett prov på sitt kunnande innan mästarvärdigheten kunde nås. Emellertid kom de svårigheter som kunde göras inför och vid mästarprovet, tillsammans med de stora kostnader till ämbetet som var förknippade med vinnandet av mästarvärdigheten, i praktiken också att användas för att i konkurrensbegränsande syfte hålla nere antalet mästare i en stad.⁴

Redan på medeltiden hade det varit regel att skråordningen skulle sanktioneras av respektive stads myndigheter⁵, magistraten, och detta gällde även under

² F. Lindberg 1933 s. 444; Berggren 1907 s. 90.

³ Jfr t.ex. Edgren 1989 s. 14.

⁴ Se t.ex. Petré 1958 s. 159. Hellner 1946 s. 233. Svensson 1981 s. 133f.

⁵ Edgren 1989 s. 14.

svenskt 1600- och 1700-tal. Magistraten kontrollerade, i varje fall i teorin, även i övrigt ämbetena på flera sätt. Förutom medlemmarna själva (åldermannen, de två eller fyra bisittarna och övriga medlemmar) skulle vid ämbetets sammanträden en magistratsperson — rådsbisittaren — vara närvarande och ytterligare en av magistraten utsedd person — ofta stadsnotarien, stadsskrivaren — vara sekreterare. Såväl åldermannen som ämbetets egna bisittare skulle, enligt 1621—22 års skråförfattningar och senare skrålagstiftning, utses på så sätt att ämbetet uppsatte två kandidater, varav magistraten valde den ene.⁶

Magistraten skulle också vara överinstans över ämbetenas jurisdiktion. Det hände inte sällan att magistrater tvingades upphäva domar som fällts av ämbetena. Särskilt vanligt var att ämbetena gjorde sig skyldiga till egenmäktigt förfarande vid "jagningen" av bönhasar.⁷

Magistraterna skulle slå vakt om allmänhetens intressen och vaka över att skråhantverkarna skötte sina uppgifter till belåtenhet. I Karlstad, där man klagat över skomakarnas arbete, blev t.ex. år 1790 ämbetets samtliga ledamöter uppkallade för magistraten

som gav dem snubbor och hotade med att, om ej bättring inträdde, 'vidtaga de mått och steg, som till ernående av sådana skomakare, med vilka staden kan vara belåten, äro både nödvändiga och i författningarna utstakade'.⁸

Å andra sidan hade också ämbetena stora möjligheter att påverka stadens styresmän. Effektiviteten i magistratspersonernas kontroll av ämbetena sänktes betydligt av att de arvoderades av respektive ämbete och dessutom kunde påräkna extra "diskretioner". Rådsbisittarna tycks både av sig själva och andra ha uppfattats som ämbetets förtroendemän snarare än dess kontrollanter. De var inte sällan närvarande då beslut fattades som direkt stred mot skråordningen. Överhuvudtaget hade hantverkarna, som ju i regel utgjorde en betydande del av borgerskapet, ett stort inflytande över stadens styrelse, inte minst i fråga om besättandet av borgmästar- och rådmanstjänsterna.⁹ Det torde kunna förutsättas, att detta inflytande blev större, ju större andel av stadsbefolkningen hantverkarna omfattade.

Hantverkarnas politiska makt kan alltså iakttagas på det lokala planet, men också på borgarståndets politiska ställningstaganden i riksdagarna. Inte minst under frihetstiden togs där stor hänsyn till skråorganisationernas intressen.¹⁰

⁶ F. Lindberg 1946 s. 90—91. Söderlund 1949 s. 232f, Berggren 1907 s. 90. Fyhrvall 1901 s. 38—39.

⁷ F. Lindberg 1933 s. 445—46, F. Lindberg 1946 s. 90—91. Den grammatiskt säregna formen "jagning" var den gängse termen för denna speciella form av förföljelse. Se t.ex. N. Herlitz 1924b s. 471.

⁸ L. Dahlgren 1939 s. 256.

⁹ Söderlund 1949 s. 234f.

¹⁰ H. Lindström 1923 s. 26f.

X.3. Skråpolitiken

X.3.1. 1500- och 1600-talen

På kontinenten var statsmakterna alltsedan 1500-talet ofta benägna att ingripa för att minska skråorganisationernas makt och rättigheter. Tendensen visade sig även i Danmark, där man i början av 1600-talet gjorde ett kortlivat försök att avskaffa ämbetena.¹¹

Den svenska statsmakten var däremot alltsedan 1500-talets slut relativt skråvänlig. Att stödja skråväsendet kom att bli ett led i det "stadsekonomiska tänkesättets" politik. Bland annat gavs skråna i 1600-talets lagstiftning omfattande befogenheter när det gällde att förfölja bönhasar, vilket bland annat var ett sätt att bekämpa lantantverket.¹² En viktig förutsättning för den svenska centralmaktens relativa skråvänlighet var dessutom att ämbetena i utgångsläget var alltför få, små och svaga för att kunna uppfattas som något hot mot produktionsutveckling och konsumentintressen, såsom fallet ofta kommit att bli på kontinenten.¹³ På ett annat sätt än på kontinenten kunde också den svenska statsmakten hoppas på att alltifrån begynnelsestadiet etablera en kännbar myndighetskontroll över ämbetena. Utanför Stockholm existerade nämligen få ämbeten ännu i början av 1600-talet.

Myndigheternas, i första hand magistraternas, kontroll över skråväsendet kom att göras relativt sträng i den ramlagstiftning som utarbetades i början av 1620-talet och vars huvuddrag upprepades 1669 och 1720. På samma gång verkade statsmakten aktivt för att skråväsendet skulle spridas. I de flesta av de skråordningar, som utfärdades på grundval av vad som kommit att kallas 1621 års "generalämbetsskrå", stadgades bland annat att om minst fyra mästare av ett yrke fanns i en stad, skulle dessa sammansluta sig till ett ämbete. Var deras antal lägre, skulle de ansluta sig till ämbetet i en annan stad.¹⁴ I skråordningar för hela riket 1669 och 1720 sänktes gränsen för obligatorisk ämbetsbildning till tre mästare.

Det fanns, under hela den period skråorganisationerna existerade, en stark tendens hos ämbetena att hålla tillbaka antalet medlemmar för att minska den inbördes konkurrensen. Periodvis hade detta kunnat ske genom att de ett visst

¹¹ Edgren 1989 s. 14—15. Tendensen är dock inte alldeles entydig. Thrupp hävdar att 1500- och 1600-talen innebar att skråna "were enmeshed in a system of state-regulated privilege", som bland annat gav dem större maktbefogenheter gentemot konkurrenter. Thrupp 1968 s. 185—86. Se nedan, avsnitt X.6.

¹² Nedan, avsnitt X.5.

¹³ Jfr Edgren 1989 s. 15.

¹⁴ F. Lindberg 1947 s. 192.

yrke tillhöriga mästarernas antal i en stad åsattes en bestämd gräns (slutna skrän, "numerus clausus"). Detta förbjöds 1669.¹⁵

I en resolution på städernas allmänna besvär 1734 bestämdes dock, att inte fler hantverksmästare fick antagas, än magistraten och vederbörande ämbeten prövade nyttiga och nödiga.¹⁶ Här hade givits en möjlighet för ämbetena att åter öppet verka för en begränsning av antalet mestare i en stad. Bestämmelsen upphävdes strax efter frihetstidens slut med en förordning utfärdad av Gustav III år 1773. Under 1770- och 1780-talen sökte ämbetena ofta kringgå 1773 års förordning genom att i än högre grad än tidigare trakassera mästerskapssökande gesäller. Flera exempel finns på hur magistrater ingrep för att skydda gesäller mot illvilliga examinatorer.¹⁷

Som ett led i kungens allians med de ofrälse stånden återinfördes begränsningen av antalet mestare 1789, men studier har visat att skillnaderna i praktiken var små före och efter detta år i fråga om antagningen av nya mestare. Den som förvägrats burskap kunde överklaga hos kommerskollegium, som tämligen konsekvent, och tydligen oberoende av lagstiftningens skiften, verkade mot ämbetenas försök att begränsa mästarantalet.¹⁸

Genom lagar 1846 och 1864 blev näringsfriheten genomförd i två etapper. De viktigaste förändringarna kom 1846. Då avskaffades ämbetena, men i stället blev för alla hantverksyrken gemensamma hantverksföreningar obligatoriska. Även förbudet mot landsköp avskaffades. Bönderna behövde inte längre föra sina varor till städerna och stadshantverkarna fick fritt sälja sina produkter på landsbygden.¹⁹ Dessutom fick 1846 envar rätt att efter anmälan idka hantverk till självförsörjning. Förutsättningen var att det skedde med egna händer och utan hjälp av gesäller eller lärgossar.²⁰

I lagstiftningen försvann de sista resterna av skråsystemet 1864.²¹

X.4. Ämbetena i de svenska landsortsstäderna

Det var inte självklart, att hantverkarna i en stad skulle bilda ämbeten. På 1600-talet, har det sagts, var de flesta svenska städer helt oberörda av skråväsendet.²² En försiktigare formulering vore kanske att säga, att de i varje fall saknade formellt organiserade skråämbeten. En hantverkare i en stad som saknade skråväsen kunde vara ansluten till ett ämbete i Stockholm eller en landsorts-

¹⁵ Söderlund 1949 s. 168. Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 s.122.

¹⁶ Söderlund 1949 s. 203. Jfr Bromé 1930—34 I s. 447.

¹⁷ Söderlund 1949 s. 221f. Petré 1958 s. 163.

¹⁸ Söderlund 1949 s. 207—08. Petré 1958 s. 158.

¹⁹ H. Lindström 1929 s. 74f, 170. Svensson 1981 s.162

²⁰ Jfr Svensson 1981 s.138.

²¹ H. Lindström 1929 s. 170. Svensson 1981 s.162.

²² Söderlund 1949 s. 269

stad.²³ Som vi skall se, kunde dessutom ämbetsliknande organisationer förekomma utan att vara formellt konstituerade. Hantverkarna i en stad kunde med större eller mindre framgång agera som skråhantverkare även utan hjälp av en formellt organiserad lokal skråorganisation.²⁴

Det är dock ingen tvekan om, att en stor del av hantverksarbetet i svenska småstäder ännu i början av 1700-talet utfördes av sådana som Ernst Söderlund har kallat "specialiserade amatörer", d.v.s. hantverkare "som inte erhållit den vanliga yrkesutbildningen, men som ändå efter förmåga sökte täcka ortens behov av hantverksarbete."²⁵ I Piteå stad fanns år 1728 en skomakare, två glasmästare, en repslagare, en svarvare, en grovsmed samt två som kombinerade snickare- och timmermanssysslan. Alla dessa hade "utav egen övning sitt hantverk lärt, men ingen av dem mästare, undantagandes skomakaren ... som i Stockholm är bleven mästare".²⁶

X.4.1. Hur bildades ett ämbete?

1. Att "få sin skrå"

Formellt bildades ett ämbete då en skråordning, en "skrå", sanktionerades av stadens magistrat. Skråordningen kunde skaffas fram av magistraten, men inte sällan hade hantverkarna ifråga själva ombesörjt kopierandet av en "skrå" från ett redan existerande ämbete i en annan stad.²⁷

De fördelar hantverkarna hade av att organisera sig, överskuggades dock ofta av de kostnader som var förknippade med att bilda och upprätthålla ett ämbete. Den gräns ifråga om hantverkarantal där lagarna stipulerade ämbetsbildning, var tydligen lägre än den gräns där organiseringen tedde sig klart ekonomiskt fördelaktig för hantverkarna själva. Det finns därför många exempel på att hantverkarna inom ett yrke i en stad hade nått det antal då de borde ha bildat ämbete, utan att detta skett.²⁸ Istället föredrog man att tillhöra ämbeten i

²³ Se avsnitt X.4.1.1.

²⁴ Beträffande Härnösand under 1600-talets sista hälft säger t.ex. G. Bucht 1935 s. 352: "Ehuru skraddarna voro så energiska i att bevaka sina intressen, måste dock rådstuvurätten 1696 konstatera, att det icke fanns något författningsenligt skrå i staden. Förhållandet var att ingen av Härnösands skraddare erhållit mästarbrev."

År 1789 lyckades Norrtäljes ende färgare åtminstone temporärt hindra en annan färgare från att etablera sig som borgare i staden genom att inför magistraten framgångsrikt hävda att endast en färgare kunde livnära sig i staden. Kjellberg 1922 s. 116. Eftersom den andre färgaren ämnade ingiva besvär till kommerskollegium, är dock den slutliga utgången oviss.

²⁵ Söderlund 1949 s. 269.

²⁶ Steckzén 1921 s. 229.

²⁷ Helmfrid 1965 s. 437—38. Ahnlund 1921 II s. 164. Jönköpings historia II s. 216. Cedergren 1926 s. 409. Tham 1949 s. 198—99.

²⁸ Ahnlund 1921 II s. 165. Cedergren 1929 s. 74.

andra städer. På samma gång hade de ämbeten som redan existerade ett starkt intresse av att värva medlemmar *utanför* den egna staden:

[D]en lätt paradoxala situationen uppstod, att skråna, som lokalt för sin egen vinnings skull var angelägna att hindra nya mästare, av samma orsak var benägna att förklara gesäller i andra städer som mästare.²⁹

I själva verket tycks det ha varit vanligt, att ämbeten i landsortsstäderna förklarade gesäller för mästare *på villkor* att de slog sig ner i en annan stad. Genom diverse avgifter kunde detta ge betydande inkomster åt ämbetet. De tämligen drakoniska krav som kunde ställas på gesäller som ville bli mästare i den stad där skrået hörde hemma, kunde luckras upp betydligt, om personen i fråga förklarat sig villig att bosätta sig någon annan stans. I början av 1800-talet framstår det exempelvis i Malmö som allmän regel att mästarprouv inte ansågs behövas för den gesäll som lovade hålla sig borta från staden. Eftersom man likafullt fick betala ämbetet för för att bli mästare, förefaller det hela snarast ha blivit en fråga om att köpa sig mästarevärdigheten.³⁰ En förutsättning var som regel, att de städer som på detta sätt "koloniserades" saknade egna ämbeten inom yrket ifråga.

Handlingskraftiga myndighetspersoner kunde, i städer där flera yrken nått det stipulerade antalet idkare, åstadkomma att rader av ämbeten bildades på kort tid. I Gävle organiserade en energisk borgmästare tio ämbeten omkring 1760.³¹ I Härnösand organiserade på liknande sätt borgmästaren en rad fulltalliga ämbeten i början av 1800-talet.³²

Det var dock inte alltid, som stadsmyndigheterna verkade pådrivande ifråga om ämbetsbildning. I Uddevalla kom skräddar- och skomakarmästarna upp på rådhuset år 1721 och begärde

att bli uti sin profession med skrå och låda försedda samt att bönhasar och dylika måtte bliva utdrivne.

Vad bönhasarna beträffade, lovade magistraten sin medverkan vid förföljelsen. Men frågan om skrå och låda halkade magistraten egendomligt lätt över, säger referenten, och det dröjde nära femton år innan den kom upp igen. Då flera gånger på 1730-talet nya ansökningar ingivits, skrev magistraten upp till stadens riksdagsman, att han i Stockholm skulle göra sig underrättad om

²⁹ Svensson 1981 s.136. Se även Hellner 1946 s. 238—39.

³⁰ Svensson 1981 s.136f. Ett liknande system kan iakttagas i Gävle: en gesäll som hade som avsikt att bli mästare i Karlshamn (Blekinge) slapp mästarprouv, och förklarades av Gävleämbetet som mästare efter utfrågning. Hellner 1946 s. s. 238—39. Boråshantverkare som upptogs i ett ämbete som hade säte i annan stad fick i några fall uppvisa sitt mästarprouv för magistraten — eller en magistratsperson och en lokal mästare — i Borås i stället för den stad där ämbetet hörde hemma. Det gällde då mindre vanliga yrken som gördelmakare och bleckslagare. N. Forssell 1952—53 II s 315—16.

³¹ Hellner 1946 s. 238.

³² Brun 1932—44 II s. 281—82.

hur slika lådor och skrå äro inrättade och vad som med de s.k. privilegier egentligen menas ...

Magistraten visade här "en okunnighet i saken, som man nästan ej skulle trott var möjlig." Nu, fortsätter vår referent, "gingo emellertid hantverkarna upp till kommerskollegium och fingo samma år (1738) sin ställning fullt reglementerad i enlighet med skråordningen".³³

2. "Ämbeten" och "gillen" utan skråordning

Hantverkarna kunde tydligen agera under ämbetsliknande former, och det kunde t.o.m. finnas personer som kallades åldermän redan innan ett ämbete formellt konstituerats med skråordning.³⁴ Någon gång möter vi beteckningen "gille"³⁵ för en sådan sammanslutning av hantverkarna i ett visst yrke på en ort, innan de fått "sin skrå" av den lokala magistraten.

Tydligen omtalade man ibland de i en stad befintliga företrädarna för ett yrke som ett ämbete, vare sig hantverkarna ifråga var organiserade eller inte.³⁶ Vad som kan ha bäddat för en sådan terminologisk förvirring, var att ordet "ämbetsman" på ett tidigt stadium både i lagtexter och i dagligt tal hade kommit att användas synonymt med hantverkare (åtminstone inom vissa yrken), som det förefaller oberoende av den enskildes skråorganisering. Analogt har ordet "ämbete" använts synonymt med hantverk.³⁷ Möjligen är det sådana osäkerhetsfaktorer som ligger bakom vissa oklarheter och motsägelser i litteraturen.

3. Ämbeten som försvinner och bildas på nytt

Även bortsett från att "ämbeten" alltså kunde finnas redan innan de formellt konstituerats, ligger ytterligare en osäkerhetsfaktor i att ämbeten kunde konstitueras, sedan försvinna då antalet mästare minskade, för att åter uppstå inte bara en, utan flera gånger.³⁸ Även om en källuppgift ger vid handen att ett ämbete kommit till stånd i en stad, är det alltså inte självklart att organisationen blev varaktig.

I Gävle hade skräddarna enligt en författare erhållit sina skråprivilegier 1613, men likafullt säger en annan författare att hantverkarna vid 1600-talets mitt inte hade några skrån, och att staden 1646 begärde att få eget skråväsen.³⁹ För Härnösand meddelar en och samme författare dels att ett skräddareskrå omtalas redan 1651, dels att rådstuvurätten 1696 konstaterade

³³ Kristiansson 1938 s. 41. Betr. kommerskollegiums roll i utfärdandet av skråbrev på 1700-talet, se Söderlund 1949 s. 257.

³⁴ F. Lindberg 1933 s. 444. Hildebrand 1946 s. 412. Jönköpings historia II s. 216. Se även Tham 1949 s. 198—99.

³⁵ Hildebrand 1946 s. 412. Jönköpings historia II s. 216.

³⁶ Lindberg 1933 s. 444. Bucht 1935—45 II s. 281.

³⁷ Se kap IX.3.2., IX.4., IX.5.

³⁸ Löf & Ernvik 1959 s.269.

³⁹ Hellner 1946 s. 230. Fyhrvall 1901 s. 38.

att ingen av stadens skräddare hade mästarbrev. Något fungerande skräddarämbete tycks heller inte ha funnits under första hälften av 1700-talet.⁴⁰ I samma stad organiserades ett hattmakarämbete 1780 och på nytt 24 år senare.⁴¹ I Kristinehamn hade skomakarna eget ämbete omkring 1660 som dock upplöstes. Det nybildades 1695 och åter 1725. Sämshmakarna i samma stad bildade ämbete 1705 och åter 1723, 1725 och 1753.⁴²

X.4.2. *Översikt av ämbetenas framväxt i svenska landsortsstäder*

Jag skall här försöka visa var och när ämbeten bildades i de svenska landsortsstäderna fram till 1800-talets mitt. Det formella bildandet av ämbeten var viktigt, då det stärkte hantverkarnas juridiska position, inte minst i kampen mot bönhasar. Definitionen på de senare förutsatte ju för övrigt att det fanns ämbeten. Ställningen för en enskild eller en grupp av hantverkare i en stad var uppenbarligen starkare, om deras ämbete hade sitt säte i den egna staden, än om de tillhörde ett ämbete i en annan stad.

1. Stadsmonografiernas vittnesbörd

Var och när bildades ämbeten i Sverige? Någon samlad översikt finns inte. Folke Lindberg hänvisar till ett drygt 10-tal bevarade skräfbrev och andra upplysningar om ämbetsbildning från perioden ca 1580—1620, varav sex gäller guldsmeder och fem gäller skräddare eller skomakare. Det är genomgående frågan om östsvenska städer.⁴³ Ingen författare tycks dock ha gjort något försök att följa ämbetsbildningen från 1600-talets början och framåt.

Jag skall här göra ett sådant försök, grundat på svensk stadshistorisk litteratur. Långtifrån alla städer har dock litteratur som ger upplysningar i frågan, och i många fall verkar upplysningarna mycket osäkra. De kriterier jag haft för användbarhet, är att uppgifterna om ämbetsbildning förekommer i ett sammanhang som visar, att författaren haft ambitionen att med hjälp av lokala källor skildra när ämbetena (åtminstone de viktigaste) kom till stånd, eller att han redovisar hur många ämbeten som existerade vid fler olika tillfällen. Av sådana skildringar framgår som regel om ämbetena endast hade kort varaktighet. En lika viktig upplysning är naturligtvis när författaren uttryckligen hävdar, att inga ämbeten någonsin existerat i staden. Det är de av allt att döma varaktiga ämbetsbildningarna som tas upp i tabell X:1.

⁴⁰ Bucht 1935—45 II s. 280.

⁴¹ Bucht 1935—45 II s. 280—81.

⁴² Löf & Ervik 1959 s.269, 272.

⁴³ Lindberg 1947 s. 99—100.

Tabell X:1. 27 städer med uppgifter om bildandet av skräddar- eller skomakarämbeten: Folkmängd år 1805, tid för bildande av första ämbete samt medeltal av skräddare och skomakare ca 1655, 1750 och 1790.

Län	Stad	Folk­mängd 1805	Första ämbete	Medeltal av skräddare/ skomakare		
				1655	1750	1790
K	Karlskrona	10 553	1686	—	31	24,5
E	Norrköping	9 428	ca1615	34	17	—
X	Gävle	5 930	ca1660	3	8	17
C	Uppsala	4 897	1608	5,5	13,5	17
W	Falun	4 790	1664	19	20,5	19
O	Uddevalla	3 971	1738	—	9	9
H	Kalmar	3 656	1633	26	10	8,5
K	Karlshamn	3 488	1671	—	12	12
F	Jönköping	2 964	1621	8,5	9	9,5
U	Västerås	2 953	1589	11	13	12
H	Västervik	2 932	1660	1,5	9	6,5
E	Linköping	2 915	1649	10	12	10,5
D	Nyköping	2 380	1577	23,5	6,5	7,5
S	Karlstad	2 205	ca1655	4	7	5,5
Medeltal för "stora" städer:				13,3	12,7	12,2
Y	Härnösand	1 842	ca 1750	0,5	2,5	6
P	Borås	1 792	ca 1680	4,5	7,5	11
Y	Sundsvall	1 471	1756	0	—	4,5
P	Vänersborg	1 437	ca 1740	—	4,5	7
S	Kristinehamn	1 430	1720	—	6,5	7
X	Hudiksvall	1 429	1754	4	8,5	7,5
R	Mariestad	1 101	1660	3	5,5	3
AC	Umeå	1 010	inga	0,5	2	3,5
AD	Luleå	947	inga	0,5	1,5	2
B	Norrtälje	876	inga	3	3,5	5
P	Ulricehamn	789	inga	—	2	2,5
R	Skövde	447	inga	1	2	—
R	Falköping	443	1760	1	1	2,5
Medeltal för "små" städer:				1,8	3,9	5,1

Källor: Städernas folk­mängd enligt BiSOS, Ser.A: Befolkningsstatistik 1880, tabell 7 (s. 136—95). Uppgifter om första skräddar- eller skomakarämbete, se nedan, bilaga 4. Antal skräddare/skomakare 1665, 1750 och 1790 enligt Söderlund 1949 tabellerna 1—3, s. 471f. *Anm. 1:* Medeltal av skräddare och skomakare = (skräddare+skomakare)/2.

Anm. 2: Källorna till Söderlunds tabeller är av något olika slag. För perioden 1650—62 bygger siffrorna på mantalslängdernas yrkesbenämningar (se ovan, kap. IX.2.2), medan källorna för 1750-talet och ca 1790 utgörs av magistraternas till kommerskollegium insända uppgifter. Söderlund 1949 s. 470f.

Däremot har jag inte tagit med uppgifter som tycks grunda sig på mer osystematiska iakttagelser om att t.ex. en ålderman för skräddarämbetet fanns 1840. En sådan uppgift säger ju inte när ämbetet bildats. Sammanlagt har jag funnit användbara uppgifter från 27 städer (se bilaga 4).

2. Sambandet mellan stadsstorlek, antal hantverkare och ämbetsbildning

Som hypotes antar vi här, att ju större staden var, desto fler hantverkare och därmed också tidig ämbetsbildning. De första säkra siffrorna över alla svenska städers befolkning får vi dock först i början av 1800-talet.⁴⁴

I tabell X:1 är de 27 städerna ordnade enligt befolkningsstorlek 1805, och jag antar här att befolkningssiffrorna grovt taget avspeglar städernas inbördes storleksordning även tidigare. Förutom folkmängden, anges när det första *skräddar-* eller *skomakarämbetet* bildades. Dessutom använder jag mig i tabellen av de siffror över hantverkare i landsortsstäderna som anges av Söderlund för tre tidpunkter: perioden 1650—62, 1750-talets början och ca 1790. I tabellen anges antalet skräddare och skomakare, som för överskådlighetens skull har sammanslagits till ett medelvärde ((skräddare+ skomakare)/2).

De 27 städerna med någorlunda exakta uppgifter om ämbetsbildning kan ingalunda liknas vid ett "urval", som inom sig avspeglar fördelningen mellan stora och små städer bland de 85 landsortsstäder som existerade 1805. Medan medelfolkmängden för dessa var 1 875 detta år, är medelfolkmängden för de 27 städerna med uppgifter om ämbeten 2 892, alltså 54% större. Medianfolkmängden för Sveriges landsortsstäder var 1 085 nämnda år, medan drygt 3/4 av städerna i tabell X:1 har större folkmängd. Dock ligger medianvärdet för de i tabellen upptagna städerna nära det aritmetiska medelvärdet för befolkningen i rikets landsortsstäder 1805. Jag låter detta riksmedelvärde, avrundat till 2 000, bli gräns för en uppdelning i "små" och "stora" städer i tabellen.

Det visar sig att hypotesen, att de städer som var relativt stora också hade tidiga ämbetsbildningar, håller streck. Av de 14 städer i tabell X:1 som hade större folkmängd än 2 000, hade alla utom en fått skomakar- eller skräddarämbete på 1500- eller 1600-talen. Den återstående staden, Uddevalla, hade fått sitt första ämbete 1738.

Av de städer som hade en folkmängd mindre än 2 000, hade endast två fått skräddar- eller skomakarämbeten på 1600-talet, medan sex fått sådana på 1700-talet. Dessa sex städers folkmängd ligger mellan 400 och 1 800. Fem av städerna fick aldrig några ämbeten. Dessa fem städer ligger som synes väl samlade i tabellens bottenregion, med en folkmängd som varierar mellan 400 och 1 000 invånare.

För inget av de tre undersökningstillfällena finns i Söderlunds tabeller uppgifter om antalet hantverkare som täcker alla de 27 städerna. De 14 "stora" stä-

⁴⁴ Se betr. tabellverket ovan, kap IV.3.1.

derna har sådana uppgifter för 11—14 städer per tillfälle, de "små" för 10—12 städer. Skillnaderna mellan "stora" och "små" städer är vid alla tre undersökningstillfällena betydande, om än gapet minskas. De "stora" städerna har i medeltal 12—13 av vardera skräddare och skomakare, medan de "små" städernas antal växer från två till fem.

Att döma av dessa siffror hade de "små" städerna som regel för få skräddare och skomakare för ämbetsbildning 1650, men hade med knapp marginal som regel passerat gränsen för i princip obligatorisk ämbetsbildning vid 1700-talets mitt. Som redan har framgått, innebar emellertid inte ett passerande av den stipulerade gränsen för ämbetsbildning i realiteten att man verkligen bildade ämbete.

3. Regionala skillnader

Som framgått tidigare, fanns i Sverige betydande regionala skillnader, bland annat i fråga om städernas andel av befolkningen. Jag arbetar här liksom tidigare med en modifierad Sundbärgsk indelning av landet. Skåne har då brutits ut från Sundbärgs Västsverige och får bilda en egen huvudregion. Det kvarvarande av detta "Västsverige" kallar jag "Väst-Sydöstsverige". Dessutom använder jag mig av begreppet "det inre Västsverige", varmed jag avser Jönköpings, Kronobergs, Älvsborgs, Skaraborgs, Värmlands och Kopparbergs län.⁴⁵

Som kommer att framgå av nästa kapitel, var stadsbefolkningens andel av totalbefolkningen på 1700- och 1800-talen betydligt lägre i Väst-Sydöstsverige än i Sundbärgs Östsverige och Skåne. Tabell X:2 anger att de väst-sydöstsvenska städernas medelstorlek däremot inte var mindre än för dem i Sundbärgs Östsverige. Väst-Sydöstsvriges lägre andel stadsbefolkning återspeglade alltså ett mindre antal städer i förhållande till totalbefolkningen.

Att de "västsvenska" städerna inte var mindre än de "östsvenska" gäller dock bara så länge vi jämför hela Väst-Sydöstsverige med Sundbärgs Östsverige. Ser vi till "det inre Västsverige", finner vi att städernas medelstorlek är 35% mindre än i Väst-Sydöstsverige som helhet, och därmed betydligt under rikets medeltal. De östsvenska städerna var i medeltal 50% större än de i det inre Västsverige. (tabell X:2 spalt 2).

I vilken mån motsvarades stadsstorleken av antalet skräddare och skomakare? Intressant nog är deras antal på 1650- och 1750-talen 20% och 1790 7% större per stad i Sundbärgs Östsverige än i Väst-Sydöstsverige, trots att de öst- och västsvenska städernas medelstorlek år 1805 var i stort sett densamma. Även i början av 1800-talet tycks hantverkarnas andel av stadsbefolkningen

⁴⁵Se betr. Sundbärgs indelning kap. VII.2.2.

Tabell X:2. Städernas medelfolkmängd 1805 samt medeltalet av skräddare och skomakare per stad i svenska regioner 1655, 1750 och 1790. Städer exklusive Stockholm och Östersund.

Region	1		2		3		4		5		6		7		8	
	Antal städer 1805	Medelfolkm. 1805	Antal städer 1655	(Sk+sk) /2	Antal städer 1750	(Sk+sk) /2	Antal städer 1790	(Sk+sk) /2	Antal städer 1790	(Sk+sk) /2	Antal städer 1790	(Sk+sk) /2	Antal städer 1790	(Sk+sk) /2	Antal städer 1790	(Sk+sk) /2
VäSÖSverige	41	1909	30	5,5	40	6,4							36	7,2		
Inre Västsv.	21	1256	16	4,7	20	5,7							19	6,2		
Skåne	10	2153	7	6,6	8	8,2							9	5,8		
Sunb. Östsv.	30	1886	27	6,6	28	7,7							27	7,7		
Öv. Norrl.	3	952	3	0,7	3	2,0							3	2,7		
<i>Sverige</i>	<i>84</i>	<i>1896</i>	<i>67</i>	<i>5,8</i>	<i>79</i>	<i>6,9</i>							<i>75</i>	<i>7,0</i>		
Sunb. Östsv. i % av VäSÖ-Sverige.		99%		120%		120%								107%		
Sunb. Östsv i % av "inre Västsv."		150%		140%		135%								124%		

Källor: Se tabell X:1.

Förklaringar: Kol 1 = antal städer i regionen 1805, kol. 2 = städernas medelfolkmängd, kol 3, 5 och 7 = antal städer i resp. region med uppgift om hantverkarantal hos Söderlund, kol 4, 6 och 8 medeltalet av (skräddare+skomakare)/2 för dessa städer. Beträffande *regionindelning*, se kap. IV, tabell IV:9. Det "inre Västsverige" omfattar Jönköpings, Kronobergs, Älvsborgs, Skaraborg, Värmlands och Kopparbergs län.

snarast ha varit lägre i Väst- än i Östverige.⁴⁶ Detta antyder att handelsintressena spelade relativt större roll i de västsvenska städerna, vilket också antyder av flera städers politik. Vi såg tidigare vilka svårigheter skomakarna och skräddarna hade att få till stånd ämbeten i Uddevalla, som i förhållande till sin storlek hade sen ämbetsbildning.⁴⁷ I Vänersborg fanns vid mitten av 1700-talet starka motsättningar mellan borgmästare och hantverkare.⁴⁸ Beträffande andra västsvenska städer har hävdats att stadens styrande stödde varuhandeln snarare än hantverket.⁴⁹ Det går knappast att i den stadshistoriska litteraturen för Västsverige hitta exempel på den betoning av hantverkets stora vikt i förhållande till handel som finns t.ex. i monografin över östgötastaden Linköping.⁵⁰

Mot det nyss sagda kan synas tala, att Sundbärgs Östverige i jämförelse med "det inre Västsverige" har 50% större folkmängd 1805, men 40% fler skräddare och skomakare per stad ca 1650, 35% fler per stad ca 1750 och 20% fler per stad ca 1790. Skräddarna och skomakarna tycks alltså ha varit fler i

⁴⁶ Fritzell 1976 s. 194—195.

⁴⁷ Avsnitt X.4.1.1.

⁴⁸ Corin 1944 s. 328.

⁴⁹ Holmberg 1946 s. 182 (Lidköping), Holmberg 1943 s. 190 (Åmål).

⁵⁰ F. Lindberg 1946 s. 102.

förhållande till stadsbefolkningens storlek i "det inre Västsverige" än i Sundbärgs Östsverige. Förhållandet torde emellertid avspegla ett fenomen som påpekats av Lars Edgren, enligt vilket små städer som regel hade relativt fler hantverkare än stora.⁵¹ Att "det inre Västsverige", med sina små städer, karakteriserades av att stadshantverkarna var många i förhållande till stadsbefolkningen, behöver alltså inte motsäga att Väst-Sydöstsverige som helhet hade relativt få stadshantverkare, om vi jämför städer inom samma storleksgrupp.

Som helhet kan det slås fast, att möjligheterna till skråbildning bland skomakare och skraddare var något lägre i Väst-Sydöstsverige och avsevärt lägre i "det inre Västsverige" än i Östsverige och Skåne. Detta gäller framför allt 1600-talet och det tidiga 1700-talet. Sedan skråämbetena väl bildats, bör de ha varit svagare i Väst- än i Östsverige.

X.5. Kampen mot "bönhasar" och den ihållande konkurrensen från lanthantverk och saluslöjd

Skråämbetena gavs, i 1619 års stadgeföreläggelse och de därpå byggande privilegiebrev, stora möjligheter att beivra bönhaseri, d.v.s. intrång från icke skråorganiserade hantverkare. En stor del av ansvaret lades på skråämbetena själva. Bland annat skulle särskilda bönhasjägare utses inom varje ämbete. Den redan i äldre skråordningar förekommande regeln, att bönhasens verktyg tillföll det förfördelade ämbetet, stadfästes nu som allmän regel.⁵²

Även i 1669 och 1720 års skråordningar fanns bestämmelser om att bönhaseri skulle beivras, men det inskräpades nu att inget ämbete fick jaga bönhasar utan borgmästares och råds vetskap och tillåtelse och i närvaro av stadens rättsbetjänter.⁵³ På 1820-talet förbjöds ämbetena att själva agera vid bönhasjagning. De kunde stämma bönhasen inför rätta, men rättsbetjänterna skulle nu ensamma sköta husundersökningar m.m.⁵⁴

Att statsmakterna i 1600-talets och det tidiga 1700-talets skråföreläggelser lade så stor vikt vid ämbetenas bönhasjakt torde ha berott på, att man såg ämbetena som allierade i strävan att fullfölja det "stadsekonomiska tänkesättets" politik. Ämbetenas verksamhet tycks även i praktiken i hög grad ha varit inriktad på kamp mot bönhasar.⁵⁵ När t.ex. skraddarna i Mariestad redan omkring 1640 försökte bilda ett eget ämbete, var ett viktigt syfte just att komma tillrätta med den "illojala konkurrens, som bedrevs av icke i staden bofasta yrkes-

⁵¹ Se nedan, kap XI.2.3.3.

⁵² Generalämbetskrå 1621 i Stiernman, Samling, I, s. 786—87. F. Lindberg 1947 s. 113.

⁵³ Skråordning för hantverkare 1669 i: Stiernman, Samling, III, s. 752 (Art. 10, § 21—22); Ordning och skrå för hantverkare ... 1720 i: Söderlund 1949 s. 419 (Art. 10, § 19—20).

⁵⁴ Svensson 1981 s. 140.

⁵⁵ F. Lindberg 1933 s. 445—46.

män".⁵⁶ På 1600-talet kunde t.o.m. förekomma att ämbetena gav sig ut på den kringliggande landsbygden i sina bönhasjakter. Förutsättningen var att man hade ett formellt konstituerat ämbete. Sedan Borås hantverkare 1675 fått tillåtelse att bilda skrån, begagnade de

den nya ställning, som de vunnit, främst till att anordna en räfst med alla 'bönhasar' ute i bygderna. Förevändningen blev en resolution, som ämbetsgillet ... fattade ... och som hävdade Borås' uppgift att förse de kringliggande socknarna med hantverkare.

Kampanjens häftighet mattades dock, sedan några ämbetsbröder haft oturen att beslagta verktygen för en bondesnickare som uppehöll sig hos svärmodern till ortens länsman.⁵⁷

År 1691 hade skomakarämbetet i Västervik självsvåldigt "rappat" och fråntagit bönder skor, som dessa haft till försäljning både i staden och i köpingsmarknaderna. Magistraten lät emellertid inkalla samtliga ämbetets skomakare och dessa fick en sträng tillsägelse.⁵⁸ Själva skråordningen kunde, på grund av den makt den medförde, ses som ett vapen mot bönhasarna. Eksjö stad hade 1714 besvärat sig över bönhasarna på landsbygden, och Kungl. Maj:t svarade att han "till sådant missbruks hämmande, haver låtit författa en skråordning."⁵⁹

Ytterligare ett exempel på stadshantverkarnas ständiga kamp mot lanthantverket, är borgarståndets aktiviteter under 1700-talet för att begränsa antalet yrken som var tillåtna som sockenhantverk (se nedan, kap. XII).

X.6. Varför bildades ämbeten?

Bildandet av ämbeten i de svenska landsortsstäderna på 1600- och 1700-talen tycks i första hand vara en process, där en mer eller mindre etablerad, men genom pris- och kvalitetskonkurrens ständigt hotad grupp av producenter — stadshantverkarna i ett visst yrke — sökte skydd av institutionella, myndighetssanktionerade spärrar för att utestänga konkurrenter.⁶⁰

Den stadshistoriska litteraturen ger rader av exempel på hur stadshantverkare — ensamma eller i grupp — söker skydd hos magistraten gentemot konkurrenter som vill etablera sig i staden. Ofta omnämns i sådana fall hantverkare i yrken som inte hade eget ämbete i staden. Hantverkarna sökte alltså ta magistraten till hjälp i försöken att utestänga konkurrenter innan skrå bildats. Ofta nog misslyckades dessa hantverkare i sin strävan att få magistraten på sin sida, då denna hänvisade till de befintliga hantverkarnas mindre goda arbete

⁵⁶ E. Dahlgren 1933 s. 31—32.

⁵⁷ Forssell 1952—53, II, s. 314—15.

⁵⁸ Lindberg 1933 s. 446.

⁵⁹ Handl. rör. Eksjö stad, I, 1886 s. 78. Se även Cedergren 1926 s. 274.

⁶⁰ Jfr referaten av von Below och Pirenne ovan, kap. III.2.2.4.

och höga pris.⁶¹ Om hantverkarna väl bildade ett ämbete, hade de större möjligheter att på egen hand hålla borta de oönskade konkurrenterna.

De teorier om skråorganisationerna som refererades i kapitel III.2.2.4, tar alla i första hand sikte på medeltida förhållanden. Till skillnad från t.ex. det medeltida Tyskland agerade centralmakten i Sverige på 1600- och 1700-talen för bildandet av skråorganisationer. Sylvia Thrupp berör de av staten givna rättigheterna att förfölja konkurrenter, då hon i en studieindelning (omfattande fem faser) säger att den fjärde fasen av skrånas utveckling på 1500- och 1600-talen,

... especially in provincial towns ... saw the social and economic activity of industrial guilds at its height, but political and economic circumstances were changing. State power standing above town administrations was readier than ever to grant enlarged powers to harass local competitors ...⁶²

Tonvikten på bönhasförföljelse i de svenska skråförfattningarna från 1600-talet var tydlig — med någon försening — i viss mån tidstypisk.

Även om vi i många fall ser de lokala myndigheterna ingripa för att ämbeten skulle bildas, bör vi dock, som redan von Below påpekade, i första hand söka orsakerna till bildandet av skråorganisationer hos hantverkarna själva. Av de teorier om orsakerna till skrånas framväxt som refererades i kapitel III, tycks von Belows och Pirennes vara de som är lättast att applicera på svenska 1600- och 1700-talsförhållanden. De möjligheter som skrålagstiftningen gav att utestänga icke-skråmedlemmar från att bedriva det aktuella hantverket, d.v.s. att genomdriva skråtvånget, tycks ha varit en stark faktor bakom ämbetenas bildande.

Mickwitz' liknelse vid kartellen⁶³ haltar av den anledningen att man knappast ser varaktiga kartellbildningar som är utsatta för ständig konkurrens från utomstående producenter. Detta var däremot uppenbarligen en realitet för de svenska 1600- och 1700-talsämbetena (och tydligt också för de tyska medeltida⁶⁴). Konkurrensen kom dels från fuskare och bönhasar i staden såväl som på landsbygden, men i Sverige på 1700-talet också från soldater, som ju tilläts idka hantverk utanför skråna. Enligt Mickwitz skulle strävan att begränsa antalet producenter ha uppstått därför att kartellbildningen ledde till förhöjda priser och därmed till överproduktion. Redan utifrån allmäneuropeiskt medeltida material har denna bild ifrågasatts. I själva verket var enligt Sylvia Thrupp alltid

⁶¹ Se exempel från Uddevalla ovan, avsnitt X.4.1 samt Corin 1944 s. 329 (Vänersborg), Lundqvist 1946 s. 300 (Falköping), Bucht 1935—45 I s. 351 (Härnösand). Brun 1935—45 I s. 208 (Hudiksvall). Kjellberg 1922 s. 115 (Norrtälje). Schram 1949 s. 67 (Östhammar).

⁶² Thrupp 1968

⁶³ Se ovan, kap. III.2.2.4

⁶⁴ Jfr Gustafsson 1987 s. 6, 19.

ämbetena utsatta för konkurrens utifrån, som förhindrade kartellöverenskommelser.⁶⁵

Även mot Gunnar Perssons teori kan den invändningen riktas, att ingen hänsyn tas till konkurrensen från icke-skråorganiserade. Persson hävdar att i princip all produktion sker inom skråna, och att stadsekonomin är relativt isolerad med sitt agrara omland. De enskilda producenterna inom varje yrke är enligt Persson så få att de har marknadsmakt.⁶⁶ Särskilt för svenskt vidkommande under den här aktuella perioden (men också för tyskt medeltida) är det svårt att känna igen den bilden. Alla producenter i ett visst yrke var inte skråorganiserade. Bönhasarna, fuskarna och lantverkarna var tillräckligt många för att deras verksamhet skulle få ekonomiska konsekvenser. Bilden av den med sitt omland isolerade småstaden ter sig tvivelaktig.

Bo Gustafssons teori⁶⁷ tycks förutsätta en dåligt utvecklad och ömtålig marknadsfunktion. Mycket tyder på att marknadshushållningen var rätt väl etablerad på den svenska landsbygden redan på 1600-talet, även om den hittillsvarande forskningen framför allt berört jordbruksprodukter.⁶⁸ I de föregående kapitlen har visats exempel på tämligen rationellt marknadsbeteende också hos kunderna till stadshantverkare. När borgarna i de norrländska städerna fann de lokala stadshantverkarna dåliga, vände de sig till lantverkare, hos vilka de ansåg sig få bättre tjänster och varor till billigare pris (ovan, kap IX.3.3). Enligt Gustafsson var en kraftig omsättning på hantverkare i de medeltida städerna en bidragande förutsättning för bristen på information hos kunden om varornas kvalitet.⁶⁹ I de norrlandsstäder vi sett på, tycks omsättningen på hantverkare i och kring staden inte ha varit större, än att kunderna hann få tillräcklig kunskap om hantverkarnas produkter för att veta var de gjorde bästa köp.

Det förefaller snarast som om just kundernas goda kännedom om var de kunde få bra och billiga varor var en viktig drivkraft till skråorganisationernas etablerande. Uppenbarligen såg sig stadshantverkarna ofta komma till korta i konkurrensen med sina landsbygdsbaserade konkurrenter, som förmodligen hade en konkurrensfördel i lägre levnadskostnader. Om nu stadshantverkarna hade svårigheter att hävda sig med ekonomiska medel i denna konkurrens, så gav ämbetsbildningen tillfälle att införa "icke-ekonomiska" spärrar, som gav möjlighet att bestraffa både utomstående konkurrenter och deras kunder.⁷⁰

⁶⁵ Thrupp 1963 s. 231, 263, 275.

⁶⁶ Ovan, kap. III.2.2.4.

⁶⁷ Ovan, kap. III.2.2.4.

⁶⁸ Winberg 1985 s. 156f.

⁶⁹ Gustafsson 1987 s. 19.

⁷⁰ Jfr F. Lindberg 1933 s. 445. Kampen mot bönhasarna tas regelbundet upp som ett viktigt motiv för att bilda ämbete. Se ovan betr. uddevallahantverkarna avsn. X.4.1.1 samt mariestadshantverkarna och boråshantverkarna avsn. X.5.

Strävan att uppehålla kvaliteten fanns otvivelaktigt hos ämbetena.⁷¹ Som tidigare påpekats, kan denna strävan tolkas som ett led i vakthållningen kring det ständigt hotade monopolen. Att kvalitetskontrollen skulle vara den primära orsaken till ämbetenas framväxt i Sverige ter sig tvivelaktigt med tanke på de återkommande klagomålen om skråhantverkarnas dåliga varor och höga priser. Detta var ofta argument för att *inte* anlita dem, och från magistraternas sida att hota kalla in nya och bättre hantverkare.⁷²

X.7. Sammanfattning

Skråämbeten etablerades i Sverige först under senmedeltiden och då nästan enbart i Stockholm. Statsmaktens politik från 1500-talets slut gynnade emellertid uppkomsten av ämbeten. Åtminstone för de viktigaste yrkena bildades sådana i de större städerna under 1600-talet. Under nästa århundrade etablerades ämbeten i många medelstora städer, men i de minsta städerna vann de som regel aldrig något intag. Att döma av uppgifter om antalet hantverkare i olika städer, bör stora delar av Västsverige ha hört till de delar av landet där skråorganisationerna hade svårt att få fotfäste. I princip skulle mästarna i städer utan eget ämbete ansluta sig till ett sådant i någon annan stad.

Lagarna gav ämbetena stora befogenheter att ingripa gentemot utomstående konkurrenter, s.k. bönhasar och fuskare. Dessa befogenheter utnyttjades flitigt. Inte minst på 1600-talet märks en tendens till att sådana ingripanden drabbar hantverkare på den omgivande landsbygden. En viktig drivkraft bakom etablerandet av ett skråväsen tycks just ha varit, att det gav de i pris- och kvalitetskonkurrensen ekonomiskt trängda stadshantverkarna möjlighet att ingripa med sanktioner i form av böter, beslag av verktyg och inte sällan fysiskt våld gentemot oorganiserade konkurrenter.

I ett senare kapitel skall vi kort återvända till skråämbetena, för att se att det ännu på 1700- och 1800-talen förekom att lanthantverkare betalade avgifter till dem.⁷³

⁷¹ Se t.ex. Cedergren 1926 s. 271f.

⁷² Dahlgren 1939 s. 256 (Karlstad). Bromé 1930—34 I s. 447f. (Karlskrona). H. Lindström 1942 s. 173 (Växjö).

⁷³ Kap. XII.6.

KAPITEL XI.

Städer och stadshantverkare i Sverige på 1700- och 1800-talen

Städernas och landsbygdens hantverkare konkurrerade med varandra. Bland annat med tanke på de registrerade lanthantverkarnas regionala fördelning, som framgick av kapitel IV, skall i detta kapitel stadsbefolkningens fördelning över landet tas upp. Därefter behandlas yrkena inom stadshantverket, och dess relativa storlek enligt statistiken jämförs med tyska siffror. Dessutom diskuteras en översiktlig periodindelning över stadshantverkets utveckling mellan 1700 och 1850, och sambandet med de agrara konjunkturerna.

XI.1. Stadsbefolkningens andel totalt och regionalt

XI.1.1 Stadsbefolkningens andel i landet som helhet

Ännu på 1700- och 1800-talen var den svenska stadsbefolkningens andel av totalbefolkningen mycket liten med internationella mått mätt. Andelen låg inom Sveriges nuvarande gränser vid eller strax under 10% av befolkningen från 1700-talets mitt fram till 1840-talet. Omkring 1850 överskreds varaktigt 10%-gränsen.¹

Redan omkring 1600 har man räknat med en stadsbefolkning på omkring 25% i Tyskland och 1816 i Preussen ensamt 29%. År 1801 bodde ca 35% av den engelska befolkningen i tätorter.² Den danska siffran låg vid ca 20% i slutet av 1700-talet.³ Norge hade 9%, alltså ungefär lika stor siffra som Sverige.⁴ Finland framstår som det minst urbaniserade landet i Norden.⁵ Det bör dock observeras att landet, vars stadsbefolkning år 1800 utgjorde 5,6% av totalbefolkningen, då ännu delade huvudstad med Sverige, vars stadsbefolkning, med Stockholm borträknad, låg vid 6,8%, d.v.s. endast 1,2 procentenheter (21%) högre.⁶

¹ Fritzell 1983 s. 290. Heckscher 1949 s. 83—84. L. Nilsson 1984 s. 64—65

² Heckscher 1949 s. 85. L. Nilsson 1989b s. 219—220.

³ Heckscher 1949 s. 85.

⁴ L. Nilsson 1989b s. 215.

⁵ Se t.ex. L. Nilsson 1989b s. 217.

⁶ Historisk statistik, 1, 1955 tabell A7 och A8 s. 10—11. Suomen taloushistoria III 1983, tabell 1.5, s. 25.

Tabell XI:1. Andel stadshushåll i svenska län 1751 och 1769. Procent.

1751				1769			
Län	%	Län	%	Län	%	Län	%
Sthm stad	99,7	Uppsala	7,7	Sthm stad	99,7	Kalmar	7,8
<i>Sthm s.+l.</i>	45,0	Halland	7,4	<i>Sthm s.+l.</i> ²	47,5	Halland	7,5
Gbg o. B.	15,0	Kopparb.	7,0	Gävleb.	21,1	Kopparb. ²	6,8
Västmanl.	12,5	Kalmar ¹	6,8	Gotland.	18,4	Sthm län ²	5,7
Östergötl.	12,4	Sthm län	5,2	Gbg o. B.	16,2	Västernorr.	5,4
Gotland	10,6	Kristianst.	5,1	Västmanl.	12,9	Nä. o Vä.	4,7
Malmöh.	10,3	Nä. o. Vä.	4,8	Östergöt. ²	12,4	Älvsborg	4,5
Västernorr.	9,8	Älvsborg	4,1	Malmöh.	11,2	Skaraborg	4,2
Blekinge	9,5	Skaraborg	4,0	Blekinge ³	10,3	Kristianst.	3,9
Västerbott.	8,6	Jönköp.	3,2	Uppsala	9,6	Jönköp.	3,2
Söderm.	8,0	Kronob.	1,7	Västerbott.	9,1	Kronob.	1,0
		Sverige	10,6	Söderm.	9,0	Sverige	11,3
		Sv. u. Sthm	7,2			Sv. u. Sthm	7,8

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller, vol. 1 och 2. SCB.

Anm. 1: Uppgifter saknas om hushåll i Kalmar län 1751 och i stället har 1754 års siffror använts.

Anm. 2: För Stockholms, Östergötlands och Kopparbergs län har 1766 års siffror använts.

Anm. 3: För Blekinge län har 1763 års siffror använts.

Antalet svenska orter med stadsrättigheter ökade från 81 vid mitten av 1700-talet till 87 omkring 1850.⁷ Av de 86 som fanns år 1800 hade 40 färre än 1 000 invånare, 22 mellan 1 000 och 2 000 och 24 mer än 2 000 invånare. De svenska städerna var alltså mycket små. Det genomsnittliga invånarantalet för svenska städer, utom Stockholm, var 1750 ca 1 500 invånare, 1850 2 900.⁸

Stockholm dominerade eftertryckligt. I början och mitten av 1700-talet hade staden omkring 40% av Sveriges stadsbefolkning. Göteborg, som omkring 1800 blivit rikets andra stad i storleksordning, hade en befolkning motsvarande knappt 20% av Stockholms (5,5% av rikets stadsbefolkning), medan Malmöns befolkning motsvarade omkring 5% av Stockholms.⁹ Under senare delen av 1700-talet stagnerade emellertid Stockholm. Staden hade 1820 inte avsevärt större folkmängd än omkring 1760. År 1800 hade Stockholms andel av rikets stadsbefolkning sjunkit till 33%, 1850 var den 27%.

Stadsbefolkningens relativa stagnation i Sverige mellan mitten av 1700-talet och mitten av 1800-talet bestod alltså grovt taget av två motsatta tendenser. Å ena sidan gick Stockholm tillbaka och å andra sidan växte övriga städer, inte bara i jämförelse med Stockholm utan också i förhållande till totalbefolk-

⁷ L. Nilsson 1984 s.64—65.

⁸ Heckscher 1949 s. 87f. Edgren 1987 s. 54.

⁹ Heckscher 1949 s. 86—87. L. Nilsson 1984 s. 68. Siffrorna före 1809 avser Sverige utom Finland.

ningen.¹⁰ Trots att Sverige, liksom resten av Norden utom Danmark, kan sägas ha tillhört "en annan värld" vad gäller urbanisering än det kontinentala Europa,¹¹ var ändå Stockholms stagnation och landsortsstädernas tillväxt efter 1750 en del av en allmän västeuropeisk utveckling, där småstäderna tenderade att öka medan storstäderna stagnerade.¹²

XI.1.2. Stadsbefolkningens regionala fördelning

De regionala skillnader mellan Öst- och Västsverige som har berörts tidigare gick igen även i fråga om urbaniseringsgrad. Bland annat har Lars Nilsson i en uppsats påpekat att Sveriges stadsbefolkning i början av 1800-talet var koncentrerad till de östra delarna av riket.¹³ Eftersom den regionala aspekten har visat sig viktig i behandlingen av lanthantverket, skall jag här ta upp frågan till ytterligare behandling.

1. Stadshushållens fördelning 1750 och 1769

Källmaterialsituationen beträffande städernas befolkning är betydligt sämre före än efter 1800, eftersom tabellverket först fr.o.m. 1802 skiljer mellan stads- och landsförsamlingar. Relativt lite forskning har därför gjorts beträffande stadsbefolkningens regionala fördelning under 1700-talet.¹⁴

Tabellverket innehåller emellertid beträffande perioden 1749—1800 en typ av uppgifter där stad och landsbygd separeras, nämligen de som gäller hushåll.¹⁵ Andelen stadshushåll enligt denna källa är i landet som helhet år 1751 10,6% och 1769 11,3%.¹⁶ Enligt Yngve Fritzells beräkningar skulle stadsbefolkningen 1751 ha legat vid 10,0% och 1772 vid 10,2%.¹⁷ Andelen stadshushåll är alltså högre, men är ändå så nära den beräknade andelen för stadsbefolkningen, att en bearbetning av hushållsuppgifterna bör kunna ge en grov

¹⁰ Heckscher 1949 s. 88.

¹¹ Heckscher 1949 s. 85

¹² De Vries 1984 s. 71.

¹³ L. Nilsson 1984 s. 68. Se även kartor i L. Nilsson 1989b s. 240—41.

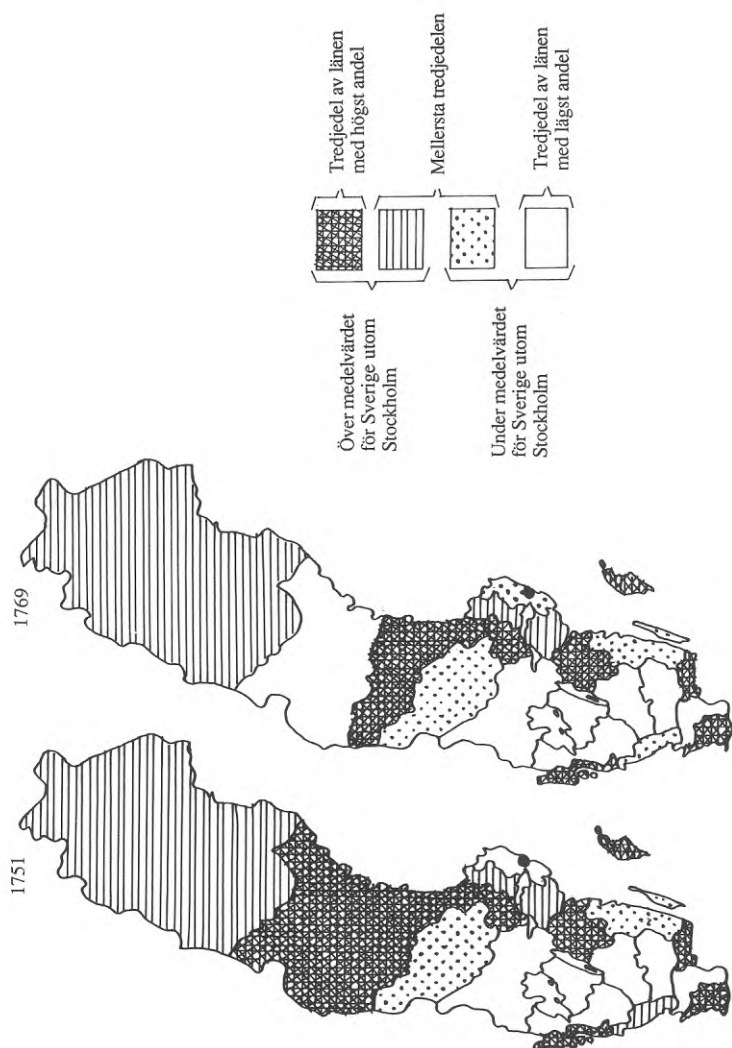
¹⁴ Lars Nilsson har publicerat — Nilsson 1989b, s. 240 — en karta över stadsbefolkningens länsvisa fördelning 1750, som tycks bygga på Y. Fritzells bearbetning av tabellverkets material. Nilsson förklarar emellertid inte hur han har förfarit beträffande de städer där Fritzell saknar uppgifter. Fritzell själv gör endast en beräkning av de saknade städernas andel i landet som helhet, inte länsvis. Jfr Fritzell 1983 s. 288f. I Nilssons kartering får Väster-norrlands län en låg urbaniseringsgrad, vilket framstår som tveklaktigt.

¹⁵ Hushållsuppgifter finns bland tabellverkets formulär i tabell III under rubriken "Omständigheter" både för perioden 1749—73 och 1775—1800. Dock undantas både för landsbygden och städerna "de gemene av krigsfolk, alla utfattige och eländige".

¹⁶ Tabellkommissionens arkiv: Folkmängdstabeller vol 1—2. SCB.

¹⁷ Fritzell 1983 s. 290.

Kartor XI:1—2. Andel stadshushåll i svenska län 1751 och 1769.

Källa: Tabell XI:1.

bild av stadsbefolkningens fördelning över länen. En sådan bearbetning görs här för att sedan jämföras med tabellverkets uppgifter för 1800-talet (tabell XI:1).

Kartorna XI:1 och XI:2 visar för åren 1751 och 1769 dels vilka län som låg över, respektive under medelvärdet för Sverige utom Stockholm i fråga om stadshushållens andel, och dels vilka län som efter en rangordning av länen har den högsta, mellersta respektive lägsta andelen stadshushåll. Fördelningen av län på dessa grupper är som synes nästan identisk för de två undersökningsåren.

Om vi tills vidare undantar Stockholms län, finner vi att länen i ett sammanhängande område som omfattar centrala Östsvrige och Gävleborgs län (1751 hela det dåvarande Västernorrland) har en andel stadshushåll som ligger över medelvärdet för den svenska landsorten. Flera av dessa län tillhör den tredjedel som har högst andel stadshushåll. Stockholms län avviker från övriga centrala Östsvrige genom att ha en låg andel stadshushåll. Rimligen beror detta på att Stockholm fullgjorde stadsfunktioner över ett stort område, varför städerna i länet fick utstå svår konkurrens. I vissa avseenden torde det vara mer realistiskt att se Stockholms län och stad som en enhet,¹⁸ ett område vars 45—47% stadshushåll utgjorde en vida högre andel än i något annat svenskt län. Hela centrala Östsvrige framstår då som ett område med högre andel stadsbefolkning än genomsnittet.

Ett sammanhängande bälte av län med låg andel stadshushåll sträcker sig från Kristianstads län i söder genom det inre av Sydväst- och Västsvrige (Kronobergs, Jönköpings, Älvsborgs och Skaraborgs län) till Värmlands-Närkes län i norr. De kringgårdande sex kustlänen i de södra delarna av landet från Kalmar län via Skåne till Göteborgs och Bohus län har, bortsett från Kristianstads län, hög eller medelhög andel stadshushåll.

Anmärkningsvärd är den höga andelen stadshushåll i Västerbottens län (nuv. Norr- och Västerbotten, inklusive den del av nuvarande Finland där Torneå är beläget). Västerbotten har 1751 8,6 och 1769 9,1% stadshushåll, medan samma län år 1800 hade en stadsbefolkningsandel på endast 3,7%.¹⁹ Även Västernorrlands län 1750 och Gävleborgs län 1769 hade en betydligt högre andel stadshushåll än vad stadsbefolkningen visar sig utgöra i början av 1800-talet (jfr tabellerna XI:1 och XI:3). Det kan tilläggas att Finland 1750 har en så hög andel stadshushåll som 9,4%, medan stadsbefolkningen år 1800 låg vid 5,6%.²⁰

Detta leder givetvis till frågan, om stads- och landsbygdshushållen överallt är

¹⁸ Detta görs t.ex. av L. Nilsson 1989b, kartor s. 240—41.

¹⁹ Historisk statistik I 1955 tabell A7 s. 10.

²⁰ Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller, vol. 1. SCB. Suomen taloushistoria III 1983, tabell 1.5, s. 25.

Tabell XI:2. Personer per hushåll enligt bearbetning av tabellverkets siffror 1751 och 1769.

1751				1769			
Län	Hush. storl.	Län	Hush. storl.	Län	Hush. storl.	Län	Hush. storl.
Västerbott.	7,9	Nä.o. Vä.	6,7	Gävleb.	8,7	Västmanl.	6,8
Västernorr.	7,8	Kalmar ¹	6,7	Västerbott.	8,4	Älvsborg	6,6
Blekinge	7,7	Älvsborg	6,5	Blekinge ³	8,0	Nä. o Vä.	6,5
Malmöh.	7,4	Kronob.	6,3	Kalmar	7,5	Jönköp.	6,4
Östergötl.	7,3	Skaraborg	6,3	Kristianst.	7,3	Gotland	6,4
Uppsala	7,3	Jönköp.	6,2	Södermanl.	7,3	Kronob.	6,4
Kristianst.	7,1	Gbg o. B.	6,2	Östergötl. ²	7,1	Västernorr.	6,4
Västmanl.	6,9	Halland	5,7	Uppsala	7,0	Skaraborg	6,3
Gotland	6,9	Sthm stad	5,7	Malmöh.	7,0	Sthm stad	6,2
Söderm.	6,9	Kopparb.	5,7	Sthm län ²	7,0	Halland	6,1
Sthm län	6,8			Gbg o. B.	6,8	Kopparb. ²	5,8
		Sverige	6,7			Sverige	6,8
		Sv. u. Sthm	6,7			Sv. u. Sthm	6,8

Källa: Se tabell XI:1.

Anmärkingar: Se anm. till tabell XI:1.

jämförbara enheter. I tabell XI:2 redovisas hur många personer det finns per hushåll i de olika länen. Det visar sig 1750 att Västerbotten och Västernorrland, samt 1769 att Gävleborg och Västerbotten är de län som har flest personer per hushåll. År 1751 visar sig Finland ha fler personer per hushåll än något svenskt län: 9,4²¹ (1769 års siffror har jag inte undersökt för Finland). Eftersom befolkningssiffrorna inte är separerade på land och stad, avspeglar de här framräknade uppgifterna om "hushållstorlek"²² i huvudsak landsbygdsförhållanden.

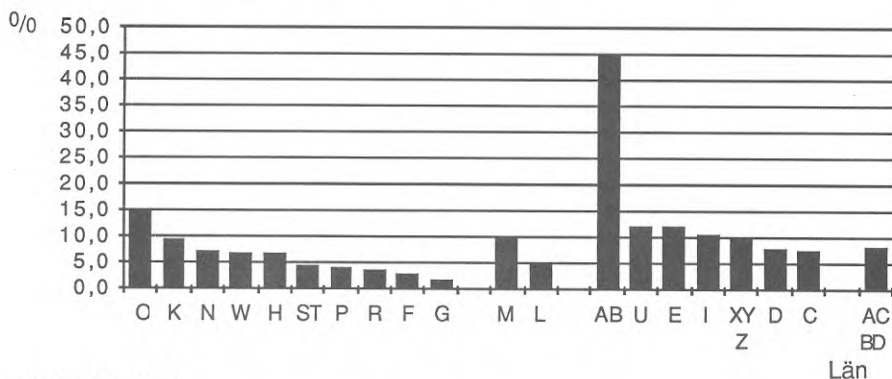
Om alltså hushållen var "större" på den norrländska och finska landsbygden, finns det å andra sidan indicier för att stadshushållen i Norrland var mindre än i övriga landet.²³ Den enligt statistiken stora andelen stadshushåll i flera norrländska län beror tydligen delvis på, att antalet personer per hushåll var stort på landsbygden, men litet i städerna. Men sannolikt är den stora stadshushållsandelens inte helt och hållet en fråga om felvisning på grund av olika hushålls-

²¹ Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller, vol. 1. SCB.

²² Siffrorna i tabell XI:2 kan inte utan vidare anses avspegla hushållstorlek i modern bemärkelse, eftersom meddelarna ålades att utesluta bl.a. alla "utfattige och eländige". Eventuellt kan det i förhållande till totalbefolkningen ringa antalet hushåll i vissa län avspegla olika gränser för vad som ansågs fattigt och eländigt.

²³ Så var t.ex. antalet anställda hos hantverksmästare betydligt mindre än i övriga landet på 1830-talet. Fritzell 1976 tabell 4.1, s. 196. Observera att anställda —huvudsakligen gesäller och lärlingar — som regel bodde hos mästaren. Jfr även Hellner 1946 s. 238, Bucht 1935—45 II s. 274.

Diagram XI:1. Andel stadshushåll i svenska län 1751 enligt tabellverket. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland. Andelar i procent.

Källa: Tabell XI:1.

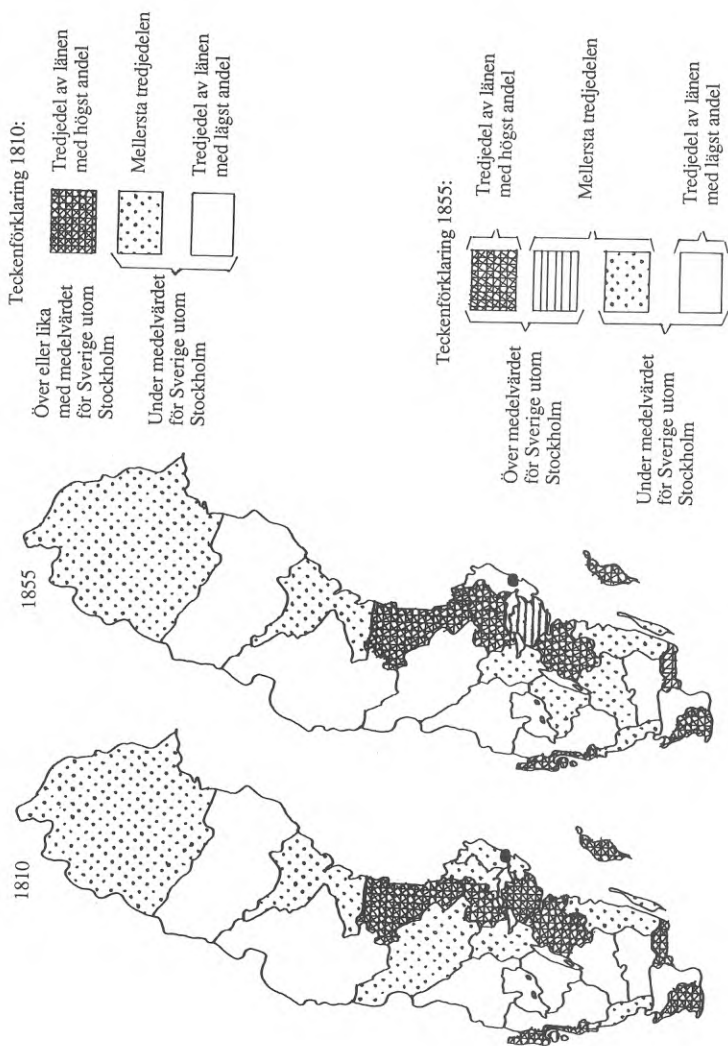
storlekar. Både dessa norrlandslän och Finland visar sig i början av 1800-talet ha högre andelar stadsbefolkning än det inre Västsverige.

Stadshushållens fördelning visar 1751 och 1769 en god anslutning till Sundbärgs demografiska huvudområden, under förutsättning att Skåne bryts ut från Sundbärgs Västsverige. Bortsett från Stockholms län har alla län i Väst-Sydöstsverige, utom Göteborgs och Bohus och Blekinge, lägre andel stadshushåll än något av länen i Sundbärgs Östsverige (diagram XI:1, tabell XI:1). Som kommer att framgå av diagram XI:2, blir resultatet likartat med befolkningsdata från början av 1800-talet.

2. Stadsbefolkningens fördelning 1810 och 1855

Även kartorna XI:3 och XI:4 över stadsbefolkningens fördelning 1810 och 1855, bygger, liksom tabell XI:3, på bearbetningar av tabellverket. Till skillnad från 1700-talsuppgifterna utgår alltså nämnda kartor och tabell från befolkningsstalet, inte hushållen. Huvudsakligen upprepas mönstret från 1700-talet. Samma bälte av län genom Sydvästsverige, från Kristianstads till Värmlands län, tillhör gruppen med lägst andel stadsbefolkning. Gävleborg och några andra östsvenska län tillhör, jämte Blekinge, Malmöhus samt Göteborg och Bohus, länen med högst andel stadsbefolkning. Även länen med medelstor andel ligger till största delen i de östra delarna av landet. År 1855 har emellertid Skaraborgs och Jönköpings län anslutit sig till denna grupp.

Kartor XI:3—4. Andel stadsbefolkning i svenska län 1810 och 1855.

Källa: Tabell XI:3.

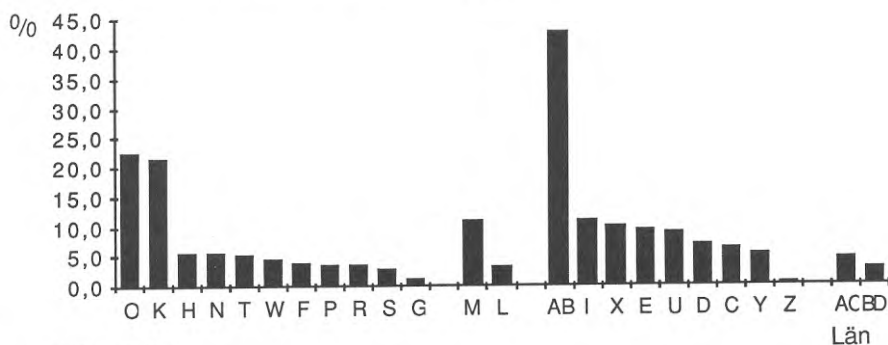
Tabell XI:3. Stadsbefolkningens andel 1810 och 1855. Procent.

1810				1855			
Län	%	Län	%	Län	%	Län	%
Sthm stad	100,0	Västernorr.	5,4	Sthm stad	100,0	Västernorr.	6,3
Sthm l.o.s.	43,1	Örebro	5,2	Sthm l.o.s.	47,9	Örebro	6,2
Gbg o. B.	22,5	Norrbot.	4,7	Blekinge	19,1	Jönköp.	5,8
Blekinge	21,7	Kopparb.	4,6	Gbg o B.	18,5	Norrbot.	5,4
Malmöh.	11,1	Sthm län	4,5	Malmöh.	14,3	Skaraborg	4,8
Gotland.	11,0	Jönköp.	4,0	Östergötl.	12,1	Kristianst.	4,3
Gävleb.	10,0	Älvsborg	3,8	Västmanl.	11,5	Sthm län	4,3
Östergötl.	9,4	Skaraborg	3,5	Gävleb.	11,1	Älvsborg	4,1
Västmanl.	9,2	Kristianst.	3,3	Uppsala	10,4	Kopparberg	3,9
Södermanl.	7,0	Västerbot.	3,1	Gotland	10,3	Värmland	3,3
Uppsala	6,4	Värmland	3,0	Söderm.	9,3	Västerbot.	2,2
Kalmar	5,8	Kronoberg	1,4	Halland	7,3	Kronoberg	2,1
Halland	5,7	Jämtland	0,7	Kalmar	7,0	Jämtland	2,0
		Sverige	9,6			Sverige	10,4
		Sv. u. Sthm	7,0			Sv. u. Sthm	7,9

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller. SCB.

Sammanfattningsvis kan vi säga, att det område som motsvaras av Sundbärgs "Östsverige" under hela perioden 1750—1850 utgjorde ett område som, sänär som på de allra nordligaste delarna, hade hög andel stadsbefolkning. Syd-sveriges kustlän hade, sänär som på Kristianstads län, hög eller medelhög andel. Ett bälte av väst- och sydvästsvenska län från Kristianstads län till Värmland hade däremot låg andel stadsbefolkning.

Diagram XI:2. Andel stadsbefolkning i svenska län 1810. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland. Andelar i procent.

Källa: Tabell XI:3.

Tabell XI:4. *Andel stadshushåll resp. stadsbefolkning i fyra huvudregioner 1751—1855 Procent.*

	<u>Andel stadshushåll</u>		<u>Andel stadsbefolkning</u>	
	<u>1751</u>	<u>1769</u>	<u>1810</u>	<u>1855</u>
Väst-Sydöstsverige	5,9	6,0	6,8	7,0
Skåne	7,8	7,9	7,7	10,1
Sundbärgs Östsverige	19,4	20,8	15,1	17,3
Su:s Östsverige u. Sthm	9,5	10,9	7,5	9,2
Nordsverige	8,6	9,1	3,8	3,7
Sverige	10,6	11,3	9,6	10,4
Sverige u. Sthm	7,2	7,8	7,0	7,9

Källa:Tabellerna XI:1—3

Förklaringar: För en översikt av vilka län som ingår i resp. region, se kap. IV, tabell IV:9.

XI.2. Stadshantverket i statistiken

XI.2.1. *Hantverksstatistik beträffande städerna 1750—1855 i tidigare forskning*

Eli Heckscher ansåg sig, på basis av en undersökning av tabellverket vissa år, kunna konstatera en väsentlig ökning av stadshantverkarbefolkningens andel av totalbefolkningen under perioden mellan 1700-talets mitt och 1815. Dock vilar hans slutsats här på rätt bräcklig grund, eftersom statistiken över stadshantverkare i tabellverket fluktuerar starkt under årtiondena efter 1750.²⁴

Lars Edgren gör en genomgång av tabellverkets rikssiffror över stadshantverket 1751—1845, som tyder på att detta har ökat i grovt taget samma takt som rikets totalbefolkning under perioden. Edgren menar att stadshantverket ökat särskilt starkt under perioderna 1750—1780 och efter 1810. Medan expansionsperioden fram till 1780 karakteriserats av att både verkstädernas och de anställdas antal växer, präglas expansionen efter 1810 av tillväxt av arbetarnas, men inte verkstädernas antal.²⁵

Tabellverket ger alltså uppgifter om antalet stadshantverkare i Sverige från 1700-talets mitt, medan däremot inte städernas totalbefolkning börjar separeras från landsbygdsbefolkningen i statistiken förrän vid 1800-talets början. Yngve Fritzell har beräknat hantverkarnas andel av stadsbefolkningen från 1805 och finner att den är grovt taget oförändrad vid 100 ‰ eller strax därunder mellan

²⁴ Heckscher 1949 s. 519. Beträffande fluktuationer, se nedan, diagram XI:4. Av någon anledning utgår Heckscher från år 1760, då antalet stadshantverkare inkl. anställda är mycket lågt. Utgår man däremot från t.ex. 1757 blir relationen mellan stadshantverkarnas och totalbefolkningens tillväxt annorlunda.

²⁵ Arbetarantalet per verkstad ökar alltså. Edgren 1987 s. 77.

1805 och 1835, men därefter minskar svagt till 1855, som är slutåret för hans undersökning. Eftersom stadsbefolkningens tillväxttakt börjat öka starkt vid mitten av 1800-talet, hindrar inte denna minskning av andelen hantverkare i stadsbefolkningen en samtidig betydande ökning av *antalet* stadshantverkare mellan 1835 och 1855.²⁶

Ett alternativt källmaterial till tabellverket utgör beträffande stadshantverket de statistiska uppgifter som magistraterna insände till kommerskollegium. Dessa uppgifter har använts av flera tidigare författare, bland andra Ernst Söderlund och Lars Edgren.²⁷ Kommerskollegiums hantverksstatistik har den fördelen att fördelningen på olika hantverksyrken redovisas redan från 1700-talets mitt, medan tabellverket ger sådan redovisning först från och med 1805.²⁸ Både Yngve Fritzell och Lars Edgren, som gjort jämförelser av de båda källorna, anser att tabellverket för den här aktuella perioden ger en fullständigare redovisning av det totala antalet hantverkare.²⁹ Sammanfattningsvis kan vi konstatera att kommerskollegiums statistik i grova drag ger en liknande bild som tabellverket.

XI.2.2. Stadshantverkarnas antal och andel av befolkningen

I diagram XI:3 visas totala antalet stadshantverkare 1751—1855, antalet idkare (d.v.s. mästare och andra självständiga företagare) samt den svenska totalbefolkningen. Lars Edgren menar att omläggningarna i statistiken 1775, 1805, 1825 och 1840 för stadshantverkets del inte har medfört kraftigare förändringar, än att dessa mycket väl kan ha varit faktiska.³⁰ När det gäller det totala antalet hantverkssysselsatta och antalet idkare är det lätt att hålla med, även om idkarna är misstänkt många under perioden 1805—1820 (jfr även tabellbilaga xi:a och diagram XI:4).

²⁶ Fritzell 1980 s. 20f, tabell 3H s. 21. L. Nilsson 1989b s. 129.

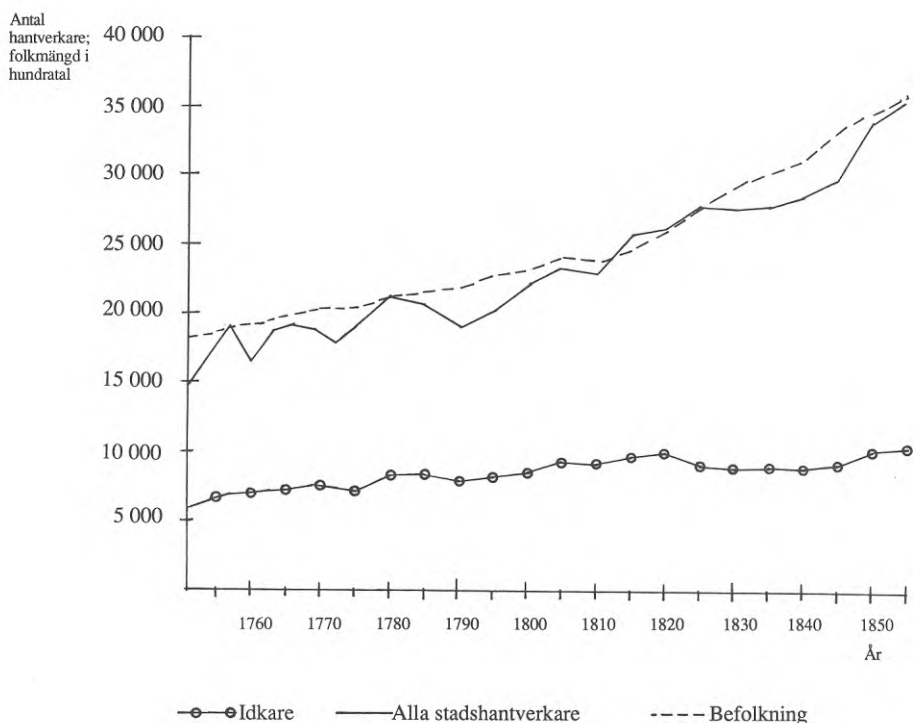
²⁷ Söderlund 1949 tabellerna 2 och 3, s. 475f. Edgren 1987 s. 69f. Även T. Söderberg 1955 s.17 använder kommerskollegiums statistik över hantverkare, men för perioden 1860—70. Söderberg får resultat som visar att denna statistik vid det laget måste vara mycket ofullständig.

²⁸ Beträffande kommerskollegiums yrkesredovisning, se Söderlund 1949 s. 443, not 6. Dock saknar kommerskollegiums statistik sådan yrkesredovisning åtminstone periodvis på 1800-talet. Fritzell 1976 s. 192.

²⁹ Edgren 1987 s. 77.

³⁰ Edgren 1987 s. 77.

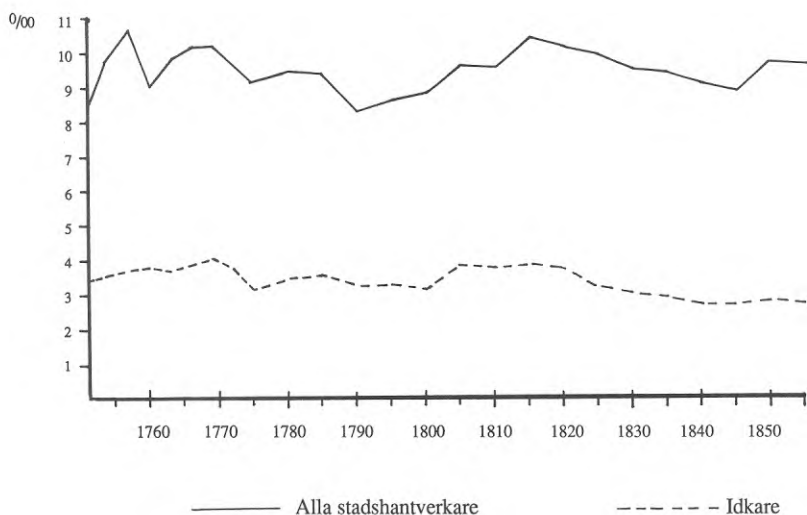
Diagram XI:3. Stadshantverkare i Sverige 1751—1855 (idkare och totalt antal sysselsatta) samt total folkmängd. Folkmängd i hundratal.

Källor: Hantverkare enligt tabellbilaga xi:a. Folkmängd enligt Historisk statistik för Sverige I, tabell A2.

Under den första perioden av enhetlig statistik, 1751—1772, visar däremot antalet arbetare förutom idkare (d.v.s. gesäller och lärgossar) så stora fluktuationer att siffrorna framstår som tvivelaktiga. Mellan 1757 och 1760 minskar t.ex. antalet gesäller med 34% för att åter öka med 43% fram till 1763. Vad gäller gesäller, lärlingar m.fl. kategorier medför tyvärr statistikomläggningarna 1775, 1805 och 1840 att siffrorna blir svårjämförbara mellan de olika perioderna av enhetlig statistik (tabellbilaga xi:a).

Diagram XI:4. Stadshantverkare i promille av Sveriges totalbefolkning 1751—1855. Stadshantverkare inkl. anställda samt enbart idkare.

Källa: Tabellbilaga xi:b.

Ser vi till hela perioden 1750—1855, förefaller det totala antalet hantverkare — men inte antalet idkare — ha hållit jämna steg med folkökningen. Edgren såg, utan närmare jämförelser med folkökningstakten, perioderna 1750—1780 och efter 1810 som tillväxtperioder för hantverket, medan decennierna däremellan präglades av stagnation.³¹

I diagram XI:4 jämförs antalet stadshantverkare med rikets totala befolkningsutveckling. En sådan jämförelse motiveras bland annat av att även landsbygdsbefolkningen utgjorde kunder till städernas hantverkare. Dessutom är totalbefolkningen den enda säkra och kontinuerliga serien av befolkningssiffror fram till 1800-talets början. I jämförelse med totalbefolkningens utveckling, förefaller det som om redan perioden 1770—1790 inneburit en relativ tillbakagång för stadshantverket, om vi ser till hela antalet sysselsatta. Ser vi till idkarna är nedgången koncentrerad till 1770-talet. För det totala antalet sysselsatta medförde perioden 1790—1820 återhämtning, medan antalet idkare stegras i och med 1805 års statistikomläggning. Från 1820 och fram till 1840-talets mitt går stadshantverket, trots kraftig tillväxt i absoluta tal av antalet anställda, tillbaka i jämförelse med totalbefolkningen. Detta gäller såväl idkare

³¹ Edgren 1987 s. 77.

som totalt antal sysselsatta. På 1840-talet återhämtar sig dock stadshantverkets relativa tillväxt.

XI.2.3. Stadshantverkarnas yrken

1. Yrkesfördelningen i riket

Enligt Edgrens bearbetning av kommerskollegiums statistik 1820 var skomakeri det i särklass vanligaste stadshantverket med ca 13% av alla hantverksaktiva. Därefter kom skräddarna med nära 8%. Garvarna (denna kategori är hos Edgren en sammanslagning av de tre benämningarna garvare, karduansmakare och logarvare) kom på tredje plats, följda av snickare, guldsmeder och smeder. De senare hade vardera omkring 5% av de aktiva.

Min egen bearbetning av tabellverkets översiktstabeller för städerna 1810 och 1855 (tabellbilagorna xi:c—d) visar ungefär samma förhållande mellan yrkena, men smederna intar en något mer framskjuten plats. De tre största yrkena — skomakare, skräddare och smeder — utgör år 1810 tillsammans 25% av de verksamma.³² År 1855 har snickarna tagit över smedernas position och utgör tillsammans med skomakare och skräddare 31% (ser vi enbart till idkarna, blir procentandelarna något lägre). De tio största yrkena inkluderar 1810 drygt 50% av alla verksamma (exkl. bodbetjänter) och 1855 54%. De femtio största yrkena inkluderar vid båda tillfällena ca 95% av både alla verksamma och idkare. De återstående 50 à 60 yrkena, jämte kategorin "diverse", upptar alltså bara ca 5% av de i tabellverket registrerade stadshantverkarna. Det gäller som regel yrken som enligt tabellverket har högst ett tiotal idkare och totalt högst ett femtiotal sysselsatta i landet.

De yrken som vid båda tillfällena hör till de tio största är, förutom de fyra nämnda, garvare, bagare, murmästare och kopparslagare. Undersökningsåret 1810 är guldsmeder och hattmakare bland de tio största, och 1855 timmermän och målare. De tio största enligt tabellverket 1810 är desamma som är störst också enligt kommerskollegiums uppgifter 1820, även om ordningen mellan dem avviker något.³³ En tydlig förändring mellan 1810 och 1855 är att yrken

³² I tabellverkets originaltabeller tas några yrken upp som knappast kan ses som hantverk i egentlig mening, nämligen fiskare, åkare, hyrkuskar och fiskköpare. De utgör tillsammans 1545 verksamma (=7% av alla verksamma), varav 1171 mästare (=13% av alla mästare) och har ej inräknats i min bearbetning. Efter sammanslagning av originaltabellens kategorier: hovslagare, klenksmeder, knivsmeder och eggjärnssmeder till ett yrke "smeder" och sammanslagning av garvare och karduansmakare till ett yrke "garvare", återstår 108 yrken. Tabellverket upptar 1855 för städerna 110 specificerade yrken. Efter utgällning av sex yrken som knappast kan kallas hantverk (artister, fiskare, fiskköpare, hyrkuskar, musikanter och åkare= 848 mästare, 1583 verksamma) samt sammanläggning av karduansmakare och garvare återstår 103 yrken.

³³ Jfr tabellbilaga xi:c med Edgren 1987 tabell IV:1, s. 70.

som har med byggnadsverksamhet att göra — snickare, timmermän, murmästare och målare — har flyttat fram sina positioner.

2. "Yrken" uppdelade på flera ämbeten

Den gjorda jämförelsen bygger huvudsakligen på tabellverkets egen yrkeskategorisering, men vissa sammanläggningar har gjorts. I 1810 års originaltabeller skiljs mellan klensmeder och hovslagare (d.v.s. grovsmeder), medan man i 1855 års tabeller endast tar upp "smeder, alla slag". Inte minst för att göra de två undersökningsårens uppgifter jämförbara med varandra, är det nödvändigt att lägga ihop de två smedkategorierna 1810. Jag har till dem även lagt kniv- och eggjärnssmeder. Både 1810 och 1850 skiljer originaltabellerna dessutom mellan garvare och karduanmakare. De läggs här samman till en enda kategori, garvare.³⁴

Det är visserligen rimligt att på detta sätt lägga samman kategorier, som utförde näraliggande, likartade eller t.o.m. identiska sysslor, fast de arbetade under olika namn. Inte sällan lägger vi emellertid då ihop hantverkare som tillhörde olika ämbeten och, just som en följd av att arbetena i praktiken var så likartade, var bittra konkurrenter.

På 1600- och 1700-talen hade t.ex. Stockholms klen- och grovsmeder stridit om vilka uppgifter som hörde till det ena eller andra yrket. Stockholms magistrat meddelade 1666 att klensmederna skulle göra filat arbete, medan grovsmederna fick använda fil endast till egna verktyg. I Gävle ledde på 1790-talet emellertid liknande stridigheter till att klensmeder och hovslagare gjorde upp om att båda ämbetenas medlemmar skulle få utföra arbeten, som tidigare hade varit förbehållna det ena eller andra ämbetet. Detta förhållande rådde redan i praktiken.³⁵ Ett annat område där stridigheter ofta förekom var mellan yrken som hade med läderberedning att göra, ett "otvetydigt tecken på att produktionen inom denna sektor inte var naturligt och rationellt organiserad".³⁶

Det sagda understryker indirekt skräddarnas och skomakarnas särställning bland stadshantverken. Dessa båda yrkens företrädare var visserligen sällan särskilt välbärgade, men de var många och av vardera yrket tillhörde alla legitimerade mästare samma ämbete. Den kraft, som andra ämbeten lade på inbördes strider, kunde skräddare och skomakare i högre grad lägga på att förfölja bönhasar.

³⁴ Jfr Edgren 1988, tab. IV:1, s. 70.

³⁵ Hellner 1946 s. 230—31.

³⁶ Petré 1958 s. 158.

3. Hantverkarantal och yrkesfördelning i stora och små städer

Vid mitten av 1700-talet var, enligt de siffror Edgren anger³⁷, hantverkartätheten (hantverkare per 1 000 invånare) högst i medelstora städer med 2 000—5 000 invånare. Ser vi till landsortsstäderna var den avsevärt högre i städerna med färre än 2 000 invånare än i de med mer än 5 000. Mellan 1750 och 1820 sjönk hantverkartätheten i stora städer (över 5 000 inv.), den var i stort sett konstant i medelstora städer (mellan 2 000 och 5 000 inv.), men ökade i städer med mindre än 2 000 och särskilt i de med mindre än 1 000 invånare.

Omkring 1820 fanns därför ett tydligt negativt samband mellan stadsstorlek och hantverkartäthet, d.v.s. hantverkarnas befolkningsandel var störst i de minsta landsortsstäderna. Detta gällde i första hand idkarna (mästare m.fl.). Tendensen är märkbar också beträffande hantverkartätheten totalt, men den är svagare, eftersom de mindre städernas verkstäder sysselsatte färre gesäller och lärlingar.

Mellan 1820 och 1845 var utvecklingen motsatt den som rått fram till 1820: de största landsortsstäderna visade stigande hantverkartäthet, de minsta en sjunkande. Det negativa sambandet mellan stadsstorlek och hantverkartäthet är därför inte lika tydligt 1845 som 1820. Det är inte längre de allra minsta städerna som har den högsta hantverkartätheten, utan de med mellan 1 000 och 2 000 invånare.

Det fanns betydande skillnader i fråga om frekvensen av olika yrken. Livsmedelshantverken (bagare och slaktare), som torde ha haft sin största marknad bland städernas mindre förmögna befolkningsskikt, var relativt fler i de större städerna. I småstäderna hade vissa kapitalkrävande yrken som garvare och färgare en stark ställning, vilket förmodligen berodde på att de hade stor avsättning på landsbygden.³⁸

Edgren gör en tabell över de tio största yrkena 1820, dels i städer med över 5 000 invånare (utom Stockholm), dels i städer med mindre än 1 000 invånare. Jag återger den här med det tillägget att yrkenas andel i promille av stadsbefolkningen i respektive grupp av städer anges.

Ser vi till ordningsföljden mellan yrkena, kommer visserligen flera av de yrken som hade flest företrädare i städerna — skomakare, skräddare, smeder och snickare — längre ner på listan i småstäderna än i de stora städerna. Å andra sidan utgör dessa yrken en väsentligt högre andel av stadsbefolkningen i de små städerna än i de stora. Ser vi till totalt antal sysselsatta har skomakarna en 70% större befolkningsandel i småstäderna än i de stora städerna, skräddarna och smederna har en 40% och snickarna en 30% större befolkningsandel. Ser

³⁷ Edgren 1987 s. 83f.

³⁸ Edgren 1987 s. 71f, 83f.

Tabell XI:5. De tio största yrkena 1820, dels i städer med mer än 5 000 invånare, dels i städer med mindre än 1 000 invånare.

Yrke	Mer än 5 000 inv.(ej Sthm)			Yrke	Mindre än 1 000 inv.		
	Idkare	Totalt antal sysselsatta	Andel av stadsbefolkn. 0/00		Idkare	Totalt antal sysselsatta	Andel av stadsbefolkn. 0/00
Skomakare	102	353	6,9	Garvare	86	201	12,7
Bagare	68	221	4,3	Skomakare	105	184	11,6
Skräddare	65	209	4,1	Kopparslag.	48	110	6,9
Smeder	46	163	3,2	Hattmakare	63	103	6,5
Snickare	44	139	2,7	Kakelugnsn.	44	96	6,1
Guldsmeder	44	137	2,7	Skräddare	70	92	5,8
Timmermän	12	127	2,5	Smeder	39	69	4,4
Garvare	47	110	2,1	Färgare	29	64	4,0
Murmästare	10	89	1,7	Handskmak.	31	59	3,7
Kopparslag.	24	79	1,5	Snickare	39	56	3,5
Invånartal:	51 530			15 856			

Källa: Edgren 1988, tabell IV:4, s. 75.

vi till enbart idkarna, blir de relativa skillnaderna mellan små och stora städer ännu större.

Orsaken till de nyss nämnda yrkenas, i jämförelse med andra yrken, mer tillbakaskjutna ställning i de minsta städerna är, att företrädarna för yrken som garvare, kopparslagare och hattmakare utgjorde extremt stora befolkningsandelar i dessa städer. De i garveri och kopparslageri sysselsatta utgjorde t.ex. befolkningsandelar som var 500% respektive 360% större än i de stora städerna.

En rimlig utgångspunkt för en förklaring av skillnaden i hantverkartäthet mellan stora och små städer är att utgå från hantverkarnas avsättningsmöjligheter. Om vi gör tankeexperimentet att stadshantverkarna enbart hade avsättning till övriga stadshushåll (och ingen självhushållning med hantverksprodukter förekommer), borde andelen hantverkare vara ungefär densamma i stora som små städer. Även om befolkningsandelen som t.ex. försörjer sig med administrativa sysslor är större i de större städerna, borde detta inte leda till någon betydande relativ minskning av antalet hantverkare, eftersom administratörs-hushållen bör ha varit en viktig marknad för hantverkare.

Den rimligaste förklaringen till småstädernas större hantverkartäthet är därför, att deras hantverkare inte bara hade stadshushåll som marknad, utan till stor del också landsbygdshushåll. Detta har redan nämnts beträffande de kapitalkrävande yrkena färgare och garvare. Vi vet att hattmakarna hade stor avsättning på landsbygden.³⁹ Promillesiffrorna i tabell XI:5 antyder därför att inte

³⁹ Edgren 1988 s. 75f.

bara småstädernas garvare, kopparslagare, hattmakare och krukmakare hade en stor del av sin marknad på landsbygden, utan också deras skomakare.

En kompletterande förklaring till småstädernas högre hantverkartäthet anges av den tyske historikern Arno Steinkamp, som funnit liknande skillnader mellan en stor och en liten tysk stad i början av 1800-talet. I den lilla staden var hantverkarna relativt fler och mer välbärgade. Steinkamp förklarar detta med att den lilla stadens hantverkare hade större möjligheter till biinkomster bl.a. genom jordbruk.⁴⁰

XI.3. Jämförelse med tyska uppgifter

I tabellbilagor xi:e—h redovisas en bearbetning av statistik från kungariket Preussen över stads- och lanthantverk ca 1800. Sammanlagt har uppgifter för 12 områden behandlats, fördelade på tre "huvudregioner": Nordvästtyskland (sex omr.), Östra Tyskland (tre omr.) och nuvarande Polen (tre omr.). Vi skall här se på uppgifterna om mästarernas andel av stads- och totalbefolkning. I alla tre huvudregionerna varierade andelen mästare som regel mellan 60 och 70 % av stadsbefolkningen (tabellbil. xi:g). Extremvärden är 45 % i provinsen Warszawa (även det nordvästtyska Kleve har så lågt som 50 %) och 91 % i Neumark, som innehåller Berlin.

Karl Heinrich Kaufhold har underkastat primärmaterialet från i stort sett samma områden förnyad bearbetning. Hans siffror över idkare (*selbst. Gewerbetreibende*) ligger som regel något högre än siffrorna över mästare i tabellbilaga xi:g. Mästartätheten per stadsinvånare i fem västliga områden hamnar vid ca 90 % i stället för ca 70 % i tabellbilagan, och den i östtyska och numera polska områden mellan 70 och 80 % i stället för, som i tabellbilagan, mellan 60 och 70 %.⁴¹

Kaufhold anger även siffror över alla hantverkssysselsatta i städerna (d.v.s inkl. gesäller och lärlingar) som ligger vid 125—145 % av stadsbefolkningen i de östliga områdena. För de nordvästtyska saknas uppgifter om lärlingar (endast antalet gesäller anges), men att döma av storleksförhållandet mellan gesäller och lärlingar i östliga områden borde siffran för alla hantverkssysselsatta i de västliga områdena hamna vid 150—160 % av stadsbefolkningen.

Ser vi till antalet idkare per stadsinvånare enligt det svenska tabellverket, utgör de ca 40 % av stadsbefolkningen omkring år 1800, för att sjunka till ca 30 % på 1830-talet och ca 27 % på 1850-talet (tabellbilaga xi:a). Enligt samma källa utgjorde det totala antalet sysselsatta i stadshantverk ca 100 % av stadsbefolkningen omkring år 1800 och något mindre ett halvsekel senare. Enligt de statistiska uppgifterna skulle alltså hantverket ha spelat en mindre roll

⁴⁰ Steinkamp 1978 s. 140.

⁴¹ Kaufhold 1978 s. 12, 48.

i de svenska städerna än i de tyska. Huruvida detta återspeglar faktiska förhållanden eller beror på skillnader i statistikens uppläggning och insamling (eventuellt skulle t.ex. skillnader i andelen skråanslutna kunna inverka), kan inte avgöras här.

Vad gäller befolkningens försörjning med produkter från stadshantverkare torde vi i alla händelser kunna konstatera, att de svenska städernas ringa befolkningsandel inte uppvägdes av en högre hantverkartäthet i städerna. Medan i Tyskland antalet mästare i städerna utgjorde ca 18 0/00 av totalbefolkningen (d.v.s stads- och landsbygdsbefolkning), utgjorde de i Sverige omkring år 1800 ca 4 0/00 (tabellbilagor xi:a, xi:f).

XI.4. Agrarkonjunkturer och hantverkstillväxt i Sverige 1700—1850

Börje Hanssen har påpekat, att jordbrukets starka tillväxt från och med 1730-talet medförde att bönderna kunde efterfråga mer hantverksprodukter än tidigare. Stadshantverket kom därmed att få en väsentligt vidgad avsättning. Kundkretsen försköts enligt Hanssen från att under 1600-talet i stort sett ha bestått av ståndspersoner, till att i större utsträckning omfatta bönder och jordlösa. Lennart Schön har betonat böndernas och även med tiden de lägre agrara skiktens växande roll som konsumenter av marknadsförda textilier under 1800-talets första hälft. Jordbrukarbefolkningens efterfrågan som drivkraft i den ekonomiska utvecklingen har betonats även av Fridholm, Isacson och Magnusson.⁴²

Lars Edgren har för perioden 1750—1845 gjort en översiktlig periodindelning, där han med ett längre tidsperspektiv diskuterar stads- och i någon mån lanthantverkets utveckling, med utgångspunkt från den agrara utvecklingen.⁴³ Infallsvinkeln är uppenbarligen mycket fruktbar. Att både Edgrens periodindelning och karakteristiken av perioderna kan diskuteras på vissa punkter snarast understryker detta. Genom att med hjälp av annan litteratur "bygga ut" Edgrens periodindelning i dess inledande fas, skall jag här dessutom försöka vidga tidsperspektivet ytterligare.

Period 1. 1700—1730. Det stora nordiska kriget gör att landet råkar in i en ekonomisk kris, som kan ses som botten av den ekonomiska stagnation som Sverige liksom det övriga Västeuropa tycks ha råkat in i på 1600-talet. Eventuellt kan dock en viss återhämtning ha skett under årtiondena efter reduktionen

⁴² Hanssen 1977, s. 292. Schön 1979 s. 81—83, Fridholm, Isacson & Magnusson 1976 s. 41f.

⁴³ Edgren 1987 s. 86—87.

1680, en process som i så fall nu avbröts. Både stads- och lanthantverket gick under 1700-talets första årtionden tillbaka.⁴⁴

*Period 2. 1730—1770.*⁴⁵ Perioden karakteriseras av agrar tillväxt. Efterfrågan på hantverksalster ökar och både stads- och lanthantverk expanderar. För perioden efter 1750 har Söderlund visat att de yrken som var vanliga inom lanthantverket växte förhållandevis långsamt inom stadshantverket, vilket förmodligen beror på, att landsbygdsbefolkningens behov i ökad utsträckning tillfredsställs av lanthantverkare.⁴⁶

*Period 3. 1770—1810.*⁴⁷ Den agrara produktionsökningen stagnerar, och levnadsstandarden på landsbygden sjunker (eller bibehålls, efter sänkning, på en låg nivå) fram till strax efter år 1800. Liksom ifråga om 1600-talets kris, är den ökande fattigdomen under 1700-talets senare del ett allmänt europeiskt mönster.⁴⁸

Som vi har sett, går antalet sysselsatta inom stadshantverket tillbaka i relation till totalbefolkningen under perioden 1770—90. Det förefaller som om stadshantverkarna upplever konkurrensen från lanthantverk och saluslöjd särskilt besvärande under denna period. Klagomål från ämbeten, hantverkarsocieteter och magistrater över otillbörligt intrång i stadshantverkarnas näringar tycks vara särskilt vanliga från omkring 1780 fram till 1800-talets början. Klagomålen gäller både lanthantverkare och saluslöjdare som beger sig till städerna med sina alster.⁴⁹ Dessutom antyds en vikande marknad på landsbygden.⁵⁰ Även

⁴⁴ Stadin 1979 s. 53 (tillbakagång 1680—1715). Heino 1984, tabell 42, s. 215 (tillbakagång 1700—1721). Betr. lanthantverkets tillbakagång, se ovan kap. IV.2.2.

⁴⁵ Edgren, som inleder sin periodindelning 1750, låter den första expansionsperioden avslutas 1780. Att jag här väljer 1770 beror på de kriser som vid 1770-talets början drabbar landsbygden, vilket bland annat sätter demografiska spår (se Heckscher (1941) 1968, diagram Befolkningsrörelsen i Sverige samt Gadd 1983 s. 132.). Stadshantverkets relativa expansion avslutas också ca 1770. Att låta perioden börja ca 1730 bygger bl.a. på Hanssen 1977 s. 292. En period av kraftig folkökning hade emellertid inletts redan omkring 1720 (se Heckscher 1936b samt Utterström 1954 s. 112).

⁴⁶ Söderlund 1969 s. 69—70.

⁴⁷ Edgren placerar denna period 1780—1810 (jfr näst föregående not). Att levnadsstandarden var sjunkande fram till 1800-talets första årtionde är ett antagande som kan baseras bland annat på de relativa prisernas utveckling. Jfr Gadd 1983 s. 286f.

⁴⁸ Slicher van Bath 1966 (1963) s. 221—239.

⁴⁹ I Karlstad klagade 1786 snickarämbetet över att "bönder, vilka borde kunna försörja sig genom sin egendoms brukande, taga brödet ur munnen på stadens snickare, 'i det de hoptals hitkomma och försälja varjehanda snickararbeten, utan att de därför den minsta avgift erlägga'." Dahlgren 1939 s. 257.

I Karlskrona besvärar sig hantverkarsocieten 1790 över "de oordningar som inriktat sig bland bönderna, att de stryka omkring gatorna och utbjuda deras varor". Bromé 1930—34 II s. 131.

Se även betr. åtal mot en landsskräddare i Kristinehamn 1784 i Löf & Ernvik 1959 s. 276. Till och med stadshantverkarna själva kunde beslås med att anlita hantverkare från landsbygden: "År 1781 androgs ... klagomål mot snickarämbetet för att detta fråntagit bonden

Stockholms hantverkare klagade, i en besvärsskrift från ämbetena år 1797, över att bönderna alltmer "togo sig för att till huvudstaden införa sådana arbeten, som tillhörde skrånas befattning. Detta vore så mycket mer obefogat, som tillverkningarnas beskaffenhet ofta röjde", menade ämbetena, "att de måste vara förfärdigade av gämningsmän, fast de utgävos för att vara alster av allmogens hemslöjd."⁵¹

Visserligen tycks stadshantverkets andel av den specialiserade hantverksproduktionen, åtminstone inom de stora yrkena, ha varit på tillbakagång även perioden 1730—70, men den vikande andelen kompensades mer än väl av den totala försäljningsökningen. Under de försämrade konjunkturen i slutet av 1700-talet förefaller konkurrensen från lanthantverket ha blivit mer besvärande.

Under delperioden 1790—1810 går i och för sig det totala antalet sysselsatta i stadshantverket framåt i relation till totalbefolkningens tillväxt (diagram XI:4), men detta är en period då folkökningen är långsam i förhållande till omgivande perioder.

Period 4. 1810—1850. 1810-talet innebär att nyodlingen åter blir kraftig, och 1820-talets början utgör en period av hög levnadsstandard på landsbygden. Efterfrågan på hantverksprodukter från landsbygden fortsätter trots detta att minska i relativ betydelse för stadshantverket, något som kan tolkas som tecken på fortsatt tillväxt för lanthantverket. Den stagnerande efterfrågan från landsbygden medför att de hantverkssysselsatta minskar sin andel av invånarna i småstäderna. Däremot ökar denna andel i storstäderna, särskilt Stockholm. En allt större del av stadshantverkets kunder tycks nu komma från de växande städerna.⁵² Stadshantverket expanderade enligt statistiken långsammare än folkökningen under perioden 1820—45.⁵³

Erik Svensson från Ale härad hans snickarverktyg, därför att han utfört vissa inredningsarbeten hos kopparslagare Dafgård.... Svaranden lyckades dock leda i övertygelse, att de arbeten han utfört icke voro av sådan art, att de egentligen kunde sägas tillhöra snickarnas hantverk." Corin 1944 s.331.

⁵⁰ I en relation 1786 talar Eksjö stads borgmästare om att jämte de övriga sockenämbetsmännen hade tillkommit häradsmålare, häradssadelmakare, häradsgarvare etc., och att dessa förstörde ekonomin för stadens hantverkare. H. Nilson 1911 s. 118.

I en "allra ödmjukaste memorial" till Kungl. Maj:t påpekar Söderhamns hantverkarsocietet 1778 som hinder för hantverkets utveckling bl.a. att "emellan stads- och lantmannanärningar icke är någon skillnad, utan finnes å landsbygden, utom de gärningsmän, som efter kongl. resolutioner bestås allmogen, fuskare i flere professioner, såsom sämskare, garvare, kardansmakare, svarvare och skräddare med flere, och nu satt sig neder å landet och betaga oss all bärning, däremot desse fuskare betala ringa utgift till kronan och försämra mycket arbete." Jensen 1919 s. 156.

⁵¹ Lindström 1923 s. 70.

⁵² Edgren 1987 s. 87.

⁵³ Diagram XI:3.

XI.5. Städernas jordbruk

Vi såg tidigare, att man beträffande tyska småstäder har hävdad att jordbruket tog en mycket stor plats. På 1700-talet skulle jordbruket ha betytt så mycket i de tyska städerna, att det med viss tillspetsning hävdats att landsbygd och städer då utgjorde två parallella ekonomier, där skillnaderna i relativt beroende av jordbruk respektive handel och hantverk för försörjningen snarare var en gradskillnad än en artskillnad.⁵⁴

Hur var motsvarande förhållanden i Sverige?

Större delen av stadsbefolkningen i Sverige tycks ha sysslat med jordbruk som bisyssla till husbehov.⁵⁵ I vissa städer, där handeln hade gått tillbaka, finner man under 1700-talet stora grupper av borgare — som regel de mest välbärgade — som hade jordbruket som huvudsyssla. Själva det kommersiella inslaget i detta jordbruk var så stort (man kunde t.ex. som enköpingsborgarna sälja rotfrukter till Stockholm), att det ansetts skilja sig från bondejordbruket och på så sätt med fog kunna räknas som borgerlig näring⁵⁶. Men det kunde också förekomma att en mer normal borgerlig näring "icke blev annat än en bisysselsättning, ja rentav endast tjänade som skylt för ett hushåll av ren jordbrukarkaraktär".⁵⁷ Det är emellertid svårt att i litteraturen hitta belägg för hur stor del av städernas livsmedelsbehov som verkligen täcktes av egna odlingar. Inte ens stor utförsel av rotfrukter, som i Enköpings fall, behöver ju betyda att staden var "nettoexportör" av livsmedel.

Bortsett från det specialiserade intensivjordbruket i bl.a. Enköping, bedrevs alltså jordbruk även av borgerskap i övriga städer. Stadshantverkaren som tillbringade en god del av sin tid på åker och äng nämns i samtida, mer eller mindre ironiserande, framställningar.⁵⁸ Det nyss refererade resonemanget från tysk litteratur, enligt vilket städer och landsbygd i själva verket hade rätt lite ekonomiskt utbyte på grund av likheten i näringar, förekom på sin tid också om svenska 1800-talsstäder. I 1833 års landshövdingeberättelse från Hallands län hävdades t.ex. att stadsborna var

lika mycket jordbrukare som näringsidkare ... Lantmannen kan således icke i städerna påräkna någon synnerlig avsättning av sina produkter, och då å landet finnes de nödvändigaste gärningsmän, varda ej heller stadens hantverkare, utom färgare,

⁵⁴ Skalweit 1942 s. 8. Schultz 1984 s. 39—40.

⁵⁵ "Jordbruket var normalt förknippat med den borgerliga näringen: borgaren var tillika jordbrukare. I hans hushållning var trädgårdstämpan och åkern en lika naturlig ingrediens som det hus han bebodde och den näring han bedrev." N. Herlitz 1924b s. 35. Se även Stadin 1979 s. 61.

⁵⁶ Stadin 1979 s. 61. Carlsson 1977 s. 23-46.

⁵⁷ N. Herlitz 1924b s. 36.

⁵⁸ Jfr t.ex. Hanssen 1977 s. 383f.

anlitade av allmogen. — Föga eller intet utbyte av produkter och tillverkningar äger således rum mellan lantmannen och stadsboen, vadan all rörelse i denna del är hämmad.⁵⁹

XI.6. Sammanfattning.

Kapitlet har huvudsakligen berört statistiska uppgifter om stadsbefolkningens storlek och fördelning, samt om städernas hantverk. Städernas andel av totalbefolkningen låg vid ca 10% under hela perioden 1750—1855, vilket var en internationellt sett låg andel. Bakom stadsbefolkningens relativa konstans döljer sig dock en folkökning, som för landsortsstäderna var snabbare än totalbefolkningens, medan Stockholms tillväxt var betydligt långsammare. Den svenska stadsbefolkningen var ojämnt fördelad. Bland annat hade centrala Östsvrige och nedre Norrland en högre andel stadsbefolkning än riksgenomsnittet, medan ett bälte av län från Kristianstads län genom det inre av Västsvrige till Värmlands län hade låg andel stadsbefolkning.

Tabellverkets statistik ca 1750—1855 tyder på, att antalet stadshantverkare långsiktigt ökade i takt med totalbefolkningen. Mellan 1750 och 1770 skedde en relativ expansion, som förmodligen är fortsättningen på en uppgång som startat omkring 1730. Under denna period av agrar tillväxt och ökad efterfrågan från jordbrukarbefolkningen, tycks stadshantverkarnas avsättning på landsbygden ha ökat, trots att deras andel av marknaden troligen gick tillbaka till förmån för ett växande lantverk.

Under 1800-talet tycks städernas avsättning av hantverksprodukter på landsbygden ha fortsatt att minska i relativ betydelse, som resultat av ett än mer expanderande lantverk. Det finns tecken på att denna konkurrens från lantverket blivit mer kännbar redan under 1700-talets tre sista årtionden, då den agrara tillväxten avstannat. Att stadshantverket under 1800-talets första hälft trots allt fortsatte att växa, beror delvis på att städerna själva blivit av ökande betydelse som hantverksmarknader.

På 1600-talet hade skräddare, skomakare och smeder varit de största stadshantverken.⁶⁰ Samma yrken var de ledande även på 1800-talet, även om smederna fått konkurrens av snickarna om tredjeplatsen. Jämför vi med tyska uppgifter, utgjorde omkring år 1800 de i den svenska statistiken bokförda stadshantverkarna en något mindre del av stadsbefolkningen. Ännu mindre var deras andel av totalbefolkningen. Av Sveriges hela befolkning utgjorde mästarerna inom stadshantverket ca 4 0/00, mot i Tyskland ca 18 0/00.

⁵⁹ KB:s femårsberättelse Hallands län 1833 s. 14. Cit. av Jansson 1985 s. 91—92.

⁶⁰ Kap IX, tabell IX:3.

KAPITEL XII

Lanthantverkarna i 1700- och 1800-talens författningar

Den bild som förmedlas av 1700- och 1800-talens statistiska och kamerala källor är, att det specialiserade lanthantverket i stort sett inskränkte sig till skrädderi, skomakeri och smide. Källorna i fråga är emellertid starkt påverkade av dels den lagtekniska ramen, dels av mer osynliga, institutionella ramar som med sin inneboende tröghet styrde lagarnas efterlevnad och tolkning.

Inledningsvis skall i detta kapitel göras ett försök att sammanfatta lagstiftningen kring lanthantverket. Därefter behandlas hantverkarskatterna, d.v.s. gärningsören och hantverksbeviljningar. Slutligen tas städernas fortsatta rättigheter till gärningsören upp.

XII.1. Sockenlantverkarnas lagstiftningens vidare utveckling på 1700- och 1800-talen

XII.1.1. Frihet från värvning och utskrivning

Vi följde i kapitel IX.6 uppkomsten av en sockenlantverkslagstiftning, där författningar 1680 och 1686 medgav allmogen rätt att hålla en eller flera skomakare och skräddare per socken. Av resolution på allmogens besvär 1719 framgår att sockenlantverkarna skulle vara fria från värvning och utskrivning:

Beträffande allmogens gärningsmäns frikallande från värvning och utskrivningar, vill Kongl. Maj:t att nödige skräddare och skomakare i var socken måge därifrån vare frie, likmätigt förre kongl. resolutioner därom. ... Men de som redan äro i krigstjänst kunna ej lösgivas förr än fred bliver.¹

År 1686 hade sockenlantverkarna inte tillåtits att hålla legodrängar (kap IX.6.1). Behovet av ytterligare arbetskraft inom hantverket i de större socknarna skulle då enligt Kungl. Maj:t i stället tillgodoses genom fler gärningsörebetalande hantverkare. År 1727 gjordes i allmogens besvär ett nytt försök. Svårigheter vållades enligt skrivelsen av att sockenskräddarnas lärgossar, så

¹ Res. på allmogens besvär. Årstrycket 3/6 1719 1719 § 11. Jfr även Modée, Utdrag, I, s. 96. Vid jämförelse mellan Modée och Årstrycket visar det sig att Modée ibland något förkortar de återgivna författningarna. Så sker t.ex. i detta fall. Jag har emellertid inte stött på något fall där dessa förkortningar gått ut över för mig väsentliga delar av innehållet.

fort de blivit gamla nog att göra verklig nytta, var ett återkommande objekt för soldatvärvares och -utskrivares verksamhet:

Emedan allmogen därav känner ingen ringa olägenhet att deras socknehantverkare icke hinna fulkomligen uti deras hantverk dem betjäna, helst de ingen särdeles tjänst kunna hava av små lärepojkar, med mindre, då en sådan kommer till 15 år och däröver, han för rotering, utskrivning och värvning kan vara fri och säker och således hava tid hantverket fullkommeligen lära, då han sedan vid förefallande öppningar, genom dödsfall eller andra tillfällen, må kunna antagas i den avgångnas ställe eller och någon annan socken för hantverkare betjäna; dy är allmogens underdånigste ansökning, att deras socknehantverkare, som giva sine gärningsören, måtte i nåder beviljas och lämnas en lärodräng alldeles fri för rotering, utskrivning och värvning, enär han som en annan dräng giver sin skatt.²

Allmogen hade nu större framgång än vad de haft 41 år tidigare, som framgår av Kungl. Maj:ts resolution på allmogens besvär 1727:

Uti de socknar varest tingsrätten så prövar nödigt måge hantverkare hava vardera en lärodräng fri för rotering och utskrivning in natura, samt värvning, som dock betalar alle kronoutlagor lika med allmogens drängar, samt utskrivningspenningar och bör ingen till lärodräng antagas, som icke förut, som lärpojke lärt samma hantverk.³

Lagen innebar alltså att kompetensvillkor gjordes obligatoriska för lärodrängarna, medan sådana inte fanns för socknehantverkarna själva.⁴ En tänkbar förklaring till detta förhållande är, att myndigheterna ville försvåra för ynglingar som hotades av utskrivning eller värvning att ta tjänst som hantverkardrängar enkom för att undkomma soldattillvaron. I fråga om socknehantverkarna själva kan bland annat allmogens eget intresse av yrkeskunnig arbetskraft förutsättas ha haft samma effekt, d.v.s. att ingen i yrket inkompetent person, som sökt tjänsten i första hand för dess laga försvar, antogs som hantverkare.

Att det kunde te sig lockande att söka försvar som socknehantverkare inför hotet om utskrivning, antyds bland annat av en anteckning i Karlskoga sockenstämmoprotokoll 1789, ett år då Sverige var i krig med Ryssland. Det förklarades vid behandlingen av en ansökan om att få bli sockenskräddare, att blott så många borde antagas, som var alldeles oundgängliga för allmänhetens behov. Då folk behövdes för Kungl. Maj:ts och kronans räkning, sades det, skulle man icke missbruka sin frihet genom antagande och försvarande av för många hantverkare.⁵

² Bondeståndets riksdagsprotokoll I s. 762—63.

³ Res. på allmogens besvär. Årstrycket 1/8 1727, § 17. Jfr Modée, Utdrag, I, s. 673.

⁴ H. Lindström 1923 s. 15.

⁵ Karlskoga historia (1936) s. 144—45.

XII.1.2. Sockenhandverkarnas yrken

1. Författningarna

Med 1680-talets lagstiftning hade skomakare och skraddare tillåtits som yrken för sockenhandverkare. Fram till 1760-talets mitt kom ytterligare fyra eller fem yrken att bli tillåtna att utövas i denna form.⁶ Allmogens rätt att hålla smeder som sockenhandverkare slogs fast 1739 i en kunglig resolution.⁷ Vid sidan av denna nya rättighet hade allmogen redan några år tidigare i praktiken fått uttrycklig rätt att bedriva smide som saluhantverk.⁸ I och med 1739 års resolution blev det alltså uttryckligen tillåtet att idka smide även som lönehantverk på landsbygden.

År 1756 tilläts allmogen att antaga murmästare som sockenhandverkare, samt trädgårdsmästare på samma villkor.⁹ Vid 1760—62 års riksdag söktes¹⁰ och medgavs att

en tegelslagare till allmogens betjäning och undervisning antages i de socknar, där tegelslagerier redan anlagde äro eller med nytta anläggas kunna på lika sätt, som om andre socknehandverkare förut förordnat är.¹¹

Redan 1727 hade bönderna garanterats rätten att laga andra bönders trasiga fönster.¹² Vid 1765—66 års riksdag gavs de dessutom rättigheter att antaga socken- eller häradsglasmästare,

dock så att de arbeta endast åt de lantmän som dem tillita, varemot städernes glasmästare måge utan inskränkning arbeta i städerna eller på landet åt var och en som det åstundar.¹³

Vid slutet av frihetstiden hade alltså allmogen i olika författningar fått uttrycklig rätt att som socken- eller häradshantverkare försvara skraddare, skomakare, smeder, murmästare, tegelslagare och glasmästare, samt att antaga trädgårdsmästare på samma villkor.

⁶ Sockenhandverkarlagstiftningen har tidigare tagits upp av H. Lindström 1923 s. 12—15 och Ranta 1978 s. 309—10. Lindström anger dock att rätten till sockensmeder endast kom att grundas på hävd och alltså ej skulle ha varit grundad på någon författning, vilket är fel (se nedan). Rantas uppgifter avviker något från min egen framställning men jag har av språkskäl inte närmare kunnat undersöka orsaken till skillnaderna. Avvikelsema rör, enligt vad som framgår av Rantas engelska sammanfattning, inga väsentligheter.

⁷ Res. allm. besv. 1739 § 40 i: Modée, Utdrag, II s. 1404.

⁸ Nedan avsnitt XII.3.

⁹ Betr. trädgårdsmästare, se Bondeståndets riksdagsprotokoll VII s. 939, 1030. Betr. murmästare, se Res. på allmogens besvär 1756 § 12, i: Modée, Utdrag, I, s. 4129.

¹⁰ Bondeståndets riksdagsprotokoll VIII s. 801-02.

¹¹ Bondeståndets riksdagsprotokoll IX s. 699.

¹² Årstrycket 1/8 1727. Se även Modée, Utdrag, I s. 684.

¹³ Bondeståndets riksdagsprotokoll X s 1077-78.

De resolutioner som tillåtit sockenhantverket och gradvis utvidgat dess rättigheter och yrken hade utfärdats under det karolinska enväldet och frihetstiden. Från och med frihetstidens slut 1772 tillkom egentligen inga nya författningar som på något avgörande sätt förändrade allmogens rättigheter att antaga sockenhantverkare, fram till näringsfrihetslagstiftningen vid mitten av 1800-talet.

Därmed inte sagt, att sockenhantverket inte var föremål för lagstiftning. År 1789, då Gustav III såg sig nödsakad att söka stöd hos de ofrälse stånden, utmynnade detta bland annat i en Kungl. Maj:ts försäkran om allmogens fri- och rättigheter, vari bland annat framgår:

Socknehantverkare av skräddare, skomakare och smeder må allmogen så hädanefter som hittills efter förra författningar, till sin betjäning å landet bibehålla och nyttja.¹⁴

Ovanstående paragraf i konungens försäkran kom, som Henry Lindström påpekar, att se ut som en inskränkning av allmogens rättigheter, fast det tydligen inte var meningen. Allmogen hade ju, förutom de tre i försäkran nämnda yrkena, i resolutioner fått rättigheter att antaga åtminstone 3—4 ytterligare yrken.

Försök gjordes att till allmogens nackdel få bestämmelsen om sockenhantverkare i 1789 års försäkran tolkad efter bokstaven.¹⁵ På riksdagen år 1800 begärde representanterna för allmogen ett klargörande, och i en kungörelse 1802 fastslogs i stort sett de rättigheter i fråga om gärningsmän som allmogen hade tillerkänts under de gångna dryga 120 åren. Som gärningsmän fick antagas skräddare, skomakare, smeder, murare och glasmästare. Tegelslagare och trädgårdsmästare, som allmogen också fått rätt till, nämndes däremot inte. Landshövdingarna fick dock rätt att anmäla även yrken som inte nämnts i kungörelsen till särskild prövning hos Kungl. Maj:t.¹⁶ Genom denna kungörelse "fick man slutligen", säger Henry Lindström, "en enhetlig författning, som dessutom var så klar och tydlig, att den knappast kunde ge upphov till tolkningstvister".¹⁷

Under 1800-talets fyra första årtionden händer ifråga om lagstiftning kring sockenhantverket egentligen ingenting, bortsett från en författning som rör gärningsörena (se nedan, avsn. XII.4.1). I 1846 års fabriks- och hantverksordning, vari skråväsendet i stort sett avskaffades, liberaliserades även bestämmelserna i fråga om sockenhantverkarnas yrkestillhörighet:

Varje socken å landet vare öppet att särskilt eller i förening med annan eller flere, för vilket hantverk som helst, så vitt sådant för invånarnes betjäning finnes nödigt,

¹⁴ K. Maj:ts försäkran och stadfästelse å svenska allmogens fri- och rättigheter 4/4 1789 i: *Modée*, Utdrag, XIV, s. 319.

¹⁵ H. Lindström 1923 s. 71f.

¹⁶ "Kongl. Maj:ts och rikets kammar- och commerce-kollegiers kungörelse angående gärningsmäns antagande på landet. Given Stockholm den 14 december 1802." *Årstrycket* 1802 14/12.

antaga gärningsmän, vilkas arbetsfrihet är inskränkt till den ort, för vilken de blivit antagne; ägande desse hantverkare jämväl att begagna andre arbetares biträde ...¹⁸

Ännu omkring 1860 förekom det att personer, som utövade hantverk på landet utan att ha blivit antagna som gärningsmän, blev dömda till böter, även om praxis tydligen kunde variera mellan olika landsändar. Fortfarande kunde en sockenhantverkare påräkna ett visst skydd mot konkurrens. En ny sökande kunde nämligen hindras från att bli antagen, om den gamle inte ansågs ha fullständig bärgning. Begreppet sockenhantverkare (gärningsman) hade alltså fortfarande i början av 1860-talet en viss aktualitet.¹⁹

2. Något om tillämpningen

Ser vi till de yrken som i realiteten förekom bland sockenhantverkarna, dominerade skräddare och skomakare eftertryckligt (ovan, kap. V.2.2), följda av smeder.

Företrädarna för de övriga yrken som blivit uttryckligen tillåtna som sockenhantverk blev aldrig särskilt många. I realiteten förekommer å andra sidan i förteckningarna över de gärningsöresbetalande, mer eller mindre sporadiskt, ytterligare yrken. I Älvsborgs län förekom 1751 bland 151 gärningsöresbetalande en sockensvarvare och en sockensnickare.²⁰ I Vadsbo härad, Skaraborgs län, finner vi 1790 bland de gärningsöresbetalande sockengarvare och sockenkopparslagare, gällskarduansmakare, gällssämskmakare, gällsstampare och gällsskinnredare²¹ (gäll = pastorat, särsk. i statligt administrativa sammanhang). I Malmöhus län finner vi på 1740- och 1790-talen härads- eller sockenspelmän och häradsvallackare, på 1790-talet även häradsnattmän och häradsfällberedare.²²

Inte minst från Finland har påvisats, att smeder i realiteten antogs som sockenhantverkare långt innan yrket ifråga blev tillåtet i någon författning.²³ När smeder tilläts i 1739 års resolution, är det alltså ett av många dåtida exempel på att lagstiftningen anpassades till vad som i varje fall regionalt redan var praxis.

Det gavs så småningom i författningarna utrymme för de lokala myndigheterna att tillåta fler yrken än de i resolutioner uttryckligen tillåtna. En resolution

¹⁷ Lindström 1923 s. 72.

¹⁸ SFS 39/1846: Fabriks och hantverksordning ... fastställd den 22 december 1846, art. I, § 11 (s. 5).

¹⁹ Riksståndens protokoll 1859—60. Bondest. I s. 189f. Riksståndens protokoll 1862—63. Bondest. I s. 324—25.

²⁰ Landsboksverifikationer, Älvsborgs län 1751 p. 1517f. Länsräkenskaper, RA.

²¹ Landsboksverifikationer, Skaraborgs län 1790 p. 2080f. Skaraborgs landskontor, GLA.

²² Landsboksverifikationer, Malmöhus län 1742 p. 319f, 1677f, 3039f; 1791 p. 87f, 656f, 883f, 1331f. Länsräkenskaper, RA. Gälls- och häradshantverkare hade i egenskap av gärningsöresbetalande hantverkare som blivit antagna för ett visst distrikt, en likartad ställning som sockenhantverkarna (jfr t.ex. ovan om socken- eller häradsglasmästare)

²³ Heino 1984 s. tabell 44, s. 217, Ranta 1978 tabell 18 s. 95.

1757 innehöll direktiv till vederbörande lokalmyndigheter att i viss mån tillmötesgå allmogens lokala önskemål ifråga om sockenhantverk.²⁴ Liksom ifråga om smederna, kan uppenbarligen denna författning vid sin tillkomst ses som en kodifiering av existerande praxis.

XII.1.3. Hur sockenhantverkarna antogs

När allmogen i en svensk 1700-talssocken ville ha en sockenhantverkare, antogs en sökande till tjänsten av sockenstämman. Detta kunde uttryckas så, att stämman "gav sitt samtycke" till att mannen ifråga skulle bli socknens gärningsman. Därpå ingick en begäran om detta till tings- (härads-)rätten. Av allt att döma blev utslaget som regel positivt, och med tiden kom tingsrättens uppgift tydligen att ses mest som bekräftande. Efter denna instans gick ansökan vidare till landshövdingen, som utfärdade en fullmakt ofta kallad sockenbrev.²⁵

År 1844 föreslogs i en motion att de av landshövdingarna utfärdade försvarsbreven skulle avskaffas²⁶ — en liknande anhållan hade bondeståndet fått avslagen nära 60 år tidigare.²⁷ Besvärs- och ekonomiutskottet tillstyrkte, att stad-

²⁴ "Anhåller väl i underdånighet borgareståndet att det missbruk som skall vid hantverkares antagande och skyddande av allmogen och bruken förövas, måtte rättas och att ej flere för sockne- och brukshantverkare måge anses än skräddare, skomakare och smeder; men som denne sökte utstakning icke gärna igenom någon allmän och för hela riket gällande författning synes kunna verkställas, särdeles som, vad i detta mål med nytta och förmån i någon landsort kunde vidtagas, i en annan åter mycket olägenhet och tvång med sig föra skulle; alltså vill Kongl. Maj:t i nåder härutinnan stadga och förordna som omständigheterna och var landsorts beskaftenhet kunna medgiva, dock de i detta mål särskilt redan utfärdade kongl. resolutioner och privilegier orubbade: finnandes dock Kongl. Maj:t i nåder skäligt det ibland de hantverkare, som på landet äga tillstånd att idka hantverk, mur- och trädgårdsmästare, såsom oundgänglige för allmogen och de på landet boende, även böra ingripas." Res. på städernas besvär 19/1 1757 § 31 i: *Modée, Utdrag, VI, s. 4544.* Jfr Lindström 1923 s. 15.

²⁵ Jfr Löf & Ernvik 1959 s. 284. Se även not 27 nedan. Utdrag ur en rad västgötska sockenstämmaprotokoll beträffande antagandet av sockenhantverkare citeras av C.M. Bergstrand 1933 I s. 184f och III s. 176f.

²⁶ Riksståndens protokoll 1844—45. Prästest. I s. 348.

Det tycks som om tingsrätterna hamnat ytterligare i skymundan i proceduren vid 1800-talets mitt. De nämns inte alls i en motion som 1844 föreslog att de av landshövdingarna utfärdade försvarsbreven skulle avskaffas. Riksståndens protokoll 1844—45. Bihang 8. Allm. besv.- och ekon.-utskottets betänkande n:o 9, s. 1.

²⁷ I resolutionen ifråga, från 1786, framgår hur det normalt gick till, då en sockenhantverkare antogs:

"Som det för de så kallade socknehantverkare, av vilka allmogen på landet får sig betjäna medtager tid och en stor del av vad en sådan till sitt i stånd sättande behöver, att sedan de först i socknestämmorna blivit antagne och sedmera i tingsrätten confirmerade, de icke destomindre av gammal vana skola utlösa en dyr så kallad fullmakt innan de få idka hantverkeriet, så hemställer bondeståndet, om icke bemälte hantverkare måtte från sistnämnde full-

gan om utlösande av försvarsbrev upphävdes, med den intressanta motive-
ringen att förordningen i fråga "numera högst sällan efterleves".²⁸ I en kun-
görelse från Kungl. Maj:t och kommerskollegium i november 1845 beslutades
att försvarsbrev inte längre skulle vara nödvändigt, men att sockenstämmans
ordförande skulle anmäla till landshövdingen om en sockenhantverkare antogs
av stämman.²⁹

XII.2. Lagstiftning kring adelns och brukens hantverkare

Vi har i kapitel IX sett hur det tidiga 1600-talets lagstiftning sökte kringskära
rättigheterna för adelns hantverkare att arbeta för utomstående, men att de i
realiteten likafullt gjorde så. År 1675 tilläts adelns hantverkare uttryckligen att
arbeta för andra än sin adlige arbetsgivare, under förutsättning att de träffade
överenskommelse med det berörda ämbetet (ovan, kap IX.4.). Visserligen
tycks 1720 års skråordning åter innebära ett klart förbud mot att adelns hant-
verkare arbetade för utomstående,³⁰ men i 1723 års adelsprivilegier begränsa-
des dock detta förbud till att gälla städerna:

Ridderskapet och adeln må i sitt försvar och sin tjänst hava och hålla allehanda äm-
betsmän och hantverkare till sitt hushålls behov: man ej flere än de själve behöva,
dock utan att låta dem i städerna, ämbetsmän och hantverkare till prædjudece, något
för andra arbeta.³¹

Det är svårt att tolka detta på annat sätt, än att statsmakten fogade sig efter den
praxis som uppenbarligen existerade. Resolutionen tycks innebära ett tyst
medgivande till att adelns hantverkare på landsbygden arbetade även åt den
omkringboende allmogen.

Några år senare kom en författning som kan tolkas som ett accepterande av
att även brukens hantverkare arbetade åt den kringboende allmogen. I resolu-
tion på städernas besvär 1727 bekräftades i första hand allmogens rätt att hålla

maks uttagande befrias och, så snart tingsrätten dem stadfäst, få hantverket driva." Utsla-
get på detta allmogens besvär blev negativt: även i fortsättningen krävdes fullmakt. Res. på
allmogens besvär 20/1 1786 § 6, i: Modée, Utdrag, XIII, s. 483.

²⁸ Riksståndens protokoll 1844—45. Bihang 8. Allm. besv.- och ekon.-utskottets betänk-
ande n:o 9, s. 1.

²⁹ SFS 39/1845.

³⁰ "De som ej begripas under ... manufakturister ...ej heller höra under vissa ämbeten, må
ej bruka något hantverk, utan de skäligen avfinna sig med ämbetet och vinna burskap ...
dock undantagandes adelns årstjänare och hantverksmän, antingen de dem ifrån landet, eller
stadigt hos sig hava, vilka arbeta till sina herrars tjänst och på deras befallning, men ej för
någon annan" Ordning och skrå för handtwerckare i Sverige och Finland, artikel X, § 19.
Modée, Utdrag, I, s. 213.

³¹ "Hans kongl. maj:ts privilegier för Sweriges ridderskap och adel", 16/10 1723, § 30.
Modée, Utdrag, I, s. 480—81.

sockenhantverkare, men av de glidande ordalagen att döma borde även bruks-hantverkarna kunna arbeta åt den omkringliggande socknen:

Och beträffande brukens och andre socknars hantverkare på landet, så böra de ej för någre andre än det bruket och socknen vartill de höra, förfärdiga något arbete, varken för arbetslön eller till salu, städernes och andre socknars hantverkare till prædjudice.³²

I ingen av de två texterna ovan är tillåtelsen att arbeta för den kringboende allmogen uttrycklig. Vi skall emellertid hålla i minnet, att med eller utan tillåtelse, så arbetade i praktiken både adels- och brukshantverkare åt den omkringboende allmogen.³³ Jag har här velat peka på, att det på 1720-talet kom författningar som kan läsas som ett indirekt godkännande av dessa tingens ordning.

XII.3. Övriga hantverkare på landsbygden

Raimo Ranta har hävdad, att det i början av 1700-talet sågs som en urgammal, sedvanebestämd rättighet att bedriva smide på landsbygden.³⁴ Tydligen var det ett sådant synsätt som låg bakom, då bondeståndet i ett "projekt till allmogens fri- och rättigheter" år 1723 föreslog att allmogen förutom sockenskräddare och -skomakare skulle få lov att hålla smeder och andre gärningsmän, "helst som dem [d.v.s allmogen] sådant efter lag och ålder varit efterlåtit".³⁵ Någon skriven lag som uttryckligen tillät smide fanns emellertid inte. I den mån det verkligen är en skriven lag bondeståndet här avser, måste passagen syfta på Karl IX:s eller Gustav Vasas allmänt hållna lagstiftning. Uttrycket "ålder" syftar dock uppenbarligen på sedvana, praxis.

År 1739 kommenterade bondeståndet ett förslag till resolution på städernas besvär, vari skulle fastslås att vissa städer hade att åtnjuta "av var ämbetsman och sockenhantverkare å landet 1 daler s:mt årligen". Bondeståndet framhöll (visserligen resultatlöst; se nedan, avsn. XII.5.2.1.) att ordet ämbetsman borde utgå,

varandes bekant, att sådana av allmogen som arbeta i järn- och träredskap med mera, merendels å landet kallas ämbetsmän men icke socknehantverkare.³⁶

³² Res. på städernas besvär. 28/8 1727, § 2, i: Modée, Utdrag, II, s. 710. Ganska regelbundet finns skräddare och skomakare antecknade i mantalslängderna vid de större bruken. Ofta ingår för sådana hantverkare förleden "bruks-" i yrkesnamnet. Bruksskomakare och bruksskräddare finns t.ex. antecknade vid flera av bruken i Örbyhus fögderi, Uppsala län 1830. Betr. brukshantverkare, se även ovan, kap. V.2 och tabellerna V:5 och V:6.

³³ Ovan, kap IX.4.

³⁴ Ranta 1978 s. 88. Heino 1984 s. 186.

³⁵ Bondeståndets riksdagsprotokoll III s. 238—39. "Projektet" är ett tydligt utkast till kungaförsäkran. Det är avfattat i pluralis majestatis.

³⁶ Bondeståndets riksdagsprotokoll III s. 238—39.

Resolutionens ordval antyder att "ämbetsmän" arbetade på ungefär samma sätt som sockenhantverkare. Detta, tillsammans med den betydelse ordet "ämbetsman" brukade ha i äldre lagtexter m.m.³⁷, förvissar oss om att det knappast kan ha varit saluslöjdare³⁸ som åsyftas. Böndernas kommentar bekräftar med andra ord, att det vid sidan av de formellt antagna sockenhantverkarna fanns smeder och trähantverkare, som arbetade för lokal avsättning. Som vi nu skall se, hade författningar som publicerats under det föregående dryga årtiondet slagit fast, att hantverk i trä och järn fick drivas utan att det medförde krav på gärningsören.

Redan i Kristoffers landslag hade stadgats att bönderna hade rätt att av varandra köpa allt som kunde räknas till deras egen "avel", varibland ingick även husslöjdsarbete.³⁹ I resolution på städernas besvär 1727, som bekräftade allmogens rätt att hålla sockenhantverkare, fastslogs dessutom allmogens rätt att förfärdiga och sälja slöjdalster:

... Beträffande allmogens slöjder så kan allmogen icke förmenas att sig till hjälp och understöd sälja, så i städerna som på landet, vad de själva arbeta och förfärdiga kunna. Dock må den ene bonden intet köpa slike varor av den andre och dem åter till salu hålla.⁴⁰

Hur kom egentligen denna paragraf att tolkas? Det är möjligt, att lagskrivaren här i första hand tänkt på vad som brukar gå under namnet saluslöjd, d.v.s. regionalt bedrivet säsonghantverk för avsalu på andra orter, "protoindustri". Emellertid bör det ha gått att använda författningstexten till att hävda rätten för varje person av allmogen att bedriva "slöjd" för avsalu, även för en rent lokal marknad. Gränsen mellan "slöjd" och hantverk bör i praktiken ha varit svår att dra.

I allmogens besvär 1734 ingick en paragraf om gärningsören. Av ordalydelserna får man intrycket att allmogen såg en offensiv från städernas sida, med syfte att påbörda även smederna och trähantverkarna gärningsören (ett ämne vi skall återkomma till). Bondeståndet tar i besväret upp frågan om slöjdfriheten:

De av allmogen som idka något handaslögde i järn- och träredskap, varmed de kunna betjäna sig själva och sine grannar, bönfälla underdånigst att till de nästa städerna slippa och betala de så kallade gärningsören, som allmogen nu på åtskillige ställen vill påbördas, emedan de av allmogen som själve lärt sig att göra sådane hushållsredskap ej kunna begripas under socknehantverkare och i alla fall med dylikt tvång än vidare fortfaras skulle, all lust och böjelse till sådant handaslögde skulle på slutet försvinna, den menige allmogen till största skada och avsaknad.⁴¹

³⁷ Se t.ex. betr. Uppsalastadgan ovan, kap. IX.3.2. eller utdraget ur förslaget till städernas administration ovan, kap. IX.2.1.2.

³⁸ Med saluslöjdare menar jag här alltså "pagant fjärrhantverk". Jfr kap. I.4.1.

³⁹ Hult 1934 s. 524.

⁴⁰ Res. på städernas besvär. Årstrycket 28/8 1727, § 2. Se även Modée, Utdrag, II, s. 710.

⁴¹ Bondeståndets riksdagsprotokoll, II, s. 372 (justering av allmogens besvär).

Allmogens vädjan tillmötesgicks i en resolution på allmogens besvär 1734:

Jämväl bifalles att de av allmogen som idka handaslöjder i järn- och träredskap som de kunna avsätta så väl i städerna som hos deras grannar å landet måge slippa att därföre betala gärningsören till nästa städer, helst de ej kunna begripas under socknehantverkare och allmogen därjämte, efter § 2 i 1727 års resolution på städernes besvär, tillåtit är att sälja i städer och på landet vad de själve förfärdiga kunna. Dock må den ena bonden ej köpa sådane varor av den andre och dem till salu hålla.⁴²

Både ordalagen och tidpunkten pekar på ett samband med § 18 i 1734 års landshövdingeinstruktion, som utkommit en dryg månad tidigare. Denna paragraf kom att bli en viktig normgivare för tillsättandet av socknehantverkare (se nedan, avsnitt XII.5.2.1.). Däri stadgades om frihet från gärningsören för smide och laggkärllstillverkning, men även andra "slöjder":

... begripes ej under gärningsöre-avgiften den tillverkning av smide, laggkäril och vad eljest mera en eller annan ibland allmogen med slöjdom sinom göra kan och till sitt uppehälle behöver föryttra, vilken frihet dem efter förra vanligheten lämnas.⁴³

Med denna instruktion bör fältet ha legat tämligen fritt för att alla smeder och trähantverkare på landet, särskilt de som sålde sina alster (och alltså inte verkade som lönehantverkare), att utöva sin verksamhet fria från gärningsören, även om just denna resolution egentligen bara berör skatten ifråga till städer. I varje fall bör en sådan frihet från gärningsören ha rått för personer som i realiteten huvudsakligen eller till stor del försörjde sig på hantverksproduktion i järn eller trä, men som stod skrivna som bönder, torpare eller med annan "allmoge"-titel.

XII.4. Hantverkarskatterna

Ordet *hantverkarskatter* används här som sammanfattning på de två skatter som var lagda särskilt på hantverkare under 1700- och 1800-talen, nämligen gärningsören och bevillningar på hantverkare.

XII.4.1 Gärningsören

Gärningsören var en personell, årlig skatt som betalades av socknehantverkare, i källorna även kallade sockenämbetsmän eller gärningsmän.⁴⁴

Även andra hantverkarkategorier som blivit formellt antagna att verka inom vissa administrativa områden kunde förekomma som gärningsörebetalande, såsom härads- (alternativt tingslags-) och gällshantverkare (de senares räjong

⁴² Res. på allmogens besvär 17/12 1734, § 8, i: Modée, Utdrag, II, s.1161.

⁴³ Instruktion för landshövdingarna 4/11 1734, § 18, p. 4, i: Modée, Utdrag, II, s.1082-83.

⁴⁴ Ovan, kap. V. Jfr Rydin 1882 s. 91. Åmark 1961 s. 443.

var ett pastorat i stället för en socken), men i vissa fall även byhantverkare. De som tillhörde de nu nämnda kategorierna var dock relativt fåtaliga, och skillnader i praxis beträffande deras registrering kunde förekomma mellan olika fögderier.⁴⁵

Som framgått av tidigare kapitel, omnämns gärningsören redan i källor från 1400-talet, där de framstår som en skatt som mer eller mindre sporadiskt tagits ut av icke bofasta hantverkare.⁴⁶ Ordet användes under 1600-talet om den avgift som lanthantverkare erlade till vissa privilegierade städer, men kunde dessutom någon gång användas om en avgift som lades på stadshantverkare utan burskap.⁴⁷ I och med 1680-talets lagstiftning om sockenhantverk blev gärningsören en särskild uppördstitel i landsböckerna och ordet kom (åter) att stå för en statlig skatt. Som sådan tycks den på 1600-talet nämnas i tryck för första gången i resolution på städernas besvär 1686 där det sägs att

allmogen är vordet tillåtet ... att allenast hava sine sockneskräddare och sockneskomakare och att Kongl. Maj:t ock har skäligen funnit att i följte av riksdagsbeslutet anno 1604 låta opbära gärningsörene av dem; Och emedan den opbörden är i staten till publike nödtorfter anslagen, så kan nu däruti (såvida Kongl. Maj:t icke har benådat någon stad därmed i synnerhet) ingen allmän ändring ske.⁴⁸

Under titeln gärningsören redovisades alltså i landsböckerna uttaget av den daler s.m. per hantverkare som togs ut med hänvisning till 1604 års riksdagsbeslut.⁴⁹ Gärningsörena upphörde som skattetitel i början av 1850-talet.⁵⁰ De infördes i stället som en post i bevillningsförordningen och försvann helt 1861.⁵¹

De beskattade hantverkarna redovisades i mantalslängderna, men för att man skulle få bättre kontroll över de skattskyldiga och på att avgifterna erlades, sammanställdes i landsboksverifikationerna, på grundval av mantalslängderna, särskilda längder över de gärningsörebetalande. I dessa längder, som upprättades årligen för varje fögderi från 1680-talet fram till 1850-talets början, finner vi hantverkarnas namn och yrkesbeteckningar, samt uppgift om var de hörde hemma.⁵² Inte sällan inskränker sig den senare uppgiften till att gälla enbart

⁴⁵ Se kap V.2.1. Tingslagshantverkare kunde förekomma i stora härader (som Vadsbo i Skaraborgs län), som var uppdelade i flera tingslag.

⁴⁶ Kap. VIII.3.1.2.

⁴⁷ Ovan, kap IX.3.4..

⁴⁸ Res. städernas besvär 1686 § 13. Stiernman, Alla riksdagars, III, s. 2030. Jfr Åmark 1961 s. 443.

⁴⁹ Rydin 1882 s. 91. Skattetiteln förekommer i landsböckerna från 1680-talet.

⁵⁰ Uppgifter om gärningsören förekommer för sista gången i 1851 års landsbok. Jfr Lext 1968 s. 180. Beträffande gärningsörens upphörande som särskild uppördstitel hänvisar Lext i not till K.k. 1851 17/9 (SFS 31/1851, s 7).

⁵¹ Åmark 1961 s 444.

⁵² Lext 1968 s. 179—80.

socken. Ofta hade en närmare uppgift varit omöjlig, då sockenhantverkarna som regel var vandringshantverkare och kunde sakna fast hemvist.⁵³

Vid sidan av sockenhantverkarna kunde på landsbygden finnas även andra hantverkare. Det var dock i regel bara de som antagits som socken-, gälls-, härad- eller tingslagshantverkare som betalade gärningsören.

Förteckningarna över de gärningsörebetalande blev alltså samtidigt företeckningar över antagna sockenhantverkare (inklusive de nyss nämnda, närstående kategorierna). Visserligen stöter man på undantag i tillämpningen, men de är fåtaliga och verkar bero på rena förbiseenden.⁵⁴

De i landsböckerna registrerade gärningsörenas belopp var från 1680-talet fram till 1776 års myntreform 1 daler silvermynt per hantverkare i de flesta svenska län. Mellan 1767 och 1776 skulle dock 1/4 av beloppet betalas "i speciemynt eller efter cours" vilket — då regeln tillämpades, vilket inte var fallet genomgående — de flesta av åren i praktiken medförde en höjning på omkring 8%.⁵⁵ Vid 1776 års myntreform kom beloppet att bli 16 skillingar, d.v.s. 1/3 rdr, vilket innebar en fördubbling av beloppet.⁵⁶ Vid den summan kom skatten att ligga kvar fram till 1800-talets mitt.

Fram till 1810-talet avvek dock vissa av länen. I de båda skånelänen betalade sockenhantverkarna årliga avgifter, som före 1776 varierade individuellt mellan 1 och 6 d.s.m. Summan tycks ha blivit bestämd i samband med att hantverkaren fick sin fullmakt, och fanns inskriven i denna.⁵⁷ År 1742 betalade i medeltal sockenhantverkarna i Malmöhus 3,44 d.s.m., vilket alltså innebar ett belopp som var närmare tre och en halv gång så stort som den daler som togs ut i de flesta svenska län. Gradvis sjönk den relativa nivån, och det medelbelopp på 0,71 rdr som togs ut per hantverkare i Malmöhus år 1810 var 2,2 gånger så stort som de 0,33 rdr (16 sk.) som var det då vanliga beloppet. Medeltalen för Kristianstad län tycks ha legat något lägre än i Malmöhus.⁵⁸

⁵³ Jfr kap. V.5.1.1.

⁵⁴ Av 272 personer som i Skaraborg 1790 uttryckligen kallas sockenhantverkare i mantalslängderna är det 10 som inte står upptagna i någon förteckning över gärningsörebetalande. Alla är från samma fögderi, Läckö, av vars 48 sockenhantverkare alltså endast 38 betalar gärningsören.

⁵⁵ Iakttagelsen grundar sig på källmaterial från Skaraborgs län: Landsboksverifikationer. Skaraborgs landskontor. GLA. Således varierade praxis i denna regels tillämpning mellan olika fögderier.

⁵⁶ Enligt Kongl. Maj:ts kungörelse ... om kronans penningaräntors utgörande 6 december 1776 skulle alla penningaräntor antagna efter 1719 beräknas efter 6 daler silvermynt per riksdaler, men de antagna före 1719 skulle beräknas enligt 3 d.s.m./rdr. Till de sistnämnda hörde alltså gärningsörena. Årstrycket 6/12 1776.

⁵⁷ Jfr t.ex. en anteckning avseende en häradsspelman i 1742 års landsboksverifikationer för Malmöhus län, p. 320: "Fullmakten av d. 8 juni 1742 att årligt betala 6 d:r, men därav kan ej beräknas, efter i år musique förbudet är".

⁵⁸ År 1764 var medelbeloppet i Malmöhus 2,63 d.s.m. och (i tre fögderier) 1773 2,62 d.s.m. År 1784 betalade gärningsmännen i medeltal 0,78, år 1791 0,80, år 1800 0,78 och

I Kalmar, Blekinge och större delen av Östergötlands län betalade sockenhantverkarna 3 d.s.m. före 1776. Även efter myntreformen detta år var gärningsöreloppet tre gånger högre än normalbeloppet, och kom alltså att bli 1 rdr.⁵⁹

I en kungörelse 1815 stadgades emellertid att "gärningsören ingenstädes skola till högre belopp än en daler silvermynt eller sexton skillingar banco för varje person erläggas."⁶⁰ Uppgifter från och med 1820-talets början visar att stadgan fått genomslag i alla rikets län.⁶¹

XII.4.2. *Bevillningen på hantverkare*

1. Vilka betalade hantverksbevillning?

Bevillningar var skatter som riksdagen år efter annat beviljade statsverket till täckandet av utgifter som gick utöver de ordinarie statsinkomsterna. Efter ett uppehåll i början av 1730-talet utgick de från och med 1735 årligen.⁶² Hantverkaren skulle då betala lika mycket som åboavgiften för en bonde, 1 d.s.m. En torpare betalade däremot vid denna tid bara en halv d.s.m.⁶³ Bevillningsbeloppen kom under 1700-talets lopp att variera i betydande utsträckning.

Alla de hantverkare som erlade gärningsören, betalade också bevillning för sitt hantverk. Emellertid fanns det därutöver lanthantverkare som enbart betalade bevillning. Antalet bevillningsbetalande hantverkare var alltså alltid minst lika många som, och i regel fler, än de gärningsörelbetalande.

Till detta kommer, att det även i det kamerala materialet finns registrerade ett begränsat antal hantverkare, som varken betalade gärningsören eller bevillning för hantverket. Det gällde personer som var anställda vid bruken (bruksskomakare, bruksskräddare) eller hos adeln (i källorna ofta kallade "gårdshantverkare"). Befrielsen kunde också gälla enstaka vanföra personer, som var verksamma som hantverkare.

år 1810 0,71 rdr. Landsboksverifikationer, Malmöhus län och Kristianstads län. Länsräkenskaper, RA.

⁵⁹ Statsförslag för resp. län samt landsböcker. Statsförslag. Statskontorets arkiv. Landsböcker med verifikationer. Länsräkenskaper. RA.

⁶⁰ "Kongl. maj:ts nådiga kungörelse angående det belopp hwartil gernings-ören böra utgöras." Årstrycket 19/7 1815.

⁶¹ Rikshuvudböcker 1823—1850. Statskontorets arkiv, riksbokslutsbyrån. RA.

⁶² Åmark 1961 s 530f.

⁶³ Årstrycket. Bevillningsförordning 12/12 1734.

2. Bevillningsbeloppens variation 1735—ca 1790

Hantverksbevillningen varierade mellan 1735 och 1760-talets början mellan 1 och 2 d.s.m. Bevillningen skulle erläggas oberoende av om hantverkaren dessutom betalade gärningsören.⁶⁴ Från och med 1748 differentierades uttaget:

Sockenskräddare och sockenskomakare på landet betala en daler silvermynt vardera utom de gärningsören en eller annan av dem eljest erlägga.

Stampare, smeder och flere dylike arbetare på landet, av bättre näring, erlägga en daler sexton öre silvermynt.⁶⁵

Tydligen menade man att bland annat smederna hade en bättre ekonomisk situation än skräddare och skomakare. Dessutom anspelar ordalydelsen uppenbarligen på att stampare, smeder m.fl. inte normalt var sockenhantverkare. Det är för övrigt intressant, men en smula förvirrande, att se en formulering ("en eller annan ...") som tycks antyda att man ansåg andelen gärningsörebetalande liten av landsbygdens sockenhantverkare. Detta skulle i så fall strida mot alla de författningar som inpräntat att sockenhantverkarna skulle sina gärningsören "riktigt erlägga". Möjligen ser vi här ett exempel på den betydelseglidning som senare kommit att bli vanlig, där ordet sockenhantverkare kommit att stå för lanthantverkare över huvud taget. Den främsta orsaken till formuleringen torde dock vara att den går tillbaka på bevillningsförordningen 1743, där det stadgas:

Sockne-skräddare, smeder och andre hantverkare på landet; item: stampare, salpetersjudare etc. betala var för sig två daler sil[vermynt], utom de gärningsören en eller annan av dem utgör...⁶⁶

Här är sockenskräddare en del av hela lanthantverkargruppen och formuleringen blir mer logisk. Formuleringen i den förut citerade 1748 års förordning befäster intrycket av att den frihetstida ekonomiska lagstiftningen, liksom det tidigare enväldets, lämnade mycket att önska ifråga om klarhet och precision.

Från 1763 tog man hänsyn till huruvida hantverkaren betalade gärningsören eller inte.⁶⁷ Eftersom de gärningsörebetalande nu kom att erlägga 2 d.s.m. och de icke gärningsörebetalande 3 d.s.m. i bevillning, blev den totala hantverkarskatten (bevillning + gärningsören) lika för de två hantverkarkategorierna.

Vid 1776 års myntreform omvandlades summorna så att bevillningen blev 16 sk. för dem som betalade, och 24 sk. för dem som inte betalade gärningsören. Eftersom den sistnämnda skatten utgjorde 16 sk., innebar detta att en gärningsörebetalande hantverkare åter (som före 1763) kom att betala något mer i total hantverkarskatt än den icke gärningsörebetalande.

⁶⁴ Årstrycket. Bevillningsförordning 7/4 1743.

⁶⁵ Årstrycket. Bevillningsförordning 14/12 1747.

⁶⁶ Årstrycket. Bevillningsförordning 7/4 1743.

⁶⁷ Årstrycket. Bevillningsförordning 21/6 1762.

Vid den kraftiga allmänna höjningen av bevillningen i samband med 1788–90 års krig kom en gärningsörebetalande hantverkare att i bevillning erlægga 1 rdr, medan den icke gärningsörebetalande skulle betala 1 rdr 24 sk.⁶⁸ Eftersom gärningsörena låg kvar vid 16 sk., medförde detta märkligt nog, att den gärningsörebetalande kom att betala lägre total hantverkarskatt än den icke gärningsörebetalande (nämligen 1 rdr 16 sk. respektive 1 rdr 24 sk.). Ur skattesympunkt bör det alltså åren omkring 1790 ha legat en *fördel* i att låta skriva sig som sockenhantverkare för en person som visste, att han löpte risk att bli beskattad som hantverkare.

I jämförelse med de bevillningar som betalades av andra kategorier av allmogen framstår hantverksbevillningen som avsevärd. Periodvis betalade hantverkaren mer i bevillning än den medelstore bonden betalade i åboavgift. Hantverkarna betalade genomgående betydligt mer än torparna.

3. Hantverkarskatternas relativa storlek 1735—95

I tabell XII:1 görs en översikt av hur mycket en gärningsörebetalande skräddare eller skomakare erlade i hantverkarskatt vart tionde år under perioden 1735 till 1795. Som framgått, betalade vissa andra hantverkarkategorier avvikande bevillningsbelopp.⁶⁹ Beloppen jämförs i tabellen med värdet på en tunna spannmål.

Vi finner att hantverkarna i hantverkarskatt betalade nära 0,4 tunnor spannmål på 1730- och -40-talen, varefter värdet på skatten går ner mot 0,2 tunnor på 1750-, -60-, och -70-talen. Höjningen av värdet på gärningsörena i samband med övergången till riksdalerräkning har höjt värdet på hantverkarskatterna obetydligt 1785. Trots höjningen av bevillningen 1789 motsvarar hantverkarskatten för den gärningsörebetalande hantverkaren mindre i spannmål år 1795 än han hade gjort på 1730- och 1740-talen. Den hantverkare som ej betalade gärningsören, utan enbart bevillning för hantverket, erlade 1795 1,50 rdr, vilket motsvarade 0,38 tunnor spannmål.

⁶⁸ Årstrycket. Bevillningsförordning 28/4 1789.

⁶⁹ Mellan 1748 och 1776 betalade smeder och vissa andra hantverkare 1/2 daler mer än skräddarna. Mellan 1763 och 1788 betalade, på grund av högre bevillning, de icke gärningsörebetalande lika mycket i hantverksskatt som de gärningsörebetalande och efter 1789 t.o.m. mer.

Tabell XII:1. Hantverkarskatternas belopp i pengar och omräknade i tunnor spannmål vart tionde år 1735—1795.

1	2	3	4	5	6	7
Period	Mynt- sort	Pris spannm. per ta	Gär- nings ören	Bevill- ning	Hantv.- skatt (4+5)	Hantv- skatt/ spann- mål (6/3)
1735	D.s.m.	5,20	1:0	1:0	2,00	0,38
1745	D.s.m.	6,83	1:0	1:16	2,50	0,37
1755	D.s.m.	8,20	1:0	1:0	2,00	0,24
1765	D.s.m.	12,94	1:0	2:0	3,00	0,23
1775	D.s.m.	14,66	1:0	2:0	3,00	0,20
1785	Rdr	2,92	0:16	0:16	0,67	0,23
1795	Rdr	3,99	0:16	1:0	1,33	0,33

Källor: Gärningsören och bevillningar enligt Årstrycket (bevillningsförordningar 12/12 1734, 7/4 1743, 4/7 1752, 21/6 1762, 30/1 1770 8/9 1772, 28/4 1789) samt Landsboksverifikationer för Skaraborgs län. Skaraborgs landskontor, GLA. Spannmålspriser enligt Åmark 1921, tabell 2 s. 154.

Anm. 1. Siffrorna om hantverkarskatterna gäller en gärningsörebetalande skomakare eller skräddare.

Anm. 2. Spannmål= 1/2 råg, 1/2 korn. Spannmålspriserna är genomsnitt för kringliggande tioårsperioder.

Ett sätt att få ett begrepp om storleken på skatten är att jämföra med vad som ansågs utgöra en persons normala årliga konsumtion av spannmål. Enligt en i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet ofta använd schablon, konsumerade en vuxen person 2,5 tunnor spannmål per år, vilket borde ge ett kaloritillskott från enbart spannmål på ca 2 300 kcal. per dag.⁷⁰ De 0,2–0,4 tunnorna spannmål som hantverksskatterna motsvarade, utgjorde med denna beräkningsgrund 1 à 2 månaders spannmålskonsumtion för en vuxen person.

4. Exempel på bevillningsförordningarnas tillämpning på 1780- och 1790-talen

Bevillningen var jämte mantalspenningen den mest betydande av de skatter som drabbade de obesuttna. Jag redovisar här en undersökning av bevillningsbeloppens storlek för hantverkare, bönder på 1/4 mantal, samt torpare. Materialet gäller Skara fögderi i Skaraborgs län. För åren 1780, 1785, 1790 och

⁷⁰ Hannerberg 1971 s. 94. Gadd 1983 s. 135.

Tabell XII:2: *Bevillningar m.m. för a) hantverkare, b) bönder på 1/4 mantal och c) torpare vid fyra undersökningstillfällena 1780—95. Skilling (kol 1—5) och omräknat i tunnor spannmål (kol.6)*

	1	2	3	4	5	6
a) Hantverkare						
År	Hantv.- bevill- ning	Övrig bevill- ning	Summa bevill- ning	Riks- gäldsfond m.m.	Summa bevilln. m.m.	Summa i tunnor spannmål
1780	24,0	6,0	30,0	17,9	47,9	0,40
1785	20,0	5,0	25,0	24,0	49,0	0,34
1790	53,0	33,6	96,2	12,0	108,2	0,70
1795	60,8	42,2	103,0	11,2	114,2	0,57
b) Bönder på 1/4 mantal						
År	Åbo- bevill- ning	Övrig bevill- ning	Summa bevill- ning	Riks- gäldsfond m.m.	Summa bevilln. m.m.	Summa i tunnor spannmål
1780	2,5	7,9	10,4	34,9	42,8	0,36
1785	2,5	6,8	9,3	28,3	37,6	0,26
1790	24,0	48,0	72,0	14,0	86,0	0,55
1795	23,2	70,2	93,4	16,0	109,4	0,55
c) Torpare						
År	Torp- bevill- ning	Övrig bevill- ning	Summa bevill- ning	Riks- gäldsfond m.m.	Summa bevilln. m.m.	Summa i tunnor spannmål
1780	4,0	4,5	8,5	19,9	28,4	0,24
1785	4,0	2,0	6,0	14,5	20,8	0,14
1790	8,0	31,0	39	9,0	48,0	0,31
1795	8,0	26,7	34,7	7,3	42,0	0,21

Källa: Landsboksverifikationer. Skaraborgs landskontor, GLA. Spannmålspriser för Skaraborgs län enligt Jörberg 1971 I s. 138 (gäller 1/2 råg 1/2 korn åren 1778—80, 1783—85, 1788—90 och 1793—95).

Anm. 1: För varje period undersöks fem hushåll av vardera hantverkare, bönder och torpare i Skara fögderi. Som hushåll räknas i detta fall även ogifta hantverkare, med eller utan dräng. Tabellen summerar alla i bevillningslängden förekommande bevillningar och avgifter.

1795 har i bevillningslängderna undersökts fem huvudpersoner vardera av de tre nämnda kategorierna. Bevillningsbeloppen var reglerade i förordningar och varierade därför ganska lite mellan olika individer inom samma kategori, varför jag ansett även en så begränsad undersökning vara meningsfull. Syftet har inte varit att göra en övergripande eller ingående studie av bevillningsbeloppens variation, utan har varit begränsat till att söka bekräftelse på det helhets-

Tabell XII:3. *Hantverkarnas sammanlagda bevillning m.m. i förhållande till en bondes på 1/4 mantal och en torpare.*

År	1780	1785	1790	1795
Hantverkare/fjärdingsbonde	1,12	1,30	1,26	1,04
Hantverkare/torpare	1,69	2,36	2,25	2,72

Källa: Tabell XII:2.

intryck som bevillningsförordningarna ger: att hantverkarna betalade relativt höga bevillningsavgifter.

För det första skulle varje bevillningsbetalande man betala en avgift som varierade med "yrket". Bonden betalade åbobevillning, torparen torparbevillning och hantverkaren hantverksbevillning. Till detta kom en rad andra avgifter: på 1780-talet betalade man för tobaksrökning samt en "fyra öres förhöjning". Dessa avgifter inkluderas i tabell XII:2 i siffran i kolumn 3 under rubriken "Summa bevillning". Dessutom betalades riksgäldsfond, slottshjälp och fad-dergåva. År 1785 har tillkommit personella avgifter samt avgifter för fönster-lufter och sidentyg (kol. 4). Dessa extra avgifter summeras tillsammans med de egentliga bevillningarna i kolumn 5 under rubriken "Summa bevillning m.m.".

Torparnas sammanlagda bevillningar m.m. var 1780 betydligt lägre än de övriga två kategoriernas, och steg betydligt långsammare. Hantverkarnas bevillning var 1780 69% högre än torparnas, 1785 och 1790 omkring 130% högre och 1795 drygt 170% högre än torparnas (tabell XII:3). De var t.o.m. genomgående högre än böndernas.

För en hantverkare som bebodde ett torp, var det således ur beskattningssynpunkt mer fördelaktigt att bli skriven som torpare än som hantverkare. Som torpare måste han betala torpskatt till bonden, men det måste han göra även om han bebodde torpet skriven som hantverkare.

5. Bevillningsförhållanden under 1800-talets första hälft

Förutom som en personell avgift och som avgift för konsumtion och överflöd skulle bevillningen från 1810-talets slut erläggas som en "avgift av lön, egen-dom och rörelse". För "[g]ärningsmän och sockenhantverkare på landet av vad hantverk som helst samt sågare, stampare och sockenbyggmästare" beräknades denna del av bevillningen på grundval av antalet anställda. Den varierade som regel mellan 2 och 5 rdr.⁷¹

⁷¹ Citatet ur bevillningsförordning 15/7 1818 s. 26 (Årstrycket). Se även bevillningsförordningar (Årstrycket) 21/4 1810, 16/10 1810, 18/8 1812. Enligt bevillningsförordning för 1831 — Årstrycket 21/2 1830 — skulle t.ex. lantantverkare med över 3 mantalsskrivna ar-

Bönder betalade bevillning som beräknades på egendomens taxeringsvärde. Det gjorde även sådana torp och lägenheter som var "avsöndrade från sin rätta bolstad", medan övriga torp och lägenheter normalt inte belades med inkomstbevillning, då de ansågs inbegripas under hemmanets värde. "Arbetsfolk, som ej innehava torp, men vunnit tillstånd att, utan ständig årstjänst och lön, arbeta för dagpenning" skulle som regel erläggga 1 rdr som ogifta män och 16 sk. som gifta.⁷²

Vi kan alltså konstatera, att det även under 1800-talets första hälft var fördelaktigt ur beskattningssynpunkt att bli registrerad i mantalslängderna som torpare eller backstugsittare i stället för hantverkare.

XII.5. Städernas och ämbetenas rättigheter till gärningsören under 1700- och 1800-talen

Det framgick i avsnittet om 1500- och 1600-talen hur städerna, i kraft av lagstiftningen om frihetsmil, hade kunnat ta ut gärningsören av lanthantverkare. Sockenhantverkarlagstiftningen på 1680-talet har med större eller mindre rätt uppfattats som ett förbud mot att städer tog ut gärningsören. Likafullt lyckades i praktiken vissa städer få tillstånd att även i fortsättningen uppbära denna avgift.

XII.5.1. Städer som får rätt till gärningsören enligt nya privilegier på 1700-talet

Flera städer tillerkändes under 1700-talets lopp i kungliga resolutioner den uttryckliga rätten att ta ut gärningsören från lanthantverkare. Möjligen var det en fråga om legalisering av praxis, som trots 1680-talets lagstiftning levat vidare. Örebro stad tillerkändes i en kunglig resolution 1724 rättigheten "att uppbära gärningsören ... av hantverkare på landet."⁷³ Gärningsörena berörs i ett kungligt förslag till avlöningsstat för Eksjö stads magistrat och andra stadstjänare 1731, men möjligen är detta bara en bekräftelse av en tidigare stat.⁷⁴

betare betala 5 rdr, de med 2 à 3 betala 3 rdr och de med en eller ingen mantalsskriven arbetare betala 2 rdr. Från och med 1842 indelades lanthantverkarna i fyra klasser (SFS 1841:46 § 27.) Se även SFS 1845:27, SFS 1848:53, SFS 1855:6.

⁷² Årstrycket 15/7 1818 s. 23—24 och 28—29.

⁷³ Bagge 1785 s. 42.

⁷⁴ "Gärningsören av hantverkare på landet, som staden efter Kongl. resolutioner åtnjuta bör; kommande de gärningsören som till Kronan härtills årligen blivit betalte, även hädanefter till Kronan att utgöras, utom dem som staden uppbär, och sådant likmätigt Kongl. Maj:ts nådige resolution samt kammarkollegii och statskontorets i följe därav utgångne cirkulärbrev till samtelige landshövdingarne av d. 8 novembris 1725." Handl. rör. Eksjö stad, I, s. 95. Lanthantverkarna i två härader skulle enligt en resolution om stadens privilegier

Beträffande de skånska städerna sägs i en skrift författad på 1860-talet, att det i Kungl. Maj:ts nådiga utslag den 18 februari 1781 stadgades

att samtliga städer av Malmöhus län skulle äga rättighet uppbära hela beloppet av de i länet fallande gärningsören efter den fördelning, som i landskontoret borde uppgöras.⁷⁵

I Sundsvall hade gärningsören uppburits av staden omkring 1650, men under 1700-talet hade gärningsören från hantverkare i stadens omgivning uppburits enbart av kronan. Med hänvisning till 1624 års privilegiebrev, beviljades staden år 1773 gärningsören från hantverkare i stadens gamla hantverksdistrikt.⁷⁶

XII.5.2. Städernas rätt till gärningsören i 1700- och 1800-talens författningstexter och i riksdagsutlåtanden

1. 1700-talets diffusa författningar

I en skrivelse till landshövdingarna 8 november 1725 sades, att de städer som hade rätt till gärningsören inte skulle kunna fordra mer än 1 daler s.m. från varje hantverkare i sina distrikt. Skrivelsen föranleddes av att Kungl. Maj:t funnit, att det rådde stora olikheter mellan städerna i fråga om gärningsörens storlek.⁷⁷ Då städerna år 1731 besvärade sig över skrivelsen, framgår det att de dittills krävt 2—5 daler⁷⁸, d.v.s. summor i samma nominella storlek som vid mitten av 1600-talet.⁷⁹ Detta ansåg städerna ingå i sina "välfångne privilegier" och "urgamle frihet och rättighet".

Eftersom kronan som regel aldrig krävt mer än 1 d.s.m., kan det här inte bara ha varit fråga om de av kronan till städerna anordnade gärningsörena. Det förefaller alltså som om städer på egen hand fortsatt att kräva gärningsören av hantverkarna. Samma intryck ges av en stadsmonografi: till städerna Nora och Lindesberg sägs gärningsören ha utgått med 5 d.s.m. per hantverkare "under karolinsk tid", därefter med 1 d.s.m. Gränsåret sätts till 1723.⁸⁰ Enligt landsboksverifikationerna erlade gärningsmännen i länet 1 d.s.m. till kronan 1722.⁸¹ Det kan alltså knappast ha varit kronan som via den ordinarie uppörden förmedlade den större summan.

1675 giva sig under Eksjö stad och dependera av stadens ämbeten. Handl. rör. Eksjö stad, I, s. 58. Se även ovan, kap. IX. 3.4.2.

⁷⁵ Om staden Malmö, 1861 s. 118.

⁷⁶ Ahnlund 1921 II s.174.

⁷⁷ Åmark 1961 s. 443. Se även städernas allmänna besvär 1731 § 74 i Borgarståndets riksdagsprotokoll IV s. 357.

⁷⁸ Städernas allmänna besvär 1731 § 74 i Borgarståndets riksdagsprotokoll IV s. 357—58.

⁷⁹ Se ovan, kap. IX.3.4.3.

⁸⁰ Tham 1949 s. 207.

⁸¹ Landsbok med verifikationer för Närkes och Värmlands län 1722. Länsräkenskaper, RA.

Städernas besvär beträffande 1725 års skrivelse ledde till en resolution 1731. Märkligt nog inskräper resolutionen inte längre att gärningsörena skall begränsas till en daler, utan det åläggs landshövdingarna att "rätta och moderera" summans storlek. Detta är värt att lägga märke till, eftersom kronan därmed tydligen backat från sin tidigare ståndpunkt och går med på att städer tar upp gärningsören utöver dem som anordnats av den statliga uppbördens, som ju — utom i vissa län — aldrig översteg 1 d.s.m:

Med gärningsörens erläggande av socknehantverkare på landet till städerna förbliver så härefter som hittills, efter det som förr vanligt varit, och skulle några disputer emellan sådana hantverkare och magistraterna om själva summan uppkomma, så åligger landshövdingen i orten sådant rätta och moderera, enär vederbörande sig därom anmäla.⁸²

Att Kungl. Maj:t tar tillbaka vad som stått i skrivelsen till landshövdingarna 1725 döljs dock bakom oklara formuleringar. I orden "som hittills, efter det som förr vanligt varit" ligger ju en motsägelse, då "som förr vanligt varit" kan tolkas som en återgång till förhållandena före skrivelsen till landshövdingarna (då, som det sades i besväret, gärningsören på 2—5 d.s.m. hade betalats). Å andra sidan kan orden "som hittills", som alltså skrivs sex år efter brevet till landshövdingarna, tolkas som om innehållet i skrivelsen skulle äga kraft, så att ingen stad skulle kunna ta ut mer än 1 d.s.m. i gärningsören.

I själva verket hade man i borgarståndet påpekat denna oklarhet, då "de projecterade punkterna" i resolutionen någon månad tidigare hade blivit upplästa för ståndets ledamöter. Man hade då föreslagit som ändring att

vid ... § om städernes gärningsören och de orden 'efter det som förr vanligt varit' tillägges till förekommande av allt tvivelsmål om rätta förståndet: 'innan kongl. kammarkollegii och statskontorets skrivelse till samtel. hh. landshövdingarne av d. 8 nov. utkom'.⁸³

Borgarståndet ville alltså att resolutionen år 1731 skulle få en ordalydelse, som klart upphävde innehållet i 1725 års skrivelse till landshövdingarna. Indirekt pekar de därmed på att texten i resolutionen var oklar. Att den trots detta påpekande gått ut med oförändrad ordalydelse på denna punkt, ger onekligen ett intryck av att klarhet och otvetydighet inte givits högsta prioritet. I den utformning den nu fick, gav författningstexten uppenbarligen landshövdingarna stora möjligheter att tolka lagen efter eget gottfinnande, eller kanske snarare att anpassa sig till lokala styrkeförhållanden mellan allmogens och städernas intressen.

Att 1725 års skrivelse i åtminstone något fall hade effekten att sänka städernas gärningsören, antyds av den nyss refererade monografin över Nora och

⁸² Res. på städernas besvär. Årstrycket 12/7 1731, § 25. Se även Modée, Utdrag, II, s. 902.

⁸³ Borgarståndets riksdagsprotokoll IV s. 225.

Lindesberg. Men, som kommer att framgå, gick 1731 års resolution, i kombination med 1725 års cirkulär till landshövdingarna, att tolka så att vissa privilegierade städer hade rätt att ta ut minst 1 d.s.m. i gärningsöre från varje sockenhantverkare *vid sidan av* den daler som skulle gå till kronan. I sådana län eller distrikt kom alltså sockenhantverkarna att betala dubbla gärningsören.⁸⁴

I 1734 års landshövdingeinstruktion tillhölls landshövdingarna att

med all flit tillse, att icke flere och andre gärningsmän, än skraddare och skomakare, med dess tillstånd, få efter nödtorften nedersätta sig på landet, uti häradet och socknar ...

Än så länge var nämligen bara skraddare och skomakare tillåtna som sockenhantverkare. Landshövdingarna skulle också "räcka magistraterna handen, att de gärningsören vilka städerna äro anslagne riktigt indrivna".⁸⁵

I avsnitt XII.3 ovan citeras allmogens bevär 1734 och resolutionen på detta. I besväret talas det om att allmogen "påbördas" gärningsören till städerna. I resolutionen sägs att de som "idka handaslöjder i järn- och träredskap" må "slippa ... betala gärningsören till nästa städer". Vi vet att i vissa län och distrikt gick den statliga skatten gärningsören till städer, men är det (enbart) denna avgift som åsyftas? Vad som talar mot detta är väl att städerna knappast kunde påbörda hantverkarna en statlig skatt. Att kronan borde vara den instans som i första hand uppbar gärningsören, nämns inte. Ordalydelsen antyder att städerna fortfarande på egen hand tog ut avgifter av lanthantverkarna.

Betalningen av de gärningsören som av kronan anvisats städerna tycks i realiteten ibland ha gått till så, att hantverkarna lämnade sin avgift direkt till staden.⁸⁶ Det är möjligt att detta faktum ledde till att städerna tog sig vissa friheter att försöka öka sina inkomster. Att de som tilldelats en statlig ränta kunde söka höja räntan på egen hand genom påtryckningar på räntegivaren, var ju inte okänt i andra sammanhang, vilket själva strängheten i den lagstiftning som kringgärdade indelningsverket antyder.⁸⁷

År 1739 slog Kungl. Maj:t i *resolution på städernas besvär* åter fast vissa privilegierade städers rätt att uppbära gärningsören från sockenhantverkarna. Det faktum att Kungl. Maj:t å andra sidan så bestämt begränsar rätten till att endast gälla för dessa privilegierade städer, förstärker intrycket av en pågående offensiv från städernas sida, i syfte att beskatta lanthantverkarna:

⁸⁴ Karl Åmarks tolkning — Åmark 1961 s. 443 — att den stadgade ordningen "i verklig-heten" kom att innebära "att gärningsören allestädes av sockenhantverkare skulle erläggas med 1 d.s.m. per man samt att berörda avgifter i distrikten kring vissa särskilt privilegierade städer uppbyros för dessas, men eljest för kronans räkning", är delvis felaktig. Se nedan, avsn. XII.5.2.2 om riksdagens utredning 1815 om de då rådande förhållandena.

⁸⁵ Instruktion för landshövdingarne 4/11 1734. Modée, Utdrag II s. 1082—83.

⁸⁶ Ovan, kap. IX.6.3.

⁸⁷ Jfr L. Herlitz 1974 s.160—61.

Angående gärningsörens erläggande av socknehantverkare å landet till alle städer som sådane gärningsören icke bekommit, så hava visse städer att åtnjuta av var ämbetsman och socknehantverkare å landet en daler s:mt årligen: dock kan inge andre städer efterlåtas sådane gärningsören att uppbära än de som igenom privilegier och resolutioner därtill äga rätt, såsom 1686 års resolution 10§ därtill gör skånske och hallandske städerna berättigade.⁸⁸

Några år senare, 1747, lät Stiernman trycka 1621 års förslag till stadga om städernas administration, som om den hade varit en utfärdad stadga. Detta lär ha haft vissa effekter på städernas styrelse och förvaltning.⁸⁹ Stadgan innehöll, som framgått, de krav på lanthantverkarnas inflyttning till städerna, som på 1600-talet hade kommit att bli grundvalen för städernas uttag av gärningsören. Som skall visas (nedan, avsnitt XII.8), kom i princip samma stadga i återuppväckt skick att leda till att en stad fick rättigheter till gärningsören så sent som på 1770-talet.

I resolution på städernas besvär 1757 slog Kungl. Maj:t åter fast de särskilt privilegierade städernas rätt till gärningsören och ålade

fördenskull landshövdingarne och flere Kongl. Maj:ts ämbetsmän, som därmed något hava skaffa, att låta städerna sådane gärningsören oakortat till godo komma.⁹⁰

Landshövdingarna ålades alltså en betydande roll då det gällde att bevaka städernas intressen. Detta gällde inte bara gärningsören. Landshövdingen hade, har det sagts, "en dubbel funktion. Dels skulle han företräda och bevaka kronans rätt i landet, dels främja städernas intressen och ärenden inför högre instanser". Men "författningarna var så vaga att de kan ha givit stort utrymme för skiftande tolkningar var tyngdpunkten skulle ligga."⁹¹

I Svensk författningssamling 1828 ingår en lång skrivelse, riktad till kammarkollegium, angående de halländska städernas rätt till gärningsören. Där framgår bland annat, att landshövdingen 1771 stadgat att socknehantverkarna i länet, förutom sin daler till kronan, skulle erlægga en daler till länets städer.⁹²

⁸⁸ Res. på städernas besvär 12/4 1739, § 10, pkt 5, i: Modée, Utdrag, II s. 1452.

⁸⁹ Kjellberg 1970 s. 179. N. Herlitz 1924b s. 97.

⁹⁰ Res. på städernas besvär 19/1 1757 § 63 i: Modée, Utdrag, VI, s. 4561.

⁹¹ Fällström & Mäntylä 1982 s.187. Se betr. samverkan mellan landshövding och magistrat även N. Herlitz 1924b s. 92, 347, 441—42.

⁹² "... vår befallningshavande i detta län, medelst dess redan den 23 feb. 1771 meddelte ej ordenteligen överklagade och alltså laga kraft vunne utslag, stadgat, att halländska städerna ej voro berättigade till de gärningsören, som med en d.s.m. för varje gärningskarl böra, enligt 9 § i Norrköpings riksdagsbeslut den 22 mars 1604, onekligen till oss och kronan betalas; men att, denna åt kronan ovillkorligt förbehållne inkomst oberäknad, städerna dock ägde att särskilt åtnjuta även en d.s.m. årligen för alla inom länet boende socknehantverkare, till delning sig emellan, på sätt en, till vår befallningshavande ingiven och emellan städerna träffad, förening innehöll." SFS 1828 s. 110.

2. Uppstramningen av lanthantverkarlagstiftningen på 1800-talet

År 1815 utreddes av olika riksdagsutskott, med anledning av ett memorial från borgarståndet, städernas rättigheter till gärningsören.⁹³ I ständernas remissvar den 7 juli 1815, påpekas bland annat att gärningsörena i vissa län var högre än 16 sk. i den statliga uppbörden men att orsakenz

till det olika belopp, vartill denna avgift på olika orter utgöres, har ej med visshet kunnat utredas.⁹⁴

Dessutom, men skilt från den nyss nämnda punkten, påpekades att gärningsörena i vissa fall togs upp både av kronan och av städerna och därför kunde drabba dubbelt:

... denna avgift på somliga orter uppbäras endast av kronan, på andra av vissa städer och på somliga av både kronan och städerna och således därstädes erlägges i dubbelt förhållande ...

Tydligen fanns det alltså fortfarande städer som tog ut gärningsören vid sidan av de som uppbäras av kronan. Formuleringen kan nämligen knappast syfta på att statens uppbörd i vissa län (Kalmar, Blekinge, större delen av Östergötlands län och de två skånelänen) var större än 16 sk per hantverkare. Dessa olikheter hade ju berörts tidigare i samma författning, och det var knappast uppdelning på krona och städer som i dessa län betingade de högre gärningsöresummorna.

I den följande kungörelsen 1815, angående det belopp vartill gärningsören böra utgöras, sades att

... gärningsören ingenstädes skola till högre belopp än en daler silvermynt eller sexton skillingar banco för varje person erläggas, och aldrig dubbelt betalas: att således, när städerna kunna förete behörige resolutioner, som berättiga dem att en dylik avgift odelad uppbära, den endast till dem må utgöras; att på de orter, där avgiften hitintills varit delad emellan kronan och städerna, sådant må fortfara, när rättigheten kan för städerna på ovannämnde sätt bestyrkas: samt, att i alla andra fall avgiften ensamt tillfalle oss och kronan.⁹⁵

Som tidigare påpekats, fick denna kungörelse i varje fall till följd att skillnaderna mellan olika län ifråga om gärningsöresummans storlek upphävdes.

I slutet av 1820-talet började man på allvar ifrågasätta det rimliga i, att låta en så obetydlig skatt som gärningsören stå med särskild uppbördstitel bland statsverkets ordinarie inkomster. Rimligare vore, ansåg man, att låta gärningsörena bli en del av den bevilling som togs ut av hantverkarna. Den andel av gär-

⁹³ Riksståndens protokoll 1815. Borgarest. I, s. 98—99. Riksståndens protokoll 1815. Bihang 2, s. 159—60, 259—62. Bihang 4:2, s. 632—36.

⁹⁴ Riksståndens protokoll 1815. Bihang 5:2, s. 731-32.

⁹⁵ "Kongl. maj:ts nådiga kungörelse angående det belopp hwartil gernings-ören böra utgöras." Årstrycket 19/7 1815.

ningsörena som skulle gå till städerna utgjorde dock ett hinder härför. Vid 1828/29 års riksdag ansåg statsutskottet det vara

mindre lämpligt att ... [gärningsörena] såsom särskild inkomst å riksstaten uppföras, och tror, att de borde ... i stället avses vid bevillningens taxerande; men som ... vissa städers privilegier tillägga dem andelar av denna inkomst, lärer någon ändring häruti icke för närvarande kunna komma ifråga.⁹⁶

Ännu vid 1848 års riksdag ansåg statsutskottet att gärningsörena även i fortsättningen borde upptagas under särskild inkomstitel bland statsverkets ordinarie inkomster.

Den ersättning till städerna som skulle utgå i stället för gärningsörena, om dessa skulle uttagas i samband med bevillningen, skulle nämligen komma att bli en utgift som statsverket allt framgent skulle komma att få vidkännas. Där emot var det att förmoda, ansåg utskottet, att gärningsmännens antal, till följd av ändrade förhållanden inom näringarna, skulle avtaga och försvinna och därmed också städernas inkomst av gärningsören.⁹⁷

Då statsutskottet i ett utlåtande vid 1850/51 års riksdag föreslog att gärningsörena skulle upphöra som särskild uppbördstitel, ingick i förslaget att varje stad med rättigheter till gärningsören skulle få en ersättning, som årligen skulle uträknas efter antalet sockenhantverkare av vilkas gärningsören staden enligt tidigare lagstiftning "skulle hava ägt en större eller mindre andel tillgodonjuta".⁹⁸ Kungl. Maj:ts kungörelse i september 1851 följde till väsentliga delar ordagrant förslaget.⁹⁹

3. Riksdagarnas översikter av städer med rätt till gärningsören

Städernas rättigheter till gärningsören var alltså en faktor som bidrog till att fördröja avskaffandet av skatten ifråga. Riksdagen lät på 1840-talet i två omgångar utreda vilka städer som hade rätt till gärningsören och vilka summor det rörde sig om. Resultaten publicerades i två utlåtanden från statsutskottet 1844 (vari anges enskilda städers inkomster från gärningsören 1842) och 1848 (vari ges medeltal för länens städers inkomster från skatten 1835—44). Det första utlåtandet sägs ha mer preliminär karaktär. Endast två av de städer som tas upp i 1848 års utlåtande saknas emellertid 1844 (tabell XII:4, och där anförda källor).

⁹⁶ Statsutskottets betänkande n:o 51 i: Riksståndens protokoll 1828—29. Bihang 4:1,1, s. 153. Som ytterligare argument för svårigheterna anförs att statsverkets ordinarie inkomstitlar endast i följd av Kgl. Maj:ts och ständernas gemensamma beslut kan uteslutas från riksstaten.

⁹⁷ Stats-utskottets utlåtande, n:o 37, litt. C. Riksståndens protokoll 1847-48. Bihang 4:1,1.

⁹⁸ Riksståndens protokoll 1850—51. Bihang 4:1, 1, Statsutskottets utlåtande, n:o 51, litt. A, s. 45—46.

⁹⁹ SFS 31/1851, s. 7.

Tabell XII:4. Städernas inkomster av gärningsören 1842 samt medeltal för perioden 1835—44. Riksdaler.

Län	Stad	Enskilda städernas gärn.-ören 1842	Medeltal av sammanlagda summan för länets städer 1835—44
Sthm län	Sigtuna	9,00	17
	Södertälje	7,33	
Söderm.	Nyköping	14,17	13
Östergötl.	Linköping	14,67	13
Kalmar	Borgholm	15,67	65
	Kalmar	48,00	
	Vimmerby	6,67	
Jönköp.	Eksjö	20,17	34
	Jönköping	14,17	
Kronob.	Växjö	45,00	45
Malmöh.	Malmöh. städer	142,67	139
Älvsborg	Alingsås	5,67	13
	Ulricehamn	7,67	
Örebro	Askersund	5,67	89
	Lindesberg	25,33	
	Nora	31,00	
	Örebro	25,67	
Västmanl.	Sala	84,33	81
Kopparb.	Hedemora	12,00	36
	Säter	—1	
Västernorr.	Sundsvall	24,00	22
Västerbott.	Umeå	7,00	8
Norrbott.	Luleå	—1	9
	Piteå	6,67	
		572,51	584

Källor: Riksståndens protokoll 1844—45. Bihang 4:1,1: Statsutskottets utlåtande, n:o 33, litt E 1844. Riksståndens protokoll 1847—48. Bihang 4:1,1: Statsutskottets utlåtande n:o 37, litt. C.

Anm. 1: Uppgifter om Säter och Luleå saknas för 1842.

Det visar sig att 30 svenska städer, fördelade på 14 län, vid mitten av 1840-talet hade inkomster av gärningsören, där städernas inkomster varierade från 5 à 6 till drygt 80 rdr. Medeltalet per stad och år ligger för perioden 1835—44

strax under 20 rdr per år. Städerna hade således rätt blygsamma inkomster av de gärningören som anordnats dem av kronan.¹⁰⁰ Tjugo riksdaler tycks ha utgjort mindre än 10% av lönesumman för magistrat och stadsbetjäning i en normalstor svensk stad.¹⁰¹ Som vi sett, tyder dock mycket på att städernas inkomster från gärningsören i själva verket varit större fram till 1800-talets början. Dessutom uppbar åtminstone periodvis fler städer gärningsören än de i tabell XII:4 uppräknade. Vi har sett exemplet Hallands städer.¹⁰² Enligt vanligtvis välunderrättade Nordisk familjebok, vars första upplaga utkom endast några årtionden efter det att gärningsöreinstitutionen upphört, uppbar "de flesta städer ... gärningsören från kringliggande landsbygd".¹⁰³

De städer som har den största inkomsten av gärningsören enligt tabell XII:4 är Sala, Kalmar och Växjö. Närmast följer tre städer i Örebro län och Sundsvall. Möjligen hade även Säter rätt stora inkomster av gärningören.¹⁰⁴

XII.6. Ämbetenas rättigheter till gärningsören på 1700- och 1800-talen

Vi såg i ett tidigare kapitel, att lanthantverkarna inom de med "bannmil" försedda städernas hantverksdistrikt förutsattes betala gärningsören eller "genant" inte bara till stadskassan, utan också till respektive skråämbete. I ett fall, Borås¹⁰⁵, har vi sett att betalningen av gärningsören till ämbetet upphörde i och med att gärningsmännen slutade att betala avgiften med samma namn till stadskassan. Å andra sidan har det i detta kapitel framgått, att gärningsören i många andra fall faktiskt inte upphörde att betalas till stadskassorna trots 1680-talets sockenhantverkarlagstiftning. Levde även gärningsörena till ämbetena kvar i de fall skatten med samma namn fortsatte att levereras till staden?

I några fall finns belägg för att så varit fallet. Det gäller i första hand Sala stads skomakareämbete, vars räkenskaper finns bevarade för perioden 1676—

¹⁰⁰ Som jämförelse kan nämnas att summan omkring 1840 ungefär motsvarade markergången för 2¹/₂ tunnor råg, d.v.s. årskonsumtionen för en person.

¹⁰¹ I två arbeten av A.A. Hülphers ca 1780, som behandlar städerna i två mellansvenska län, anges bland annat hur stora lönesummorna var till stadens magistrat och stadsbetjäning. För 11 städer är i medeltal ca 2 000 d.s.m., d.v.s. 333 rdr. Detta skulle innebära att gärningörena stod för ca 6% av löneindelen för de städer som hade rätt till avgiften (om vi antar att man fick in ungefär samma summor 1780 som på 1840-talet). För vissa städer stod dock gärningsörena för mycket mer. För Sala, som enligt Hülphers hade en lönesumma på 250 rdr, betydde de rekordhöga 80 rdr i gärningören 32% av lönesumman.

¹⁰² Jfr not 93, ovan.

¹⁰³ Nord. fam. 1876—99, artikeln Gärningsören. Nord. fam. 1904—26, artikeln Gärningsören.

¹⁰⁴ Se källhänvisningarna till tabell XII:4.

¹⁰⁵ Se avsnitt IX.3.4.2. samt IX 6.3.

1847. På flera ställen i dessa sägs att kvartalspenningar (vid några tillfällen även kallade gärningsören eller lådpengar) influtit från sockenhantverkare. Uppgifterna ifråga kommer från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.¹⁰⁶ De summor som nämns motsvarar varje gång ungefär en fjärdedel av de summor som enligt landsboken årligen togs ut i gärningsören från respektive fögderi den aktuella tiden. Av sammanhanget att döma, var kvartalspengarna från sockenhantverkare en regelbunden företeelse inom detta ämbete.¹⁰⁷ Förutom noteringarna om kvartalspengar finns anmärkningar från mitten av 1700-talet om att sockenhantverkare betalat "äskepenningar", en avgift som togs ut av den som sökte medlemskap i ett ämbete.¹⁰⁸ Uppgifterna om kvartals- och äskepenningar tyder på att sockenskomakarna runt Sala sågs som medlemmar av ämbetet — om än inte nödvändigtvis fullvärdiga.

Att vi funnit dessa belägg i skråräkenskaper från just Sala är symptomatiskt, eftersom denna stad tycks ha varit den av alla svenska städer där stadskassan hade de största gärningsöreinkomsterna.¹⁰⁹ En kursiv genomläsning av handlingar från ytterligare ett femtontal skomakar- och skräddarämbeten har inte givit fler belägg på gärningsören till skråämbeten.¹¹⁰

¹⁰⁶ Skomakarämbetet i Sala. Räkenskaper 1676—1847. Nordiska museet. Summorna anges ända fram till 1790-talets början i d.k.m., som framgår av nedanstående exempel:

April 1782: "Influtne kvartalspenningar från Salbergs län ...	108 d.k.m. [= 6 rdr]"
Maj 1788: Influtne kvartalspenningar ifrån befallningsman Törneros ...	45 d.k.m. [= 2,5 rdr]."
1790: "...influtne kvartalspenningar för socknehantverkare i Väsby län ...	69 d.k.m. [= 3,8 rdr]"
1802: "Influtne gärningsören från Väsby fögderi för 1799 och 1800 ...	2:40 [=2,8] rdr bco"
okt 1819: "Lådpengar från Väsby län enl. räkning ...	1:16 [=1,3] rdr bco"

Salberg och Väsby var fögderier i Västmanlands län. Törnros var 1788 kronobefallningsman (d.v.s. kronofogde, se Lext 1968 s. 120) i Västerås södra fögderi i samma län. Landsbok för Västmanlands län. Länsräkenskaper. RA.

¹⁰⁷ Kvartalspengar från hantverkare är en regelbundet återkommande post i salaämbetets liksom i andra skråräkenskaper. Det är visserligen bara i de i näst föregående not citerade fallen som jag funnit att sockenhantverkare uttryckligen *nämns* som betalare, men det finns knappast anledning att tro att dessa betalningar från sockenhantverkare var tillfälliga.

¹⁰⁸ 1751: "Sockneskomakarens i Karbenning Erik Perssons äskepenningar ... 4:16 d.k.m." 1765: "Sockneskomakarens i Nora Jöns Johanssons äskepenningar] ... 3 d.k.m."

Skomakarämbetet i Sala. Räkenskaper 1676—1847. Nordiska museet. Betr. innebörden av uttrycket äskepenningar, se t.ex. I. Svensson 1981 s. 135.

¹⁰⁹ Se föregående kapitelavsnitt.

¹¹⁰ De som genomgått sådan kursiv läsning är i första hand skråräkenskaper, någon gång protokoll, från skomakarämbetena i Arboga, Eksjö, Enköping, Linköping, Västerås, Säter, Västervik, Växjö, Malmö och Hälsingborg samt från skräddarämbetena i Uppsala, Norrköping och Jönköping. Eftersom jag av tidsskäl varit tvungen att inskränka mig till ett snabbt letande efter uttryckliga omnämnanden av sockenhantverkare, kan det inte uteslutas att en intensifierad bearbetning av samma skråhandlingar tillsammans med en jämförelse

I ett fall har i stället landsboksverifikationer visat att kronan förmedlade gärningsören till skråämbeten. År 1850 fick, från Håbo fögderi i Uppsala län, Sigtuna stads skräddare- och skomakareämbetens lådor enligt landsboken 3 rdr 32 sk., medan kronan behöll 4:16.¹¹¹ I två andra observerade fall är det dock *staden* Sala som får 10 rdr från ett fögderi i Uppsala län.¹¹²

Att systemet med gärningsören som gick till ämbetena vid sidan av de som togs ut av kronan (och vidareförmedlades till städerna), förekom också på andra håll än i Borås och Sala, framgår av allmogens besvär vid 1731 års riksdag. Enligt denna skrivelse led

... allmogen i Jönköpings och Skaraborgs läner samt Gotland mycken olägenhet därutav att socknehantverkare, såsom skräddare och skomakare, måste utom sine gärningsören på landet även betala gärningsören uti ämbetslådarne i städerna där omkring, varigenom man på landet har mycket svårighet att bekomma sådane nödige hantverkare, vilket jämväl i anseende till denne pålagan stegra arbetslönen. Det anhåller fördenskull allmogen underdånigst att desse hantverkare måtte för sådane gärningsörens erläggande i städerna allernådigst bliva befriade.¹¹³

Det är svårt att av detta dra någon annan slutsats, än att socknehantverkarna förutom sin daler till kronan även skulle erlägga tribut till städernas skrån. Det talas här om en avgift, som väl att märke *också* kallas gärningsöre, som betalas till städernas ämbetslådor (d.v.s. ämbetenas kassor)¹¹⁴, inte till städerna själva. Det tycks alltså som om det system som etablerats i början av 1600-talet, där hantverkarna dels betalade till stadskassan, dels till ämbetet, levtt kvar på fler håll än i Sala.

Det är också värt att lägga märke till, att det uppenbarligen är just de till kronan gärningsörebetalande (de som betalar "sine gärningsören på landet"), d.v.s. de formellt antagna socknehantverkarna, som här sägs bli krävda på avgifter till skråämbeten. De tre län som nämns i det besvär som föranlett resolutionen, Skaraborgs, Jönköpings och Gotlands län, är i det sammanhanget intressanta, såtillvida att Skaraborg inte innehåller en enda stad som tidigare i

med andra källor, skulle kunna leda till att positiva belägg för att socknehantverkare betalt avgifter faktiskt återfanns.

¹¹¹ Landsboksverifikationer för Uppsala län 1850. Att således ämbeten i stället för en stadskassa anordnades de 16 skilling per hantverkare som i princip uppbars av kronan är anmärkningsvärt. I övriga fall som diskuterats tycks det ju röra sig om summor som togs ut av ämbetena *vid sidan av* de gärningsören som gick till stadskassorna (se t.ex. om Borås kap. IX.3.4.2).

¹¹² År 1784 anges staden Sala som mottagare av summor på ca 10 rdr från Åsunda och Lagunda fögderier och år 1800 från Lagunda, medan kronan i Åsunda behöll ca 2 och i Lagunda ca 7 rdr. Landsboksverifikationer för Uppsala län resp. fögderi och år. Länsräkenskaper. RA.

¹¹³ Bondeståndets riksdagsprotokoll II s. 228-29.

¹¹⁴ Ordet skrålåda avsåg i första hand lådan där ett skrås kassa och handlingar förvarades, men användes i överförd bemärkelse även om skråkassan och ibland om själva skråorganisationen. Jfr SAOB S 5107.

detta kapitel kunnat visas ha uppburit gärningsören, eller fått formella rättigheter till sådana.¹¹⁵

Men det vore inte ologiskt, om ämbetena såg sig föranlåtna att kräva sockenhantverkare på gärningsören oberoende av gamla bannmilsbestämmelser m.m. Sockenhantverkaren hade ju monopol på rätten att utöva sitt yrke inom en viss räjong. Att hantverkare, om än lantliga, sökte hävda monoplrättigheter enbart genom att betala en i sammanhanget rätt blygsam avgift till kronan, bör ha varit en nagel i ögat på skråorganisationerna, som ju själva såg som en av sina huvuduppgifter att mot avgift hävda monopol för sina medlemmar.

Även J. A. Flintberg nämner i sitt lagfarenhetsbibliotek att hantverkare runt vissa privilegierade städer var underställda skråämbeten. Enligt

en del städers privilegier äro väl sockenhantverkare, på ett visst avstånd ifrån städerna, skyldige att lyda under deras skrån ...¹¹⁶

Avgifter till skråämbeten från lanthantverkare bör alltså ha förekommit i fler fall än de tre (Borås, Sala och Sigtuna) som här har visats.

XII.7. Städernas och ämbetenas intresse av att lanthantverkare registrerades

Tidigare nämndes¹¹⁷ att Sundsvall år 1773 på nytt beviljades rätten till gärningsören från ett fyramilsdistrikt runt staden. Borgerskapet hade ca 1770 ansökt om rätt till gärningsören av alla sockenhantverkare inom fyramilsgränsen och hade därvid anfört Gustav Adolfs privilegiebrev från 1624.¹¹⁸ Kammarkollegium beviljade staden gärningsören. Kollegiet, som tydligen omfattades av ett vid denna tid inom den centrala civilförvaltningen allmänt återfall i 1620-

¹¹⁵ Detta behöver naturligtvis inte betyda att så inte skett. Mariestad, som fått ett hantverksdistrikt på 1580-talet, bör ha haft de formella juridiska möjligheterna. Skara stad hade tydligen på 1740-talet ansökt om att få uppbära gärningsören. Detta framgår av ett kungligt brev 1747, där det stadgades att staden kan "några gärningsören icke tilläggas" (Branting 1827—31 I, s. 505). Möjligen uppbar staden i realiteten gärningsören vid denna tid, eftersom ansökan kan ha varit ett sätt att söka bekräftelse på praxis. En stad vi vet tog ut gärningsören ända fram till 1800-talets mitt är Jönköping. Den fyramilsradie som enligt stadsprivilegierna bör ha utgjort dess hantverksdistrikt (med en radie på 4,28 moderna mil) sträckte sig in i Skaraborg ända upp mot den trakt där Tidaholm nu ligger och östra Falbygden.

Vid en genomgång av lanthantverkarna 1687 uppmanade landshövdingen flera hantverkare på Falbygden att flytta in till Falköping, men en tilläts bli kvar "om han blott gav gärningsöre". Lundqvist 1946 s. 135—36. Förmodligen är det dock (med tanke på tiden) kronans gärningsören som avses.

¹¹⁶ Flintberg 1796—1807 II s. 112.

¹¹⁷ Avsn. XII.5.1.

¹¹⁸ Jfr kap. IX, tabell IX:2.

talets stadsekonomiska tänkesätt¹¹⁹, gick dessutom ytterligare ett steg. Det resolverade att när någon sockenhantverkare dog eller avgick, skulle ingen ny tillåtas träda i hans ställe.¹²⁰ Genom en slags dåtida variant av naturlig avgång skulle alltså den 150 år gamla idén om ett stadens hantverksdistrikt fritt från lanthantverkare bli verklighet.

Allmogen protesterade naturligtvis, och t.o.m. Sundsvalls magistrat, som "tydliggen övrraskats av kammarkollegii utslag", fann, säger Nils Ahnlund, "att respekten för privilegierna drivits väl långt". Magistraten yrkade stadens rätt till gärningsören, men ville ej bestrida socknarna att hålla egna hantverksmän inom privilegiedistriktet. Landshövdingen anslöt sig med den synpunkten, att stadens utlärda gesäller på så sätt kunde få levebröd. Kungl. Maj:t beviljade alltså 1773 Sundsvall den äskade avgiften, och stadfäste att gärningsmän skulle få antagas inom fyramilsgränsen mot erläggande av gärningsören till staden.¹²¹

Uppenbarligen innebar de privilegier som staden nu tillerkändes, att magistraten bör ha blivit starkt intresserad av att sockenhantverkarna verkligen registrerades. Detta gällde fler städer, till vilka sockenhantverkare skulle erlægga gärningsören. I en stadsmonografi sägs att städerna "höll efter" sockenhantverkarna så att de betalade sina gärningsören.¹²²

Att även skråämbetena mottog gärningsören är viktigt, eftersom det därmed inom städerna fanns en grupp som hade särskilt starkt intresse av att sockenhantverkare registrerades. Vi har också kunnat konstatera, att pengar från sockenhantverkare förmedlades till ett skråämbete via kronofogden — den tjänsteman som hade högsta ansvar för skatteuppbörden i ett fögderi och som enligt författningarna i möjligaste mån skulle närvara vid mantalsskrivningarna.¹²³

XII.8. Sammanfattning

Omkring 1720 blev sockenhantverkarna och deras drängar fria från värvning och utskrivning, och under perioden ca 1740—ca 1765 utökades antalet yrken som var tillåtna som sockenhantverk. Det viktigaste nya yrket var smed. Ändå

¹¹⁹ Se H. Lindström 1923 s. 51 om kommerskollegiums betänkande 1778. Även borgareståndet gjorde vid riksdagen 1772 en framstöt i "stadsekonomisk" riktning, vilket indirekt framgår av Bondeståndets riksdagsprotokoll XII s. 489. Enligt bondeståndets referat ville borgareståndet införa en tremilsgräns runt varje stad, inom vilken det ej skulle vara tillåtet för allmogen att betjäna sig av egna gärningsmän.

¹²⁰ Ahnlund 1921 II s. 174.

¹²¹ Ahnlund 1921 II s. 174—75.

¹²² Tham 1949 s. 333.

¹²³ Betr. kronofogdarnas roll i allmänhet, se Lext 1968 s. 120.

kom sockenhantverkarna att kraftigt domineras av de två först tillåtna yrkena, skräddare och skomakare.

På 1720-talet kom kungliga resolutioner, som indirekt tycks ha bekräftat adels- och brukshantverkarnas rätt att arbeta även för den övriga lantbefolkningen, något som i praktiken skett sedan länge. På 1730-talet fick allmogen uttrycklig rätt att idka "slöjd" i järn och trä för avsalu utan att bli avkrävd gärningsören. Med dessa författningar fullföljdes en politik som inlemts omkring år 1680, och som innebar att man i högre grad än tidigare tog hänsyn till landsbygdens ekonomiska realiteter.

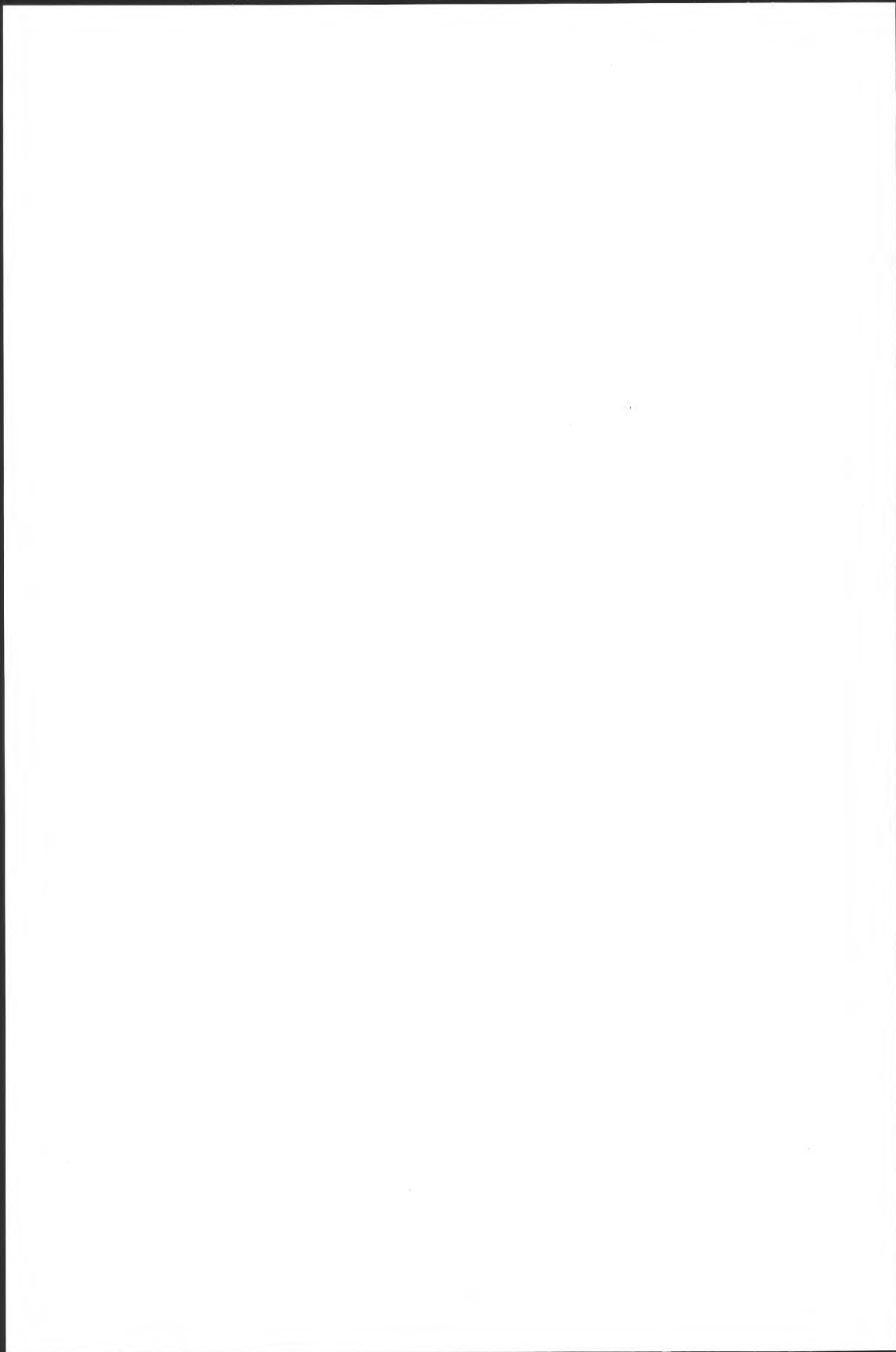
De gärningsören sockenhantverkarna betalade till kronan var som regel 1 d.s.m. fram till 1776 och 16 sk., d.v.s. $\frac{1}{3}$ rdr, därefter (i några län högre summor). Förutom gärningsörena, skulle sockenhantverkarna betala bevillning för hantverket. Det fanns också lantverkare som betalade enbart bevillning. De bevillningar som träffade hantverkare var tämligen höga. De var t.ex. betydligt högre än dem som drabbade torpare.

Vissa städer hade fram till 1800-talets mitt rätten till gärningsörena, eller delar därav, från bestämda områden. Vad som fr.o.m. 1600-talets slut nämns i kronans bokföring i fråga om gärningsören till städer, är de som i princip uppbars av kronan men som anordnats vissa privilegierade städer. Emellertid tog städerna ut gärningsören vid sidan av kronans uppörd. Kronan försökte på 1720-talet reglera detta förhållande, men tvingades backa. I praktiken tycks städer ha fortsatt fram till 1800-talets början med att ta ut gärningsören vid sidan av de som förmedlades av kronan, men i vilken omfattning detta har skett är okänt.

Skråämbeten kunde dessutom uppbära gärningsören, förutom dem som gick till stadskassorna. Systemet med gärningsören till vissa städer och ämbeten gör att dessa torde ha haft ett intresse av att gärningsmän blev registrerade som sockenhantverkare. Att städer och ämbeten verkade för att så skulle ske, kan även visas i en del fall.

Fjärde avdelningen

SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

KAPITEL XIII.

Sammanfattning och slutsatser

I inledningskapitlet ifrågasattes Sveriges karaktär av "agrarland". Var landet egentligen mer dominerat av jordbruk än de flesta andra västeuropeiska länder och i så fall på vilket sätt? Det är möjligt, att en större andel av befolkningen var sysselsatt med jordbruk under delar av året än vad som var det vanliga i Västeuropa, och att en större andel av hushållen disponerade jord att bruka. Men därav följer inte automatiskt, att fler arbetstimmar per år och individ lades ned på jordbruksarbete.

Sverige hade ända fram till nittonhundratalets början en liten andel stadsbefolkning. Det är vanligt att sammanfatta den övriga befolkningen som "jordbrukarbefolkning". En sådan förenkling kan naturligtvis i sitt sammanhang vara berättigad, men bör inte skymma att det även utanför städerna fanns personer med icke-agrara yrken. I föreliggande arbete behandlas en av dessa yrkesgrupper, lanthantverkarna. Jag hävdar att dess storlek på 1700- och 1800-talen blivit kraftigt underskattad i tidigare forskning.

Den svenska lantbefolkningen benämndes både vid beskattning och i kyrkobokföring med en terminologi som (särskilt med nutida begrepp) förknippas med jordbruk. Beteckningar som bonde, torpare eller backstugusittare sade dock inte i första hand vad personen ifråga hade som huvudsyssla, utan upplyste snarare om de grunder på vilka han betalade skatt. I och för sig sysslade de flesta företrädare för de nämnda kategorierna med jordbruk under större delen av sin årliga arbetstid, men för en del av dem, inte minst bland de obesuttna, kunde andra sysslor väga över.

I de flesta förindustriella ekonomier torde det ha varit vanligt med ofullständig yrkesspecialisering mellan jordbruk och hantverk. Sverige var inget undantag. Enligt vad som nyss har sagts, bör ofullständig yrkesspecialisering — som inte bör förväxlas med brist på arbetsdelning — snarast ha varit vanligare här. Den ofullständiga yrkesspecialiseringen ger upphov till svårigheter, då det gäller att utifrån ett historiskt källmaterial av typ skattelängder eller kyrkobokföring sluta sig till en persons huvudsakliga sysselsättning. I svenska protoindustriella regioner märker man t.ex. i sådana källor inte ett spår av att många hushåll till större delen försörjde sig genom vävning eller annan saluslöjd. Hushållsföreståndarna står med samma "jordbrukar"-beteckningar som den övriga lantbefolkningen.¹ Ett dominerande tema i föreliggande arbete har varit

¹ Boqvist 1978 s. 16, Ahlberger 1988a s. 59f, Lundmark 1988 s. 415.

att visa att detsamma gällde en betydande del av lanthantverkarna för lokal avsättning. I den mån deras hantverksproduktion alls har uppmärksammats, har man uppfattat dessa hantverkare som jordbrukare med hantverk som binäring. I själva verket behöver inte deras jordbruk ha varit viktigare än för många stads- eller faktorihantverkare eller bruksanställda. Bland personer med "jordbrukar"-beteckningar på landsbygden dolde sig alltså ett antal hantverkare med jordbruk som binäring. Jag vill då poängtera, att jag inte i första hand tänker på t.ex. män som på sin ålders höst i brist på annan försörjning satt och täljde räfspinnar eller band kvastar. De hantverkare som doldes under icke-hantverkarbeteckningar kunde ha samma skicklighet som (och hade ibland tidigare varit) sockenhantverkare.

Den svenska lanthantverkarstatistiken från 1700- och 1800-talen visar mot en internationell bakgrund låga siffror och en säregen yrkesfördelning. En jämförelse mellan svensk och exempelvis tysk hantverkarstatistik ca 1800, som inte tar hänsyn till ovan nämnda förhållanden, kommer att leda till en underskattning av den relativa omfattningen av den specialiserade hantverksproduktion som förekom på den svenska landsbygden.

XIII.1. Lanthantverk och författningar 1400—1850

Det svenska lanthantverket under medeltiden har bedömts som livligt florerande. Några källor som kan ge en uppfattning av antalet hantverkare finns dock inte, delvis beroende på reglerna för beskattning av lanthantverket, som under senmedeltiden vanligen inte föranledde myndigheterna att skilja ut hantverkare från den övriga befolkningen. Det medeltida lagmaterialet antyder en tudelning av lanthantverkargruppen ur beskattningssynpunkt. Hantverkare utan jord tycks åtminstone sporadiskt ha betalat en skatt kallad gämningsöre. De hantverkare som hade hemvist skulle däremot inte enligt den senmedeltida lagstiftningen betala skatt för hantverket, utan skulle skatta som den övriga lantbefolkningen.

Under 1500-talet och början av 1600-talet förekom sporadisk beskattning av obesuttna lanthantverkare, särskilt vid de tillfällen befolkningen avkrävdes större gårdar. Men fortfarande beskattades hantverkare med fast hemvist som den övriga lantbefolkningen. År 1608 stadfästes på nytt och trycktes Kristofers landslag från 1440-talet, som för lanthantverkarnas del sade att de skulle skatta "där de bo". Några år tidigare hade fattats ett riksdagsbeslut om att lanthantverkarna skulle tillsättas häradsvis och betala en daler årligen till kronan. I ett följande kungligt mandat samma år — 1604 — sades dock att hantverkare med "hemman" skulle skatta som bönder, medan endast de utan "hemman" skulle erlägga den årliga dalern. Men i praktiken tycks hantverkare utan hemman inte ha skattat regelbundet till kronan under 1600-talets första

hälft. Hantverkarna var en rörlig och därmed svårbeskattad kategori, vilket för övrigt var en av huvudorsakerna till att statsmakten ville driva in dem till städerna, en politik som dock rön-te ringa framgång.

I samband med 1680-talets reduktion kom en lagstiftning som skulle få ett avgörande inflytande på lanthantverkets legala former, nämligen resolutionerna om sockenhantverk. 1680 års resolution (kompletterad 1686) anknöt till riksdagsbeslutet år 1604, men i stället för att tillsättas häradsvis skulle hantverkarna nu tillsättas per socken. Omkring 1720 förklarades sockenhantverkarna och deras drängar fria från utskrivning och värvning till krigstjänst, och under perioden ca 1740—1765 utvidgades antalet tillåtna yrken, delvis som en anpassning till lokalt redan tillämpad praxis. Det viktigaste nya yrket var smed, men skraddare och skomakare fortsatte att dominera bland sockenhantverkarna. Det framgår dock bl.a. av samtida riksdagsdebatt och så småningom av tabellverket, att sockenhantverkarna i praktiken var långtifrån de enda hantverkarna på landsbygden.

Lanthantverket exemplifierar hur svårt myndigheterna hade att få sin ekonomiska lagstiftning åttlydd ännu på 1600- och 1700-talen, särskilt om man lagstiftningssvågen sökte ändra existerande sedvana och praxis. Svårigheterna förstärktes av att författningstexterna ofta var oklart formulerade. Ifråga om lagarnas utformning och effekter går dock en gräns omkring år 1800. Från 1800-talets början blir hantverkarlagstiftningen relativt klar (om än inte alltid kortfattad), och myndigheterna tycks på ett annat sätt än tidigare kunna driva igenom dess tillämpning över hela landet, på bekostnad av lokalt varierande sedvana. Ur hantverkarlagstiftningens begränsade perspektiv får vi här en glimt av ett större skeende, då "l'ancien régime" håller på att avlösas av en modern, borgerlig enhetsstat (se exkursen Lagstiftningens villkor och förändring).

XIII.2. 1700- och 1800-talens lanthantverkare och hantverkarstatistik

XIII.2.1. *Gärningsören*

I och med 1680-talets lagstiftning började sockenhantverkare regelbundet betala en daler årligen till kronan, en summa som bestämts redan i 1604 års riksdagsbeslut. Skatten blev under namnet *gärningsören* uppbördstitel bland statsverkets ordinarie inkomster. I princip är förteckningarna över *gärningsörebetalande* därmed också förteckningar över sockenhantverkare.² Av de i den cent-

² Beteckningen sockenhantverkare får då inkludera även härads-, gälls- och tingslags-hantverkare, som var antagna på liknande villkor. Att sockenhantverkarna skulle "sine *gärningsören* riktigt erlägga och betala" inpräntades bl.a. i 1680 års resolution, se kap. IX.6.1.

rala finansförvaltningen upprättade statsförslagen och rikshuvudböckerna framgår hur sockenhantverkarna fördelade sig länsvis över tiden. I de länsvis upprättade landsböckerna med verifikationer får vi reda på hur sockenhantverkarna fördelade sig över fögderier, härader och socknar. I landsboksverifikationerna finns även uppgifter om hantverkarnas namn och yrke.

Antalet sockenhantverkare blev aldrig särskilt stort: som mest, omkring år 1770, 2,7 ‰ av lantbefolkningen i riket som helhet. Därefter sjönk deras relativa antal i de västsvenska länen. Däremot fortsatte de på lång sikt att öka både absolut och relativt i Östsvrige* och nådde där så sent som 1850 en topp med 3,4 ‰ av lantbefolkningen. Sockenhantverkarna bibehöll också en relativt hög promilleandel i Skåne fram till 1800-talets första årtionden. I flera västsvenska län låg däremot deras andel under 0,5 ‰ av lantbefolkningen vid mitten av 1800-talet. Skaraborgs, Älvsborgs, Göteborgs och Bohus, Värmlands och Kopparbergs län hade då en lägre registrerad sockenhantverkartäthet per capita än Jämtlands och Västerbottens län.

Det är uppenbart att de gärningsörebrobetalande sockenhantverkarna inte utgjorde, eller ens stod i konstant proportion till alla existerande lanthantverkare. Särskilt de från 1700-talets slut fallande och starkt fluktuerande siffrorna för Västsverige inger misstro. I Skaraborgs län ökade t.ex. antalet sockenhantverkare med över 100% under Gustav III:s ryska krig åren 1788—1790 för att sedan minska nästan lika snabbt. Tydligen har sockenhantverkarnas frihet från värvning och utskrivning här varit en verksam faktor. Fluktuationer i antalet gärningsörebrobetalande fanns också i östsvenska län, men de blev aldrig så extrema som i de västsvenska.

Uppenbarligen fanns, som många dåtida källor antyder eller säger rent ut, många hantverkare som var registrerade under annan titel i mantalslängderna. Säkerligen fanns också hantverkare som lyckades undgå mantalsskrivning, men hur stor den gruppen var är svårt att säga. Mantalsskrivningens effektivitet ökade visserligen med tiden, men ännu i slutet av 1700-talet tycks andelen oregistrerade på sina håll inte ha varit alldeles obetydlig.

När vi omkring 1820 får möjlighet att via det kamerala materialet studera åldern på sockenhantverkarna framstår de — enligt bearbetningar av vissa fögderier i tre län — som en mycket ung grupp. Medelåldern på drygt 200 sockenhantverkare ligger vid 35 år, vilket är ca åtta år lägre än för bönder, fem år lägre än för torpare och ca 15 år lägre än för lägenhetsägare och övriga obesuttna. Att vara sockenhantverkare förefaller alltså snarare ha varit ett stadium i livet, än en livslång befattning. Det finns visserligen andra hantverkare i bevillningslängderna, men att döma av deras antal och ålder är det inte framför allt bland dessa vi återfinner de före detta sockenhantverkarna. Det får bli en fråga

* Med Östsvrige avses här i princip det av Sundbärg 1910 definierade demografiska huvudområdet med denna beteckning.

för fortsatt forskning, om vissa av dem kan ha etablerat sig i städerna. Med tanke på de svenska städernas obetydlighet kan något sådant knappast ha varit ett alternativ för majoriteten. De flesta f.d. sockenhantverkare måste rimligen ha stannat kvar på landsbygden och ha skrivits under icke-hantverkartitel. Detta behöver inte ha betytt, att de övergav hantverket som försörjningskälla. Förutom att ett mindre jordbruk var åtråvärt som sidoinkomst, medförde skrivningen med icke-hantverkartitel i mantalslängden vissa skattelättnader.

Om vi återvänder till gärningsörelagstiftningen, är det uppenbart att den aldrig uppfattats så, att alla lanthantverkare skulle betala gärningsören. I 1680-talets resolutioner om sockenhantverk hänvisades till 1604 års riksdagsbeslut, vari gärningsöresumman bestämdes till en daler. Emellertid har man också tagit hänsyn till det kungliga mandatet från samma år, som sade att de hantverkare som hade "hemman" skulle skatta som bönder. Man hänvisar till detta mandat i landsböcker så sent som på 1770-talet, liksom i riksdagsutskottens utredningar vid mitten av 1800-talet. Som framgått, stod mandatet i sin tur i samklang med äldre lag och praxis, som sade att lanthantverkare med hemvist ej skulle skatta för hantverket utan "där de bo ... som andra män".

De sporadiskt uttagna särskilda hantverkarskatterna hade under 1500-talet och början av 1600-talet i första hand drabbat obesuttna hantverkare, även om besuttenhetsgränsen i efterhand är svår att definiera exakt. Beträffande 1700- och 1800-talen är den rimligaste slutsatsen av bland annat landshövdingeberättelserna och beräkningarna av sockenhantverkarnas åldersfördelning, att man fortsatt att tillämpa den princip som 1604 års mandat bekräftade, och att gränsen för det jordinnehav, som räckte för att personen skulle skatta som icke-hantverkare, satts ganska lågt. Hantverkaren behövde i varje fall inte förfoga över ett "hemman", i betydelsen fastighet på mantalssatt jord, för att få skatta som icke-hantverkare. En faktor som kan ha bäddat för en relativt välvillig tolkning av mandatet (och den förmodligen lika viktiga sedvana som mandatet anknöt till), var att inte bara allmogen hade nytta av god tillgång på hantverkarskunnigt folk, utan även de myndighetspersoner som var satta att administrera skatteuppbörden. De var ju som regel själva bosatta på landsbygden.³

XIII.2.2. Tabellverket

Tabellverket, vars stånd- och yrkestabeller upprättades vart tredje eller vart femte år 1749—1855, byggde på kyrkobokföringen. De i tabellverket antecknade lanthantverkarna var under 1700-talets sista hälft 2 à 3 gånger så många som de gärningsörebetalande. År 1805 fick emellertid prästerna direktiv att räkna endast sockenhantverkare som lanthantverkare, medan övriga personer

³ För ett exempel se kap. X.5.

som ägnade sig åt hantverk på landsbygden skulle bokföras under andra titlar. Mellan 1800 och 1805 minskade följaktligen antalet i tabellverket antecknade lanthantverksidkare med drygt 50%. Direktiven att endast anteckna sockenhantverkarna har alltså tydligen inte följts i full utsträckning. Fortfarande översteg de i tabellverket antecknade lanthantverkarna de gärningsörebetalande med 40%. Tydligen har prästerna antecknat ungefär lika många hantverkare som de som betalade bevilling för hantverket. Under halvseklet fram till år 1855 ökade åter tabellverkets antal lanthantverkare, så att antalet idkare för landet som helhet 1855 låg på samma nivå per capita som år 1750, men fortfarande betydligt lägre än år 1800.

Den principiella kopplingen mellan tabellverkets hantverkarregistrering och sockenhantverkarna är naturligtvis olycklig, och reducerar avsevärt tabellverkets användbarhet som källa i fråga om lanthantverket. Denna koppling inträffar dock först 1805. Angav tabellverket under perioden t.o.m. 1800 ett lanthantverkarantal som i stort sett stämmer överens med antalet personer på landet som hade hantverk som huvudsyssla? Denna fråga kan inte säkert besvaras här. Flera indicier talar dock däremot, bland annat den relativa nedgången av antalet i tabellverket antecknade lanthantverkare i Västsverige, på samma gång som regionen börjar genomgå ekonomisk expansion. Det finns skäl att tro att prästerna redan före 1805 års cirkulär var påverkade av — om de än inte i detalj följde — hur folk var skattskrivna.

XIII.2.3. Kommerskollegiums och landshövdingarnas uppgifter

Från och med 1820-talets slut redovisade även kommerskollegium statistiska uppgifter om lanthantverket. Siffrorna påminner mycket starkt om tabellverket vad gäller hantverkarnas antal och regionala fördelning, även om kommerskollegiums statistik som regel ligger något lägre. Grunden för den senare statistiken var antalet bevillningsbetalande lanthantverkare. Uppgifter om dessa meddelades av kronofogdarna.

Även landshövdingeberättelserna hade sporadiska uppgifter om lanthantverkare fram till 1860, då sådana uppgifter blev obligatoriska. Siffrorna liknade som regel dem som lämnats till kommerskollegium. Till den statistik som lämnades i landshövdingeberättelserna 1822—55 gjorde landshövdingarna ibland vissa kommentarer. I Älvsborgs och Skaraborgs län sades klart ut att siffrorna, som byggde på antalet personer som betalade skatt som (d.v.s. var mantals-skrivna som) hantverkare, var alldeles för låga. Det fanns "mångdubbel" fler som helt eller delvis arbetade som lanthantverkare, men de registrerades under andra beteckningar. Landshövdingeberättelser från Värmland ger intryck av att de flesta lanthantverkare måste ha skrivits under icke-hantverkartitel. Lands-

hövdingen i Östergötland anger ett år siffror för skräddare och skomakare, som ligger dubbelt så högt som kommerskollegiums.

Efter 1860 sjönk antalet i statistiken antecknade lantverkare kraftigt. Det gäller såväl kommerskollegiums som landshövdingarnas siffror. Nedgången visar sig bero på en ny omläggning av statistiken, som bland annat innebar att "gärningsmännen" (dit bland annat sockenhantverkarna som regel hade räknats) ej längre redovisades. Den enda grupp som enligt direktiven till prästerna år 1805 skulle få räknas till lantverkarna, sockenhantverkarna, uteslöts nu.

XIII.3. Den svenska yrkesstatistikens grundvalar

XIII.3.1. Blev den svenska landsbygden mer efterbliven mellan 1500-talet och 1800-talet ...

Det är värt en viss eftertanke då Folke Lindberg, som studerade hantverket under medeltid och äldre vasatid, fann lantverkets "rikt florerande", medan Ernst Söderlund och Eli Heckscher för 1700-talet och det tidiga 1800-talet fann detta tämligen obetydligt och istället betonade hantverksproduktionens roll inom självhushållningen eller som binäring. Låt oss säga att Lindbergs uppfattning om medeltiden är riktig. Ett sådant antagande stärks av bl.a. de yrken som nämns i de medeltida svenska lagarna. Betyder det att den svenska landsbygden blivit alltmer efterbliven under århundradena fram till ca 1800? Detta verkar mindre troligt med tanke på att den svenska landsbygden visar en rad relativt utvecklade drag: skiften genomfördes snabbare och mer konsekvent än i de flesta andra europeiska länder, och jordbrukstekniken moderniserades snabbt även vid internationella jämförelser. De svenska bönderna var politiskt och ekonomiskt starka.

XIII.3.2. ... eller är det en fråga om vilka hantverkare som registrerades?

En annan tänkbar förklaring är istället att viktiga källmaterial som utvecklats sedan 1500-talet (kameralt material, kyrkoboksmaterial och 1700- och 1800-talens statistik) kom att få en karaktär som tenderar att dölja den arbetsdelning som faktiskt förekom på landsbygden.

Bristen på städer i Sverige var nämligen en realitet som den framväxande absolutistiska statsmakten tvingades ta hänsyn till. Istället för att beskatta städer kunde och måste den intensifiera beskattningen av landsbygden. Detta genomfördes med en systematik som i sitt slag måste ses som imponerande: i princip definierades så gott som hela lantbefolkningen enligt sitt förhållande till jordboksenheterna, på vilka skatten huvudsakligen var lagd. Redan i själva det

systematiska genomförandet finner vi en källa till senare feltolkningar. Att skatten formellt lades på jorden sade inte hur människorna — de som producerade skatten — använde sin arbetstid, men de *framstår* i materialet som "jordbundna". Själva den stränga planmässigheten i genomförandet av skattläggningen kom att leda till att även den minoritet av lantbefolkningen, som huvudsakligen arbetade med hantverksproduktion, ofta kom att döljas bakom en terminologi som, p.g.a majoritetens sysslor, av eftervärlden förknippas med jordbruk.

I och för sig fanns det uppenbarligen lanthantverkare som inte rimligen kunde inordnas under de sedvanliga "agrara" beteckningarna. Det fanns också en rad hantverkare som befann sig i gränzonen till dem som kunde skrivas med icke-hantverkartitel. Här kom den, särskilt i äldre tid, hårda beskattningen av lanthantverket (motiverad bl.a. av statsmaktens strävan att hålla kvar folk vid jorden och underlätta jordbrukarnas arbetskraftsrekrytering) och periodvis den stora risken att hamna i "knektehopen", att verka för att lanthantverkarna skulle sträva efter att registreras under icke-landhantverkartitel — i den mån man inte helt sökte undslippa mantalsskrivning eller sökte försvar hos adeln eller städerna.

Stadsbefolkningens relativa obetydlighet bidrog även på ett annat sätt till att färre lanthantverkare registrerades. Den medförde nämligen svaga skrán. I Tyskland, vars hantverkarsiffror vi tidigare jämförde med, var skråorganisationerna tillräckligt starka för att få in lanthantverkarna i sitt grepp. Detta bidrog uppenbarligen till att lanthantverkare registrerades. Överhuvud taget fanns det i Tyskland en stark tendens hos furstar och den framväxande preussiska centralmakten att lägga beskattningen på städerna. Detta ledde bl.a. till att städernas hantverkare kom att kompenseras med bannmilsbestämmelser. I praktiken ledde dessa till att lanthantverkarna blev betalningsskyldiga till städerna, vilket medförde registrering. Även om lanthantverkarna inte var opåverkade av skrán och bannmilar i Sverige heller — ett tema vi strax skall återvända till — så var de, bortsett från vissa yrken och vissa regioner, förhållandevis självständiga i förhållande till städerna.

XIII.3.3. 1700- och 1800-talens yrkesstatistiska uppgifter

Det är betecknande, då Ernst Söderlund i sin monografi över 1600- och 1700-talens svenska hantverk beklagar att källmaterialet för lanthantverkets del inte tillåtit annat än "fastställande av rent numeriska förhållanden".⁴ Vi har sett att siffrorna över lanthantverket i den svenska 1700-talsstatistiken knappast förtjänar den tilltro som ordet "fastställa" antyder. Den höga tanke om de svenska

⁴ Söderlund 1949 s. 5. Beträffande tabellverket som bakgrund till Söderlunds framställning se a.a. s. 50—51.

dåtida yrkesstatistiken som uttalandet visar prov på, är emellertid mycket utbredd.

Det förefaller som om den erkänt höga kvaliteten på den svenska statistikens rent demografiska uppgifter (om födelser och dödsfall m.m.) har haft en tendens att "färga av sig" och lett till en lika hög tillit till yrkesstatistiken. Gustav Sundbärg gjorde dock ett viktigt påpekande om den svenska statistiken i början av 1900-talet. Samma faktor som ledde till hög kvalitet på demografiska data — att statistiken byggde på bearbetningar av kyrkobokföringen snarare än på befolkningens egna uppgifter — gav tvivelaktiga resultat vad gällde uppgifterna om yrkestillhörighet.⁵ Tydligt finns det skäl att göra denna skillnad mellan demografiska och yrkesstatistiska uppgifter även beträffande tidigare perioder. Framför allt måste det understrykas, att "yrkes"-uppgifterna i tabellverkets ständs- och yrkestabeller knappast genomgående är yrkesangivelser i modern bemärkelse.⁶

XIII.4. Den geografiska fördelningen av statistikens hantverkare

På 1750-talet var antalet gärningsörebetalande stort i de fyra f.d. danska länen i Sydsverige, men lågt i ett sammanhängande band av län i det inre av Väst-sverige, från Jönköpings till Kopparbergs län. Ungefär samma fördelning finner vi hos lanthantverkarna i tabellverket. Enligt båda källserierna utvecklas gradvis en fördelning av lanthantverket, som redan vid 1800-talets början starkt påminner om Sundbärgs indelning i demografiska huvudområden, med den skenbara avvikelserna att Skåne skiljer sig från resten av Sundbärgs "Väst-sverige". Återstoden av detta område, som jag här har kallat Väst-Sydsverige, karakteriserades i början av 1800-talet av låg gärningsörefrekvens och få hantverkare enligt tabellverket. Sundbärgs Östsverige och Skåne hade däremot hög lanthantverkarfrekvens enligt tabellverket. Skillnaden går igen även i kommerskollegiums och landshövdingarnas statistik. Redan vid mitten av 1700-talet fanns alltså den låga registrerade lanthantverkartätheten i de inre västsvenska länen. Den mycket nära anpassningen till den sundbärgska indelningen av Sverige är dock något som växer fram mellan 1700-talets mitt och 1800-talets första årtionden och befästs därefter.

⁵ Nordisk familjebok 1904—26, artikeln Folkräkning. Se även Berglund 1978 s. 52—53.

⁶ Som framgått av kap. IX.1.1.3, är min avsikt inte att ifrågasätta, om de som registrerades som bönder, torpare eller olika typer av obesuttna verkligen var bönder, torpare etc. Att exempelvis vissa torpare kanske rätteligen borde ha stått med någon annan obesutten titel, är också i sammanhanget av mindre betydelse. Det är *betydelseinnehållet* i termerna som diskuteras.

Hur skall vi förklara dessa sammanfallande geografiska skillnader? Det verkar inte troligt att det fanns något *direkt* samband mellan lanthantverkarfrekvens och de demografiska företeelser som Sundbärg beskrev. Däremot är det möjligt att det finns ett samband mellan lanthantverkarfrekvens och de olikheter i social och ekonomisk struktur, som numera är den vanligaste förklaringen till de demografiska skillnaderna.

Beträffande den registrerade lanthantverkarfrekvensen kan förklaringarna huvudsakligen ha två utgångspunkter. Dels är det tänkbart att statistiken avspeglar att det faktiskt *fanns* fler specialiserade lanthantverkare i Östverige, dels är det också tänkbart att benägenheten att i statistiken *bokföra* lanthantverkare var större där. Det senare skulle i sin tur kunna förklaras av att lanthantverkets former (t.ex. andelen formellt antagna sockenhantverkare) var anorlunda i Öst- än i Västsverige.

XIII.4.1. Skillnader i marknadsintegration?

I en diskussion som fördes i slutet av kapitel III påpekades, att både protoindustriell verksamhet, bruksnäring och jordbruk med stor avsaluproduktion, bör ha kunnat utgöra särskilt goda grogrunder för lokalt inriktat lanthantverk. För det första innebar de tre förstnämnda näringarna att varu-penningrelationer blev ett viktigt inslag i ekonomin. För det andra innebar de att möjligheterna till, såväl som fördelarna av, självhushållning med hantverksprodukter minskade.

Vid bruken fanns befolkningsgrupper som mer eller mindre kontinuerligt var sysselsatta utanför jordbruket. För andra människor i brukens närhet kunde t.ex. masugnsdrift innebära att man fyllde ut jordbrukets lågsåsonger. Bland annat det faktum att lagstiftningen förutsatte särskilda brukshantverkare, tyder på att bruken var kända som goda marknader för hantverkare.⁷

Att jordbrukets lågsåsonger kunde fyllas ut med relativt lönande sysslor, gällde också för de protoindustriella områdena. I områden med starkt avsalu-inriktat jordbruk kunde en liknande effekt åstadkommas (d.v.s. minskade möjligheter till självhushållningshantverk) av tendensen att sträcka ut arbetstiden i jordbruket så mycket som möjligt.

Inom Sundbärgs Östverige fanns områden med protoindustriell textilproduktion (linvävning) längst i norr.⁸ Inom samma stora huvudområde fanns

⁷ Se res. allmogens besv. 1727 citerad ovan, kap. XII. 2.

⁸ Denna linvävning var på 1700-talet och i början av 1800-talet utbredd i såväl Hälsingland som Ångermanland, d.v.s. både i delar av Gävleborgs och av Västernorrlands län. Utterström 1957 II s. 27f, 41f.

också betydande bruksområden och på slätterna avsaluinriktat jordbruk.⁹ Eventuellt skulle den höga registrerade lantverkartätheten kunna ses som ett indicium på att hela det sundbärgska Östsverige var en region där den ekonomiska specialiseringen och varu-penningrelationernas omfattning gått längre än i övriga landet (bortsett från Skåne).¹⁰ Förutsättningarna för detta resonemang är alltså att de statistiska källorna återspeglar, åtminstone delvis, faktiska skillnader i lantverkartäthet mellan Öst- och Västsverige.

En alternativ eller kompletterande förklaring — vi skall återkomma till den i samband med en diskussion kring städernas roll — skulle kunna vara, att den högre marknadsutvecklingen i Östsverige bidragit till att lantverket kommit att bedrivas under sådana institutionella *former*, att registrering gynnades. Att statistiken enbart skulle avspegla högre faktisk lantverkartäthet ter sig nämligen osannolikt. Bland annat finner vi att västsvenska områden med protoindustri, bruksnäring och avsaluinriktat jordbruk inte, i varje fall inte efter ca 1800¹¹, har påfallande hög registrerad lantverkartäthet.

Det är också märkligt (om vi antar att efterfrågan på hantverksprodukter är väsentlig för utvecklingen av hantverk), att det bokförda västsvenska lantverket går tillbaka under en period, då regionen ifråga genomgick stark ekonomisk expansion. Detta leder till frågan, om de i statistiken framträdande skillnaderna mellan Öst- och Västsverige avspeglar olikheter i andelen registrerade, av dem som försörjde sig på lantverk, snarare än faktiska skillnader i lantverkartäthet. Bland annat de stora fluktuationerna i de västsvenska sifferserierna tyder på detta.

XIII.4.2. *Aristokratdominans och hantverkarfrekvens*

Innan vi lämnar diskussionen kring faktorer som kan ha lett till högre faktisk lantverkartäthet i Östsverige och Skåne, bör vi nämna den mer aristokratdominerade samhällsstrukturen i delar av dessa regioner. Adel och stånd-

⁹ Järnbrukens fördelning är i och för sig inte entydigt östlig. Som särskilt betydande bruksområden kan betecknas Västmanlands och Örebro län samt södra Gävleborgs län men också de västliga Kopparbergs och Västmanlands län. Jfr Attman 1958 s. 45f. Som framgår av P.A. Karlsson 1990, karta I:1 s. 17 var dock västra Götaland helt fritt från järnbruk. Dessutom gick den utrikes avsättningen av järnet till största delen via östersjöhamnarna. Attman 1958, tabell 18 s. 61 och tabell 130 s. 298. Enligt den skiljelinje som Attman anger mellan Stockholms och Göteborgs huvuduppland hörde större delen av Örebro län till Stockholms uppland (a.a. s. 65). Beträffande östsvenska spannmålsavsättningsområden, se Åmark 1915, kartor s. 19 och 54.

¹⁰ Johan Söderberg hävdar i manuskriptet "Arbetsdelning, våld och civilisering ..." (1991) att kommersialisering och marknadsutveckling var tidigare i Östsverige. Han lägger härvid avgörande vikt vid bergshanteringen. Söderberg "Arbetsdelning ...", s. 64f, 71.

¹¹ Däremot har ett protoindustriellt textilområde som Marks härad hög sockenhantverkarfrekvens på 1700-talet, liksom ett bruksområde som Vadsbo i norra Skaraborg.

personer var ju ytterligare en grupp, som kunde ge upphov till en relativt hög och kontinuerlig efterfrågan på hantverksprodukter. Även om det sundbärgska Östsvrige omfattade ett större område än det högadelsdominerade centrala Östsvrige, kan naturligtvis en högre efterfrågan på hantverksprodukter från adeln i det senare området i princip ha bidragit till helhetsbilden. Men vi skall komma ihåg, att det fanns många ståndspersoner på landsbygden även i andra områden, om än inte alltid lika rika (annan adel, präster och medlemmar av kronans administration). Det vore f.ö. märkligt, om en hög frekvens av rik högadel skulle bidra till hög täthet av så relativt enkla yrken som skräddare och skomakare (dessa yrken dominerar ju inte minst i den östsvenska statistiken).

Men givetvis kan den höga adelsfrekvensen ha spelat en roll i en utvecklingsprocess, som kan ha lett till ett tidigare och mer markerat avskiljande från den övriga lantbefolkningen av specialiserade hantverkare, än i andra regioner. Om det verkligen finns ett samband mellan de många rika adelsmännen och de många sockenhantverkarna på den östsvenska landsbygden, får bli en fråga för fortsatt forskning.

XIII.4.3. Dolt närhantverk i det västsvenska "daglönarsamhället"?

I slutet av kapitel III påpekades att Västsverige bör ha haft mer karaktär av "daglönarsamhälle" än Östsvrige. Kom detta att få inverkan på lantverkets former? Det bör ha varit relativt lätt för en hantverkare att skriva sig med annan yrkestitel i Västsverige, där det med den stora nyodlingen uppenbarligen fanns möjligheter att slå sig ned som torpare, backstugusittare eller dylikt och betala sin lega med pengar intjänade på hantverk.¹² Dessutom bör strukturen med många oberoende obesuttna med små jordbruk ha gynnat uppkomsten av deltidshantverk för avsalu, d.v.s. att man kombinerade hantverk för närmarknaden med självhushållsjordbruk samt lönearbete i jordbruket. Vad som stärker tankegången, att de obesuttna spelat en särskilt betydande roll i den västsvenska hantverksproduktionen efter 1700-talets mitt, är att nedgången i registrerat lantverk i Västsverige kom ungefär samtidigt med den starka ökningen av antalet obesuttna.

I Östsvrige var det däremot vanligare att torpare gjorde dagsverken i jordbruket, vilket förhindrade en utveckling av sådana obesuttnas hantverksproduktion. Antalet backstugusittare och inhysesshjon var litet, i varje fall i Mälarenregionen, och bestod där mest av gamla eller sjuka personer. En stor an-

¹² Som påpekades av Nils Wohlin, följer tillväxten av de obesuttna skilda mönster i de tre sundbärgska demografiska huvudområdena. "Västsverige" krakteriserades av särskilt snabb tillväxt av torpare, backstugusittare och inhysesshjon fram till 1860. Wohlin 1909 s. 154—157.

del av de obesuttna utgjordes i centrala Östsverige av statare. Dessa hade helårsanställning i jordbruket.

Att bli formellt antagen sockenhantverkare medförde inte bara skyldigheten att betala gämningsören, utan också rättigheten att utestänga andra hantverkare från den egna räjongen. Att så många skräddare och skomakare i Östsverige valde att ta den kostnad som sockenhantverkarstatusen medförde, bör bland annat ha berott på att man ville utnyttja denna möjlighet att utestänga konkurrenter.

De skilda frekvenserna av registrerade sockenhantverkare i Öst- och Västsverige bör alltså delvis ha avspeglat olika strategier hos hantverkarna för att trygga sin ställning. I Västsverige skaffade de sig ett småjordbruk och försvann därmed som regel ur statistiken. I Östsverige, där denna utväg mindre ofta stod till buds, blev de — dock i regel under en övergångsperiod — sockenhantverkare.

XIII.4.4. Städer och lanthantverkarregistrering

De förklaringar som hittills diskuterats, tar framför allt sikte på ekonomiska olikheter mellan Västsverige och det Östsverige som ligger söder om norrlandsgårnsen. Det är dock tvivelaktigt om dessa förklaringar även skulle kunna tillämpas på skillnaderna i registrerad hantverkarfrekvens mellan nedre Norrland och Västsverige. Mest tillfredsställande är, om vi kan hitta en förklaring till den höga lanthantverkartätheten som är gångbar för hela det sundbärgska Östsverige.

En faktor som är gemensam för södra Norrland och centrala Östsverige är stadsbefolkningens stora andel. Stadsbefolkningens fördelning följer redan i mitten av 1700-talet i hög grad gränserna mellan de svenska demografiska huvudområdena enligt Sundbärg. År 1750 hade länen i det sundbärgska Östsverige och Skåne högre andel stadsbefolkning än något av de väst-syddöstsvenska länen bortsett från Göteborgs och Bohus och Blekinge län. Inte minst hade på 1700-talet Västernorrlands och Gävleborgs län hög andel stadsbefolkning att döma av hushållens fördelning på stad och land. Eftersom jag tidigare angivit bristen på städer i Sverige som helhet som en bidragande orsak till att färre lanthantverkare registerades, vore det rimligt om underregistreringen var mindre, där städernas andel av folkmängden var som störst.

Den större registrerade lanthantverkartätheten i området med stor andel stadsbefolkning påminner om de av Schultz beskrivna förhållandena i Tyskland. Schultz förklarar skillnaderna med att landsbygden i det stadstäta området var särskilt genomsyrad av varu-penningrelationer. Det är, som sagt, en fullt tänkbar hypotes även beträffande Östsverige, men den kan inte prövas här. Det verkar dock tvivelaktigt att en högre grad av "kommersialisering" skulle kunna

vara hela sanningen om den höga registrerade lantverkartätheten i Öst-sverige. Det är t.ex. märkligt, att koncentrationen där är så stor till yrkena skraddare och skomakare. Detta tyder återigen på att det hela är en fråga om vilka som registrerades av de i realiteten existerande lantverkarna.

Bland annat de östsvenska sockenskraddarnas och sockenskomakarnas "urbana" namnformer tyder på relativt starka band med städerna och deras skrån. Eventuellt var många östsvenska lantverkare f.d. lärlingar och gesäller från städerna.¹³ Skråorganisationerna — bland vilka skomakarnas och skraddarnas hörde till de starkaste — hade från början varit inriktade på att begränsa och kontrollera lantverket. Så småningom hade skett en viss kursändring, så att ämbetena snarare strävade efter att kontrollera lantverkarna och ta ut avgifter från dem i form av gärningsören.

En trolig bidragande förklaring till att de registrerade lantverkarna var många i län med stor stadsbefolkning är, att städernas myndigheter — och kanske än mer deras skråorganisationer — hade ett intresse av att så många sockenlantverkare som möjligt registrerades, eftersom detta gav inkomster i form av gärningsören. Landshövdingarna, som på länsplanet i sista hand var ansvariga för beskattningen, var också skyldiga att särskilt stödja städerna och påmindes dessutom gång efter annan om sin skyldighet att se till att städerna fick sina gärningsören. Visserligen utgör inte de gärningsören vi ser i de officiella sammanställningarna några stora summor, men dessa var i realiteten inte de enda som togs ut. Förutom gärningsörena till ämbetena, var de summor som gick till stadskassorna periodvis större än enligt de officiella sammanställningarna, och de togs ut av fler städer. Det är intressant att notera, att den starka uppgången av antalet gärningsörebetalande i Västernorrlands och Gävleborgs län kommer ungefär samtidigt med en ökad aktivitet från myndighetspersoners sida för att organisera skråväsendet.¹⁴ Dessutom fick en av städerna i område, Sundsvall, vid denna tid sin rätt att ta ut gärningsören bekräftad.

Som hypotes för vidare forskning föreslås, att de ekonomiska och organisatoriska banden mellan stads- och lantverk var starkare i Öst- än i Västsverige (åtminstone inom yrkena skomakeri och skradderi), och att detta indirekt är en starkt bidragande orsak till att fler lantverkare där kom att registreras för beskattning och därmed bli bokförda i statistiken.

¹³ Jfr uttalandet av landshövdingen i Västernorrland i början av 1770-talet, kap. XII.8.

¹⁴ Se kap. IV, tabell IV:5, samt kap. X.4.1.1. Borgmästaren organiserade ett tiotal ämbeten i Gävle omkring 1760.

XIII.5. Den svenska modellen

Jag har hävdad, att det svenska lanthantverket blivit underskattat i tidigare forskning, eftersom statistiken (åtminstone fr.o.m. 1805) i princip endast tar upp dem som betalade skatt som lanthantverkare. Uppenbarligen kunde många andra människor på landsbygden kallas hantverkare med lika stor rätt som de som benämndes så i statistiken. En beräkning av det svenska lanthanverkets totala omfattning blir en uppgift för vidare forskning. Givetvis kan man inte räkna med att nå samma precision som skenbart gäller för tabellverket och andra källor. Att dra gränsen mellan hantverkare och övriga kommer att bli svårt. Även bland dem som med rätta kunde betecknas som lanthantverkare, spelade jordbruket som regel en viss roll. En av förutsättningarna för att hantverkare skulle bli bokförda under icke-hantverkartitel (och därmed skaffa sig vissa skattelättnader), var ju att yrkesspecialiseringen mellan jordbruk och hantverk inte var fullständig. Även om jordbruket upptog en begränsad del av hantverkarens arbetstid, så tog det likafullt tid.

Det är fullt klart att det gick att bedriva kvalificerat hantverk trots att man idkade jordbruk vid sidan om. Faktorismederna vid Huskvarna verkstad är ett exempel. De bedrev en krävande tillverkning, men ägde som regel små hemmansbruk. Vore det inte för titeln faktorismed och det ofta "urbana" efternamnet, skulle vi i mantalslängden inte kunna skilja dem från vanliga småbönder.¹⁵ Givetvis bör då ett lika kvalificerat hantverk ha kunnat bedrivas av andra småbönder eller torpare som inte var faktorianställda, och för vilka det därför inte fanns anledning att sätta ut någon hantverkartitel i mantalslängden. Orsaken till att sådan sattes ut för faktorismederna var typiskt nog, att anställningen medförde viss särbehandling i skattehänseende.

Om vi tar beteckningen "torpare" som exempel, kunde den uppenbarligen inrymma personer som huvudsakligen sysslade med jordbruk, såväl som personer som huvudsakligen försörjde sig som hantverkare. Däremellan fanns rimligen ett helt spektrum av olika grader av beroende av hantverket respektive jordbruket som försörjningskälla. Vid sidan av underskattningen av antalet heltidshantverkare, finner vi här ytterligare en orsak till underskattning av arbetsdelningens omfattning på den svenska landsbygden. I många hushåll bör det ha vägt relativt jämnt mellan jordbruk och hantverk. Hantverket för den nära marknaden var (liksom den typiska "saluslöjden" för fjärrmarknaden) en deltidssyssla, men hade likafullt betydelse både för det enskilda hushållets försörjning och för tillgången på specialiserat hantverksarbete på den svenska

¹⁵ Ovan, kap. VI.1.3.

landsbygden. Det är troligt, att en betydande del av hantverket för landsbygdens lokala marknad skedde i form av sådan deltidsspecialisering.

Ett yrke som enligt statistiken stort sett lyste med sin frånvaro på den svenska landsbygden var vävaryrket. Även i städerna var de bokförda vävarna fåtalliga. Som framgått, var yrket ifråga mycket utbrett på kontinenten, och det var i västra Tyskland ett av de största lantlantverksyrkena. Delvis torde bristen på yrkesvävare i Sverige vara en följd av att självhushållningen med textilier var utbredd. Det finns också en annan faktor att räkna med, nämligen att vävning i Sverige, även när den utfördes professionellt, bevarat sin ställning som kvinnosyssla. I de svenska saluslöjdsbygderna sköttes vävningen av kvinnor, vilket knappast genomgående var fallet på kontinenten eller på Brittiska öarna. I den mån textilproduktion i Sverige också förekom som närhantverk, bör detta ha haft ytterligt små möjligheter att komma till synes i källor av yrkesstatistisk karaktär (även bortsett från att den i så fall mest bör ha utförts som deltidssyssla), eftersom kvinnor mycket sällan registrerades med något som liknar yrkestitlar.¹⁶

Den svenska landsbygden bör mer ha påmint om vad som i kapitel I exemplifierades med det modellområde där det fanns ett relativt stort antal "halvtids"-hantverkare, än om området där det fanns ett mindre antal heltidshantverkare.¹⁷ Ett sådant konstaterande snarare kompletterar än motsäger påståendet, att antalet huvudsakligen hantverkssysselsatta är underskattat i den svenska statistiken. Med den gleasa befolkningen och de små byar som kännetecknade den svenska landsbygden, verkar det troligt att den genomsnittlige svenske lantlantverkaren ägnade något mindre del av sin totala arbetstid åt hantverksproduktion, än vad som var möjligt i mer tätbefolkade länder.

Den ofullständiga yrkesspecialiseringen bör i princip ha inverkat negativt på övningseffekter, specialiserade kunskaper och möjligheten att investera i kvalificerad utrustning. Beträffande övning torde dock den tid som läggs på inläring och på att vidmakthålla kunskaper ha en vikande marginaleffekt. En person som ägnar halva året åt ett hantverk är knappast för den skull bara hälften så skicklig som heltidshantverkaren.

Heltidshantverkaren har större möjlighet att investera i redskap och andra hjälpmedel än mångsysslaren. Å andra sidan påverkas redskapsutrustningen också av den allmänna ekonomiska nivån i det samhälle, där hantverkaren är verksam. Den hantverkare som är del av en fattig lantbefolkning kommer förmodligen att ha torftigare utrustning, än den hantverkare som är del av en relativt välbärgad sådan. Ett analogt förhållande bör gälla för "halvtids"-hant-

¹⁶ Se, betr. det sena 1800-talets industrimiljö, Berglund 1978 s. 80.

¹⁷ Se kap. I.4.2.

verkare. Mycket tyder på, att de skandinaviska jordbrukarbefolkningarna på det hela taget var välförsedda med produktionsmedel.¹⁸

Den ofullständiga yrkesspecialiseringen innebar inte bara nackdelar. Den bör ha medfört, att det fanns procentuellt fler människor med hantverkskunskaper än i en befolkning med mer strikt yrkesuppdelning, samt att det fanns fler hantverksutrustningar per capita. Att den ofullständiga yrkesspecialiseringen i vissa viktiga källmaterial har kommit att ge intryck av stor brist på hantverkare, är en annan sak.

XIII.5.1. Primitiv ekonomisk struktur som utvecklingspotential

En grundläggande fråga i inledningskapitlet var, om den förindustriella svenska landsbygden med avseende på arbetsdelning verkligen karakteriserades av den odifferentierade ekonomiska struktur som ofta har utmålats. Även om omfattningen av den specialiserade hantverksproduktionen på den svenska landsbygden tidigare ofta har underskattats, finns det ingen anledning att kategoriskt motsäga idén, att den ekonomiska strukturen ur vissa aspekter kunde betecknas som primitiv. Den ringa stadsbefolkningen återspeglar att den totala befolkningstätheten var låg, vilket otvivelaktigt försvårade arbetsdelning.¹⁹ När Heckscher klassar 1500-talets Sverige som representerande en "synnerligen primitiv ekonomisk typ", jämförbar med Mellan- och Västeuropa före år 1000, är det bland annat med hänvisning till den glesa befolkningen.²⁰

Med de många utvecklade dragen kan Sveriges språng in i industrialismen te sig något svårförklarligt, och följande fråga infinner sig: Om den svenska ekonomiska strukturen i viktiga avseenden kunde betecknas som primitiv, hade då kanske primitiviteten ett värde, såtillvida att den i vissa avseenden underlättade vidare utveckling? Innebörden av ord som "primitiv" och "efterbliven" fördunklas lätt av att de i många sammanhang har en nedsättande klang. Men om vi ersätter dem med t.ex. "ospecialiserad" understryks lättare de värden som kan ha funnits i den svenska ekonomiska strukturen. Om en liknelse från biologin tillåts, är den mänskliga handen med sina fem fingrar mindre specialiserad och därmed mer "primitiv" än hästens hov på sin enda tå, men har onekligen visat sig mer mångsidigt användbar.

Det går nämligen att hävda, att relativt högt utvecklade och komplicerade ekonomiska strukturer ofta kommit att präglas av en viss inflexibilitet, som i vissa utvecklingskedan så småningom har medfört än lägre utvecklingstakt än

¹⁸ Gadd 1990 s. 29f.

¹⁹ Jfr Boserup 1969 s. 71—72.

²⁰ Heckscher 1935 s. 32.

i de mindre komplicerade strukturerna, där den ekonomiska specialiseringen gått mindre långt.²¹

Ett primitivt, men på lång sikt utvecklingsbefrämjande drag skulle kunna vara skråväsendets ringa makt över det svenska hantverket. Uppvärderingen av lanthantverkets betydelse innebär ju, att ökad vikt tillskrivs den hantverksproduktion som ägde rum där skråna hade minst inflytande.

Ett annat utvecklingsbefrämjande drag kan ha varit de nyss nämnda tänkbara fördelarna av en ofullständig yrkesspecialisering i samverkan med en relativt hög levnadsstandard hos lantbefolkningen.

XII.5.2. Arbetsdelning inom bondebefolkningen

Feodaladeln spelar en betydande roll i de teorier om hantverkets uppkomst och utveckling som rör kontinentala och engelska förhållanden. Godsens huvudgårdar var enligt dessa teorier en plats där specialiserat hantverk utvecklades. Å andra sidan framställs ibland feodaladelns förtryck av landsbygden som en viktig indirekt drivkraft för stadstillväxt och till stadsnäringarnas relativa välmåga.

Till de primitiva särdrag som utmärkte Sverige i egenskap av europeiskt randland hörde den feodala klasstrukturens svaga utvecklingsgrad. I Sverige var överklassen förhållandevis liten och ekonomiskt svag. Vid 1600-talets slut satte reduktionen och indelningsverket gränser för jordränteuttagets vidare höjning, men redan tidigare var den svenska bondeklassen ekonomiskt och politiskt stark. Troligen låg en del av "den svenska fattigdomens betydelse" i att den var en överklassens relativa fattigdom. En fransk resenär anmärkte på 1630-talet om Sverige: "Liksom de rika här icke hava överflöd på detta livets goda, så förgås ej heller de fattiga i elände."²²

I brist på stark feodaladel som drivkraft i utvecklingen, förefaller Sverige istället ha kommit att bli exempel på en ekonomi, där hantverk i första hand utvecklades som en arbetsdelning inom bondebefolkningen. Många hantverkare åtnjöt visserligen försvar av adelsmän, men detta kan tolkas som ett sätt för hantverkarna att undfly beskattning och utskrivning, lika gärna som att herrgården skulle ha varit ett ursprungligt hantverkarcentrum. På 1600-talet uppfattades uppenbarligen systemet med försvar på herrgårdar som en institution som höll kvar hantverkare på landsbygden. Istället var det den svenska kronan som gjorde fruktlösa försök att driva hantverkarna till städerna.

²¹ För ett exempel se Thomson 1983 s. 80—87: det var de gamla industricentra inom textiltillverkningen i Languedoc som gick mest tillbaka i lågkonjunkturer, medan de nyare centra var de som expanderade mest i högkonjunkturer.

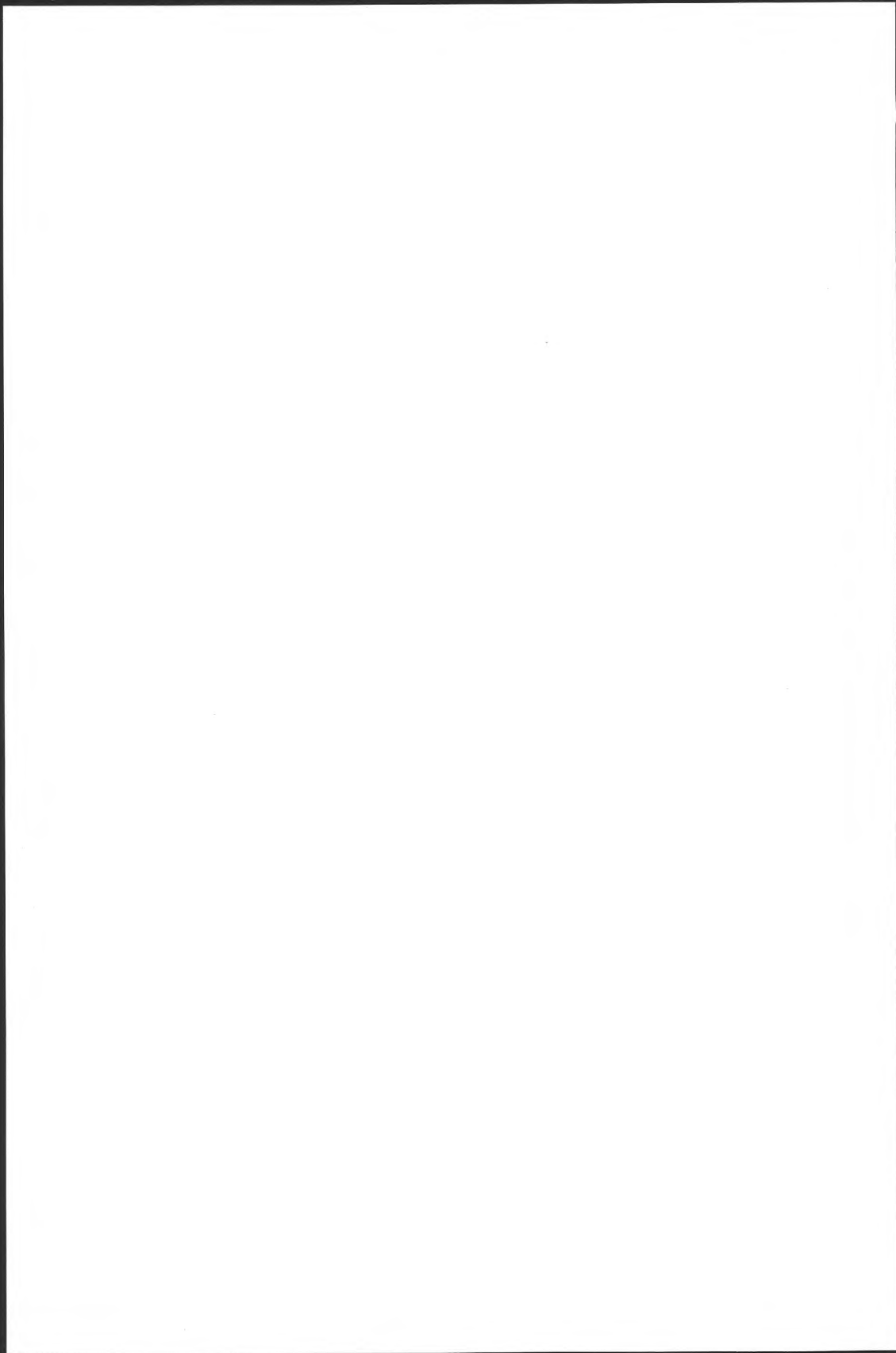
²² Ogier 1978 s 23. Jfr Gadd 1990 s. 24—25.

XII.5.3. *"Det stadsekonomiska tänkesättet" som politik och som ekonomisk-historisk teori*

Betoningen av städernas betydelse för den ekonomiska utvecklingen och för arbetsdelning i samhället förenar 1600-talets merkantilistiska åskådningar med Adam Smith och Karl Marx. I synnerhet Smiths synsätt hade stor betydelse för det tidiga 1900-talets syn på ekonomisk utveckling. Den vikt han och andra tillskrev städerna för framåtskridandet på landsbygden, har ibland överskuggat det faktum att både handel och hantverk kunnat utvecklas på landsbygden jämlikt oberoende av städer. Vasakungarnas kamp för att infoga de nämnda näringarna i ett stadsväsen visar att de fått betydande omfattning på senmedeltidens och 1500-talets svenska landsbygd.

Det stadsekonomiska tänkesättet försvann inte i och med 1600-talet. Det fanns återklanger därav i riksdagsdebatt och kungliga resolutioner ännu i slutet av 1700-talet. Möjligen ser vi en reminiscens av samma tänkesätt i det snäva utrymme lanthantverket tilldelades i det tidiga 1800-talets yrkes- och näringsstatistik. Det stadsekonomiska tänkesättet som praktisk politik i Sverige dog med skrålagstiftningen vid mitten av 1800-talet. Delar av detta synsätt levde dock kvar i ekonomisk-historisk teori och medverkade därmed till en beredvilighet hos forskarna att ta statistikens uppgifter för goda. Därmed skymdes, att det i det förindustriella Sverige fanns en betydande lokal arbetsdelning på landsbygden, om än ofta diffus i sina ekonomiska och institutionella former.

Trots att Sverige hade en landsbygdsbaserad ekonomi, var denna varken så ensidigt agrar eller så odifferentierad som ofta har hävdats, även om handels och hantverkets utövare ofta var kamouflerade under till synes agrara beteckningar. Men inte ens i en så lantlig ekonomi som den svenska, kan den ekonomiska utvecklingen på landsbygden förstås utan hänsynstagande till städernas inflytande. Det registrerade lanthantverkets fördelning över landet på 1700- och 1800-talen utgör ett indicium för detta.

EXKURS, BILAGOR OCH REGISTER

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. No specific content can be transcribed.]

EXKURS

Lagstiftningens villkor och förändring

Jag vill i denna exkurs ta upp temat "Lagarna och deras tillämpning". I stort sett berörs samma material som tidigare har behandlats, men ur en något annorlunda synvinkel.

1. "Medeltida" juridiska förhållanden fram till 1700-talets slut

På flera ställen har vi sett, hur svårtolkade och motsägelsefulla författningstexterna ofta var fram till 1800-talets början. Olika författningar kunde ge inbördes svårförenliga direktiv, men dessutom kunde de enskilda författningstexterna ge "dubbla budskap". Naturligtvis måste vi fråga oss, om det som ter sig dunkelt för en nutida läsare var klart för dåtida, som kunde sätta in texterna i ett självklart sammanhang. Åtminstone i ett fall finns dock belägg för att även de direkt berörda fann lagtexten otydlig.¹ Liknande oklarheter tycks finnas i snart sagt varje fall, där en forskare penetrerat de dåtida författningarna på något område och har påpekats vad gäller 1680- och 90-talens lagstiftning kring hemmansklyvning samt kring bördsrätt och bördslösen. Ett ytterligare exempel är 1600-talets lagar kring soldaternas skattefrihet.² Inte minst lagstiftningen under Karl XI ter sig omfattande men oklar.

Kronan hade uppenbarligen, åtminstone fram till 1800-talets början, svårt att få sina påbud i hantverkarfrågor åttlydda, särskilt i om man lagstiftningens vägen sökte åstadkomma stora förändringar. Detta torde f.ö. ha gällt all ekonomisk lagstiftning och var definitivt inte bara ett svenskt fenomen.³ Därmed inte sagt att lagstiftningen saknade betydelse. Den kunde ha effekt, om än inte alltid den ursprungligen åsyftade, särskilt i de fall den skedde i anslutning till stora ekonomiska förändringar, och om den kunde få fotfäste i existerande sedvana. Lagarna tillämpades givetvis också då de stärkte och stabiliserade redan existerande praxis. Att lagarna inte blev åttlydda behöver heller inte betyda att de helt negligerades. Det finns exempel på att de visserligen blivit lästa, men med viss

¹ Se borgarståndets kommentar till resolutionsförslag ovan, kap. XII.5.2.

² Herlitz 1974 s. 162—166. Winberg 1975 s. 67—68, 129—132. Lext 1968 s. 54f.

³ Skalweit 1942 s. 45f.

möda och uppfinningsrikedom tolkade på ett sätt som motverkade reella förändringar.⁴

En jämförelse mellan hantverkarlagstiftningen och dess tillämpning på 1600- och 1700-talen ger starka associationer till de beskrivningar av medeltida juridiska förhållanden som refererades i kapitel VIII. Statsmakten sökte punktvis ingripa i en ekonomisk verklighet som huvudsakligen var reglerad av sedvana, vilket ofta ledde till misslyckande och reträtt.

Paragrafen i Kristoffers landslag, att lanthantverkare skulle skatta "där de bo" tycks ha blivit åtlydd, vilket förmodligen berodde på att den anspelade på existerande praxis. Dessutom reglerade paragrafen kronans egna fogdars verksamhet på ett sätt som både rationaliserade deras verksamhet (de slapp organisera särbeskattning av hantverkarna) och var förmånligt för den skattebetalande. Ett problem är dock att lagen inte sade något om de hantverkare som inte bebodde skattlagd jord. Dessa kanske inte var särskilt många i mitten av 1400-talet, men bör rimligen ha tilltagit i antal under 1500-talets starka folkökning. Vi vet föga om denna grupp och dess storlek, men kungliga författningar talar i början av 1600-talet om en betydade grupp av hantverkare som drar "av och an" på landsbygden utan att betala skatt. Kungens irritation stärktes av att de konkurrerade med städerna, statsmaktens dåvarande skötebarn.

År 1604 kom ett riksdagsbeslut om bland annat hantverkarnas inflyttning till städerna, som, om det genomförts, skulle ha inneburit ett mycket stort ingrepp i ekonomin. Endast med tillstånd försedda hantverkare skulle få verka på landsbygden, och de skulle betala skatt. Då ingen effekt märktes av riksdagsbeslutet, utkom kungen med ett mandat som, i varje fall jämfört med riksdagsbeslutets bokstav, tycks ha inneburit en reträtt. Nu var det inte längre frågan om att alla hantverkare skulle betala en daler till kronan, utan endast de utan "hemman". Därmed anslöt man till den praxis som tillämpats då lanthantverkare sporadiskt beskattats på 1500-talet. Att så gott som inga regelbundna skattemedel från hantverkare tycks ha influerat heller i fortsättningen är i och för sig märkligt, men torde i första hand bero på att de lättroliga hantverkarna var svåra att kontrollera. Dock förekom, liksom på 1500-talet, beskattning av

⁴ Då städerna 1731 protesterade mot 1725 års skrivelse till landshövdingarna, enligt vilken gärningsörena till städerna skulle begränsas till 1 d.s.m., sade det från städerna att det "hänt, att en eller annan stad om rätta förståndet [av skrivelsen] dragit tvivelsmål, eller åtminstone i de tankar stannat, att samma förordnings mening ingen annan vara kunde, som ock själve naturlige egenskapen tycktes fordra, näml[igen] än att både den så kallade mästarren så väl som dess gesäller eller lärodrängar i denne avgift like skulle anses ..." (Städernas allm. besvär 1731 § 74 i Borgareståndets riksdagsprotokoll IV s. 357—58.)

Man ville alltså från städernas sida, för att behålla de gamla gärningsöreinkomsterna någorlunda intakta, införa (eller hade redan infört?) en helt ny regel, där även drängarna betalade gärningsören. För att motverka ett inkomstbortfall för staden tolkade man alltså resolutionen på ett sätt som stod helt i strid med dess egentliga innebörd.

lanthantverkare vid enskilda tillfällen som vid betalningen av Älvsborgs andra lösen.⁵

Behovet av laga försvar undan kronans utskrivningsapparat tvingade många hantverkare att söka skydd hos adeln. De lagar om inflyttning till städerna som kom från 1500-talets mitt, och de privilegier i form av hantverksdistrikt som gavs åt vissa städer, bidrog i praktiken till att även städerna kunde ge laga försvar åt lanthantverkare.⁶ Här ser vi ett exempel på att lagarna verkligen fick effekt, om än inte den ursprungligen åsyftade. I detta fall berodde effekten på att man kunde anknyta till redan existerande sedvana/lag (att vissa instanser kunde ge "laga försvar") och på ekonomiska förändringar (städernas ökade antal och betydelse). Dessutom kom under denna utveckling det under 1600-talet framväxande landsortsskräväsendet att få ett visst inflytande över lanthantverket. Ämbetenas rättigheter att mot avgift ge (delade) monopolrättigheter kunde nu delvis utsträckas till att gälla lanthantverkare.

Det var i denna snabbt rotade (eller förstärkta) sedvana — att städer och ämbeten i gengäld för gärningsören gav laga försvar åt lanthantverkare — som kronan sökte ingripa med en resolution 1680. I princip skulle nu sockenskräddare och sockenskomakare få verka "otribulerade" av städerna. Den daler som nu istället skulle betalas till kronan var en lägre avgift än vad lanthantverkare brukade betala till städerna, men å andra sidan torde sockenhantverkaren i och med nyordningen ha varit mer utelämnad till exempelvis utskrivning (fram till 1720-talet). Försöket till nyordning stötte snabbt på motstånd från städernas sida. Kronan måste ge efter, och garanterade på 1680-talet en rad städer rätt till gärningsören. En ny, mer otydlig resolution bör ha givit lokala myndighetspersoner stora möjligheter att bidra till att situationen anpassades till lokala styrkeförhållanden mellan parterna. En direkt uppmaning till landshövdingarna att "rätta och moderera" i dispyter mellan städer och hantverkare om gärningsöresummans storlek blev följden av ett nytt, på sin höjd delvis lyckat, försök på 1720-talet att hindra städernas egna uttag av gärningsören.

Lagstiftningen skedde till stor del i form av kungliga resolutioner på riksdagsbesvär. Resolutionerna anspelar på förhållanden som var kända av samtiden, och ofta på en redan existerande praxis som skulle ändras eller bekräftas. Någon grundläggande definition av begrepp som t.ex. "gärningsören" tycks man inte ha ansett behövlig. Tydligen var resolutionerna heller inte föremål för särskilt grundliga förarbeten. Det rådde alltså ett slags växelspel mellan lagstiftning och sedvana. Svårigheter förefaller ha uppstått, då sedvanan var olika i skilda regioner, så att t.ex. termen gärningsören stod för en avgift till städerna

⁵ Kap. IX.3.1.1

⁶ För exempel, se särskilt Helmfrid 1965 s. 440f.

i vissa områden men var en ny term, som utan vidare kunde appliceras på en statlig skatt, i andra regioner.

De många kungliga besvärresolutionerna bidrog till att göra lagstiftningen svåröverskådlig.⁷ Detta är i och för sig följdriktigt, med tanke på att de kungliga resolutionerna är goda exempel på den sammanblandning av den dömande och den lagstiftande makten som ansetts vara typiskt för medeltida juridiska förhållanden. Det är inte troligt att folk i allmänhet, eller ens alla myndighetspersoner, hade klart för sig innehållet i alla de författningar som har refererats i kapitel IX och XII.⁸ Detta bidrog till sedvanans fortsatta grepp över det ekonomiska livet både i städerna och på landsbygden.⁹

Under frihetstiden torde ytterligare en faktor ha medverkat till att göra Kungl. Maj:ts besvärresolutioner otydliga. Då behandlades nämligen ståndens allmänna besvär av en deputation sammansatt av representanter för alla fyra stånden. Deputationens resolutioner blev riksdagens och Kungl. Maj:ts beslut. Det förefaller som om oenighet mellan stånden ofta lett till svävande formuleringar. Ännu under tvåkammarriksdagen fortlevde en från fyrståndsriksdagens övertagen specialbetydelse av ordet "sammanjämka", som innebar att otydlighet snarast sattes i system, då stånden eller kamrarna skulle "skriva ihop sig" efter att ha stannat i skiljaktiga beslut.¹⁰ En så oklar formulering som 1731 års resolution på städernas besvär¹¹ förefaller kunna vara frukten av sådan oenighet, och torde i praktiken ha inneburit att man överlät beslutsfattandet på landshövdingarna.

2. Ett riksenande i början av 1800-talet

Perioden omkring år 1800 innebar slutet på *l'ancien régime* i Västeuropa, något som yttrade sig bland annat på lagstiftningens område. I Frankrike ersattes t.ex. i början av 1800-talet den sydfranska romerska rätten och den nordfranska sedvanan med en rikstäckande civillagstiftning. Överhuvud taget bröts i början av 1800-talet den relativa kontinuitet som präglat Västeuropa mellan 1400-talet och 1700-talets slut.¹² Att se på dessa stora förändringar med utgångspunkt från den svenska hantverkarlagstiftningen kanske innebär ett grodperspektiv, men stärker likafullt intrycket av stora förändringar. År 1802 och 1815 kom författningar som dels slutgiltigt slog fast vilka yrken som skulle vara tillåtna som sockenhantverk, dels lade grunden för en över hela

⁷ Sveriges riksdag IV s. 261.

⁸ Se t. ex. Helmfrid 1971 s. 155 samt N. Herlitz 1924b s. 98f.

⁹ Jfr betr. städerna N. Herlitz 1924b s. 115, 247f.

¹⁰ SAOB, artikeln Sammanjämka. Wellander 1973 s. 58.

¹¹ Kap XII.5.2.

¹² N.E., artikeln Code civil. Braudel 1982 s. 17.

riket gällande enhetlighet i beskattningen av sockenhantverkarna. Detta förefaller avspegla den allmänna strävan till riksenande, som präglade riksdagens och den centrala civilförvaltningens arbete från början av 1800-talet.¹³ Riksdagsbesluten vid 1800-talets mitt om lanthantverket fattades efter noggranna utredningar och var, då de slutligen kom, jämförelsevis väl förankrade och underbyggda. Man tycks på ett annat sätt än tidigare ha kunnat förutse och i förväg parera bieffekter av de beslut som fattas.

Hela systemet med gärningsören ger ibland associationer till ett påpekande av Gösta Lext, "att man ej var rädd för att föreskriva skattedifferentieringar som måste ha orsakat mycket merarbete särskilt i förhållande till de säkert minimala inkomster de gävo".¹⁴ Inte minst exemplifieras detta av inkomsterna av gärningsörena i de västsvenska länen, där i extremfallet Skaraborg skatten ifråga år 1850 gav en statsinkomst som motsvarade 1/2 tunna råg. Det är kännetecknande för 1800-talets riksdagsarbete, att man faktiskt observerade denna disproportion mellan inkomst och administrativa göromål och efter noggrant och långvarigt utredande vidtog åtgärder därefter.

Bilaga 1.

Karl Åmarks serie över gärningsören 1749—1809

Riksstaterna¹⁵ har använts av Karl Åmark, bland annat för att visa utvecklingen av olika statsintäkter under perioden ca 1720—1809. För perioden efter 1749 redovisar Åmark även gärningsören.¹⁶ Den diskussion av hans siffror som nedan skall göras, motiverades ursprungligen av frågan, om man kan använda Åmarks serie över de i riksstaterna uppförda intäkterna från gärningsören som ett mått på antalet gärningsörebetalande i Sverige-Finland. Ett resultat av diskussionen blir att vissa frågetecken reses om Åmarks sätt att behandla materialet.

Åmark redovisar beträffande gärningsören för perioden 1749—1809 det löpande årets medel, men också, för perioden 1756—92, "förra årens medel" (jfr tabell B.1, kol. 4). Vad de senare summorna huvudsakligen står för, är inte helt klart. Under rubriken ifråga, som förekom i statsförslagen även be-

¹³ Se t.ex. N. Herlitz 1924b s. 86—87.

¹⁴ Lext 1968 s. 157.

¹⁵ Denna bialga anknuter till kap. IV.2.1.1.

¹⁶ Åmark 1961 redovisar i tabell 31, s. 438—39 löpande samt förra årens medel för åren 1749—92. I tabell 26, s. 400—414 redovisas löpande årens medel fram t.o.m. 1809.

träffande andra skatter, togs bland annat upp skattemedel som var "hos upp-
bördsmyndigheterna till redovisning kvarstående ..., indrivna eller ej". Åmark
förmodar att "förra årens medel" i fråga om gärningsören, liksom andra per-
sonella skatter huvudsakligen består av oindrivna medel, restantier. Om det är
så, skulle en hopsummering med det löpande årets medel innebära en dubbel-
räkning, eftersom man tar hänsyn till de restantier som uppkommit under de
föregående åren, men inte till de som skulle finnas kvar vid slutet av det
löpande året.¹⁷

Under rubriken "förra årens medel" bokfördes emellertid också "medel vilka
ansetts tillhöra ett föregående års inkomster, men av något skäl kommit att an-
slås först det löpande årets stat".¹⁸ I huvudsak torde därmed menas oförut-
sedda, icke budgeterade, inkomster. Åmark menar att denna typ av förra årens
medel bör ha varit av mindre kvantitet då det gäller skattetitlar med "i förväg
fastslagna jämförelsevis oföränderliga eller blott långsamt stigande belopp", dit
han räknar de egentliga grundskatterna och tydligen också personella skatter

**Tabell B.1. Jämförelse mellan statsförslag och Åmarks siffror över gär-
ningsören vart tionde år 1750—1800.**

År	Mynt- sort	Sverige och Finland		Åmarks siffror		Jämförelse	
		Beräknad uppbörd	Behållet enligt stats- förslag	Löpan- de årets medel	Förra årets medel	Löp. årets medel i % av behåll enl. statsförsl. (kol. 3/ kol. 2)	Löp. årets medel i % av beräkn. uppbörd (kol. 3/ kol. 1)
1750	d. s. m.	5 294,0	3 541,5	3 541		100,0%	66,9%
1760	"	7 176,0	5 181,0	5 181	562	100,0%	72,2%
1770	"	8 999,7	5 629,3	5 647	1 000	100,3%	62,7%
1780	rdr.	3 168,3	2 442,4	2 746	360	112,4%	86,7%
1790	"	3 118,6	2 118,3	2 338	127	110,4%	75,0%
1800	"	2 826,8	2 137,9	2 186		102,2%	77,3%

Källa: Tabell IX:1. Åmark 1961 tabell 26 s. 400f, tabell 31 s. 438f.

som gärningsören.¹⁹ Emellertid skall påpekas att gärningsörena periodvis växte
relativt snabbt. Medan lagmans- och häradshövdingeräntan vuxit med 26%
1749—76 och mantalspenningarna med 33%, växte gärningsörena, allt enligt
Åmarks egna siffror, med 57%.²⁰

¹⁷ Åmark 1961 s. 416f, 444.

¹⁸ Åmark 1961 s. 416.

¹⁹ Åmark 1961 s. 419, 444.

²⁰ Åmark 1961 tab. 31 s. 438. I själva verket underskattar Åmarks siffror gärningsörenas
tillväxt p.g.a. att beloppen för Skåne bortfaller under periodens gång, se nedan.

Tyvårr ges i Karl Åmarks postumt utgivna arbete endast sällan detaljerade källhänvisningar. I Åmarks text hänvisas, för den tabell där gärningsören ingår, till "de i riksstaterna uppförda intäkterna" av skatten ifråga.²¹ Riksstaterna finns i statskontorets arkiv på riksarkivet.²² För perioden ifråga finns dock i statskontorets arkiv ingen enskild källserie med namnet riksstater.

Däremot finns en källserie som kallas *statsförslag*, och som tar upp bland annat gärningsören.²³ En bearbetning av dessa har presenterats i kap. IV. Även om statsförslagen inte utgör den direkta källan för Åmarks tabell över gärningsören (Åmark förefaller citera redan gjorda sammanställningar för riket, i första hand de "extract af statsförslagen" som görs varje år t.o.m. 1791), finns det direkta samband mellan de län för län upprättade statsförslagen och Åmarks siffror.

Det visar sig att det är den till det löpande årets stat *behållna* summan (d.v.s. vad som återstod efter anordningar och avkortningar) för Sverige-Finland som anges av Åmark för åren 1750, 1760 och 1770 som "löpande årets medel" under rubriken gärningsören.²⁴

De två förstnämnda åren är överensstämmelsen exakt, medan det år 1770 finns en skillnad på 0,3% (17,7 d.s.m). För åren 1780 och 1790 ligger de summor Åmark anger av "löpande årets medel" 10—12% över, men 1800 åter endast 2% över de behållna medlen enligt statsförslagen.

Jag har inte kunnat finna att Åmark diskuterar anordningar och avkortningar mer än på ett generellt plan i början av arbetet. Givetvis måste de anordnade inkomsterna räknas in i de totala statsmedlen. En definition på anordning var just "bemyndigande att utbetala statsmedel".²⁵

Eftersom Åmark utgått från de behållna medlen, räknas i hans redovisning inte heller medlen från Skåne med för de undersökningsår, då de skånska gärningsörena som helhet anordnades länets städer.

De löpande årets medel som Åmark anger, utgör därmed mellan ca 60% och 85% av den totala uppbörderna av gärningsören i Sverige-Finland 1750—1800.

²¹ Åmark 1961 s. 437.

²² Jfr Åmarks källförteckning, Åmark 1961 s. 887.

²³ Statskontoret (huvudarkivet). Statshandlingar. Statsförslag. RA.

²⁴ Åmark 1961 s. 438.

²⁵ Stuart & Rystedt 1905 s. 111.

Bilaga 2.

Könsfördelning respektive andel gifta i tabellverkets redovisning av lanthantverkare²⁶.

Under perioden 1749-72 redovisas inte civilstånd i tabellverket, men däremot antalet män och kvinnor som förs till samma yrkesrubrik. Sålunda redovisas t.ex. som "seminanter", d.v.s. bönder, i runda tal 187 000 män och 149 000 kvinnor och som torpare med utsäde 28 000 män och 24 000 kvinnor. Kvinnorna bör rimligen huvudsakligen tolkas som hustrur och änkor till manliga yrkesföreträdare.

Ser vi på de två lanthantverkarkategorier (jfr kap. IV.3.1) som tas upp i tabellverket under denna period, får vi följande resultat:

Tabell B:2. "Gärningsmän och sockenhantverkare" samt "Andra hantverkare på landet" enligt tabellverket vissa år 1751—1772.

		1751	1754	...	1769	1772
"Gärningsmän ..."	Män	4154	4890		5611	5568
	Kvinnor	2577	3262		3953	3995
	Kvinnor i % av män	62%	67%		70%	72%
"Andra ..."	Män	3164	3086		3942	3758
	Kvinnor	2463 ¹	2434		3116	3321
	Kvinnor i % av män	78%	79%		79%	88%
Alla lanthantv.: Kvinnor i % av män		69%	71%		74%	78%

Källa: Minnesskrift s. 84—87 samt (1751) Folkmängdstabeller, SCB.

Anmärkning 1: Antalet kvinnor som ovan redovisas vid yrkesrubriken "Andra hantverkare på landet" 1751 återger inte siffran i Minnesskrift, som är 3 463, alltså 1 000 personer större. I originaltabellerna på SCB har nämligen skett en felsummering, som återgivits i Minnesskrift. Ovan anges den korrekta siffran.

Mellan 1751 och 1769 ökar alltså under yrkesrubriken "Gärningsmän och sockenhantverkare" antalet kvinnor från drygt 60% till 70% av männens antal, medan de ligger konstant vid 78—79% hos "Andra hantverkare på landet". Mellan 1769 och det något säregna året 1772 (som karakteriserades av hög dödlighet) har antalet män i båda yrkesrubrikerna minskat, medan kvinnorna har ökat. Särskilt faller ökningen på "Andra hantverkare ...".

²⁶ Denna bilaga anknyter i första hand till den diskussion som förs i kapitel IV.3.3.1.

Under perioden 1775—1800 anges i tabellverket antalet gifta, förut gifta samt ogifta av båda könen. Nedan återges dessa kategorier för männen under yrkesrubriken "Hantverkare och gämningsmän":

Tabell B:3. *Gifta och ogifta lanthantverkare enligt tabellverket 1775—1800.*

	1775	1780 1795	1800
Gifta	7342	8170	8540	9376
Förut gifta	382	323	465	466
Ogifta	3149	3567	3917	4546
Summa	10873	12060	12922	14388
Andel gifta	68%	68%	66%	65%

Källa: Minnesskrift s. 88—99.

Åren 1775 och 1780 ligger andelen gifta hantverkare vid 68%, d.v.s. något under de 70 à 75% som antalet kvinnor utgjorde av antalet män åren 1751, 1754 och 1769.

Dessa siffror ligger ganska nära den andel gifta som kunnat beläggas från samtida hantverkarpopulationer där vi med hjälp av mantalslängderna kunnat urskilja självständiga hantverksidkare. Som framgår av kapitel V är enligt 1790 års mantalslängd 56% av de registrerade sockenhantverkarna gifta i Skaraborgs län och, enligt uppgifter från något av åren 1820—30, 64% i Skaraborgs, 72% i Stockholms och 86% i Uppsala län. Av övriga lanthantverkare var i Skaraborgs och Stockholms län mellan 70 och 80% gifta (tabellerna V:11—12, V:16).

Det förefaller bl.a. av detta skäl otroligt, att man i tabellverket räknat in lärlingar etc. i nämnvärd utsträckning bland dem som före 1805 bokförs som hantverkare, eftersom detta i så fall borde ha lett till en högre andel ogifta i tabellverket. Gesäller och lärlingar var mycket sällan gifta.

Bilaga 3.

Hantverkare i 1790 års husförhörslängder

Ett försök gjordes att i husförhörslängderna för vissa skaraborgssocknar återfinna de hantverkare som stod registrerade i 1790 års bevilningslängder. Syftet var bland annat att undersöka hantverkarnas ålder och att verifiera mantalslängdernas uppgifter om hushållens storlek och sammansättning.

Resultatet blev delvis nedslående. Sammanlagt gick jag igenom husförhörslängder från 22 skaraborgssocknar.²⁷ I dessa socknar fanns enligt det kamerala materialet 46 bevillningsbetalande hantverkare (huvudsakligen sockenhantverkare). Av dessa 46 återfanns endast 12 stycken i husförhörslängderna.²⁸ Å andra sidan återfanns i dessa längder exakt lika många hantverkare som *inte* var registrerade i det kamerala materialet.²⁹ De var inte upptagna i bevillningslängderna och torde därmed inte heller ha stått som hantverkare i mantalslängden.³⁰

Jag har i andra sammanhang arbetat med husförhörslängder och mantalslängder och har därifrån betydligt mer positiva erfarenheter beträffande möjligheterna att finna samma personer i de båda källorna. Det gällde då huvudsakligen bönder.³¹ Det mindre lyckade resultatet i föreliggande arbete torde huvudsakligen bero på, att jag här sökt efter en helt annan kategori av individer: ofta ensamstående, mycket rörliga personer ur de obesuttna skikten. Det kan heller inte uteslutas att det geografiska området är illa lämpat för en jämförelse mellan källorna just beträffande lanthantverket. Mycket tyder ju på att myndigheternas kontroll över lanthantverket var jämförelsevis dålig i Skaraborgs län. En jämförelse mellan husförhörslängder och kameralt material beträffande lanthantverkare i något östsvenskt län, skulle kanske ha givit andra resultat.

Som mer direkta svårigheter kan pekas på det faktum, att många av sockenhantverkarna stod tillsammans med andra obesuttna längst bak i mantalslängdens sockenförteckning, ibland under rubriken "socknens slut". Någon sådan restpost finns som regel inte i husförhörslängderna, vilket leder till att hela husförhörslängden måste genomsökas. Särskilt om hantverkaren var ogift, möter jag då samma slag av svårigheter som nämnts på annat håll beträffande ensamstående individer i mantalslängderna.³²

Om hantverkaren i husförhörslängden stod skriven under någon gård, stöter vi på problemet att gårdsnamnet i det kamerala materialet inte alltid är detsamma som i kyrkobokföringen. Hittar vi gården i mantalslängden, finns

²⁷ Socknarna genomgicks i bokstavsordning från bokstaven A och framåt. Jag gick igenom de för år 1790 aktuella husförhörslängder som återfanns.

²⁸ Ytterligare två återfunna måste utgällras, då identifieringen ansågs osäker.

²⁹ Ytterligare sju hantverkare återfanns som förmodligen var verksamma 1790, men där husförhörslängderna var alltför otydliga för att full säkerhet skulle kunna nås.

³⁰ Endast 3 av de tolv som primärt återfunnits i husförhörslängderna, har kunnat återfinnas i mantalslängderna, där de står som obesuttna. Eftersom bevillningslängderna byggde på mantalslängderna, torde vi kunna förutsätta att inte heller de övriga 9 hantverkarna stod som hantverkare i mantalslängden. I och för sig förekom det mycket sporadiskt att hantverkare stod i mantalslängden utan att vara upptagna i bevillningslängden (jag har iakttagit 2 sådana fall i Skaraborg 1790), men det gällde då handikappade ensamstående som var mantalsfria.

³¹ Jfr t.ex. Gadd 1983 tabell IV:4, s. 67. I tabellen används bl.a. husförhörslängder för att åldersbestämma bönder som tidigare återfunnits i mantalslängderna.

³² Se kap. V.6.1.

hantverkaren som regel ändå inte där. Det tycks i Skaraborg 1790 snarast ha varit undantag, att en hantverkare stod skriven under samma gård i mantalslängd och i husförhörlängd.

Av de tolv bevillningsbetalande hantverkare som återfunnits i husförhörlängden var 7 skräddare, 2 skomakare och 3 smeder. Deras medelålder var 36,5 år. 10 av dem var gifta, och deras medelålder var 37,7 år. Av de tolv som var oregistrerade i det kamerala materialet var 2 skräddare, 2 skomakare, 5 smeder 2 snickare och 1 murmästare. Alla var gifta, och deras medelålder var 46,0 år.

Familjernas storlek och fördelning framgår av tabell B:4. De flesta av de i husförhörlängderna antecknade hantverkare med familjer som ej stod i bevillningslängden, har ej heller påträffats i mantalslängderna. Utan stöd av mantalslängden är det svårt att uttala sig om hur mycket tjänstefolk man hade, eftersom det kan vara svårt att med enbart husförhörlängden som grund precisera när en person flyttade in och ut från hushållet. Husförhörlängderna, där samma bok ofta användes under en 10—15-årsperiod, var nämligen långtifrån mönstergilla ifråga om ordning och klarhet.³³ Inte minst utelämnar prästerna ofta flyttningsdatum.

Tabell B:4. *Hushållens och/eller familjernas storlek och fördelning bland hantverkare funna i husförhörlängder för skaraborgssocknar 1790.*

	Män o. hustrur	Söner öv. 15	Dräng- ar	Dötr. öv. 15	Pigor	Barn u.15	Fam.- storl.	Hush. storl.	Antal hushåll	Mans medel- ålder
I bev-längd	2,00	0,00	0,40	0,10	0,10	1,80	3,90	4,40	10	38
Ej i bev-längd	2,00	0,17	?	0,33	?	1,42	3,92	?	12	46
Summa	2,00	0,09	?	0,23	?	1,59	3,91	?	22	42

Källor: Husförhörlängder för år 1790. Diverse socknar i Skaraborgs län. Landsböcker med verifikationer. Skaraborgs landskontor. GLA.

Anmärkning: Ytterligare två hantverkare har återfunnits både i husförhörlängd och i bevillningslängder, men de var ensamstående.

Vad vi kan säga är att i de 12 fall där husförhörlängdens uppgifter kunnat jämföras med mantalslängdens, stöder de två källorna varandras uppgifter till punkt och pricka.

De sammanlagt 22 hushållsbildande hantverkare som återfunnits i husförhörlängderna har något större familjer än medeltalet för alla de hantverkare som registrerats i bevillningslängderna (jfr tabell B:4 med tabell V:20).

³³ För liknande erfarenheter se Winberg 1975 s. 144.

Bilaga 4

Ämbetsbildning i 27 städer

I denna bilaga ger jag en närmare beskrivning av ämbetsbildningen i de 27 städer som nämns i tabell X:1.

Bildandet av ämbeten i *Borås* hade gått jämförelsevis trögt efter stadens grundande 1622. En gemensam skråorganisation för stadens alla hantverksmästare bildades 1675. En skräddare blev älderman, medan övriga yrken företrädades av bisittare. Inom några år skildes dock skräddar-, skomakar- och snickarämbeten ut från denna gemensamma organisation.³³ Övriga yrkesföreträdare i staden torde, att döma av senare förhållanden, ha anslutit sig till ämbeten i andra städer.³⁴

I *Falköping*, stad sedan medeltiden³⁵, inrättades det första ämbetet 1760, ett skomakarämbete.³⁶

I *Falun*, som blev stad 1641, men som dessförinnan varit köping, talades det visserligen om ett skräddaregille redan 1629, men först 1664 fick skräddareämbetet en skråordning, och 1668 hade även skomakarna, snickarna och smederna fått sådana. Falun var vid mitten av 1600-talet en betydande stad med många hantverkare. Skräddarna och skomakarna var på 1650-talet omkring 30 vardera, snickarna och smederna ett drygt tiotal vardera. Efter 1650- och -60-talen sjönk dock antalet.³⁷

I *Gävle*, stad sedan 1300-talet, bildades ett skräddarämbete 1613, men bildades tydligen på nytt efter århundradets mitt. Skomakarämbetet bildades 1678.³⁸ I staden fanns vid mitten av 1700-talet fem ämbeten. Mellan åren 1755 och 1790 bildades inte mindre än 15 nya, varav 10 under perioden 1755—64.³⁹

I *Hudiksvall*, grundad 1582, bildade skomakarna 1754 stadens första ämbete. Därpå följde skräddarna 1763, kopparslagarna 1789 och snickarna 1793. År 1756 hade bildats en hantverkarsocietet av stadens då 25 mästare. Enligt stadgarna tycks de yttre formerna för organisering vara mycket influerat av ämbetenas former med en "låda" med flera nycklar som förvarades av olika personer, kvartalssammanträden, etc.⁴⁰

Inte heller i *Härnösand*, grundad 1585, fanns någon varaktig ämbetsorganisation förrän på 1700-talet. Möjligen har ett skräddarämbete av kort varaktighet funnits redan på 1650-talet. Sedan ett skräddarämbete organiserats omkring 1750 bildades även ett skomakarämbete 1752. Smedernas ämbete bildades 1778, hattmakarnas 1780. Då man i början av 1800-talet bildat en rad nya ämbeten, fanns 9 sådana i staden; förutom de nyss nämnda hade kop-

³³ N. Forssell 1952—53 II s. 313—14.

³⁴ Jfr N. Forssell 1952—53 II s. 315f.

³⁵ Tiden, då Falköping blev stad betecknas i *Historisk statistik för Sverige*, del I, tabell A 13 som okänd, men staden finns med på N. Herlitz' karta över svenska städer på 1200-talet. N. Herlitz 1924a kartbilaga.

³⁶ Lundqvist 1946 s. 295—96.

³⁷ Hildebrand 1946 s. 412—13, 416f.

³⁸ Hellner 1946 s. 230.

³⁹ Hellner 1946 s. 238.

⁴⁰ Brun 1932—44 I s. 209—10.

parslagare, glasmästare, guldsmeder, snickare samt (förenade i samma ämbete) logarvare och karduansmakare ämbeten.⁴¹

I *Jönköping*, stad sedan 1200-talet, fanns en rad skrån på ett tidigt stadium. Skräddarna där fick en skråordning redan 1621, skomakarna tycks ha haft ett ämbete senast 1643, kopparslagarna skall ha haft egen "låda" redan 1612. Den förstördes av brand detta år och ämbetet fick ny skråordning 1649. Snickarna fick skråordning 1674.⁴²

I *Kalmar*, stad sedan 1100-talet, bildade remsnidarna skrå redan 1428 (den äldsta kända skråordningen i Sverige utanför Stockholm⁴³), skomakarna 1633, skräddarna senast 1634, linvävarna och tunnbindarna 1634 (linvävarna på nytt 1646), smederna senast 1658, sämskmakarna 1680 och hattmakarna 1689.⁴⁴

Karlshamn, grundad 1664, fick ett skomakarämbete 1671, ett tunnbindarämbete 1683 och ett skräddarämbete 1686.⁴⁵ Snickarna fick ämbete 1706 och smederna 1719. Formännen hade fått sitt skrå 1715, slaktarna 1721, bagarna 1741, bryggarna och krögarna samma år, guldsmederna 1745, handskmakarna 1744, linvävarna 1747, svarvarna 1754, garvarna 1795 och sadelmakarna 1803. Under förutsättning att alla dessa ämbeten verkligen fortlevat, bör alltså staden ha haft 15 ämbeten i början av 1800-talet.

I *Karlskrona*, grundad 1680, fanns redan omkring år 1700 åtminstone ett tiotal hantverksämbeten: skomakarnas, skräddarnas, guldsmedernas, snickarnas, slaktarnas, smedernas, tunnbindarnas och hattmakarnas. Skomakarämbetet var det första som bildats, år 1686.⁴⁶

I *Karlstad*, grundad 1584, hade skomakare, smeder och skräddare fått ämbeten på 1650-talet, medan ett sämskmakarämbete inrättades 1708.⁴⁷

I *Kristinehamn*, grundad 1642, förde ämbetena, som vi sett (ovan, kap X.4.1.3), en osäker tillvaro under 1600-talet. Varaktiga ämbeten tycks ha kommit till stånd först under 1700-talet: skräddar- och skomakarämbeten omkring 1720, och sämskmakarämbete på 1750-talet. Snickarna bildade ämbete 1761, garvarna år 1800, hattmakarna 1810 och kopparslagarna 1825.⁴⁸

I *Linköping*, stad sedan 1100-talet, bildade skräddarna ämbete 1649, skomakarna 1661, sämskmakarna 1662, smederna 1665 och hattmakarna 1688.⁴⁹ För Linköpings del nämns inget om nya skrån på 1700- och 1800-talen. Det är givetvis tänkbart eller t.o.m. troligt, att sådana bildades, eftersom staden ansågs ha haft ett blomstrande hantverk.⁵⁰

I *Luleå*, grundad 1621, var ännu i mitten av 1700-talet antalet hantverkare i varje yrke för litet för att ämbete skulle kunna bildas. Enda undantag är möjligen glasmästarna som når upp till minimiantalet tre. År 1772 har även smederna nått upp till samma nivå.⁵¹ Ämbeten som bildades då antalet mästare nått och jämt nått upp till miniminivån förde dock, har vi sett, en osäker tillvaro.

⁴¹ Bucht 1935—45 II s. 280—82.

⁴² Jönköpings historia. Del II s. 217f.

⁴³ F. Lindberg 1947 s. 64.

⁴⁴ Håkansson 1944 s. 57f.

⁴⁵ Rosengren 1918

⁴⁶ Bromé 1930—34 I s. 443.

⁴⁷ Nygren 1934 s. 111.

⁴⁸ Löf & Ernvik 1959 s. 272—73.

⁴⁹ F. Lindberg 1946 s. 89.

⁵⁰ F. Lindberg 1946 s. 102.

⁵¹ Steckzén & Wennström 1921 s. 101

I *Mariestad* tycks ett skräddarämbete ha vunnit stadga redan på 1660-talet.⁵² I staden fanns vid mitten av 1800-talet karduanmakar-, garvar-, hattmakar- skomakar- och skräddarämbeten. Dessa överlämnade 1847—49 sina kassor till borgerskapets kassa.⁵³

Skomakarämbetet i *Nyköping* fick skrå 1577 och skräddarna i samma stad 1587.⁵⁴

Norrköping, grundad före 1300-talets slut, var på 1600-talet en av rikets största städer. Staden fick ett skräddarämbete på, eller strax före 1610-talet. Skomakarna bildade ämbete 1629, karudansmakarna och kopparslagarna på 1630-talet, bagarna 1640, smederna 1642, hattmakarna, sämskmakarna, guldsmederna och snickarna i början av 1650-talet.⁵⁵ I staden fanns år 1717 16 ämbeten med sammanlagt 177 medlemmar, varav 54 (31%) verkade i andra städer.⁵⁶

I *Norrtälje*, grundad 1622, etablerades varken under 1600- eller 1700-talet några ämbeten.⁵⁷

Skövde, som varit stad åtminstone sedan 1400-talets början, är ett exempel på en stad som aldrig fick något eget ämbete.⁵⁸ Skövdehantverkarna var i stället med i andra städernas ämbeten, bl.a. *Mariestads*.⁵⁹

I *Sundsvall*, grundad 1624, fanns ännu i början av 1700-talet inga skrån.⁶⁰ I staden bildades som första ämbeten skräddare- och skomakareämbeten 1756. Under följande årtionden synes smed-, snickar- och garvarämbeten ha bildats. Före skråtidens slut tillkom också karduanmakar-, hattmakar- och kopparslagarämbeten.⁶¹

I *Uddevalla* grundades inga ämbeten under 1600-talet. Skräddar- och skomakarämbeten bildades 1738, "därefter bagarna 1747, tunnbindare och tenngjutare kort därefter och sedan i rask följd det ena yrket efter det andra."⁶²

I *Ulricehamn*, tydligen grundad på medeltiden ("okänd ålder"), konstituerades aldrig några ämbeten. Däremot bildades 1828 en hantverkssocietet, som lånade sina fomer från ämbetena: bl.a. en låda med tre nycklar. Hantverkssocietetens "viktigaste uppgift blev att sköta inskrivningen av lärgossar och gesäller och att utfärda gesäll- och mästarbrev".⁶³

I *Uppsala* fick skräddarna skrå 1608. År 1674 skall ha funnits 8 ämbeten, men å andra sidan skulle i slutet av 1680-talet antalet mästare ha varit tillräckligt för egna skrån endast i tre eller fyra yrken. Meddelaren tolkar detta som sviterna av det danska kriget, men antyder också att 1674 års siffra är opålitlig.⁶⁴ År 1758 hade antalet ämbeten stigit till 12 och år 1778 till 19.⁶⁵

I stadsmonografin för *Umeå* nämns inget om några ämbeten. Under 1700-talet tycks heller inte hantverkarna ha varit tillräckligt många för att kunna bilda ämbeten. Under 1700-ta-

⁵² E. Dahlgren 1933 s. 31—32.

⁵³ Eriksson 1933 s. 225.

⁵⁴ Lindberg 1947 s. 100.

⁵⁵ Lindberg 1947 s.100. Helmfrid 1965 s. 437—58.

⁵⁶ Helmfrid 1971 s.154.

⁵⁷ Kjellberg 1922 s. 114.

⁵⁸ Fridell 1940 s. 95.

⁵⁹ Eriksson 1933 s. 225.

⁶⁰ Ahnlund 1921 II 162—64.

⁶¹ Ahnlund 1921 II 164—65.

⁶² Kristiansson 1953 s. 286.

⁶³ Boger 1951 s. 169—170.

⁶⁴ Petré 1958 s. 168. År 1674 ville man f.ö. i stadens dombok räkna ringarna som ett nionde ämbete.

⁶⁵ Petré 1958 s. 168.

let grundades dock en hantverkssocietet (den nämns 1780), som låg i strid med den äldre handelssocieteten.⁶⁶

I *Vänersborg* bildade skomakarna och troligen även skräddarna ämbete på 1740-talet. Ett snickarämbete finns belagt 1794. Ett sadelmakarämbete höll sin första sammankomst 1776. År 1798 beviljades av kommerskollegium bagarna, garvarna och hattmakarna rättighet att bilda ämbete. Troligen fanns också i slutet av 1700-talet ett handskmakarämbete. Fler ämbeten än dessa torde inte ha existerat i staden.⁶⁷

I *Västervik* konstituerade sig skräddarna och skomakarna som ämbeten med skråordningar på 1660-talet.⁶⁸

Skomakarämbetets skrå i *Västerås* stadfästes av konungen 1589.⁶⁹

Dessutom finns upplysningar om följande städer:

I *Hälsingborg*, av medeltida ursprung, vars räjong omfattade även "fläcken" Ängelholm, tycks smederna, skomakarna, skräddarna, bagarna och murmästarna på 1710-talet ha haft egna ämbeten. Vissa av Hälsingborgs mästare var för övrigt bosatta på landsbygden (ett skånskt fenomen?)⁷⁰.

I *Kristianstad*, grundad 1622, fanns på 1710-talet sju ämbeten: skomakarnas, bagarnas, guldsmedernas, skräddarnas, smedernas, fällberedarnas och bödkarnas (=tunnbindarnas) ämbeten.⁷¹

I *Lindesberg*, grundad 1643, fick skräddarna uppmaningar från magistraten att bilda ett eget ämbete 1661 och 1662, men det är osäkert om så skett, samma osäkerhet gäller skomakarna. Dessa både yrken hade dock ett tiotal företrädare vardera, vilket borde ha bäddat för ett eget ämbete.⁷²

I *Nora*, grundad 1643, tycks inget varaktigt skräddarämbete ha kommit till stånd under 1600-talet, även om försök gjordes. Möjligen fanns ett skomakarämbete.⁷³

⁶⁶ Steckzén 1922 s.302, 319.

⁶⁷ Corin 1944 s. 326.

⁶⁸ F. Lindberg 1933 s. 444.

⁶⁹ Lindberg 1947 s. 100.

⁷⁰ Johannesson 1969 s. 41—42.

⁷¹ Enghoff 1949 s. 218—19.

⁷² Tham 1949 s. 199.

⁷³ Tham 1949 s. 199.

TABELLBILAGOR

Tabellbilaga iv:a. Antal gärningsörebrobetalande i Uppsala läns fögderier vissa år 1711—1850.

År	Håbo	Åsunda	Lagunda	Bälinge	Örbyhus	Olands	Länet
1711	2	3	8	2	16	24	55
1720	0	0	0	4	0	4	8
1729	2	5	1	0	10	20	38
...							
1774	30	40	18	30	80	70	270 ²
1780	29	44	23	42	86	106	330
1784	29	42	63	49	100	122	405
1790	35	51	62	51	54	56	309
1800	23	44	49	65	53	57	291
1810	32	45	55	69	64	64	329
1820	29	46	48	65	77	73	338
1830	20	52	32	56	76	66	302
1840	22	52	58	66	77	72	347
1850	24	40	60	53	74	78	329

Källa: Landsböcker med verifikationer för Uppsala län. Länsräkenskaper, RA.

Anm. 1: Uppsala läns fögderier består av följande häradar och tingslag: *Håbo* och *Bro* samt fem socknar i *Trögd*; *Åsunda* samt 8 socknar i *Trögd*; *Lagunda*, *Hagunda* och *Ulleråker*; *Bälinge*, *Vaksala* och *Rasbo*; *Örbyhus* och *Norunda*; *Oland*, *Dannemora* och *Lövsta*.

Anm. 2: 1774 har jag ej kunnat kontrollera i vilken mån man tillämpat "förhöjningen" (jfr kap. XII.4.1). Tabellens siffror för det året är därför ungefärliga.

Tabellbilaga iv:b. Antal gärningsörebrobetalande i Malmöhus läns fögderier vissa år 1710—1850.

År	Oxie	Torna	Luggude	Frosta	Ljunits	Länet
1710	33	8 ²	5	1	—	—
1720	6	1	3	2	—	—
...						
1742	80	44	50	15	19	208
...						
1764	161	105	103	35	22	426
1773	107	99	74 ³	50 ³	20	350
1784	86	95	80	59	21	341
1791	106	75	77	50	22	330
1800	109	83	53	30	17	292
1810	127	115	100	61	15	418
1820	118	102	101	75	18	414
1830	147	133	132	66	19	497
1840	123	124	111	44	34	436
1850	78	92	93	47	15	325

Källa: Landsböcker med verifikationer. Länsräkenskaper, RA.

Anm. 1: Fögderierna består av följande häradar: *Oxie*, *Skytts* och *Vemmenhögs*; *Torna*, *Bara* och *Harjagers*; *Luggude*, *Rönnebergs* och *Onsjö*; *Frosta* och *Färs*; *Ljunits* och *Herrestads*.

Anm. 2: Verifikationen för *Torna* fögderi 1710 ej återfunnen p.g.a. brandskadad paginering. Antalet gärningsörebrobetalande beräknas på gärningsöresumman

Anm. 3: Verifikationer för *Luggude* och *Frosta* fögderier saknas 1773. Antalet betalande beräknas på gärningsöresummorna.

Tabellbilaga iv:c. Antal gärningsöreibetalande i Göteborgs och Bohus läns fögderier 1726—1850.

År	Askims	V. Hisings	Inland	Orust	Sunnerv.	Norrv.	Summa
1726	3	1	8	9	6	13	40
1730	2	0	6	10	5	19	42
1735	2	0	4	0	4	17	27
1740	1	0	3	0	7	16	27
1745	4	0	4	0	0	18	26
1750	8	1	10	0	4	16	39
1755	14	0	7	0	4	23	48
1760	19	4	24	1	10	30	88
1765	28	7	30	10	8	33	116
1770	29	8	24	14	5	21	101
1775	28	11	17	26	2	5	89
1780	36	9	10	9	3	14	81
1785	36	9	11	2	3	14	75
1790	39	12	27	6	9	7	100
1795	26	7	15	6	8	1	63
1800	29	9	28	5	16	3	90
Gbg:s fögd.							
1805	47		22	0	4	1	74
1810	64		20	2	7	8	101
1815	70		20	4	10	11	115
1820	53		10	3	4	3	73
1825	49		12	2	3	2	68
1830	47		8	1	2	0	58
1835	39		2	1	1	0	43
1840	32		1	1	0	0	34
1845	35		1	2	0	0	38
1850	37		2	0	0	0	39

Källa: Landsböcker med verifikationer. Göteborgs och Bohus landskontor. GLA.

Tabellbilaga iv:d. Antal gärningsöreibetalande i Älvsborgs läns fögderier vissa år 1700—1850.

År	Väne	Kulling	Redväg	Mark	Sundal	Vedbo	Lännet
1700	3	3	7	26		0	39
1710	4	2	36	49		25	116
1720	1	0	16	31	3	4	55
1733	0	3	27	49	0	1	80
...							
1751	0	8	43	76	12	12	151
1760	24	35	54	99	14	17	243
1770	22	37	37	106	24	13	239
1779	21	33	18	115	21	5	213
1785	21	44	22	111	19	6	223
1790	20	54	64	124	33	14	309
1800	11	35	1	76	26	9	158
1810	13	37	23	74	11	14	172
1820	23	41	19	65	14	15	177
1830	24	18	10	52	10	4	118
1840	13	18	20	41	10	4	106
1850	8	10	49	29	4	1	101

Källa: Landsböcker med verifikationer. Länsräkenskaper, RA.

Anm. 1: Älvsborgs läns fögderier består av följande härad: Väne, Bjarke, Flundre, Ale och Vättle; Kulling, Gäsene och Ås; Redväg och Kind; Mark, Bollebygd och Veden; Sundal, Nordal och Valbo; Vedbo och Tössbo.

Anm. 2: Sundals och Vedbo fögderier bildar ett fögderi u.å. 1700—1710.

**Tabellbilaga iv:e. Antal gärningsörebetalande i Skaraborgs läns fögderier
vissa år 1695—1850.**

År	Vadsbo	Höjentorp	Varforta	Skara	Läckö	Summa	År	Vadsbo	Höjentorp	Varforta	Skara	Läckö	Summa
1695	34	0	10	0	0	44	1774	83	23	27	14	32	179
...							1775	80	19	26	17	29	171
1700	36	3	11	0	0	50	1776	73	21	25	15	26	160
...							1777	79	19	26	15	24	163
1705	28	1	11	0	1	41	1778	77	18	22	20	29	166
...							1779	81	16	22	8	37	164
1710	23	2	10	0	0	35	1780	86	18	27	11	37	179
...							1781	87	12	30	12	38	179
1715	25	0	5	0	0	30	1782	92	11	29	10	41	183
...							1783	89	12	24	13	41	179
1720	14	0	7	0	0	21	1784	86	8	21	10	27	152
...							1785	83	5	20	8	28	144
1725	26	0	4	0	0	30	1786	79	5	21	9	25	139
...							1787	79	5	21	8	19	132
1730	25	0	4	0	0	29	1788	78	4	19	7	21	129
1731	21	0	4	0	0	25	1789	94	14	33	28	34	203
1732	27	1	4	0	0	32	1790	110	46	32	50	38	276
1733	29	3	5	1	3	41	1791	93	44	35	47	37	256
1734	29	1	8	1	0	39	1792	106	32	24	33	39	234
1735	29	1	10	2	7	49	1793	84	27	21	25	20	177
1736	29	3	9	3	14	58	1794	80	22	17	16	14	149
1737	28	5	11	4	17	65	1795	74	21	14	15	14	138
1738	31	4	13	4	12	64	1796	69	16	17	12	14	128
1739	36	3	11	5	14	69	1797	67	13	20	10	12	122
1740	34	3	9	2	22	70	1798	56	12	19	11	12	110
1741	38	5	9	5	22	79	1799	53	13	16	12	13	107
1742	42	4	6	7	20	79	1800	52	13	17	10	12	104
1743	40	5	6	12	19	82	1801	48	11	17	10	9	95
1744	39	5	7	11	13	75	1802	46	11	17	7	15	96
1745	43	6	6	14	7	76	1803	41	6	16	8	11	82
1746	52	7	6	11	8	84	1804	38	8	15	8	18	87
1747	51	8	8	18	10	95	1805	40	6	14	7	21	88
1748	50	7	6	21	14	98	1806	45	6	12	9	20	92
1749	57	8	12	21	17	115	1807	43	9	13	12	22	99
1750	62	12	12	16	13	115	1808	46	12	16	9	20	103
1751	61	11	12	19	19	122	1809	54	18	23	15	33	143
1752	61	13	12	24	19	129	1810	50	16	21	16	30	133
1753	68	15	18	14	27	142	1811	54	16	27	16	22	135
1754	69	15	24	18	26	152	1812	59	19	26	19	33	156
1755	78	21	27	24	27	177	1813	59	17	28	0	36	140
1756	78	24	28	24	31	185	1814	59	14	26	16	36	151
1757	79	23	27	27	37	193	1815	50	14	23	15	36	138
1758	79	24	31	25	33	192	1816	44	13	20	15	34	126
1759	83	24	34	25	35	201	1817	38	15	25	10	36	124
1760	86	28	32	28	34	208	1818	41	12	22	13	33	121
1761	96	29	37	29	32	223	1819	38	11	24	14	36	123
1762	94	32	43	29	33	231	1820	38	10	23	14	30	115
1763	93	26	38	27	38	222	...						
1764	99	27	37	33	40	236	1825	36	5	20	7	14	82
1765	102	27	39	28	41	237	...						
1766	111	28	38	31	49	257	1830	27	2	16	8	5	58
1767	109	30	35	33	44	251	...						
1768	100	36	36	33	43	248	1835	14	11	12	5	4	46
1769	98	34	35	34	47	248	...						
1770	98	36	37	21	55	247	1840	5	22	14	5	0	46
1771	89	31	30	23	45	218	...						
1772	82	25	30	18	39	194	1845	6	15	15	4	0	40
1773	78	23	29	10	35	175	...						
							1850	3	6	9	4	0	22

För källhänvisning och anmärkning, se nästa sida!

Forts från föregående sida

Källa: Landsböcker med verifikationer. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Anm. 1: I Skaraborgs län består *Vadsbo* fögderi (=Vadsbo härad) av Hasslerörs, Hova, Binnebergs och Valla tingslag. *Höjentorps* fögderi består av Kåkind, Gudhems och Valle härad; *Vartofta* fögderi av Vartofta och Frökinds härad; *Skara* fögderi av Kinne, Skara, Laske och Vilske härad samt *Läckö* fögderi av Kållands, Kinnefjärdings, Åse, Viste och Barne häder.

Tabellbilaga iv:f. Betalande av hantverksbevillning i Skaraborgs läns fögderier 1735—1800. Absoluta tal och i procent av antalet gärningsörebetalande.

År	Vadsbo	Höjentorp	Vartofta	Skara	Läckö	Summa
1735	29	1	10	3	7	50
1740	34	3	9	4	22	72
1745	43	6	10	23	7	89
1750	62	10	17	17	13	119
1755	78	21	30	29	27	185
1760	86	28	32	32	34	212
1765	102	30	48	39	41	260
1770	101	39	55	38	55	288
1775	80	39	32	22	29	202
1780	86	37	39	14	40	216
1785	83	15	37	12	29	176
1790	110	52	52	50	56	320
1795	74	22	38	19	15	168
1800	65	23	25	17	18	148

I procent av gärningsörebetalande:

1735	100	100	100	150	100	102
1740	100	100	100	200	100	103
1745	100	100	167	164	100	117
1750	100	83	142	106	100	103
1755	100	100	111	121	100	105
1760	100	100	100	114	100	102
1765	100	111	123	139	100	110
1770	103	108	149	181	100	117
1775	100	205	123	129	100	118
1780	100	206	144	127	108	121
1785	100	300	185	150	104	122
1790	100	113	163	100	147	116
1795	100	105	271	127	107	122
1800	125	177	147	170	150	142

Källa: Landsböcker med verifikationer. Skaraborgs landskontor. GLA.

Tabellbilaga iv:h. Andel "Andra hantverkare på landet" av lanthantverkarna i tabellverket 1751 och 1769.

1751				1769			
Gbg o Bohus	75%	Kristianst.	42%	Gbg o Bohus	82%	Östergöt.	36%
Kopparberg	64%	Blek.	36%	Kristianst.	59%	Nä-Värml.	34%
Uppsala län	55%	Västmanl.	33%	Malmöhus	54%	Älvsborg	31%
Malmöhus	52%	Kalmar	31%	Kopparb.	54%	Kalmar	31%
Älvsborg	50%	Söderm.	29%	Sthm	47%	Västmanl.	28%
Halland	49%	Nä-Värml.	28%	Jönköp.	46%	Blekinge	22%
Skaraborg	48%	Gotland	27%	Söderm.	46%	Gotland	21%
Östergöt.	46%	V-norr.	22%	Halland	44%	V-norr.	16%
Jönköp.	44%	Kronob.	14%	Skaraborg	40%	Gävleborg	16%
Sthm	44%	V-bott.	4%	Uppsala	37%	Kronob.	13%
		Sverige	43%			V-bott.	12%
						Sverige	41%

Källa: Tabell IV:12.

Tabellbilaga iv:i. Yrkesfördelning bland gärningsörebetalande i Malmöhus län 1742, 1791 och 1810.

Yrke	1742	%	1791	%	1810	%
Skräddare	121	58	136	42	200	48
Skomakare	50	24	97	30	123	29
Smeder	19	9	60	18	55	13
Spelmän	10	5	15	5	10	2
Vallackare	6	3	4	1	6	1
Böckare	1	0	1	0	1	0
Timmermän	1	0	0	0	0	0
Glasmästare			2	1	4	1
Snickare			5	2	5	1
Nattmän			1	0	2	0
Sadelmakare			2	1	0	0
Murmästare			2	1	11	3
Fällberedare			1	0	1	0
Summa	208	100	326	100	418	100

Källa: Se tabellbilaga iv:b.

Tabellbilaga iv:j. Lanthantverkarnas yrken enligt tabellverket 1855.

Yrke	Mästare		Gesäll. o. lärl.		Summa mästare		Summa gesäller	Alla lant-hantv.	
	Gifta	Ankl. o.og.	Gifta	Ankl. o. og.	Abs	%		Abs.	%
1 Bildhuggare	2	0	1	2	2	0,0%	3	5	0,0%
2 Bleckslagare	28	5	10	20	33	0,2%	30	63	0,2%
3 Bokbindare	13	2	4	6	15	0,1%	10	25	0,1%
4 Byggmästare	124	40	16	48	164	1,1%	64	228	0,9%
5 Bålgmakare	7	3	0	1	10	0,1%	1	11	0,0%
6 Formskärare	4	0	0	0	4	0,0%	0	4	0,0%
7 Gelbgjutare	13	2	5	10	15	0,1%	15	30	0,1%
8 Glasmästare	61	15	6	20	76	0,5%	26	102	0,4%
9 Guldsmeder	10	1	11	7	11	0,1%	18	29	0,1%
10 Handskmakare	10	1	6	12	11	0,1%	18	29	0,1%
11 Hattmakare	26	4	8	5	30	0,2%	13	43	0,2%
12 Kakelugnsn.	91	12	25	111	103	0,7%	136	239	0,9%
13 Kardmakare	9	3	7	3	12	0,1%	10	22	0,1%
14 Kopparslagare	148	26	40	141	174	1,2%	181	355	1,3%
15 Murmästare	309	49	164	201	358	2,4%	365	723	2,7%
16 Målare	198	58	51	157	256	1,7%	208	464	1,7%
17 Orgelbyggare	4	3	0	5	7	0,0%	5	12	0,0%
18 Repslagare	20	0	2	27	20	0,1%	29	49	0,2%
19 Sadelmakare	170	35	35	149	205	1,4%	184	389	1,5%
20 Skomakare	3 423	912	441	2 675	4 335	28,8%	3 116	7 451	28,1%
21 Skräddare	3 343	1 161	445	2 935	4 504	29,9%	3 380	7 884	29,7%
22 Smeder	2 422	328	478	1 679	2 750	18,3%	2 157	4 907	18,5%
23 Snickare	1 066	322	266	638	1 388	9,2%	904	2 292	8,6%
24 Stolmakare	12	2	11	17	14	0,1%	28	42	0,2%
25 Svarvare	59	10	22	23	69	0,5%	45	114	0,4%
26 Tunnbindare	68	8	30	48	76	0,5%	78	154	0,6%
27 Urmakare	93	35	13	59	128	0,8%	72	200	0,8%
28 Vagnmakare	87	27	21	53	114	0,8%	74	188	0,7%
29 Bagare	36	17	5	50	53	0,4%	55	108	0,4%
30 Blockmakare	1	2	0	6	3	0,0%	6	9	0,0%
31 Boktryckare	0	0	0	1	0	0,0%	1	1	0,0%
32 Borsbindare	2	1	0	0	3	0,0%	0	3	0,0%
33 Bryggare	2	1	1	0	3	0,0%	1	4	0,0%
34 Buntmakare	2	0	0	1	2	0,0%	1	3	0,0%
35 Ensk. mess. arb.	6	0	0	10	6	0,0%	10	16	0,1%
36 Fiskare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
37 Färgare	3	1	0	5	4	0,0%	5	9	0,0%
38 Garvare	14	0	1	8	14	0,1%	9	23	0,1%
39 Gördelmakare	0	1	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
40 Instrumentm.	1	1	0	3	2	0,0%	3	5	0,0%
41 Kammakare	3	0	0	0	3	0,0%	0	3	0,0%
42 Ljusstöpare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
43 Läsare	0	1	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
44 Lumpsammlare	2	0	0	0	2	0,0%	0	2	0,0%
45 Machinister	2	0	0	0	2	0,0%	0	2	0,0%
46 Mältare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
47 Ostryckare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
48 Salpetersjud.	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
49 Segelsömmare	3	0	4	8	3	0,0%	12	15	0,1%
50 Slaktare	6	3	3	9	9	0,1%	12	21	0,1%
51 Skorstensfej.	2	1	0	3	3	0,0%	3	6	0,0%
52 Sockerbagare	5	6	0	3	11	0,1%	3	14	0,1%
53 Skarprätare	1	0	0	1	1	0,0%	1	2	0,0%
54 Stenhuggare	5	1	1	3	6	0,0%	4	10	0,0%
55 Stensprängare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
56 Stockmakare	4	1	0	0	5	0,0%	0	5	0,0%
57 Sämiskmakare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
58 Taktäckare	1	0	0	1	1	0,0%	1	2	0,0%
59 Tapetsereare	1	0	0	0	1	0,0%	0	1	0,0%
60 Tegelslagare	2	0	0	2	2	0,0%	2	4	0,0%
61 Timmermän	14	2	130	42	16	0,1%	172	188	0,7%
62 Vallackare	2	0	0	1	2	0,0%	1	3	0,0%

Forts nästa sida

Forts från föregående sida

Yrke	Mästare		Gesäll. o. lärl.		Summa mästare		Summa gesäller	Alla hantverk	
	Giftn	Ankl. o. og.	Giftn	Ankl. o. og.	Abs	%		Abs.	%
63 Vävskedsmak.	2	0	0	0	2	0,0%	0	2	0,0%
64 Vävare	4	1	0	0	5	0,0%	0	5	0,0%
65 Äkare	5	0	0	0	5	0,0%	0	5	0,0%
Summa	11 958	3 104	2 263	9 209	15 062	100,0%	11 472	26 534	100,0%

Källa: Folkmängdstabeller. Tabellkommissionens arkiv. SCB.

Anm.: Den punkterade linjen mellan vagnmakare och bagare markerar övergången från formulärets tryckta hantverksbeteckningar till ett handskrivet tillägg.

Tabellbilaga iv:k. Antal lanthantverkare fördelade på län, enligt kommerskollegium 1850.

Län och länsbokstav	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10	
	Hantverkare		Antagne arbetare		Gärningsmän		Summor													
	Män	Kvi.	Ge-säl	Lär-lingar	Andre	Mäs-tare	Ar-beta-re	Idkare	Ar-beta-re	Alla hantverkare										
Sthm B	16		13	11	16	678	206	694	246	940										
Upps C	2		0	0	0	511	295	513	295	808										
Söderm. D	185	3	9	39	35	389	150	577	233	810										
Österg. E	217		10	16	131	854	629	1 071	786	1 857										
Jönköp. F	33		9	20	0	229	324	262	353	615										
Kronob. G	15	1	5	4	0	297	255	313	264	577										
Kalmar H	20		14	18	3	706	414	726	449	1 175										
Gotl. I	3		0	0	0	258	155	261	155	416										
Blek. K	3		1	5	0	262	229	265	235	500										
Krist. L	272	8	52	155	5	841	822	1 121	1 034	2 155										
Malm. M	439	3	164	182	71	1 548	1 084	1 990	1 501	3 491										
Hall. N	23		0	2	14	449	151	472	167	639										
G. o. B. O	14		8	13	0	304	68	318	89	407										
Älvsb. P	14		6	6	2	311	24	325	38	363										
Skarab. R	13		4	19	3	300	77	313	103	416										
Värml. S	95	3	14	10	34	151	71	249	129	378										
Örebro T	163		5	5	66	350	210	513	286	799										
Västm. U	66		0	17	0	396	202	462	219	681										
Kopp. W	14		1	1	1	162	44	176	47	223										
Gävleb. X	18		7	5	0	531	167	549	179	728										
V-norr. Y	1		0	0	0	451	90	452	90	542										
Jämtl. Z	6		0	0	1	114	20	120	21	141										
V-bott. Za	6		0	0	0	76	6	82	6	88										
N-bott. Zb	3		1	0	0	37	4	40	5	45										
Sverige	1 641	18	323	528	382	10 205	5 697	11 864	6 930	18 794										

Källa: Kammarkontorets arkiv: Kommerskollegium. Årsberättelser. Handlande och hantverkare. RA.

Tabellbilaga iv:l. Antal lanthantverkare fördelade på län, enligt kommerskollegium 1860.

Län och läns-bok-stav		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
		Hantverkare			Antagne arbetare			Gärningsmän		Summor		
		Män	Kvi.	Ge-säl-ler	Lär-lingar	Andre	Mäs-tare	Ar-beta-re	Idkare	Ar-beta-re	Alla hant-verkare	
Sthm	B	53	0	35	16	28	936	210	989	289	1 278	
Upps	C	11	0	1	2	6	527	150	538	159	697	
Söderm.	D	289	0	18	42	69	528	163	817	292	1 109	
Österg.	E	267	1	22	8	120	1 574	673	1 842	823	2 665	
Jönköp.	F	71	1	5	12	34	313	183	385	234	619	
Kronob.	G	102	0	25	15	6	312	223	414	269	683	
Kalmar	H	27	3	15	26	0	672	317	702	358	1 060	
Gotl.	I	0	0	0	0	0	317	77	317	77	394	
Blekinge	K	12	2	10	6	5	194	108	208	129	337	
Krist.	L	872	1	114	239	93	1 160	564	2 033	1 010	3 043	
Malm.	M	363	10	214	252	104	1 870	724	2 243	1 294	3 537	
Hall.	N	128	0	15	63	6	327	55	455	139	594	
G. o. B.	O	104	12	42	38	15	492	93	608	188	796	
Älvsb.	P	18	0	7	8	6	706	24	724	45	769	
Skarab.	R	29	1	11	26	3	779	323	809	363	1 172	
Värml.	S	161	0	9	54	27	546	85	707	175	882	
Örebro	T	403	0	20	11	155	503	202	906	388	1 294	
Västm.	U	3	0	0	0	5	616	227	619	232	851	
Kopp.	W	17	0	5	6	0	197	61	214	72	286	
Gävleb.	X	24	0	11	6	2	652	90	676	109	785	
V-norr.	Y	0	0	0	0	0	547	113	547	113	660	
Jämtl.	Z	0	0	0	0	0	264	41	264	41	305	
V-bott.	ZA	47	0	5	0	0	101	0	148	5	153	
N-bott.	ZB	53	0	0	8	0	2	0	55	8	63	
Sverige		3 054	31	584	838	684	14 135	4 706	17 220	6 812	24 032	

Källa: Kammarkontorets arkiv: Kommerskollegium. Årsberättelser. Handlande och hantverkare. RA.

Anm.: Kol. 8 (Idkare)= kol. 1+ kol. 2+ kol. 6. Kol. 9 (arbetare)= kol. kol.3 + kol. 4 + kol. 5+ kol. 7. Kol. 10 (alla hantverkare) = kol. 1— kol. 7.

Tabellbilaga iv:m. Landshövdingeberättelser 1832—55 med uppgifter om antalet lanthantverkare.

Län	1832	1837	1842	1847	1850	1855
Södermanlands	—	—	—	X	X	X
Östergötlands	—	—	X	—	—	—
Kalmar	—	—	—	—	X	X
Blekinge	—	X	—	—	—	—
Gbg o. Bohus	—	—	X	X	X	X
Älvsborgs	X	X	X	X	X	X
Skaraborgs	—	—	X	X	X	X
Värmlands	—	—	—	X	X	X
Västmanlands	X	—	—	—	—	—
Gävleborgs	—	—	X	—	—	—
Västernorr.	—	—	—	—	—	X

Källa: KB:s femårsberättelser 1828—32 —1850—55.

Tabellbilaga iv:n. Antal hantverkare fördelade på län enligt landshövdingeberättelserna 1860.

		1	2	3	4	5	6	7	8	9
Län och läns bokstav	Mästartare	Biträden Ges.	Lärl.	Andra arb.	Gärn.-män	Gärn.-mäns bitr.	Idkare exkl. självf. (1+5)	Alla lant-hantv. e. självf. (1-6)	Själv-försörj. på landet ¹	
Sthm	B	77	46	29	21	842	299	919	1 314	253*
Uppsala	C	25	2	2	22	412	130	437	593	355*
Söderm.	D	295	22	56	91	408	168	703	1 040	158
Österg.	E	152	44	29	40	1 643	734	1 795	2 642	522*
Jönköp.	F	316	16	20	56	147	93	463	648	358
Kronob.	G	113	34	56	26	246	141	359	616	274*
Kalmar	H	59	27	33	18	505	180	564	822	802
Gotland	I	4	1	0	0	338	86	342	429	148*
Blekinge	K	48	21	41	13	206	116	254	445	347*
Krist.	L	554	129	222	77	603	473	1 157	2 058	1 191
Malmöh.	M	456	258	393	94	1 121	619	1 577	2 941	1385*
Halland	N	128	0	75	11	321	55	449	590	91*
G. o. B.	O	151	48	49	28	756	33	907	1 065	44
Älvsb.	P	14	7	7	3	645	33	659	709	167*
Skarab.	R	51	8	17	5	785	633	836	1 499	136*
Värml.	S	35	26	22	16	446	15	481	560	288*
Örebro	T	68	16	11	56	541	237	609	929	1 315
Västm.	U	285	9	68	29	242	106	527	739	274
Kopparb.	W	55	25	20	3	186	47	241	336	108*
Gävleb.	X	37	16	3	5	612	136	649	809	387*
V.-Norrl.	Y	31	17	2	0	652	112	683	814	322*
Jämtl.	Z	144	5		4	128	2	272	283	43
V.-bott.	AC	46	3	2	2	57	0	103	110	107*
N.-bott.	BD	15	0	5	0	31	1	46	52	141
Sverige		3 159	780	1 162	620	11 873	4 449	15 032	22 043	9 216*
Andel av Kk. ²	102%		134%	139%	91%	84%	95%	87%	91%	—

Källa: KB:s femårsberättelser. Sammandrag för hela riket, tabell 7. BiSOS 1860, serie H.
Anm. 1: De siffror för självförsörjare på landet som är utmärkta med asterisk, är beräknade värden (72% av hela antalet självförsörjare i länet).

Anm. 2: Andel av Kk. = Antal hantverkare som procentuell andel av Kommerskollegiums statistik.

Tabellbilaga v:a. Sockenhantverkare med tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1790 och 1821. Absoluta tal.

	Idkare	Husturur	Bröder	Söner 6.15	Drängar 6.15	Syst-rar 6.15	Dött-rar 6.15	Pi-gor 6.15	Övr vuxna	Barn u. 15	Summa
Skaraborg 1790											
Ogifta utan piga	109		4		47					2	162
Og. m. piga	9		1		3	2		7			22
Og., bor med föräldr.	5	0			1	3			9	2	20
Gifta	160	160	2	18	46	3	7	7	13	228	644
Summa	283	160	7	18	97	8	7	14	22	232	848
Uppgift saknas	5										
Skaraborg 1821											
Ogifta utan piga	31				13					1	45
Og. m. piga	3				4		1	2			10
Og., bor med föräldr.	—										
Gifta	65	65	1	4	27	1	4	3	7	89	266
Summa	99	65	1	4	44	1	5	5	7	90	321
Uppgift saknas	3										

Källa: Landsboksverifikationer och mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tabellbilaga v:b. Sockenhantverkare med tjänstefolk och hushåll i fyra fögderier av Stockholms län 1820. Absoluta tal.

	Id-kare	Hust-rur	Dräng-ar m. fl.	Pi-gor m.fl	Övr. vux-na	Barn u. 15	Sum-ma
Ogifta utan piga	49		23			3	75
Ogifta med piga	10		9	11		2	32
Og., bor med föräldr.	6	0	4	4	8	3	25
Gifta	168	168	94	22	12	224	688
Summa	233	168	130	37	20	232	820
Uppgift saknas	3						

Källa: Landsboksverifikationer och mantalslängder. Länsräkenskaper. RA.

Tabellbilaga v:c. Övriga hantverkare, tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1790 och 1821. Absoluta tal.

	Id-kare	Hus-trur	Brö-der	Sö-ner ö.15	Dräng-ar ö.15	Syst-rar ö.15	Dött-rar ö.15	Pi-gor ö.15	Övr vuxna	Barn u. 15	Sum-ma
Skaraborg 1790											
Ogifta utan piga	8										8
Og m. piga	3		2		1	2		1		3	12
Gifta	33	33	0	1	2	1	4	3	2	51	130
Summa	44	33	2	1	3	3	4	4	2	54	150
Uppgift saknas	1										
Skaraborg 1821											
Ogifta utan piga	10				1						11
Og m piga	3							2		1	6
Gifta	94	94		14	19	1	7	10	10	147	396
Summa	107	94	0	14	20	1	7	12	10	148	413
	8										

Källa: Se tabellbilaga v:a.

Tabellbilaga v:d. Övriga hantverkare, tjänstefolk och hushåll i fyra fögderier av Stockholms län 1820. Absoluta tal.

	Id-kare	Hust-rur	Dräng-ar m. fl.	Pi-gor m.fl	Övr. vux-na	Barn u. 15	Sum-ma
Ogifta utan piga	19	0	2	0	0	0	21
Ogifta med piga	10		3	10	2	2	27
Og m. föräldr	3	0	1	2	4		10
Gifta	92	92	34	35	10	120	383
Summa	124	92	40	47	16	122	441
Uppgift saknas	1						

Källa: Se tabellbilaga v:b.

Tabellbilaga v:e. Hantverkare med tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1821 uppdelade på hantverkarnas civilstånd och yrke.

		1	2	3	4	5	6	7	8
Civil- stånd	Yrke	Idka- re	Hust- rur	Drä., sön., bröd.	Pig., dött., systr.	Sum- ma 3+4	För- äld- rar	Barn u.15	Sum- ma
Gifta	Skomakare	26	26	11	4	15	4	32	103
	Skrädd	39	39	19	5	24	3	44	149
	Smeder	56	56	15	4	19	3	101	235
	Övriga	38	38	20	13	33	7	59	175
	Summa	159	159	65	26	91	17	236	662
Ogifta	Skomakare	12		4	1	5			17
	Skrädd	21		12	2	14			35
	Smeder	3		2		2			5
	Övriga	11			2	2		2	15
	Summa	47	0	18	5	23	0	2	72
Summa	summarum	206	159	83	31	114	17	238	734

Källa: Se tabellbilaga v:a

Tabellbilaga v:f. Hushållens medelstorlek och sammansättning bland bönder, torpare och hantverkare i Västergötland ca 1785 och ca 1815.

		Hus- hålls- stor- lek	Fa- milje- stor- lek	Barn u. 15	Barn ö. 15	Alla barn	För- äld- rar	Tjänste- folk	Hus- håll
Bönder ca 1785	Dala 1780	5,36	4,5	1,48	0,82	2,30	0,21	0,85	170
	Örby 1792	5,85	4,61	1,45	0,57	2,02		1,20	182
Torpare ca 1785	Dala 1780	4,23	4,03	1,84	0,16	2,00	0,23	0,19	31
	Örby 1792	3,98	3,81	1,15	0,41	1,56		0,17	67
Hantver- kare 1790	Gifta	4,01	3,71	1,45	0,16	1,60	0,08	0,30	193
	Alla hushåll	3,94	3,60	1,35	0,14	1,50	0,11	0,34	210
Bönder ca 1815	Dala 1810	4,98	4,23	1,28	0,65	1,93	0,27	0,75	177
	Örby 1815	5,84	4,54	1,34	0,90	2,24		1,26	206
Torpare ca 1815	Dala 1810	3,72	3,63	1	0,23	1,23	0,36	0,08	39
	Örby 1815	3,98	3,84	1,49	0,4	1,89		0,12	136
Hantver- kare 1821	Gifta	4,16	3,79	1,48	0,18	1,67	0,11	0,37	159
	Alla hushåll	4,11	3,70	1,44	0,18	1,62	0,10	0,41	165

Källor: Betr. Dala, se Winberg 1975, tabell X, s. 300. Betr. Örby, se Ahlberger 1988, tabell II s. 192. Hantverkare enligt bevilnings- och mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tabellbilaga xi:a. Stadshantverkare i Sverige 1751—1855.

År	Idkare	Gesäller	Lärgossar	Övriga	Alla stads- hantverkare
	Ämbets- och hant- verksfolk	Gesäller	Lärgossar över 15 år	Lärgossar under 15 år	
1751	5930	4152	3040	1614	14736
1754	6361	4963	4029	1824	17177
1757	6611	5525	4970	1953	19059
1760	6890	3628	3926	2250	16694
1763	7104	5191	4223	2354	18872
1766	7272	4821	4577	2512	19182
1769	7613	4767	4313	2272	18965
1772	7073	4775	4255	2160	18263
	Skrå- ämbets- och hant- verksmän + Privile- gierade hantverkare	Gesäller	Lärgossar	Lärgossar under 15 år	
1775	7042	6199	4636	1157	19034
1780	8238	6460	5193	1337	21228
1785	8207	6321	5202	1138	20868
1790	7840	6351	3846	1212	19249
1795	8295	6625	4572	1487	20979
1800	8554	6801	5238	1758	22351
	Mästare	Gesäller	Gossar	Verkdrängar och bodbetjänter	
1805	9344	6153	5850	2126	23473
1810	9066	6087	5904	1729	22786
1815	9683	6469	7447	2275	25874
1820	9904	6945	7293	2249	26391
1825	9177	7481	8340	2850	27848
1830	8905	7314	8589	2799	27607
1835	8972	7571	9544	2535	28622
	Mästare		Gesäller, lärlingar verkdrängar och bodbetjänter		
1840	8738		20077		28815
1845	9225		20592		29817
1850	10136		23827		33963
1855	10169		25083		35252

Källa: Minnesskrift 1949 tabellerna 6—10. De finstilta rubrikerna enligt originaltabellerna i Tabellkommissionens arkiv: Folkmängdstabeller. SCB.

Förklaring: 1) De i tabellhuvudet angivna rubrikerna är ett försök att sammanfatta kategorier som är urskiljbara över flera perioder trots förändringar i redovisningsformerna. De i tabellen med mindre stilsort angivna rubrikerna motsvarar tabellverkets kategorisering för respektive period.

2) De streckade linjerna markerar omläggningar av statistiken.

Tabellbilaga xi:b. Mästarnas andel av stadshantverkarna, samt stadshantverkarnas andel av total- och stadsbefolkning 1751—1855.

År	Mästare som andel av alla stadshantverkare %	Mästare i städer som andel av total befolkn. 0/00	Alla stadshantverkare som andel av total befolkn. 0/00	Mästare som andel av stadsbefolkning 0/00	Alla stadshantverkare som andel av stadsbefolkning 0/00
1751	40,2	3,4	8,5		
1754	37,0	3,6	9,7		
1757	34,7	3,7	10,7		
1760	41,3	3,8	9,1		
1763	37,6	3,7	9,9		
1766	37,9	3,9	10,2		
1769	40,1	4,1	10,2		
1772	38,7	3,8	9,7		
1775	35,2	3,2	9,2		
1780	37,1	3,5	9,5		
1785	38,3	3,6	9,4		
1790	39,0	3,3	8,4		
1795	37,4	3,3	8,7		
1800	35,7	3,2	8,9		
1805	39,8	3,9	9,7	40,5	101,7
1810	39,8	3,8	9,6	39,7	99,9
1815	37,4	3,9	10,5	39,0	104,2
1820	37,5	3,8	10,2	37,9	101,0
1825	33,0	3,3	10,0	32,7	99,4
1830	32,3	3,1	9,6	31,8	98,5
1835	31,3	3,0	9,5	30,9	98,7
1840	30,3	2,8	9,2	28,8	95,1
1845	30,9	2,8	9,0	28,5	92,2
1850	29,8	2,9	9,8	28,9	96,7
1855	28,8	2,8	9,7	26,9	93,2

Källa: Tabellbilaga xi:a

Tabellbilaga xi:c. De femtio största stadshantverken 1810.

Yrke	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Mäs- tare	Ge- säl- ler	Gos- sar	Verk- dräng- ar	Bod- betj. Män	Kvi.	Alla u. bod- betj.	Andel av mäs- tare i %	Andel av alla hv. i %	Ackum andel av alla i %
1 Skomakare	812	846	799	4	0	0	2461	10,3	11,7	11,7
2 Skräddare	642	541	438	5	0	0	1626	8,1	7,7	19,4
3 Smeder	411	286	498	1	0	0	1196	5,2	5,7	25
4 Gavare	382	318	284	52	3	0	1036	4,8	4,9	29,9
5 Bagare	281	229	297	98	0	80	905	3,6	4,3	34,2
6 Snickare	327	278	250	1	0	0	856	4,1	4,1	38,3
7 Guldsmed.	249	248	292	0	0	0	789	3,2	3,7	42
8 Murmäst.	135	289	137	202	0	0	763	1,7	3,6	45,6
9 Hattmakare	298	221	222	0	0	3	741	3,8	3,5	49,2
10 Kopparsl.	259	196	226	1	0	0	682	3,3	3,2	52,4
11 Bryggare	170	36	6	372	0	0	584	2,2	2,8	55,2
12 TimmERM.	314	116	44	76	0	0	550	4,0	2,6	57,8
13 Krukmak.	206	172	153	3	0	2	534	2,6	2,5	60,3
14 Färgare	179	108	123	52	0	4	462	2,3	2,2	62,5
15 Sadelmakare	192	104	162	1	0	0	459	2,4	2,2	64,7
16 Målare	179	111	147	0	0	0	437	2,3	2,1	66,7
17 Handskm.	208	116	100	0	0	1	424	2,6	2,0	68,7
18 Tunnbind.	137	117	98	0	0	0	352	1,7	1,7	70,4
19 Byggmäst.	49	150	9	143	0	0	351	0,6	1,7	72,1
20 SämSKM.	165	82	80	6	0	2	333	2,1	1,6	73,6
21 Slaktare	107	78	59	67	1	0	311	1,4	1,5	75,1
22 Urmakare	145	67	82	1	0	0	295	1,8	1,4	76,5
23 Bokbindare	126	84	76	0	0	2	286	1,6	1,4	77,9
24 Svarvare	133	63	87	0	0	0	283	1,7	1,3	79,2
25 Vagnmak.	120	67	80	0	0	0	267	1,5	1,3	80,5
26 Gördelmak.	108	68	84	0	0	0	260	1,4	1,2	81,7
27 Repslagare	78	75	90	9	1	2	252	1,0	1,2	82,9
28 Glasmäst.	138	45	66	0	0	0	249	1,7	1,2	84,1
29 Planterare ...	92	13	16	46	0	1	167	1,2	0,8	84,9
30 Skoflickare	101	19	20	1	0	0	141	1,3	0,7	85,5
31 Skorstensf.	56	12	62	0	0	0	130	0,7	0,6	86,2
32 Sprutmak	34	0	0	77	0	0	111	0,4	0,5	86,7
33 Juvelerare	33	35	42	0	0	0	110	0,4	0,5	87,2
34 Instrumentm.	30	43	36	0	0	0	109	0,4	0,5	87,7
35 Tennjutare	53	26	27	1	0	0	107	0,7	0,5	88,2
36 Nälmakare	37	17	49	3	0	0	106	0,5	0,5	88,7
37 Bleckslag.	38	25	42	0	0	1	105	0,5	0,5	89,2
38 Gelbgjut.	33	30	42	0	0	0	105	0,4	0,5	89,7
39 Överskärare	23	45	26	5	0	0	99	0,3	0,5	90,2
40 Buntmakare	50	27	21	0	2	2	98	0,6	0,5	90,7
41 Sockerbag.	47	19	29	1	0	7	96	0,6	0,5	91,1
42 Perukmak	59	23	9	0	0	0	91	0,7	0,4	91,5
43 Plåtslagare	28	22	26	0	0	0	76	0,4	0,4	91,9
44 Segelsöm.	32	18	18	0	0	0	68	0,4	0,3	92,2
45 Linneväv.	32	23	12	0	0	0	67	0,4	0,3	92,5
46 Sejlare	13	18	27	5	0	5	63	0,2	0,3	92,8
47 Knappmak.	33	16	11	0	0	1	60	0,4	0,3	93,1
48 Pistolsmed.	29	16	15	0	0	0	60	0,4	0,3	93,4
49 Stolmakare	20	23	17	0	0	0	60	0,3	0,3	93,7
50 Kammakare	18	18	22	0	0	0	58	0,2	0,3	94
Summa 50 yrken	7441	5599	5558	1233	7	113	19831			
Summa 108 yrken	7895	6078	5847	1284	8	117	21104			

Forts nästa sida!

Forts från föregående sida

Yrke	Mästar- tare	Ge- säl- ler	Gos- sar	Verk- dräng- ar	Bod- betj. Män	Kvi.	Alla u. bod- betj.	Andel av mäs- tare i %	Andel av alla hv. i %	Ackum andel av alla i %
Yrken som står upptagna i tabellverkets originaltabeller, men som uteslutits ovan:										
Fiskare	888	0	38	150		0	1076			
Åkare	233	0	15	36	0	0	284			
Hyrkuskar	16	0	0	35	0	0	51			
Fiskköpare	34	0	4	96	0	3	134			
Summa utgallr	1171	0	57	317	0	3	1545			

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller SCB.

Förklaring: Betr. yrkena fiskare, åkare m.fl., se kap XI.2.3, not. 32.

Smeder= Hovslagare, klensmeder, knivsmeder och eggjärnssmeder.

Garvare= garvare och karduanmakare.

Tabellbilaga xi:d. De femtio vanligaste stadshantverken 1855.

Yrke	Mästare		Ges. o. lärl.		Kv.	Sum- ma mäs- tare	Sum- ma alla	Andel mäs- tare i %	Andel av alla i %	Ackum. andel av alla i %
	Gifta	Änkl. o. og.	Gifta	Änkl. o. og.						
1 Skomakare	964	213	549	2759	16	1177	4485	13,0	13,3	13,3
2 Skräddare	661	143	622	1860	85	804	3286	8,8	9,8	23,1
3 Snickare	466	89	386	1654	1	555	2595	6,1	7,7	30,8
4 Smeder	464	92	331	1689	0	556	2576	6,1	7,7	38,4
5 Murmäst.	144	39	535	782	28	183	1500	2,0	4,5	42,9
6 Timmerm.	299	38	676	425	0	337	1438	3,7	4,3	47,2
7 Bagare	282	93	77	961	112	375	1413	4,1	4,2	51,4
8 Målare	298	75	115	831	0	373	1319	4,1	3,9	55,3
9 Garvare	287	92	143	801	0	379	1323	4,2	3,9	59,2
10 Kopparslag.	220	54	59	603	0	274	936	3,0	2,8	62,0
11 Guldsm.	166	54	110	511	5	220	841	2,4	2,5	64,5
12 Sadelmak.	179	59	50	479	0	238	767	2,6	2,3	66,8
13 Kåkelugnsm.	145	29	111	428	3	174	713	1,9	2,1	68,9
14 Bokbindare	171	51	27	393	8	222	642	2,4	1,9	70,8
15 Färgare	153	67	63	335	4	220	618	2,4	1,8	72,6
16 Bryggare	124	37	45	329	7	161	535	1,8	1,6	74,2
17 Tunnbind.	118	16	64	302	0	134	500	1,5	1,5	75,7
18 Repslagare	91	20	67	316	1	111	494	1,2	1,5	77,2
19 Urmakare	144	60	19	269	0	204	492	2,2	1,5	78,6
20 Slaktare	168	49	55	203	4	217	475	2,4	1,4	80,0
21 Bleckslag.	91	24	34	273	1	115	422	1,3	1,3	81,3
22 Glasmäst.	111	41	26	200	0	152	378	1,7	1,1	82,4
23 Vagnmak.	100	22	30	218	0	122	370	1,3	1,1	83,5
24 Byggm.	58	35	102	170	5	93	365	1,0	1,1	84,6
25 Hatmak.	128	28	34	175	14	156	365	1,7	1,1	85,7
26 Svarvare	94	25	38	206	1	119	363	1,3	1,1	86,8
27 Handskmak.	93	19	32	162	40	112	306	1,2	0,9	87,7
28 Sockerbag.	83	36	12	169	39	119	300	1,3	0,9	88,6
29 Instrumentm.	47	17	37	162	0	64	263	0,7	0,8	89,3
30 Möbelbekläd.	40	15	24	140	1	55	219	0,6	0,7	90,0
31 Gelbgjut.	50	9	15	142	0	59	216	0,6	0,6	90,6
32 Skorstensf.	50	16	6	141	0	66	213	0,7	0,6	91,3
33 Gördelmak.	58	14	12	116	0	72	200	0,8	0,6	91,9
34 Buntmak.	37	12	3	108	27	49	160	0,5	0,5	92,3
35 Stenhugg.	14	4	63	75	0	18	156	0,2	0,5	92,8
36 Kammak.	40	8	14	74	0	48	136	0,5	0,4	93,2
37 Barberare	36	18	1	76	0	54	131	0,6	0,4	93,6
38 Maskinist.	46	11	28	46	0	57	131	0,6	0,4	94,0
39 Bildhuggare	10	10	7	75	0	20	102	0,2	0,3	94,3
40 Snörmakare	25	8	10	59	25	33	102	0,4	0,3	94,6

Forts nästa sida!

Forts från föregående sida

Yrke	Mästare		Ges. o. lärl		Kv.	Sum- ma mä- s- tare	Sum- ma alla	Andel mä- s- tare i %	Andel av alla i %	Ackum. andel av alla i %
	Gifta	Änkl. o. og.	Gifta	Änkl. o. og.						
41 Plåtslagare	19	3	15	56	0	22	93	0,2	0,3	94,9
42 Krukmak.	22	5	9	54	0	27	90	0,3	0,3	95,1
43 Destillat.	26	20	5	35	2	46	86	0,5	0,3	95,4
44 Sämsskm.	20	8	5	48	1	28	81	0,3	0,2	95,6
45 Nälmakare	20	1	4	54	0	21	79	0,2	0,2	95,9
46 Sejlare	13	4	6	53	3	17	76	0,2	0,2	96,1
47 Perukmak.	20	12	5	33	0	32	70	0,4	0,2	96,3
48 Gatläggare	18	3	17	31	0	21	69	0,2	0,2	96,5
49 Tapetmak.	8	6	2	43	0	14	59	0,2	0,2	96,7
50 Linvävare	11	4	3	41	43	15	59	0,2	0,2	96,8
Summa										
50 yrken:	6932	1808	4703	19165	476	8740	32608			
Summa										
103 yrken	7189	1896	4874	19710		9085	33669			
Yrken som står upptagna i tabellverkets originaltabeller, men som uteslutits ovan:										
Artister ...	88	94	0	4	88	37	182	186		
Fiskare	535	83	25	73	559	12	618	716		
Fiskköpare	35	7	1	50	36	0	42	93		
Hyrkuskar	13	3	9	72	22	0	16	97		
Musikanter ...	4	3	0	1	4	0	7	8		
Åkare ...	173	46	19	245	192	0	219	483		
Summa utgallr.	848	236	54	445	901	49	1084	1583		

Källa: Tabellkommissionens arkiv. Folkmängdstabeller SCB.

Förklaring: Betr. yrkena fiskare, åkare m.fl., se kap XI.2.3, not. 32.

Tabellbilaga xi:e. Sammanlagt antal hantverksmästare i stad och på landsbygd, fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av totalbefolkningen i promille.

Yrke	Västtyskland	Östtyskland	Östty. exkl. Kurmark	Polen
Smeder	4,4	2,4	2,7	2,7
Skräddare	6,7	4,0	3,8	3,0
Skomakare	6,1	4,8	4,3	4,5
Linvävare	7,3	3,5	2,1	1,3
Hjulmakare	1,3	1,0	1,0	0,9
Snickare	2,0	1,3	1,1	0,7
Tunnbindare	1,1	0,7	0,7	0,6
Timmermän	4,1	0,9	0,7	0,7
Murare	1,4	0,5	0,4	0,3
Bagare	2,6	1,3	1,1	1,0
Övriga	5,8	11,9	8,2	6,6
Summa	42,8	32,2	26,1	22,2
Mjölnare	1,8	1,7	2,0	3,5

Källor: Befolkning enligt Krug 1805 I s. 323—326. Hantverkarantal enligt Schultz 1984, tabellerna 10, 13, 14, 15, 19, 20, 24, 25, 26, 27, 28 och 29, s. 155-69.

Anm. 1: Schultz' siffror bygger till större delen på Krug, a.a., del 2, s. 173—203. Schultz anger antalet mästare i städerna enbart som procentandelar av hela antalet mästare i stad och på landsbygd. Inför ovanstående uträkning har jag åter omvandlat hennes siffror till absoluta tal. Resultatet visade sig vid senare kontroll ligga mycket nära Krugs originalsiffror.

Förklaring beträffande regioner: "Västtyskland" består av följande sex områden tillhöriga kungariket Preussen: Grevskapet Mark, Ostfriesland, Padeborn, Minden-Ravensberg, Lingen-Tecklenburg och Kleve.

"Östtyskland" består av Kurmark, Neumark och Pommern. "Östtyskland exklusive Kurmark" består av enbart Neumark och Pommern.

"Polen" består av provinserna Warszawa, Posen och Kalisch.

Tabellbilaga xi:f. Hantverksmästare i städerna fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av totalbefolkningen i promille.

Yrke	Västtyskland	Östtyskland	Östty. exkl. Kurmark	Polen
Smeder	1,2	0,8	0,7	0,5
Skräddare	2,7	2,4	1,8	2,3
Skomakare	2,9	4,5	4,0	3,3
Linvävare	2,0	1,6	1,0	0,8
Hjulmakare	0,2	0,4	0,4	0,5
Snickare	1,0	1,1	0,9	0,6
Tunnbindare	0,5	0,6	0,7	0,3
Timmermän	0,9	0,3	0,3	0,2
Murare	0,6	0,3	0,3	0,2
Bagare	1,4	1,2	1,1	0,9
Övriga	4,8	11,8	8,1	6,3
Summa	18,3	25,1	19,2	15,7
Mjöltnare	0,4	0,3	0,2	1,0

Källor, anmärkning och förklaring: se tabellbilaga xi:e

Tabellbilaga xi:g. Hantverksmästare i städerna fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av stadsbefolkningen i promille.

Yrke	Västtyskland	Östtyskland	Östty. exkl. Kurmark	Polen
Smeder	4,5	2,3	2,7	1,8
Skräddare	10,0	6,6	6,6	8,5
Skomakare	10,8	12,2	15,2	12,3
Linvävare	7,6	4,3	3,8	3,0
Hjulmakare	0,8	1,1	1,4	1,9
Snickare	3,5	3,1	3,4	2,1
Tunnbindare	2,0	1,6	2,5	1,3
Timmermän	3,2	0,8	1,1	0,7
Murare	2,3	0,9	1,1	0,6
Bagare	5,3	3,3	4,2	3,5
Övriga	18,0	31,9	30,6	23,4
Summa	68,1	68,1	72,7	58,6
Mjöltnare	1,4	0,7	0,8	3,6

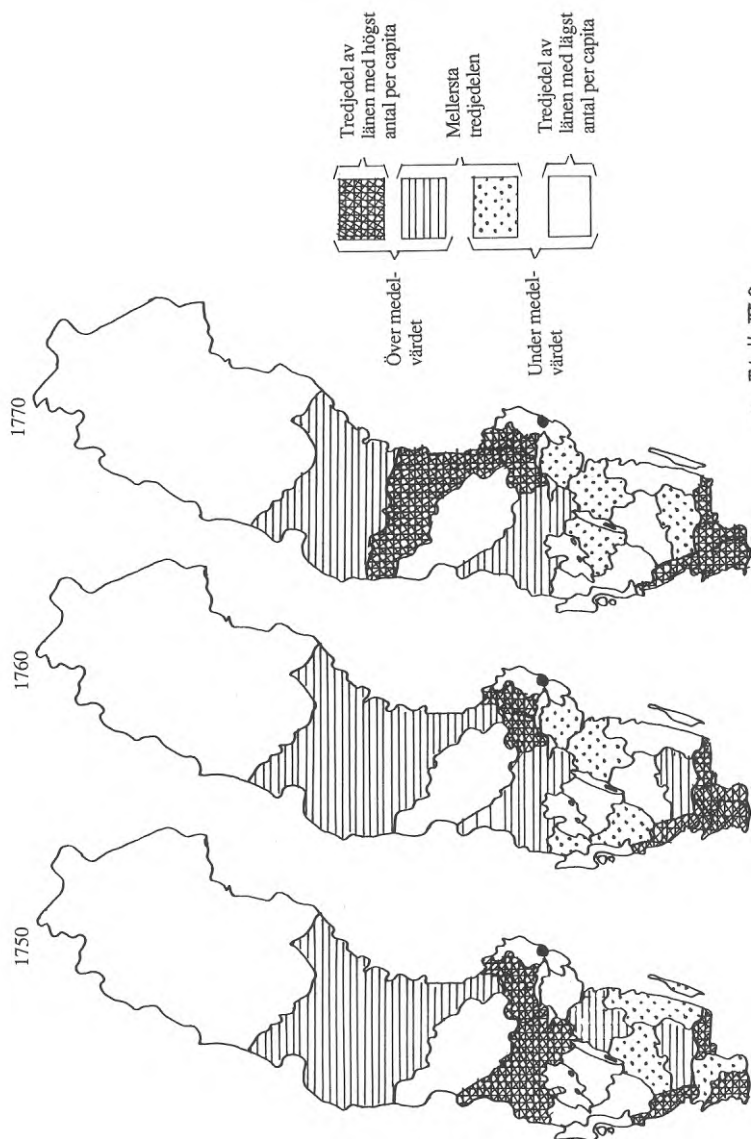
Källor, anmärkning och förklaring: se tabellbilaga xi:e

Tabellbilaga xi:h. Hantverksmästare på landsbygden fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av lant-befolkningen i promille.

Yrke	Västtysk-land	Östtysk-land	Östty. exkl. Kurmark	Polen
Smeder	4,4	2,5	2,7	3,1
Skräddare	5,5	2,5	2,8	1,0
Skomakare	4,4	0,4	0,4	1,6
Linvävare	7,1	3,0	1,4	0,6
Hjulmakare	1,5	0,9	0,9	0,6
Snickare	1,4	0,3	0,3	0,3
Tunnbindare	0,7	0,1	0,1	0,3
Timmermän	4,4	0,9	0,6	0,7
Murare	1,1	0,3	0,2	0,3
Bagare	1,6	0,1	0,0	0,1
Övriga	1,3	0,1	0,1	0,4
Summa	33,6	11,3	9,3	12,4
Mjölnare	1,9	2,3	2,5	3,5

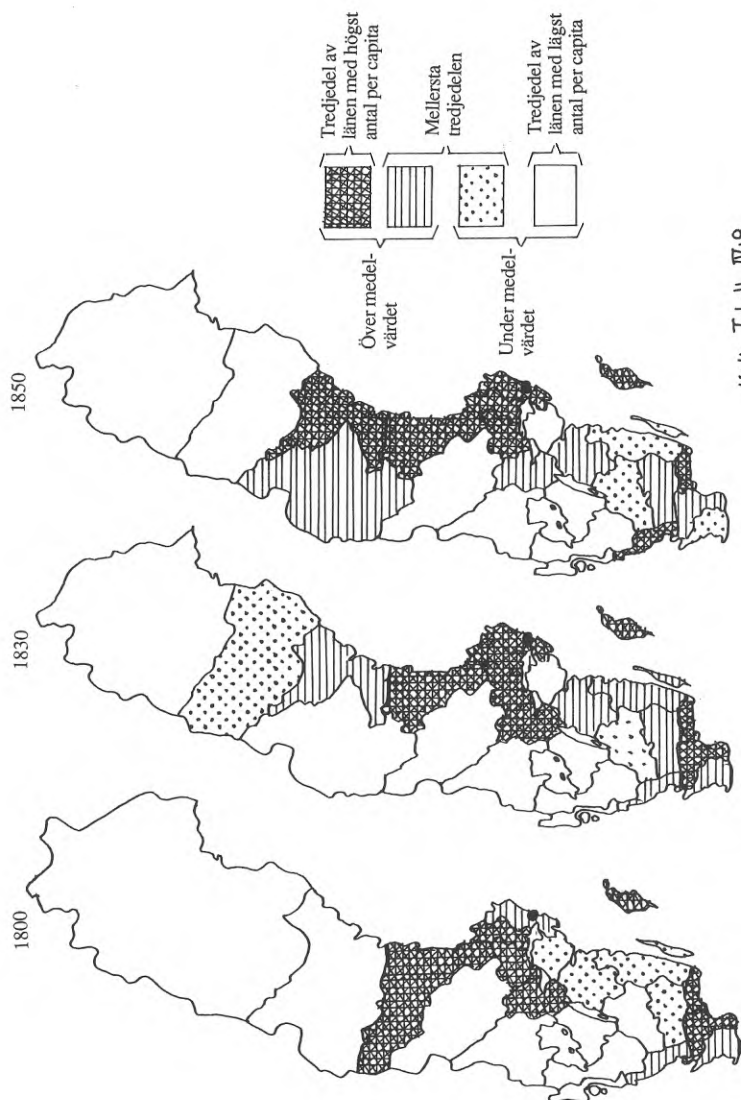
Källor, anmärkning och förklaring: se tabellbilaga xi:e

Kartbilagor 1—3. Gärningsörebro betalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1750, 1760 och 1770.

Källa: Tabell IV:8

Kartbilagor 4—6. Gärningsöretalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1800, 1830 och 1850.

Källa: Tabell IV:8

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Kommerskollegium.

Kammarkontorets arkiv. Årsberättelser: Handlande och hantverkare.
Fabriker m.m. Ser. 2 o. 3.

Länsräkenskaper.

Landsböcker med verifikationer.
Mantalslängder.

Statskontoret.

Huvudarkivet. Statsförslag.
Riksbokslutsbyråns arkiv. Rikshuvudböcker.

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Kyrkoarkiv för diverse socknar.

Husförhörlängder.

Länsstyrelsen för Göteborgs och Bohus län, Landskontoret.

Landsböcker med verifikationer.

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, Landskontoret.

Landsböcker med verifikationer.
Mantalslängder.

Kronofogden i Läckö fögderi.

Handlingar till femårsberättelser.

Kåkindes häradsrätts arkiv.

Domböcker.

Nordiska museet, Stockholm

Skråhandlingar.

Protokoll och räkenskaper ("skråräkningar") från skomakar- och skräddarämbeten.

Statistiska centralbyråns (SCB:s) arkiv, Stockholm

Tabellkommissionen.

Folkmängdstabeller.

Landsmålsarkivet, Uppsala (ULMA)

Traditionsuppteckningar (ULMA).

Kungliga biblioteket, Stockholm (KB)

Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme (B VIII,2,10).

Skara stifts- och landsbibliotek , Skara (SSLB)

Sundholmska samlingen.

Sockenbeskrivningar.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Abel, Wilhelm 1971: "Landwirtschaft 1350—1500" (Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte ... Bd 1, s. 300—333.) Stuttgart.
- Adamson, Rolf 1983: "Kamerala källor rörande syselsättning och bosättning." (Bebyggelsehistorisk tidskrift. Vol. 5, s. 54—62.)
- Ahlberger, Christer 1988a: Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790—1850. Göteborg.
- Ahlberger, Christer 1988b: "Pauperization or proletarianization? Prerequisites and consequences of proto-industrialization in Western Sweden, 1750—1850." (Classes, strata, élites. Essays on social stratification in Nordic and Third World history. Ed. M. Mörner & T. Svensson, s. 69—82.) Göteborg.
- Ahnlund, Nils 1921: Sundsvalls historia 1—2. (Sundsvalls historia. Utg. av N. Ahnlund. D. 1—5.) Sundsvall.
- Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet. Red. J. Myrdal. Stockholm 1991.
- Alla riksdagars och mötens besluth, se: *Stiernman, Alla riksdagars...*, samt *Leyonmarck 1820*.
- Almquist, Joh. Ax. 1917—22: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1660. D. 1—4. (Meddelanden från Riksarkivet. Ny följd 2:6.) Stockholm.
- Anderson, Perry 1975a (1974): Passages from antiquity to feudalism. 2nd impr. London.
- Anderson, Perry 1975b (1974): Lineages of the absolutist state. 2nd impr. London.
- Ardant, Gabriel 1975: "Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations." (The formation of national states in Western Europe. Ed. Charles Tilly, s. 164—242.) Princeton, N.J.
- Arosenius, E. 1928: Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Stockholm.
- Arrhenius, Olof 1947: "Sveriges åkerareal vid mitten av 1500-talet." (Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift. Årg. 86, s. 58—78.) Uppsala.
- Atlas över Sverige. Utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Stockholm 1953—71.
- Attman, Artur 1958: Fagerstabrukens historia. 2. Adertonhundratalet. Uppsala.
- Bagge, Johan Fredric 1785: Beskrifning om upstaden Örebro. Stockholm.
- Bairoch, Paul 1976: "Europe's gross national product: 1800-1975." (The Journal of European economic history. Vol. 5, s. 273-340.)
- Behre, Göran, Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva 1985: Sveriges historia 1521—1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter. Stockholm.
- Below, Georg von 1926: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte. Zweite ... Auflage. Tübingen.
- Berggren, Per Gust. 1907: Kalmar stad och dess historia. Kalmar.
- Berglund, Bengt 1978: "Husförhållningarnas befolkningsstatistiska källvärde. En undersökning baserad på externt material rörande anställda vid Jönköpings Tändsticksfabrik 1875 och 1900." (Historisk tidskrift. Årg. 98, s. 52—82.)
- Bergman, Gösta 1984 (1968): Kortfattad svensk språkhistoria. Stockholm: Prisma .
- Bergstrand, Carl-Martin 1933—35: Kulturbilder från 1700-talets Västergötland. D. 1—3. Göteborg.
- Beskrivningar 1972 =Roth, Peter: Beskrivning över Ving i Ås härad 1784./Högman, Johan: Beskrivning över Rackeby och Skalunda 1787. Efter manuskript i Sund-

- holmska samlingen i Stifts- och landsbiblioteket i Skara utgivna av H. Widéen. (Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning. B:7.) Skara.
- Beskrivningar 1973 =Beskrivningar från 1700-talet över Götenes, Ods, Stora Mellbys och Österplanas församlingar av dess prästerskap. Efter manuskript i Sundholmska samlingen ... Utg. H. Sallander. (Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning. B:8.) Skara.
- Beskrivningar 1974 =Beskrivning över Varnhems församling omkring år 1785. Efter manuskript i Sundholmska samlingen ... Utg. H. Sallander. (Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning. B:9.) Stockholm.
- Beskrivningar 1976 =Beskrivningar från 1700-talet över Blidsbergs, Hössnas, Odensåkers, Otterstads och Ransbergs församlingar. Efter manuskript i Sundholmska samlingen ... Utg. av H. Sallander. (Västergötland. B:11.) Göteborg.
- Beskrivningar 1978 =Beskrivningar från 1700-talet över Ekbys, Husabys och Kinneklevas församlingar. Efter manuskript i Sundholmska samlingen ... Utg. av H. Sallander. (Västergötland. B:12.) Göteborg.
- BiSOS =Bidrag till Sveriges officiella statistik.
Serie A: Befolkningsstatistik.
Serie H: Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser.
- Biärköa rätten, thet är: then äldsta stadslag i Sweriges Rjke... Hwar hoos föllia några the äldsta stadgar som ifrån konung Magno Ladulås till kon. Gustafs I. tijdh äro utgifne ... Stockholm 1687.
- Björkman, Jan Olof 1974: Bonde och tjänstehjon. Om social stratifiering i äldre mellan-svensk agrarbygd. Uppsala (Duplic. Uppsala universitets sociologiska institution).
- Blaug, Mark 1977 (1968): Economic theory in retrospect. Second edition (reprinted). London.
- Bloch, Marc 1966 (1931): French rural history. An essay on its basic characteristics. London.
- Boëthius, Bertil 1950: "Frihetstiden och gustavianska tiden i ny belysning." (Historisk tidskrift . Årg. 70, s. 441—463.)
- Boger, Gustaf 1951: Ulricehamns krönika. Blad och bilder ur en stads historia. Ulricehamn.
- Bohlin, G. A. 1920: Bidrag till Alingsås stads historia. Minnesskrift... Alingsås.
- Bois, Guy 1976: Crise du féodalisme. Paris.
- Bolin, Sture 1966: "Scandinavia" (Cambridge economic history of Europe. Vol. 1: The agrarian life of the Middle Ages. Second edition, s. 633—659.) Cambridge.
- Boman, Lars-Gunnar 1987: Johan Pamps dagbok 1/1 1834—5/12 1835. En indelt soldat i fredstid. Seminareuppsats. Duplic. Inst. f. folklivsforskning, Stockholms universitet.
- Boman, Lars-Gunnar 1991: "En indelt soldat i fredstid." (Alla de dagar som är livet ... Red. J. Myrdal, s. 68—75.) Stockholm 1991.
- Bondeståndets riksdagsprotokoll. På riksgäldskontorets uppdrag utgivna av Sten Landahl. D. 1—13. Stockholm 1939—86.
- Bonsdorff, Johan Gabriel von 1833: Storfurstendömet Finlands kameral-lagfarenhet, systematiskt framställt. D. 1—2. Helsingfors.
- Boqvist, Agneta 1978: Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850—1950. Lund.
- Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början. På riksgäldskontorets uppdrag utgivna av Nils Staf. D. 1—8. Stockholm 1945—82.
- Boserup, Ester 1969 (1965): The conditions of agricultural growth. The economics of agrarian change under population pressure. London.

- Boserup, Ester 1973 (1965): *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt* (Sv. övers. av Boserup 1969). Lund.
- Branting, Johan 1827—31: *Handbok innehållande uppgift af de fläste från äldre tider intill och med 1825 utkomne svenska författningar ... D. 1—3 samt supplement*. Stockholm.
- Braudel, Fernand 1982 (1979): *Civilisation och kapitalism 1400—1800*. Bd 1. *Vardagslivets strukturer*. Stockholm.
- Braudel, Fernand 1985 (1979): *Civilization and capitalism 15th—18th century*. Vol. 2: *The wheels of commerce*. London: Fontana.
- Breman, Jan 1982: "The village on Java and the early-colonial state" (*Journal of Peasant Studies* vol. 9 nr 4 s. 189—240.)
- Bringéus, Nils-Arvid 1962: *Järnplogen som innovation*. Lund.
- Bromé, Janrik 1930—34: *Karlskrona stads historia 1—2*. (Karlskrona stads historia. Utg. J. Bromé. D. 1—3.) Karlskrona.
- Brun, Sven 1932—44.: *Hudiksvalls historia*. D. 1—2. Hudiksvall.
- Bucht, Gösta 1935—45: *Härnösands historia*. D. 1—2. Härnösand.
- Bücher, Karl 1901 (1893): *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. *Vorträge und Versuche*. Dritte ... aufgabe. Tübingen.
- Bücher, Karl 1904: *Industrial evolution*. New York. (Översättning av Bücher 1901.)
- Byskomakaren Jonas Stolts minnen från 1820-talet. *Anteckningar från Högsby socken i Småland*. (Kalmar läns fornminnesförening. Meddelanden 23.) Kalmar 1935.
- Campbell, Åke 1928: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. *Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Uppsala.
- Carlsson, Gunnar 1977: *Enköping under frihetstiden*. *Social struktur och lokal politik*. (*Studia historica Upsaliensia*. 89.) Uppsala.
- Carlsson, Stig 1989: *Ingeryds by*. *En rekonstruktionsstudie av en nordsmåländsk by under 1600- och 1700-talen*. *Seminarieuppsats*. Duplic. Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Cedergren, K. G. 1926: *Ur Vänersborgs stads hävder*. *Bidrag till Vänersborgs historia*. Vänersborg.
- Cedergren, K. G. 1929: *Skräväsendet i en småstad under 1700-talet*. *Carduans- och sämskmakare i Vänersborg*. Stockholm.
- Clason, Sam. 1895: *Till reduktionens förhistoria*. *Gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna*. Stockholm.
- Corin, Carl-Fredrik 1944: *Vänersborgs historia*. D. 1. (Corin, C.-F. & Hasselberg, G.: *Vänersborgs historia*. D. 1—2.) Vänersborg.
- Cornell, Lasse 1986: *Arbete och arbetsformernas utveckling*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 55.) Göteborg.
- Crisis in Europe, 1560—1660*. *Essays from Past and present*. Ed. T. Aston. London: Routledge paperbacks 1970 (1965).
- Dahlgren, Erik 1933: "Några drag ur Mariestads äldsta historia. Tiden till omkring 1860" (*Mariestad*. *Minnesskrift ... s. 7—52*.) Mariestad.
- Dahlgren, Lars 1939: *Karlstads stads historia*. D. 2. (C. E. Nygren, & L. Dahlgren, *Karlstads stads historia*. D. 1—4.) Karlstad.
- Daunton, M. J. 1978: "Towns and economic growth in eighteenth-century England." (*Towns in societies*. *Essays in economic history and historical sociology*. Edited by Philip Abrams & E.A. Wrigley, s. 245—277.) Cambridge U.P.

- Desertion and land colonization in the Nordic Countries c. 1300—1600. Comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages. Svend Gissel m.fl. förf. Stockholm 1981.
- De Vries, Jan 1976: *The economy of Europe in an age of crisis, 1600—1750*. Cambridge U.P.
- De Vries, Jan 1984: *European urbanization, 1500—1800*. London.
- Dovring, Folke 1951: *De stående skatterna på jord 1400—1600*. (Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. 49.) Lund.
- Du Boulay, F. R. H. 1983: *Germany in the later Middle Ages*. London.
- Duby, Georges 1974 (1973): *The early growth of the European economy. Warriors and peasants from the seventh to the twelfth century*. London.
- Duby, Georges 1976 (1962) *Rural economy and country life in the Medieval West*. University of South Carolina Press.
- Duby, Georges 1981 (1973): *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första upp-sving 600—1200*. Stockholm (översättning av Duby 1974).
- Edgren, Lars 1983: "Hantverket under 1800-talet. Tendenser i nyare tysk och brittisk forskning." (Scandia. Vol. 49, s. 103—137.)
- Edgren, Lars 1987: *Lärling—gesäll—mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750—1847*. Lund.
- Edgren, Lars 1989: "Från skråhantverk till näringsfrihet" (Hantverk i Sverige ..., s. 13—21.) Stockholm.
- Elgeskog, Valter 1945: *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrar-historisk studie*. Lund.
- Elmér, Åke 1963: *Från fattigsverige till välfärdsstaten. Sociala förhållanden och social politik i Sverige under 1900-talet*. Stockholm.
- Enghoff, Karl 1949: *Kristianstads historia 1614—1948. Översiktlig framställning*. Kristianstad.
- Ericsson, Birgitta 1977: "De anlagda städerna i Sverige (ca 1580—1800)." (Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 2: De anlagte steder på 1600—1700-tallet, s. 100—133.) Oslo.
- Eriksson, Ingrid & Rogers, John 1978: *Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century*. (Studia historica Upsaliensia. 100.) Uppsala.
- Eriksson, Kjell 1933: "Näringslivet." (Mariestad. Minnesskrift ..., s. 201—249.) Mariestad.
- Erixon, Sigurd 1945: *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. (K. Gustav Adolfs-akademiens småskrifter. 1.) Stockholm.
- Essmyr, Mats 1991: "Var bonden jordbrukare? Vägar till försörjning på en gotländsk gård 1650—1850" ("Hundred flowers bloom". Essays in honour of Bo Gustafsson, s. 11—22.) Uppsala.
- Ett folks biografi. Befolkning och samhälle från historia till framtid. G. Guteland m. fl. förf. Stockholm 1975.
- Fjellström, Phebe 1971: "Hantverk." (Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen. Red. N.-A. Bringéus, s. 155—182.) Lund.
- Flintberg, Jacob Albrecht 1796—1807: *Lagfarenhets-bibliothek*. D. 1—6. Stockholm.
- Forssell, Hans 1869—75: *Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi*. D. 1—2. Stockholm.
- Forssell, Hans 1884: *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet*. Stockholm.

- Forssell, Nils 1952—53: Borås stads historia. D. 1—2. Borås.
- Foster, John 1974: *Class struggle and the industrial revolution. Early industrial capitalism in three English towns.* London.
- Fridell, I. O. 1940: *Skövde i äldre tider. Några drag ur stadens kulturella och ekonomiska historia åren 1750—1850.* Skövde.
- Fridholm, Merike, Isacson, Mats & Magnusson, Lars 1976: *Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige.* Stockholm & Uppsala.
- Fridlitzius, Gunnar 1957: *Swedish corn export in the Free Trade Era. Patterns in the oats trade 1850—1880.* (Samhällsvetenskapliga studier. 14.) Lund.
- Fritz, Martin 1989: *Gjutjärnets tidsålder. D. 1: Svensk järngjutning fram till 1800-talets mitt.* (Fritz, M., & Berglund, B., *Gjutjärnets tidsålder. D. 1—2.*) Jönköping.
- Fritzell, Yngve 1973: "Yrkesfördelningen 1840—1855 enligt Tabellverket jämfört med andra källor." (Statistisk tidskrift. Följd 3, årg. 11, s. 358—395.)
- Fritzell, Yngve 1976: "Yrkesfördelningen 1825—1835 enligt Tabellverket och andra källor." (Statistisk tidskrift. Följd 3, årg. 14, s. 182—229.)
- Fritzell, Yngve 1980: "Yrkesfördelningen 1805—1820 enligt Tabellverket och andra källor jämte sammandrag intill 1855" (Statistisk tidskrift. Följd 3, årg 18, s. 5—69.)
- Fritzell, Yngve 1983: "Yrkesfördelningen 1753—1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna." (Statistisk tidskrift. Följd 3, årg. 21, s. 279—325.)
- Frohnert, Pär 1985: "Administration i Sverige under frihetstiden." (Administrasjon i Norden på 1700-talet. Yrjö Blomstedt m.fl. förf., s. 185—286.) Oslo.
- Från fattigdom till överflöd. En antologi om Sverige från frihetstiden till våra dagar. Red. Steven Koblik. Stockholm 1973.
- Fyhrvall, Oskar 1901: *Bidrag till Gefle stads historia och beskrifning.* Gefle.
- Fällström, Ann-Marie & Mäntylä, Ilkka 1982: "Stadsadministrationen i Sverige-Finland under Frihetstiden." (Stadsadministration i Norden på 1700-talet. Birgitta Ericsson m.fl. författare, s. 173—286.) Oslo.
- Gadd, Carl-Johan 1983: *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750—1860.* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 53.) Göteborg.
- Gadd, Carl-Johan 1990: "How poor was Sweden? On the agrarian revolution in Sweden and its conditions." (Changes in two Baltic countries. Poland and Sweden in the Eighteenth Century. Red. E. Cieslak & H. Olszewski, s. 23—33.) Poznan.
- Gadd, Carl-Johan & Jonsson, Ulf 1990: "Agrarian history as a sub-field of Swedish economic history." (The Scandinavian economic history review. Vol. 38, s. 18—30.)
- Gissel, Svend 1981: "Rents and other economic indicators." (Desertion and land colonization ..., s. 143—71.) Uppsala.
- Goubert, Pierre 1970 (1956): "The French peasantry in the seventeenth century: a regional example." (Crisis in Europe ..., s. 141—65.) London: Routledge paperbacks.
- Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux. Red. P. Gunst & T. Hoffman. Budapest 1982.
- Gurevic, Aron J. 1985: *Categories of medieval culture.* London.
- Gustafsson, Bo 1987: "The rise and economic behaviour of medieval craft guilds. An economic-theoretical interpretation." (Scandinavian economic history review. Vol. 35, s. 1—40.)
- Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. von H. Aubin & W. Zorn. Bd. 1. Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Stuttgart 1971.
- Handlingar rörande Eksjö stad samlade och utgifna enligt stadsfullmäktiges beslut. D. 1—3. Eksjö 1886—1928.

- Hannerberg, David 1971: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap. Stockholm. (Scandinavian university books.)
- Hanssen, Börje 1990 (1952): Österlen. Allmoge, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Ny utg. Stockholm.
- Hansson, Ernst 1953: Arboga sockens historia. Köping.
- Hantverk i Sverige. Om bagare, kopparslagare, vagnmakare och 286 andra hantverksyrken. Red. B. Nyström, A. Biörnstad & B. Bursell. Stockholm 1989.
- Harnesk, Börje 1990: Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige. (Umeå studies in the humanities. 96.) Umeå & Stockholm.
- Heckscher, Eli 1923: "Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar." (Historisk tidskrift. Årg. 43, s. 309—349.)
- Heckscher, Eli 1935: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del I:1. Stockholm
- Heckscher, Eli 1936a: "En mätare på svenska folkets välfärdsutveckling. Den mantalskrivna befolkningen 1634—1820." (Heckscher, Eli : Ekonomisk-historiska studier, s. 219—254.) Stockholm.
- Heckscher, Eli 1936b: "Sveriges befolkning från det Stora nordiska krigets slut till tabellverkets början (1720—1750.)" (Heckscher, Eli : Ekonomisk-historiska studier, s. 255—285.) Stockholm.
- Heckscher, Eli 1949: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del II:1. Stockholm.
- Heckscher, Eli 1968 (1941): Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutiden. Femte uppl. Stockholm.
- Heino, Ulla 1984: Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa. (Historiallisia tutkimuksia 127.) Helsinki.
- Hellner, Brynolf 1946: "Skrå och hantverk" (Ur Gävle stads historia ... Red. Ph. Humbla, s. 229—262.) Gävle.
- Hellquist, Elof 1980: Svensk etymologisk ordbok. Bd 1—2. 3:e uppl. Lund: Liber.
- Hellspong, Mats 1974: "Byar och herrgårdar" (Mats Hellspong & Orvar Löfgren, Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid, s. 54—99.) Lund.
- Helmfrid, Björn 1965: "Tiden 1568—1655." (Norrköpings historia. Red. B. Helmfrid & S. Kraft. D. 2 [avsnitt 5].) Norköping.
- Helmfrid, Björn 1971: "Tiden 1655—1719." (Norrköpings historia. Red. B. Helmfrid & S. Kraft. D. 3 [avsnitt 6]) Norrköping.
- Herlihy, David 1967: Medieval and renaissance Pistoria. The social history of an Italian town, 1200—1430. New Haven & London.
- Herlitz, Lars 1974: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 31.) Göteborg.
- Herlitz, Lars 1982: "Large estates and small holdings, lords and peasants in Scandinavia. Sweden." (Grand domaines et petites exploitations ... , s. 263—276.) Budapest
- Herlitz, Lars: "Koppskatten i det gamla tjänstesamhället: den mantalskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699—1767." Opubl. manus. Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Herlitz, Nils 1924a: De svenska städernas uppkomst och utveckling. Allmän översikt. Stockholm.
- Herlitz, Nils 1924b: Svensk stadsförvaltning på 1830-talet. Stockholm.
- Herlitz, Urban 1988: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800—1860. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 58.) Göteborg.
- Hey, David G. 1974: An English rural community. Myddle under the Tudors and Stuarts. Leicester.

- Hibbert, A. B. 1963: "The economic policies of towns." (Cambridge economic history of Europe. Vol. 3: Economic organization and policies in the Middle Ages, s. 157—229). Cambridge.
- Hicks, John 1969: A theory of economic history. London. Oxford paperbacks.
- Hildebrand, Karl-Gustaf 1946: Falu stads historia 1641—1687. Falun.
- Hilton, Rodney 1980 (1976): "Inledning." (Övergången från feodalism till kapitalism. Inledning och efterskrift av R. Hilton, s. 5—33.) Göteborg.
- Historisk-statistisk beskrifning öfver Jönköping från äldre till nuvarande tid. Jönköping 1861.
- Historisk statistik för Sverige. D. 1: Befolkning. Stockholm 1955.
- Hobsbawm, E.J. 1969 (1964) "Introduction." (Marx, Karl: Pre-capitalist economic formations. Ed. E.J. Hobsbawm (reprinted), s. 9—65.) London.
- Hobsbawm, E. J. 1970 (1965): The crisis of the seventeenth century." (Crisis in Europe..., s. 5—58.) London: Routledge paperbacks.
- Holmberg, Nils Hj. 1943: Åmåls historia 1. Göteborg.
- Holmberg, Nils Hj. 1946: Lidköpings historia till 1860. Göteborg.
- Hult, Phillips 1934: "Från näringstvång till näringsfrihet." (Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland. D. 2, s. 523—570.) Stockholm.
- Hülphers, Abrah. 1778—83: Samling till korta beskrifningar öfver svenska städer. Flock 1—2. Westerås.
- Hymers, Stephen & Resnick, Stephen 1969: "A model of an agrarian economy with nonagricultural activities" (American economic review. Vol. 59, s. 493—506.)
- Håkansson, Gunnar 1944: Kalmar och kalmarbor under 1600-talet. Kalmar.
- Härnösands domkapitels cirkulär.
- Inrikes tidningar. Årg. 1805, nr 127.
- International encyclopedia of the social sciences. Vol. 1—17. New York 1968.
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars 1983: Vägen till fabrikena. Industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet. Stockholm & Uppsala.
- Jankuhn, Herbert 1971: "Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vor- und Frühzeit Mitteleuropas." (Handbuch der Deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte ..., s. 11—38.)
- Jansson, Torkel 1985: Adertonhundralets associationer. Uppsala (Studia historica Upsaliensia. 139.)
- Jensen, Alfred 1919—20: Söderhamns historia. D. 1—2. Stockholm.
- Johannesson, Gösta 1969: "Stadens näringsliv och ekonomi" (Hälsingborgs historia. Red. G. Johannesson. D. 4:1, s. 11—38.). Hälsingborg.
- Johnson, E. A. J. 1960: Predecessors of Adam Smith. The growth of British economic thought (reprinted). New York.
- Jutikkala, Eino 1981: "The way up". (Desertion and land colonization ... s. 115—142.) Stockholm.
- Jutikkala, Eino 1982: "Large estates and small holdings, lords and peasants in Scandinavia. Finland." (Grand domaines et petites exploitations ..., s. 249—255.) Budapest.
- Jönköpings historia på uppdrag af stadsfullmäktige i Jönköping utgifven af en ... 1913 tillsatt kommitté. . D. 1—4. Jönköping 1917—21.
- K.B:s femårsberättelser ... =Kunglig Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1822—1855. Stockholm.
- Karlskoga historia 1586—1936. Minnesskrift ... Utg. L. Dahlgren. Karlstad 1936.

- Karlsson, Lena 1988: Torparen Erik Lundboms dagbok. Kontakterna mellan en besutten och en obesutten i 1800-talets Sverige. Seminarieuppsats. Duplic. Institutet för folk-livsforskning, Stockholms universitet.
- Karlsson, Lena 1991: "Torparens dagsverken". (Alla de dagar som är livet ... Red. J. Myrdal.) Stockholm 1991.
- Karlsson, Per-Arne 1990: Järnbruken och ståndssamhället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700—1770. (Jernkontorets bergs-historiska skriftserie. 25.) Stockholm.
- Kaufhold, Karl Heinrich 1978: Das Gewerbe in Preussen um 1800. Göttingen.
- Kautsky, Karl (1899) 1902: Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der moder-nen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. 2:e Auflage. Stuttgart.
- Kjellberg, Carl M. 1922: Norrtälje stad 1622—1922. Dess historiska utveckling. Norrtälje.
- Kjellberg, Carl M. 1970: "Skänninge från nyare tidens början" (Skänninge stads historia. Red. A. Lindahl, s. 164—201.) Skänninge.
- KLNM= Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 1—22. Köpenh. 1980—82.
- Kloster, Robert 1972: "Håndverksbygden og bygdehåndverkeren." (Nordisk folkkonst. Utg. S. Svensson, s. 126—143.) Lund.
- Koblik, Steven 1973 : "Förord." (Från fattigdom till överflöd. En antologi om Sverige från frihetstiden till våra dagar. Red. S. Koblik, s. 7—14.) Stockholm.
- Krantz, Olle 1987: Utrikeshandel, ekonomisk tillväxt och strukturförändring efter 1850. Malmö.
- Kriedte, Peter 1983 (1980): Peasants, landlords and merchant capitalists. Europe and the World Economy, 1500—1800. Leamington Spa.
- Kriedte, Peter, Medick, Hans & Schlumbohm, Jürgen 1977: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formations-periode des Kapitalismus. Göttingen.
- Kriedte, Peter, Medick, Hans & Schlumbohm, Jürgen 1981 (1977): Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism. Cambridge. (Övers. av Kriedte, Medick & Schlumbohm 1977.)
- Kristiansson, Sten 1938: Bidrag till Uddevalla stads historia. D. 2. Uddevalla.
- Kristiansson, Sten 1953: Uddevalla stads historia. D. 2. Uddevalla.
- Krug, Leopold 1805: Betrachtungen über den National-Reichtum des preußischen Staates und den Wohlstand seiner Bewohner. T. 1—2. Berlin.
- Köll, Anu-Mai 1983: Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810—1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningskede. (Stockholm studies in economic history. 7.) Stockholm.
- Ladewig Petersen, E. 1975: "From domain state to tax state. Synthesis and interpretation." (Scandinavian economic history review. Vol. 23, s. 116—148.)
- Lamm, Jan Peder & Lundström, Per 1989: "Smed." (Hantverk i Sverige ... s. 281—287) Stockholm.
- Larsson, Tage 1945: Reformen i brännvinslagstiftningen 1853—1854. D. 1: Förhistorien. Stockholm.
- Lext, Gösta 1968: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 13.) Göteborg.
- Lext, Gösta 1984: Studier i svensk kyrkobokföring. (Meddelanden från Ekonomisk-histo-riska institutionen vid Göteborgs universitet. 54.) Göteborg.
- Leyonmarck, C. U. 1820 = (Alla riksdagars och mötens besluth ...) Register öfver den utaf...Anders Anton v. Stjerneman gjorde samling af riksdags-beslut... Författadt af C. U. Leoyonmarck. Stockholm.

- Lindahl, Erik, Dahlgren, Einar & Kock, Karin 1937: National income of Sweden 1861—1930. D. 1—2. London.
- Lindberg, Folke 1933: "Tiden 1275 —1718." (Västerviks historia. D. 1, s. 41—544.) Västervik.
- Lindberg, Folke 1937: "1619 års stadga om städernas administration." (Svenska stadsförbundets tidskrift. Årg. 29 s. 6—17.)
- Lindberg, Folke 1946: Linköpings historia 2. (S. Kraft & F. Lindberg, Linköpings historia. D. 1—2.) Uppsala.
- Lindberg, Folke 1947: Hantverkarna 1. Medeltid och äldre Vasatid. (F. Lindberg & E. Söderlund: Hantverkarna. D. 1—2.) Stockholm.
- Lindert, Peter H. 1980: "English occupations, 1670—1811." (Journal of economic history. Vol 40, s. 685—712.)
- Lindert, Peter H. & Williamson, Jeffrey G. 1982: "Revising England's social tables 1688—1812." (Explorations in Economic History. Vol 19, s. 385—408.)
- Lindgren, Håkan 1971: Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720—1789. En prövning av markegångstaxornas källvärde. (Skrifter rörande Uppsala universitet. C:23.) Uppsala.
- Lindgren, Håkan 1976: "1600-talets agrarkris i svensk belysning." (Historisk tidskrift 1976:2, s. 215—220.)
- Lindkvist, Thomas & Ågren, Kurt 1985: Sveriges medeltid. Solna.
- Lindkvist, Thomas 1989: "Medeltidens lagar." (Historisk tidskrift 1989:3, s. 413—420.)
- Lindström, Henry 1923: Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809—36. Göteborg.
- Lindström, Henry 1929: Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837—1864. Göteborg.
- Lindström, Henry 1942: Växjö stads historia. [D. 2] 1719—1862. (Växjö stads historia. D. 1—2.) Växjö.
- Linnarsson, Linnar 1948—50: By, bygd och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härad. D. 1—2. Uppsala.
- Losman, Beata 1986: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Livsöden för människor födda i Väse församling Värmland 1800—1840. Göteborg. (Göteborg women's studies. 1.)
- Lundell, J. 1846: Om handverksskrån, näringsfrihet och arbetets organisation. Lund.
- Lundmark, Lennart 1988: "Hemvävare i Mark." (Historisk tidskrift 1988:3, s. 412—417.)
- Lundqvist, Bo V:son 1946: Falköpings historia. D. 2—3: 1620—1865. Falköping. Lunds domkapitels cirkulär.
- Lundsjö, Olle 1975: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. (Stockholm studies in economic history. 1.) Stockholm.
- Löf, Axel Em., & Ernvik, Arvid 1959: Kristinehamns historia 3. (A. E. Löf, Kristinehamns historia. D. 1—3.) Karlstad.
- Lönroth, Lars 1987: "Ättesamhällets textvärld ca 800—1300." (Den svenska litteraturen. D. 1: Från forntid till nutid. Red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, s. 33—56.) Stockholm.
- Magnusson, Lars 1985: Reduktionen under 1600-talet. Debatt och forskning. Malmö.
- Magnusson, Thomas 1987: Proletär i uniform. Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle. (Meddelanden från historiska institutionen i Göteborg. 32.) Göteborg.
- Marx, Karl 1969a (1964): Pre-capitalist economic formations. Ed. E. J. Hobsbawm (reprinted). London.
- Marx, Karl 1969b (1867): Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. D. 1. Lund.
- Mellin, Jonas Fr. 1812: Beskrifning öfver Hångsdala församling i Skaraborgs län. Stockholm.

- Mendels, Franklin F. 1971: "Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders." (Journal of Economic History, vol. 31, s. 269—271.)
- Mendels, Franklin F. 1972: "Proto-industrialization: The first phase of the industrialization process" (Journal of economic history, vol 32, s. 241—261.)
- Mendels, Franklin F. 1982: "Protoindustrialization, theory and reality. General report." (Eighth international economic history congress Budapest 1982. A-Themes.) Budapest.
- Merrington, John 1980 (1976): "Stad och land i övergången till kapitalism." (Övergången från feodalism till kapitalism ..., s. 217—253.) Göteborg.
- Mickwitz, Gunnar 1936: "Die Kartellfunktion der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte." (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. 8:3.)
- Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd. (Utg. av) Statistiska centralbyrån. Stockholm 1949.
- Mitterauer, Michael 1986: "Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation in österreichischen Raum." (Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften. Red. J. Ehmer & M. Mitterauer, s. 185—323.) Wien.
- Modée, Utdrag =Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718 utkomne publice handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel ... angå ... [Utg.av R. G. Modée]. D. 1—15. Stockholm 1742—1829
- Myrdal, Janken 1985: Medeltidens åkerbruk. Agarteknik i Sverige ca 1000—1520. (Nordiska museets handlingar. 105.) Stockholm.
- Myrdal, Janken 1991: "Arbetets fördelning — en sammanfattning." (Alla de dagar som är livet. ... Red. J. Myrdal, s. 76—88.) Stockholm.
- N.E. =Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av statens kulturråd. Höganäs 1989 —
- Nilson, Hans 1911: "Eksjö stad. Några anteckningar" (Handlingar rörande Eksjö stad. D. 2, s. 81—185.) Eksjö.
- Nilsson, Lars 1984: "Öst och väst i Sveriges urbana historia 1800-1900. Försök till en teori om ojämn utveckling." (Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tilläggnade Ingrid Hammarström, s. 61—77.) Stockholm.
- Nilsson, Lars 1989a: Privilegiesystem under upplösning. Administrativt tätortsbildande i Sverige 1620—1865. (Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria. 4.) Stockholm.
- Nilsson, Lars 1989b: Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800—1980. (Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria. 5.) Stockholm.
- Nilsson, Sven A. 1964: På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm.
- Nodermann, Maj 1990: Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildhuggare, hantverkare och deras produkter. Östersund.
- Noraskogs arkiv. Bergshistoriska samlingar och anteckningar. Bd 3. H. 7—8. Stockholm 1895—1897.
- Norborg, Knut 1973: "Rural bebyggelse och markanvändning från laga skiftet till andra världskriget." (Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö, s. 45—77.) Stockholm.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Stockholm 1876—99.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny ... upplaga. Stockholm 1904—26.

- Norén, F. E., 1936: Från forna tiders Vimmerby och Sevede. Historiska anteckningar och kulturbilder. Vimmerby.
- North, Douglass C. & Thomas, Robert Paul 1985 (1973): *The rise of the Western World. A new economic history* (reprinted). Cambridge.
- Nygren, C. E. 1934: *Karlstads stads historia. D. 1.* (C. E. Nygren, & L. Dahlgren: *Karlstads stads historia. D. 1—4.*) Karlstad.
- Näsmark, Johan 1923: *Sala stad. Bidrag till dess historia.* Sala.
- Odén, Birgitta 1967: "Naturaskatter och finanspolitik — ett finansiellt dilemma." (*Scandia. Band 33, s. 1—18.*)
- Ogier, Charles 1978 (1914): *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634—1635.* Ny utgåva. Inledning av B. Hellner. Stockholm.
- Olofsson, Sven Ingemar 1968: "Medeltiden och nya tiden före 1860." (*Södertälje stads historia. D. 1, s. 125—605.*) Södertälje.
- Olsson, Sven-Olof 1983: *Husqvarna arbetare 1850—1900. Med jämförande studier av arbetare vid Carl Gustafs stads gevärsfaktori i Eskilstuna.* Jönköping.
- Om staden Malmö. Underdånig berättelse den 10 maj 1855 af komitén till undersökning af grunderne för städernes beskattning. Utg. J. Falkman ... Stockholm 1861.
- Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska Akdemien. D.1—. Lund 1898—. (citeras: SAOB).
- Persson, Gunnar 1987: "Skrå och marknad." (*Ekonomisk-historiska vingslag. Festskrift tillägnad G. Fridlitzius, L. Jörberg, s. 164—174.*) Lund.
- Persson, Karl Gunnar 1988: *Pre-industrial economic growth. Social organization and technological progress in Europe.* Oxford.
- Peterson, Gunilla 1989: *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810—1890.* (Stockholm studies in Economic History. 12.) Stockholm.
- Petré, Torsten 1958: *Uppsala under merkantilismens och stadskontrollens tidsskede 1619—1789.* (Uppsala stads historia. Red. H. Lundh. D. 3.) Uppsala.
- Pirenne, Henri 1932: "Guilds, European." (*Encyclopedia of the Social Sciences 1930—35. Vol. 7, s. 208—14.*) New York.
- Pirenne, Henri 1961 (1936): *Economic and social history of Medieval Europe* (seventh impr.) London.
- Pollard, Sidney 1986 (1981): *Peaceful conquest. The industrialization of Europe 1760—1970* (reprinted). Oxford.
- Postan, M. M. 1975 (1972): *The medieval economy and society. An economic history of Britain in the middle ages.* London.
- Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. D. 1—6. Stockholm 1927—85.
- Prästeståndets riksdagsprotokoll. Utg. A. Forssell & E. Granstedt. D. 1—8. Uppsala 1949—83.
- Ranta, Raimo 1978: *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721—1809. I. Käsityöläiseksi pääsy ja käsityöläisten lukumäärä.* (Historiallisia tutkimuksia julkaissut. 108.) Helsinki.
- Rattansi, Ali 1982: *Marx and the division of labour.* London.
- Reynolds, Susan 1984: *Kingdoms and communities in Western Europe 900—1300.* Oxford.
- Riksståndens protokoll
Riksståndens protokoll ... Bihang = Bihang till riksståndens protokoll ...

- Riksståndens protokoll ... Bondest. = Hedervärda bondeståndets protokoll ...
 Riksståndens protokoll ... Borgarest. = Protocoll hållne hos välloflige borgareståndet ...
- Rosander, Göran 1980: Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform. Stockholm.
- Rosengren, Hilding 1918: Karlshamns historia. D. I. (Rosengren, H., Samuelsson, G. & Moberg, O.: Karlshamns historia 1664—1949. D. 1—4.) Karlshamn.
- Rydin, H. L. 1882: P.M. angående det svenska skatteväsendets historiska utveckling. Stockholm.
- Rydstrand, Sven 1970: Snapphanar och andra i gamla tiders Bohuslän. Brodalen.
- Rystad, Göran 1986: "Den borgerliga staden under 1500- och 1600-talen" (Skara. Utg. av Skara historikerkommitté. D. 1, s. 691—761.)
- Rystad, Göran, Sallnäs, Birger & Wessman, Lars 1965: Jönköpings stads historia. D. 2: Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862. Jönköping. (Jönköpings stads historia. D. 1—2. Red. B. Sallnäs.)
- Salander, Nils 1811: Beskrifning öfver Åsledds församling i Skaraborgs län. Stockholm.
- Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar ..., se: *Stiernman, Samling*.
- Sandberg, Lars G. 1979: "The case of the impoverished sophisticate: Human capital and Swedish economic growth before World War I." (Journal of Economic History. Vol. 39, s. 225—241.)
- Sandnes, Jörn 1981: "Settlement developments in the late Middle Ages." (Desertion and land colonization ..., s. 78—114.) Uppsala.
- SAOB, se: Ordbok över svenska språket.
- Schlyter, Corpus iuris = Corpus iuris sue-gotorum antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar ... Utg. H. S. Collin & C. J. Schlyter. B. 1—13. Lund & Stockholm 1827—1877.
- Schlyter, Ordbok = Schlyter, C. J.: Glossarium ad corpus-iuris suegotorum antiqui. Ordbok till samlingen af Sveriges gamla lagar. Lund 1877.
- Schmedeman 1706 = Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån år 1528 in til 1701. Angående justitiæ och executionsärender. [Utg. av Johan Schmedeman.] Stockholm.
- Schram, Tor 1949 : Östhammar. Skildringar ur en svensk småstads historia. Östhammar.
- Schultz, Helga 1982: "Die Ausweitung des Landhandwerks vor der industriellen Revolution. Begünstigende Faktoren und Bedeutung für die "Protoindustrialisierung". (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1982 s. 79—90.)
- Schultz, Helga 1983: "Handwerkerrecht und Zünfte auf dem Lande im Spätefeudalismus." (Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus. Band 7, s. 326—350.)
- Schultz, Helga 1984: Landhandwerk im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. Vergleichender Überblick und Fallstudie Mecklenburg-Schwerin. Berlin.
- Schumpeter, Joseph A. 1954 (1918): "The crisis of the Tax State." (International economic papers. 4, s. 5—38.) London & New York.
- Schön, Lennart 1979: Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820—1870. (Arkiv avhandlingsserie. 9.) Lund.
- Schön, Lennart 1988: Historiska nationalräkenskaper för Sverige. D. 2: Industri och hantverk 1800—1980. Lund.
- Seyler, Hans 1983: Hur bonden blev lönearbetare. Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling. (Arkiv avhandlingsserie. 17.) Lund.
- SFS = Svensk författnings-samling 1825—75. Stockholm.
- Sjöholm, Elsa 1988: Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling. Stockholm.

- Skalweit, August 1942: *Das Dorfhandwerk vor Aufhebung des Städtezwanges*. Frankfurt am Main.
- Skara domkapitels cirkulärbrev.
- Slicher van Bath, B. H. 1966 (1963): *The agrarian history of Western Europe A.D. 500—1850*. London.
- Smith, Adam 1961: 1—2 (1776): *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Ed. E. Cannan. London.
- Sockenbeskrivningar 1818—1843. Utg. av Skaraborgs läns hushållningssällskap. Skara 1982.
- Sprandel, Rolf 1971: "Gewerbe und Handel 900—1350" och "Gewerbe und Handel 1350—1500" (*Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte ... s. 202—225, 334—357.*) Stuttgart.
- Stadin, Kekke 1979: *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680*. Uppsala. (*Studia historica Upsaliensia*. 105.)
- Steckzén, Birger & Wennström, Henrik 1921: *Luleå stads historia 1621—1921*. Uppsala.
- Steckzén, Birger 1921: *Minnesskrift vid Piteå stads 300-årsjubileum*. Uppsala.
- Steckzén, Birger 1922: *Umeå stads historia 1588—1888*. Umeå.
- Steinkamp, Arno 1978: "Die witschaftliche Lage des Handwerks in Bückeburg und Stadthagen zu Beginn des 19. Jahrhunderts." (*Handwerksgeschichte in neuer Sicht*. Hrg. von W. Abel, s. 121—146.) Göttingen.
- Stenberger, Mårten 1971 (1964): *Det forntida Sverige*. 2:a uppl. Stockholm.
- Stiernman, Alla riksdagars = Alla riksdagars och mötens beslut, samt arfföreningar, regements-former, försäkringar och bewillningar, som, på allmänna riksdagar och möten ... stadgade och bewiljade äro ... Utg. And. Anton Stiernman. D. 1—3. Stockholm 1728—1733.
- Stiernman, Samling = Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar etc. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen ifrån åhr 1523 in til närwarande tid ... Utg. And. Anton von Stiernman. D. 1—6. Stockholm 1747—75.
- Stuart, John & Rystedt, Melcher 1905—09: *Handbok öfver statsverkets jämte därtill hörande fonders medelsförvaltning. Efter offentligt uppdrag utgifven*. D. 1—2. Stockholm.
- Sundbärg, Gustav 1903: "Rikets folkmängd åren 1750—1900, fördelad efter ålder och kön." (*Statistisk tidskrift*, s. 136—222.)
- Sundbärg, Gustav 1910: "Sveriges demografiska hufvudområden" (*Emigrationsutredningen. Bilaga 5. Bygdestatistik*, s. 4—9.) Stockholm.
- Suomen taloushistoria. 3. Historiallinen tilasto. Red. K. Vattula. Helsinki 1983.
- Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Å. Holmbäck & E. Wessén. Serie 1—5. Stockholm 1933—1948.
- Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar, som höra till stadsförfattningens historia. Utg. av Riksarkivet. Serie 1. Stockholm 1887—1932.
- Svensson, Inge 1981: "Hantverk och industri jämte levnadsförhållanden och arbetsmarknad i Malmö under perioden 1820—1870". (*Malmö stads historia*. D. 3, s. 105—286. Red. O. Bjurling.) Malmö.
- Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll. D. 1—17. Stockholm 1871—1906.
- Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. Bd 1—18. Sthm 1931—65.
- Swerikes landz-lagh 1621 (1608) =Swerikes landz-lagh effter som han är aff fordom then stormechtige ... herr Carll IX ... öffuersedd, confirmerat, och åhr 1608 publicerat worden. Nu ... på nytt vplagd. Stockholm 1621.

- Söderberg, Johan 1978: *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*. (Stockholm studies in economic history. 4.) Stockholm.
- Söderberg, Johan 1984: "A long-term perspective on regional economic development in Sweden, ca. 1550—1914." (*Scandinavian economic history review*. Vol. 32, s. 1—16).
- Söderberg, Johan : "Arbetsdelning, våld och civilisering. Den regionala omfördelningen av det dödliga våldet i Sverige 1750—1870". Opubl. manus. februari 1991. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Söderberg, Tom 1955: *Hantverkarna i brytningstid 1820—1870*. Stockholm.
- Söderlund, Ernst 1949: *Hantverkarna 2. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden*. (F. Lindberg, & E. Söderlund, Hantverkarna. D. 1—2.) Stockholm.
- Tham, Wilhelm 1949: *Lindesberg och Nora genom tiderna. D. 2: Lindesbergs och Nora städer under trehundra år 1643—1943*. Lindesberg.
- Thomson, J. K. J. 1983: "Variations in industrial structure in pre-industrial Languedoc." (*Manufacture in town and country before the factory*. Eds M. Berg, P. Hudson & M. Sonenscher. s. 61—91.) Cambridge.
- Thorburn, Bertil 1951: *Willm Thorburns Söner. Ett blad ur den svenska havreexportens historia*. Uddevalla.
- Thrupp, Sylvia 1963: "The Gilds." (*Cambridge economic history of Europe. Vol. 3: Economic organization and policies in the Middle Ages*, s. 230—280.). Cambridge.
- Thrupp, Sylvia 1968: "Gilds" (*The international encyclopedia of the social sciences*, vol. 6 s. 184—187.)
- Tidström, Anders 1978: *Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760. Med inledning och anmärkningar utgivna av Hans Sallander*. Uppsala 1978.
- Tilly, Charles 1984: "Demographic origins of the European proletariat." (*Proletarianization and family history*. Ed. David Levine.) Orlando.
- Tilton, Timothy A., 1974: "The social origins of liberal democracy: The Swedish case." (*American Political Science Review*. Vol. 68, s. 561—71).
- Trotzig, Karl 1943: *Hedemora stads historia. En hembygdsbok*. Hedemora.
- Uppsala domkapitels cirkulär.
- Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718 utkomne publique handlingar ..., se: Modée.
- Utterström, Gustaf 1954: "Some population problems in pre-industrial Sweden" (*Scandinavian economic history review*. Vol. 2, s. 103—165).
- Utterström, Gustaf 1957: *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. D. 1—2. Stockholm.
- Valen-Sendstad, Farthein 1964: *Norske landbruksredskaper 1800—1850-årene*. (De Sandvigske samlingers skrifter. 4.) Lillehammer.
- Wallerstein, Immanuel 1974: *The modern world-system. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York.
- Werveke, H. van 1963: "The rise of the towns." (*Cambridge economic history of Europe. Vol. 3, s. 3—41*.) Cambridge.
- Wessén, Elias 1965: *Svensk språkhistoria*. D. 1. Stockholm.
- Wexjö dom-kapitels cirkulär-bref från och med 1788 till och med april 1838, utgifne af S. G. Mellin. Wexjö 1837 och 1838.
- Wiking-Faria, Pablo 1981: "Dalbönder uppfann järnplogen. Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet." (*Dalarnas hembygdsbok*, s. 23—72.)

- Wilkinson, R. G. 1973: Poverty and progress. An ecological model of economic development. (University paperbacks. 486.) London.
- Williams, E. N. 1970 The ancien régime in Europe. Government and society in the major states 1648—1689. London.
- Winberg, Christer 1975: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala struktur-
omvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. (Meddelanden
från historiska institutionen i Göteborg. 10.) Göteborg.
- Winberg, Christer 1985: Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och stånd-
privilegier. Stockholm.
- Winberg, Christer 1988 "Öst och väst i svensk samhällsutveckling. En hypotetisk skiss."
(Lokalt, regionalt, centralt — analysnivåer i historisk forskning. Red. I. Hammar-
ström, s. 40—57.) Stockholm.
- Winberg, Christer 1990: "Another route to modern society. The advancement of the
Swedish peasantry" (Agrarian society in history. Essays in honour of Magnus
Mörner. Eds M. Lundahl & T. Svensson.) London.
- Wohlin, Nils 1909: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900. Statistisk-
demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna. (Emigra-
tionsutredningen. Bilaga 9.) Stockholm.
- Vries, se: *De Vries*.
- Wrigley, E. A. 1986: "Men on the land and men in the countryside: Employment in agri-
culture in early-nineteenth-century England." (The World we have gained. Histories
of population and social structure. Essays presented to Peter Laslett ... Eds L.
Bonfield, R.M. Smith & K. Wrightson, s. 295—336.) Oxford.
- Åmark, Karl 1915: Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830.
Stockholm.
- Åmark, Karl 1921: "En svensk prishistorisk studie." (Ekonomisk tidskrift. Årg. 23, h. 12,
s. 147—170.)
- Åmark, Karl 1961: Sveriges statsfinanser 1719—1809. Stockholm.
Årstrycket.
- Österberg, Eva 1981: "Social aspects." (Desertion and land colonization ..., s. 205—229.)
Uppsala.
- Övergången från feodalism till kapitalism. Inledning och efterskrift av R. Hilton. Göteborg
1980.

TABELLFÖRTECKNING

IV:1. Antal gärningsmän samt uppburna, avkortade, anordnade och behållna gärningsören enligt 1750 års statsförslag.	77
IV:2. Statsinkomster från gärningsören i Sverige och Sverige-Finland vart tionde år 1750—1800 enligt statsförslagen. Uppbördén före, samt behållet efter anordningar och avkortningar.	79
IV:3. Antal gärningsörebetalande i svenska och finska län 1690—1800 enligt statsförslagen	81
IV:4. Antalet gärningsörebetalande i åtta län 1700—1770. Relativa tal där 1700=100.	84
IV:5. Gärningsörebetalande i svenska län 1740—1850 enligt statsförslag och rikshuvudböcker. Relativa tal där 1810=100.	85
IV:6. Antal gärningsörebetalande enligt rikshuvudböckerna 1810—1850.	86
IV:7. Gärningsmän, lantbefolkning samt gärningsmän per capita av lantbefolkningen i Sverige 1750—1850.	89
IV:8. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1750—1850.	90
IV:9. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska huvudregioner vissa år 1750—1850.	91
IV:10. Gärningsörebetalande i promille av befolkningen per fögderi i fem län 1815.	97
IV:11. Antal lantlantverkare enligt tabellverket jämförda med lantbefolkningen 1751—1855.	107
IV:12. Lantlantverkare i de svenska länen 1751 och 1769 enligt tabellverket.	111
IV:13. Lantlantverkare i de svenska länen 1810 och 1855 enligt tabellverket.	112
IV:14. Lantlantverkare i promille av lantbefolkningen i de svenska länen enligt tabellverket. Idkare 1751, 1769, 1810 och 1855 samt alla lantlantverkare 1810 och 1855	113
IV:15. Lantlantverkare i promille av lantbefolkningen i fyra huvudregioner enligt tabellverket. Idkare 1751, 1769, 1810 och 1855 samt alla hantverkare 1810 och 1855.	113
IV:16. Yrkesfördelning bland de svenska lantlantverkarna enligt tabellverket 1810.	116
IV:17. Fyra specificerade yrken samt övriga yrken enligt tabellverket i promille av lantbefolkningen i fyra huvudregioner och i Sverige 1810.	116
IV:18. Lantlantverkare av fyra specificerade yrken samt övriga yrken i absoluta tal samt i promille av lantbefolkningen 1855.	117
IV:19. Antal lantlantverkare i Sverige enligt kommerskollegium 1830, 1850, 1855 och 1860 jämförda med tabellverket 1830, 1850 och 1855.	118
IV:20. Lantlantverkare per capita i de svenska länen enligt kommerskollegium 1850, 1855 och 1860.	119
IV:21. Lantlantverkare per capita i de svenska länen enligt landshövdingeberättelsernas statistik 1860 (idkare till självförsörjning ej medräknade).	123

IV:22. Lanthantverkare enligt KB:s femårsberättelser (BiSOS) 1860—1875.	124
IV:23. Lanthantverkare i Värmlands län enligt tabellverket (Tv.) 1810 och 1855, kommerskollegium (Kk.) 1850 och landshövdinge-berättelserna (KB) 1860.	125
IV:24. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen i början av 1800-talet enligt statistik från olika delar av Sverige och kungariket Preussen.	130
IV:25. Antal hantverkare i olika yrken per 10 000 män i England och Sverige i början av 1850-talet. Stad och landsbygd samfällt.	131
V:1. Hantverkare som betalar gärningsören och bevilning i Skaraborgs fem fögderier 1790 och 1821.	141
V:2. Hantverkare som betalar gärningsören och bevilning i fyra fögderier av Stockholms län 1820.	142
V:3. Yrken bland sockenhantverkare m.fl. i Skaraborgs län 1790 och 1821.	143
V:4. Yrken bland sockenhantverkare i fyra fögderier av Stockholms län 1820.	144
V:5. Yrken bland övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821.	145
V:6. Yrken bland övriga lanthantverkare i fyra fögderier av Stockholms län 1820.	146
V:7. Sammanfattning av yrken och kategorier bland lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821, fyra fögderier av Stockholms län 1820 samt Örbyhus fögderi av Uppsala län år 1830.	147
V:8. Ålder bland män i vissa sociala grupper i tre skaraborgssocknar 1821.	148
V:9. Ålder bland lanthantverkare i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 och Uppsala län 1830.	151
V:10. Efternamn hos kameralt registrerade lanthantverkare i Skaraborgs, Stockholms och Uppsala län 1790—1830.	156
V:11. Översikt av sockenhantverkarnas civilstånd, hemvist-förhållanden m.m. i Skaraborg 1790.	158
V:12. Översikt av sockenhantverkarnas civilstånd m.m. i Skaraborgs län 1821 och fyra fögderier av Stockholms län 1820.	159
V:13. Arbetsenhetens medelstorlek hos ogifta sockenhantverkare utan piga	160
V:14. Hushållens medelstorlek hos sockenhantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821, samt i Stockholms län 1820.	161
V:15. Antal barn under 15 år per hushåll bland gifta sockenhantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821, samt Stockholms län 1820	162
V:16. Översikt av civilstånd hos övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821, samt i Stockholms län 1820.	163
V:17. Hushållens medelstorlek hos övriga lanthantverkare i Skaraborgs län 1790 och 1821 samt i Stockholms län 1820.	163
V:18. Antal barn per hushåll bland gifta övriga lanthantverkare.	164
V:19. Hushållens medelstorlek hos gifta hantverkare av olika yrken i Skaraborg 1821.	164
V:20. Hushållens storlek och sammansättning hos bönder, torpare och hantverkare från Västergötland ca 1785 och ca 1815.	166
V:21. Tjänstefolk och barn över 15 år fördelade på kön hos gifta hantverkare i Skaraborg 1790 och 1821.	167

V:22 Yrken bland hantverkare i Skara fögderi, registrerade 1789 och 1790.	168
V:23. Hushållens och arbetsenheternas karaktär hos hantverkare registrerade i Skara fögderi 1789 och 1790.	168
VI.1. Antal gärningsörebetalande per socken i Skaraborgs läns fögderier ca 1750, ca 1785 och år 1790, samt relativtal där Vadsbo=100.	173
IX:1. Svenska städer grundade ca 1580—1680.	220
IX:2. Svenska städernas hantverksdistrikt enligt privilegier 1583—1624.	222
IX:3. De femton vanligaste yrkena i vissa svenska städer 1571, 1613 och 1650.	227
X:1. 27 städer med uppgifter om bildandet av skräddar- eller skomakarämbeten: Folkmängd år 1805, tid för bildande av första ämbete samt medeltal av skräddare och skomakare ca 1655, 1750 och 1790.	265
X:2. Städernas medelfolkmängd 1805 samt medeltalet av skräddare och skomakare per stad i svenska regioner 1655, 1750 och 1790. Städer exklusive Stockholm och Östersund.	268
XI:1. Andel stadshushåll i svenska län 1751 och 1769.	275
XI:2. Personer per hushåll enligt bearbetning av tabellverkets siffror 1751 och 1769.	279
XI:3. Stadsbefolkningens andel 1810 och 1855.	282
XI:4. Andel stadshushåll resp. stadsbefolkning i fyra huvudregioner 1751—1855.	283
XI:5. De tio största yrkena 1820 dels i städer med mer än 5 000 invånare, dels i städer med mindre än 1 000 invånare.	290
XII:1. Hantverkarskatternas belopp i pengar och omräknade i tunnor spannmål vart tionde år 1735—1795.	312
XII:2: Bevillningar m.m. för a) hantverkare, b) bönder på 1/4 mantal och c) torpare vid fyra undersökningstillfällen 1780—95.	313
XII:3. Hantverkarnas sammanlagda bevillning m.m. i förhållande till en bondes på 1/4 mantal och en torpares.	314
XII:4. Städernas inkomster av gärningsören 1842 samt medeltal för perioden 1835—44.	322
B:1. Jämförelse mellan statsförslag och Åmarks siffror över gärningsören vart tionde år 1750—1800.	358
B:2. "Gärningsmän och sockenhantverkare" samt "Andre hantverkare på landet" enligt tabellverket vissa år 1751—1772.	360
B:3. Giftna och ogiftna lanthantverkare enligt tabellverket 1775—1800.	361
B:4. Hushållens och/eller familjernas storlek och fördelning bland hantverkare funna i husförhörslängder för skaraborgssocknar 1790.	363
Tabellbil. iv:a. Antal gärningsörebetalande i Uppsala läns fögderier vissa år 1711—1850.	368
Tabellbil. iv:b. Antal gärningsörebetalande i Malmöhus läns fögderier vissa år 1710—1850.	368
Tabellbil. iv:c. Antal gärningsörebetalande i Göteborgs och Bohus läns fögderier 1726—1850.	369
Tabellbil. iv:d. Antal gärningsörebetalande i Älvsborgs läns fögderier vissa år 1700—1850.	369
Tabellbil. iv:e. Antal gärningsörebetalande i Skaraborgs läns fögderier vissa år 1695—1850.	370
Tabellbil. iv:f. Betalande av hantverksbevillning i Skaraborgs läns fögderier 1735—1800.	371

Tabellbil. iv:g. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen i svenska län enligt tabellverket vid fyra undersökningstillfällen 1751—1855. Idkare och totalt antal lanthantverkare (1810 och 1855) rangordnade enligt hantverkartäthet.	372
Tabellbil. iv:h. Andel "Andra hantverkare på landet" av lanthantverkarna i tabellverket 1751 och 1769.	373
Tabellbil. iv:i. Yrkesfördelning bland gärningsörebrobetalande i Malmöhus län 1742, 1791 och 1810.	373
Tabellbil. iv:j. Lanthantverkarnas yrken enligt tabellverket 1855.	374
Tabellbil. iv:k. Antal lanthantverkare fördelade på län enligt kommerskollegium 1850.	375
Tabellbil. iv:l. Antal lanthantverkare fördelade på län enligt kommerskollegium 1860.	376
Tabellbil. iv:m. Landshövdingeberättelser 1832—55 med uppgifter om antalet lanthantverkare.	376
Tabellbil. iv:n. Antal hantverkare fördelade på län enligt landshövdingeberättelserna 1860.	377
Tabellbil. v:a. Sockenhantverkare med tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1790 och 1821. Absoluta tal.	377
Tabellbil. v:b. Sockenhantverkare med tjänstefolk och hushåll i fyra fögderier av Stockholms län 1820. Absoluta tal.	378
Tabellbil. v:c. Övriga hantverkare, tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1790 och 1821. Absoluta tal.	378
Tabellbil. v:d. Övriga hantverkare, tjänstefolk och hushåll i fyra fögderier av Stockholms län 1820. Absoluta tal.	378
Tabellbil. v:e. Hantverkare med tjänstefolk och hushåll i Skaraborgs län 1821 uppdelade på hantverkarnas civilstånd och yrke.	379
Tabellbil. v:f. Hushållens medelstorlek och sammansättning bland bönder, torpare och hantverkare i Västergötland ca 1785 och ca 1815.	379
Tabellbil. xi:a. Stadshantverkare i Sverige 1751—1855.	380
Tabellbil. xi:b. Mästarnas andel av stadshantverkarna, samt stadshantverkarnas andel av total- och stadsbefolkning 1751—1855.	381
Tabellbil. xi:c. De femtio största stadshantverken 1810.	382
Tabellbil. xi:d. De femtio vanligaste stadshantverken 1855.	383
Tabellbil. xi:e. Sammanlagt antal hantverksmästare i stad och på landsbygd fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av totalbefolkningen i promille.	385
Tabellbil. xi:f. Hantverksmästare i städerna fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av totalbefolkningen i promille.	386
Tabellbil. xi:g. Hantverksmästare i städerna fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av stadsbefolkningen i promille.	386
Tabellbil. xi:h. Hantverksmästare på landsbygden fördelade på yrken i nordvästtyska, östtyska och polska undersökningsområden. Andelar av lantbefolkningen i promille.	387

DIAGRAM OCH KARTOR

Diagram IV:1 a—b. Antal gärningsörebrobetalande per capita i svenska län 1750 och 1850. Länen är rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland.	92
Diagram IV:2. Gärningsörebrobetalande i Skaraborgs län 1695—1850. Länet som helhet samt a) Höjentorps + Skara , b) Vadsbo och c) Vartofta + Läckö fögderier.	95
Diagram IV:3. Antal gärningsörebrobetalande i Göteborgs och Bohus län 1726—1850. Länet, Göteborgs fögderi samt övriga fögderier.	96
Diagram IV:4. Lanthantverksidkare i promille av lantbefolkningen 1750—1855.	105
Diagram IV:5. Antalet lanthantverkare i tabellverket i förhållande till antalet gärningsörebrobetalande enligt statsförslag och rikshuvudböcker. Antalet gärningsörebrobetalande=1.	106
Diagram IV:6. Lanthantverkare enligt tabellverket i promille av lantbefolkningen i svenska län 1751 och 1855. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland.	114
Diagram V:1 a—b. Ålder hos bönder och torpare i tre skaraborgssocknar 1821. Åldersindelning i femårsklasser.	149
Diagram V:2 a—c. Sockenhantverkares ålder i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 samt Uppsala län 1830. Åldersindelning i femårsklasser.	152
Diagram V:3 a—c. Övriga lanthantverkares ålder i vissa fögderier av Skaraborgs län 1821, Stockholms län 1820 samt Uppsala län 1830. Indelning i femårsklasser.	153
Diagram V:4 a—b. Hushållens storlek och sammansättning bland bönder, torpare och hantverkare från Västergötland ca 1785 och ca 1815.	165
Diagram XI:1. Andel stadshushåll i svenska län 1751 enligt tabellverket. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland.	280
Diagram XI:2. Andel stadsbefolkning i svenska län 1810. Länen rangordnade inom de fyra huvudregionerna Väst-Sydöstsverige, Skåne, Sundbärgs Östsverige och övre Norrland.	282
Diagram XI:3. Stadshantverkare i Sverige 1751—1855 (idkare och totalt antal sysselsatta) samt total folkmängd.	285
Diagram XI:4. Stadshantverkare i promille av Sveriges totalbefolkning 1751—1855. Stadshantverkare inkl. anställda samt enbart idkare.	286
Karta IV:1. Tid för maximalt antal gärningsörebrobetalande i svenska län.	87
Karta IV:2. Antal gärningsörebrobetalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1810.	87
Kartor IV:3—6. Lanthantverkare i promille av lantbefolkningen enligt tabellverket 1751, 1769, 1810 och 1855.	110

Karta VII:1. De tre demografiska huvudområdena "Östsverige", "Västsverige" och "Nordsverige" enligt Sundbärg 1910.	194
Karta VIII:1. Sveriges städer ca 1420 samt södra Sveriges åkerareal ca 1560.	203
Kartor XI:1—2. Andel stadshushåll i svenska län 1751 och 1769.	277
Kartor XI:3—4. Andel stadsbefolkning i svenska län 1810 och 1855.	281
Kartbilagor 1—3. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1750, 1760 och 1770.	388
Kartbilagor 4—6. Gärningsörebetalande per capita av lantbefolkningen i svenska län 1800, 1830 och 1850.	389

ORTSNAMNSFÖRTECKNING

Förteckningen tar upp städer och mindre orter samt häradar och socknar, men ej län och fögderier.

- Ale härad, 293—94 (n.)
Alingsås, 220, 222, 224, 238, 251, 322
Arboga, 222, 223, 224
Askersund, 220, 322
Avesta, 220
Bankekinds härad, 251 (n.)
Barne härad, 175, 178
Bjärke härad, 180
Bogesund (Ulricehamn), 202
Borgholm, 322
Borås, 220, 222, 224, 237, 239, 240, 241, 243, 250, 252, 265, 270, 323, 364
Dala pastorat, 102 (n.), 139, 149, 150, 160, 162, 166, 167, 185
Dimbo pastorat, 177
Eksjö, 241, 270, 294 (n.), 322
Elgarås pastorat, 175
Enköping, 243, 295
Eskilstuna, 220
Falköping, 246, 265, 271 (n.), 364
Falun, 77, 220, 222, 223, 225, 237, 239, 240, 265, 364
Filipstad, 220
Flistads pastorat, 188
Forsby socken, 185 (n.)
Främmestads pastorat, 180
Frökinds härad, 174
Gammalkarleby, 222
Gränna, 220
Gudhems härad, 174
Gävle, 202, 262, 263, 265, 288, 364
Göteborg, 220, 275
Götene pastorat, 178
Hanekinds härad, 251 (n.)
Hedemora, 77, 322
Holmestads socken 171 (n.)
Hudiksvall, 220, 221 (n.), 235, 265, 271 (n.), 364
Hångsdala pastorat, 177
Hälsingborg, 367
Händene pastorat, 177
Härnösand, 220, 221 (n.), 234 (n.), 235, 236, 237, 240, 242 (n.), 243, 262, 263, 265, 271 (n.), 364
Jungs pastorat, 177
Jönköping, 77, 80, 219, 221 (n.), 222, 223, 224, 233, 237, 239, 240, 244, 265, 237, 322, 365

Kalmar, 221 (n.), 222, 224, 238, 265, 322, 323, 365
Karbenings socken, 324 (n.)
Karlshamn, 220, 265, 365
Karlskoga, 298
Karlskrona, 220, 225, 265, 273 (n.), 293 (n.), 365
Karlstad, 220, 221, 222, 237, 239, 243, 251 (n.), 258, 265, 273 (n.), 293 (n.), 365
Kils socken i Visnums härad, 245
Kinne härad, 174, 175, 178
Kinne-Kleva pastorat, 178 (n.)
Kinnefjärdings härad, 175
Kristianstad, 77, 293 (n.), 367
Kristinehamn, 220, 237, 240, 243, 245, 250, 251, 265, 365
Kullings härad, 177
Kyrkefalla socken, 178
Kåkindis härad, 174, 178, 185
Kållands härad, 175, 179, 182
Laske härad, 175
Lekåsa pastorat, 178
Lindesberg, 220, 225, 237, 243, 251 (n.), 322, 367
Linköping, 77, 80, 233, 237, 238, 240, 243, 251 (n.), 265, 322, 365
Luleå, 220, 222, 224, 237, 251, 265, 322, 365
Malmö, 262, 275
Mariefred, 220, 222, 223, 225
Mariestad, 220, 221, 222, 265, 269, 366
Nederluleå socken, 188
Nora, 220, 225, 237, 243, 322, 367
Nora socken, 324 (n.)
Norrköping, 222, 224, 238, 239, 244, 265, 366
Norrtälje, 220, 265, 271 (n.), 366
Norunda härad, 140
Nykarleby, 222
Nyköping, 77, 223, 225, 265, 322
Odenskulle, 221 (n.)
Piteå, 220, 222, 224, 236, 261, 322
Pitholmen, 236
Ransbergs pastorat, 179
Sala, 77, 220, 222, 224, 237 (n.), 238, 243, 322, 323, 325
Saleby pastorat, 181
Sandhems pastorat, 182
Sigtuna, 322, 325
Skånings härad, 175, 177
Skövde, 265, 366
St. Mellby pastorat, 180
Stengårdshults pastorat, 176, 181
Stockholm, 204, 275, 288, 294
Strängnäs, 222, 223
Strömstad, 220
Sundsvall, 220, 222, 224, 238, 239, 265, 322, 323, 326, 327, 366
Sunnarsbergs pastorat, 179
Säter, 77, 220, 322, 323
Söderhamn, 220, 222, 224, 294 (n.)

Söderköping, 238
Södertälje, 77, 221, 222, 223, 251, 322
Torneå, 220, 222
Torshälla, 221, 222
Trosa, 222, 223
Uddevalla, 262, 265, 266, 271 (n.), 366
Ulricehamn, 202, 265 322, 366
Umeå, 220, 221 (n.), 235, 251, 252 (n.), 265, 322, 366
Undenäs pastorat, 179
Uppsala, 223, 225, 265, 366
Vadsbo härad, 159 (n.), 174, 175, 177, 179, 188, 221
Valle härad, 174, 178, 221
Varnhems pastorat, 178
Vartofta härad, 174, 175, 176, 177, 182
Vaxholm, 220
Vilske härad, 175
Vilske-Kleva socken, 165 (n.)
Vimmerby, 77, 222, 223, 251, 252 (n.) 322
Visnums socken, 245
Visby, 77, 89 (n.)
Visnums härad, 245
Viste härad, 175, 180
Vänernborg, 220, 265, 271 (n.), 367
Väse socken, 126
Västervik, 202, 222, 224, 237, 265, 270, 367
Västerås, 265, 367
Växjö 77, 273 (n.), 322, 323
Åkerbo härad, 251 (n.)
Åmål, 220, 225
Åsaka pastorat, 182
Åse härad, 175
Öjebyn, 236
Örbyhus härad, 140
Örby socken, 102 (n.), 150, 162, 166
Örebro, 322
Örslösa pastorat, 182
Östersund, 221
Östhammar, 271 (n.)

SUMMARY

Self-sufficiency or division of labour? Rural and urban crafts in Sweden, ca 1400—1860

This book deals in the first instance with rural crafts and the social division of labour in the Swedish countryside before the middle of the 19th century. While several earlier studies have investigated Swedish proto-industry (domestic production for sale in other regions), little attention has been paid to craftsmen such as tailors and shoemakers living in the country and working for local markets. The limited research that has been done gives the impression that rural craftsmen were relatively few in the 18th and 19th centuries. Since Swedish towns were few and small (they comprised only 10% of the population ca 1800), the picture emerged of an undiversified economy based on the self-sufficiency of peasant households, i.e. with little social division of labour. This view tallied with the general notion often held by economic historians of pre-industrial Sweden as a poor and backward country compared to the rest of Western Europe.

In later years, however, the latter view has been questioned. Pre-industrial Sweden does not seem to have been poorer than most other countries in Western Europe, and Swedish agriculture in the 18th and 19th centuries not more backward. If this is true, was the general economic structure of the countryside as undiversified and primitive as has often been thought? It is the aim of this study to help to answer this question.

In short, the book is divided into four sections. In the first (chapters I—III), I discuss Swedish and European literature regarding crafts and theories concerning the development of a social division of labour. The second section (chapters IV—VII) deals with Swedish statistics on rural crafts from the 18th and 19th centuries and compares them to other sources. In the third section (chapters VIII—XII), I investigate legislation regarding rural crafts. I also discuss the towns, the urban craftsmen and the guilds and their influence upon rural crafts. In the fourth summarizing section (chapter XIII) I discuss how the results of this study change our outlook on pre-industrial Sweden.

In *chapter I*, I point to the fact that a division of labour without complete occupational specialization was common in pre-industrial Europe. This is exemplified by the typical "proto-industrial" producer, who divided his time between agriculture and industry. However, many craftsmen working for the local market also worked part-time in agriculture, often on their own small

farm or croft. Time-sharing between crafts and agriculture was in fact usual even among urban craftsmen in the small towns of pre-industrial Europe.

In historical sources such as tax or church registers, however, part-time occupations are usually not indicated. People are entered in such a way as to make them look *either* as farmers, crofters etc. *or* craftsmen. One of the main themes of this book has been to show that there was a strong tendency in Sweden to use "agrarian" titles in such sources. This has influenced statistics from the 18th and 19th centuries, which has made the Swedish countryside look more uniformly "agrarian" than it really was.

In *chapter II*, I discuss some old "classical" (in the wide sense of the word) authors and their views on the social division of labour. These writers — Smith, Marx, Bücher, Pirenne — all emphasized the importance of towns and long-distance trade in European economic progress, a view that was shared by most economic historians in the first half of the 20th century. According to Smith and Marx, part of the reason why towns grew in economic importance was the economic stagnation of the countryside caused by feudal relations of production. If this is true, there ought, at least in principle, to have been the preconditions for trade and crafts to develop more easily outside towns in countries like Sweden, where feudalism was relatively weak.

As is argued in *chapter III*, the fact that Swedish towns were so few and small was a result of the low density of population, which reduced the possibility of supplying towns with food. In itself, a low degree of urbanization is not necessarily a sign of nondevelopment in crafts and commerce, but rather of a lack of conditions for the concentration of these activities to certain places.

Chapter III deals with the development of crafts in Europe from the Middle Ages to ca 1800, and the approaches of some modern authors towards this topic. The chapter results in some questions regarding the development of crafts in Sweden.

For Western Europe, manors are often pointed out as being important in the early development of rural crafts. In Sweden, the nobility was weak and the manors few and small. How did this affect the development of rural crafts? In the later stages of European development, an economically independent peasantry paying money rents (as in West German *Grundherrschaft*) promoted the development of rural crafts. The Swedish peasantry was free as well as strong. Why then do the Swedish sources present such an emphatic picture of undeveloped rural crafts?

In Germany ca 1800 the highest frequency of rural craftsmen was reached in the most highly urbanized regions of the country. Is this phenomenon to be found in Sweden, and how can it be explained?

Did economic activities in the countryside conditioned by long-distance trade and the interregional division of labour (e.g. proto-industry, iron works and commercial agriculture) promote development of rural crafts for the local mar-

ket? Proto-industry and iron production meant that there were more remunerative alternatives to self-sufficiency activities in the low agricultural seasons. In areas with commercial agriculture, the agricultural seasons were prolonged and this reduced the time available for self-sufficiency in craft products. Besides, in all these cases, money-commodity-relations were likely to be relatively widespread.

The social structure of the countryside in 18th and 19th century Sweden varied between different parts of the country. In Eastern Sweden and the two southernmost counties (Skåne), there were more large estates than in the rest of the country. From the late 18th century, many farms, previously cultivated by tenants, were incorporated into the demesnes, and the work of full-time agricultural labourers (*statare*) was substituted for labour rents from peasants. The West and the South-east were dominated by peasants, and the growing agrarian proletariat there consisted of crofters and cottagers working as day-labourers.

*

The chapters of the second and third sections are not ordered on a strictly chronological basis. The second part (chapters IV—VII) is mainly devoted to a few mutually connected problems: the peculiarities of the Swedish statistics on rural crafts in the 18th and 19th centuries and the discrepancy between these statistics and the information acquired from other sources. In the third section I discuss background factors that help to explain this picture.

Chapter IV begins with an investigation of sources showing the number of payers of a certain tax, *gärningsören*. This tax was paid by "parish craftsmen" (*sockenhantverkare*) who had (in principle) the right to be the sole practitioners of their trade in a certain parish. The parish craftsmen were never many: at most, ca 1770, they amounted to 2,7 ‰ of the rural population in the country as a whole (although they later reached higher proportions in parts of the country). As early as the 1750s, several counties in Western Sweden had relatively few parish craftsmen. The difference between Eastern and Western Sweden was magnified in the second part of the 18th century. In the early 19th century, a line of counties stretching from South-eastern through Western Sweden had few parish craftsmen per capita of the rural population, while a line of counties in the east and the two counties in the very south (forming the province of Scania (*Skåne*)) had many (see map IV:2, p.87). In some western counties, the number of payers of *gärningsören* fluctuated greatly: between 1787 och 1790 their numbers increased by more than 100% in the county of Skaraborg, only to fall almost as rapidly in the following years (graph IV:2, p. 95). Considerable fluctuations can also be found in the eastern counties, but not as extreme. The number of parish craftsmen fell strongly in Western

Sweden between 1770 and 1850, a period when this region experienced relative economic expansion compared to other Swedish regions. Evidently, the number of parish craftsmen cannot be used as an indicator of the real number of rural craftsmen.

Why then is the number of parish craftsmen of interest? Apart from what they indicate regarding the institutional forms of rural crafts, the parish craftsmen are important for at least one other reason: the records of craftsmen in the statistics most widely used for Sweden for the period ca 1750—1860, the *Tabellverk*, are related to the number of parish craftsmen in a way that has not been previously dealt with.

The *Tabellverk* existed from 1749 to the 1850s. Apart from purely demographic statistics (births, deaths etc.), it also contains statistics on the occupations of the population. The basic statistical material of the *Tabellverk* was compiled in so-called "parish tables": printed forms that were filled in by the parish clergy on the basis of the church registers. The figures of the parish tables were aggregated into deanery and county statistics and finally into national statistics. The *Tabellverk* is often used by historians, but little has been done to investigate what guided the clergy when they classified people into different occupational categories. Concerning the craftsmen, it is shown here that the clergy was instructed in 1805 to count only those who were parish craftsmen, i.e. those who paid *gärningsören*. Of course this greatly reduces the usefulness of the *Tabellverk* as a source of knowledge regarding the proportions of rural craftsmen. In fact, the parish craftsmen were only one category of craftsmen existing at the time, and the proportion of parish craftsmen to the total number of rural craftsmen evidently varied with time and region. As may be expected, the number of "master"¹ craftsmen in the *Tabellverk* statistics fell drastically — by more than 50% — between 1800 and 1805 (although it never went quite as low as the number of *gärningsöre*-payers) and still in 1855 the number of rural craftsmen in the *Tabellverk* barely reached the per capita level of 1800 (graph IV:4, p. 105).

The rural craftsmen registered in the *Tabellverk* statistics show the same regional distribution as the payers of *gärningsöre* in the first half of the 19th century. Thus, the frequency of craftsmen was much lower in the West and South-east than in the East and South. This tendency was visible in the *Tabellverk* statistics as early as in the second half of the 18th century (maps IV:3—6, p.110).

¹ The word "master", as used here, refers to independent practitioners of a craft, excluding apprentices, journeymen and other employed. However, the Swedish rural craftsmen were seldom masters in the strict sense of the word, i.e. they were not full-fledged members of a guild.

A relationship to taxpayers similar to that in the *Tabellverk* applied to two other statistical sources for rural craftsmen in the 19th century: the statistics of the Swedish Board of Commerce (*Kommerskollegium*) and that of the county governors. Their general level as well as their regional distribution are quite similar to that of the *Tabellverk*. Some of the county governors, mostly from Western Sweden, comment upon the statistics and say that they severely underestimate the number of craftsmen actually existing.

In *chapter V*, I investigate those who were taxed as rural craftsmen ca 1820—1830, in three different counties: Skaraborg in the West and Stockholm and Uppsala counties in the East. The sources used are tax registers, e.g. *mantalslängder*. The parish craftsmen turn out to be quite young: their average age was 35 years, i.e. 8 years lower than that of peasants, 5 years lower than crofters and 15 years lower than those who were taxed as landless men. Evidently, being a parish craftsman was a stage in some people's life-cycle rather than a lifelong position. There were others who were taxed as craftsmen though they were not in fact parish craftsmen, but they were not numerous enough or old enough to make the average age of all registered craftsmen reach the age of peasants or crofters, let alone that of the landless.

A large part of the registered craftsmen were unmarried: 42% of those in Skaraborg county 1790, nearly 30% in Skaraborg and Stockholm counties ca 1820, and 18% in Uppsala county in 1830. Most of the unmarried craftsmen in Skaraborg 1790 had no domicile according to the tax registers, i.e. they were itinerant craftsmen who lived in the households where they worked.

The households and families of married craftsmen were about the same size as among crofters, but the number of male servants and sons over 15 was larger, while female servants and daughters over 15 fewer. Evidently, the craftsmen had much more use of male than of female labour, so while they employed more male hands than ordinary crofters, the daughters had to go to serve in other families.

In *chapter VI* various economic descriptions from the 18th and 19th centuries are used. They were made by various officials (often by the clergy) and were based on questionnaires. The largest series examined here is a collection of "parish descriptions" written in the 1780s, covering over 80 out of 110 parishes (usually three parishes) in the West Swedish diocese of Skara.

These descriptions give the impression that self-sufficiency within the households still occurred to some degree in tailoring and shoemaking in the late 18th century. The main impression, however, is that many more craftsmen are mentioned, and a wider range of occupations, than in the tax registers. The clergymen writing the descriptions often say that there were no parish craftsmen in the strict sense of the word, but that there were other craftsmen doing the same sort of work. In one case it is explicitly said that the craftsmen used by the peasantry paid no tax to the Crown for being craftsmen.

Compared to other West European countries, the Swedish 18th and 19th century statistics indicate a low level of craftsmen per capita. According to the *Tabellverk*, the number of "master" craftsmen constituted only ca 7 ‰ of the Swedish rural population in 1800 and ca 3,5 ‰ after the new instructions to the clergy in 1805. According to contemporary statistics from the Kingdom of Prussia, rural craftsmen (*Meister*) amounted to over 30 ‰ in western parts of Germany and ca 10 ‰ in Eastern Germany and Poland. Of course the low level of the Swedish data could be seen as confirming the notion of an un-diversified economy based on self-sufficiency that has often been held about pre-industrial Sweden. Another interpretation seems more likely however. As we have seen, the statistics enter only those who were taxed as craftsmen and these were only a part of all those who actually supported themselves by this means. Evidently, the statistics greatly underestimate the extent of rural crafts. Pointing in the same direction is, according to the statistics, the peculiar composition of trades among the Swedish rural craftsmen. The tailors and shoemakers dominate strongly and this is not the trade composition we would expect if crafts were so undeveloped as the per capita figures would make us believe. In economies with poorly developed crafts blacksmiths usually played a more prominent role.

*

In the third part of the book I discuss written and customary law concerning rural handicraft and its taxation, as well as the part played by towns and their guilds. In doing this, I begin much earlier than the 18th century: the laws, the development of towns and guilds as well as secondary sources on rural and urban crafts are investigated from the late Middle Ages.

As is shown in *chapter VIII*, the late medieval laws mention three rural crafts quite regularly: tailors, shoemakers and skimmers. This is interesting, because these occupations are thought to have existed as rural crafts only in relatively advanced parts of late medieval Europe (for example in Western but not in Eastern Germany). From the wording of the laws it is evident that these Swedish medieval craftsmen had the peasantry as their main customers. Undoubtedly there were blacksmiths too, but these are not mentioned, perhaps because the legislators were most interested in bringing the itinerant craftsmen under their control. An earlier author has stated that rural crafts flourished in Sweden in the Middle Ages, and there is little reason to contest this.

As regards taxation, the medieval laws indicate a division of the rural craftsmen into two categories. Landless craftsmen seem to have paid, sporadically, a

tax called *gärningsöre*.² Those craftsmen who had a domicile, however, were not expected to pay tax as craftsmen but "where they live ... like other men", as was stated in King Kristoffer's Law from the 1440s, i.e. these craftsmen were not to pay *gärningsöre*, but the same taxes as the general peasant population.

During the 16th and early 17th centuries (*chapter IX*), landless craftsmen paid tax irregularly, at times when extra high taxes were imposed on the rural population. But craftsmen with a domicile still paid tax like other members of the peasantry. This state of affairs was confirmed by royal decree in 1604. A resolution had been made by the Diet that year, stating that rural craftsmen should pay a *daler* every year to the Crown. This proved difficult to enforce. Obviously yielding to custom, the king then decreed that only the landless craftsmen were to pay the *daler*, while those who had land should be taxed as peasants. In practice, however, the landless craftsmen seem to have evaded regular taxation by the Crown up to the end of the 17th century.

In principle, the Crown wanted to check the extent of rural crafts in order to support the towns. This policy was especially prominent from ca 1580 to 1650. The restrictions on rural crafts were, however, difficult to enforce. With the *Reduction* of the 1680s, the Crown took new command of the taxation of the countryside and the peasantry. In this connection, a royal resolution that allowed "parish craftsmen"—as yet only shoemakers and tailors (the number of trades was increased in the 18th century)—was promulgated in 1680. The resolution (supplemented in 1686) also incorporated the resolution by the Diet in 1604. Accordingly, the craftsmen were to pay one *daler* each year to the Crown, and this law was now implemented. This was the *gärningsöre* of the 18th and 19th centuries we have already discussed.

When parish craftsmen were taxed in the 18th century, the assessment authorities not only referred to the royal resolutions of 1680 and 1686 but, in a way typical of the period, to a whole series of statutes, beginning with the resolution of the Diet in 1604 and the royal decree the same year.

The royal decree, and the custom it reinforced, was evidently an important reason why so few of the existing craftsmen paid tax as craftsmen even after 1680: it was accepted by the authorities that craftsmen with some land paid tax as, for example, crofters or cottagers. According to examples from the early 19th century in previous research, craftsmen who acquired crofts were called crofters in the church registers instead of craftsmen, in spite of carrying on crafts as their main occupation. As we have seen, the age composition of those who were called craftsmen in the tax registers gives a similar impression. To

² We have met this term already, when it was used for a tax imposed on craftsmen in the 18th and 19th centuries, but it had not been used in the Crown legislation or in the fiscal book-keeping in the 16th or early 17th centuries.

be taxed as a crofter was more favourable, as the taxes paid by registered craftsmen were relatively high.

In the 1720s, the parish craftsmen and their apprentices were exempt from military service. This is obviously the reason for the rapid increase in parish craftsmen in the war years 1788—90 in some counties.

Chapters X and XI deal with urban crafts and the guilds. Shoemakers and tailors were most numerous among the urban craftsmen, followed by smiths. Compared to German statistics ca 1800, the Swedish urban craftsmen constituted a somewhat smaller part of the urban population, and a much smaller part of the total population: only ca 4 ‰ of all Swedes were urban master craftsmen ca 1800, compared with ca 18 ‰ of the inhabitants of the Kingdom of Prussia.

The establishment of guilds came late in Sweden. Ca 1500, guilds existed mainly in Stockholm. In the 17th century guilds were established, for the most important crafts, in the large provincial towns, and in the 18th century the turn came to the middle-sized towns. In many small towns (with less than 1, 000 inhabitants), guilds were never established.

The Swedish government supported the guilds, regarding them as allies in its struggle to strengthen the towns. The guilds persecuted craftsmen who were not members. Especially in the 17th century, the guilds were active in trying to limit rural crafts, or at least in attempting to bring them under their control. This century saw the chartering of many towns with districts, having a radius of 10—40 kilometres, where rural crafts were forbidden. In practice, rural craftsmen were permitted within these districts, but had to pay dues to the town and its guilds (here we encounter the term *gärningsöre* again, as a name often used for these charges). The Crown tried to abolish this system after 1680, since it wanted to lay its hands on the *gärningsöre* paid to the towns. The towns protested, and as a result, when towns were chartered the right to the *gärningsöre* from their surrounding districts, the dues from the rural craftsmen were given to towns with the state administration as intermediary. As is shown in *chapter XII*, this made the towns and the guilds interested in having rural craftsmen registered for taxation by the Crown, since towns and guilds received a share of the Crown's taxes.

In *chapter XIII* I summarize and discuss the results of the study. Only a part of the existing rural craftsmen were taxed as craftsmen. Since the titles given to people in the church records and — more directly — the way in which they were entered in statistical compilations were influenced by taxation, this has made the rural craftsmen look fewer than they really were.

To understand why such a high proportion of the Swedish population were given purely "agrarian" titles in the tax registers, it is helpful to look at some traits of the Swedish state which diverge from the general West European pattern. When Swedish absolutism was established in the 16th century, it was

built on a base of "free peasants and nugatory towns".³ While other absolutist states acquired a large share of their incomes from the taxation of towns, this method was not open to the Swedish monarchy. On the other hand, relatively more peasant land was taxable to the Crown than in most other European states of the time. In fact, the Swedish state relied heavily on the taxation of land. This taxation was carried out very systematically, and as a result, the entire rural population was in principle classified according to their relations to the land tax assessment units (*hemman, mantal*). Terms like peasant (*bonde*), crofter (*torpare*) and cottager (*backstugusittare*) all alluded to the forms of land ownership or tenancy and thus the forms of taxation. These terms may sound entirely "agrarian" to the modern ear, but were not in fact occupational labels in the modern sense, i.e. they did not state the kind of work the man in question did most of the time. Agricultural work on an ordinary croft only took a part of a man's total working time. Even if most of the crofters did their supplementary work in agriculture, some of them earned their money by being craftsmen. For reasons already indicated, many craftsmen seem to have avoided the craftsman label in the tax registers.

Until further research is done, there is no self-evident interpretation of the relatively large number of registered craftsmen in the statistics from Eastern Sweden. Basically, the difference between Eastern, Western and Southern Sweden may be interpreted in two ways. Either there *were* more specialized craftsmen in Eastern Sweden and Scania, or the *underestimation* of crafts is greater in the West. It is not entirely unlikely that Eastern Sweden was more involved in a "market" economy than Western Sweden. The East had important iron production areas as well as commercial agriculture and (in the north) proto-industrial areas. All these economic activities may have stimulated local crafts, as we discussed earlier.

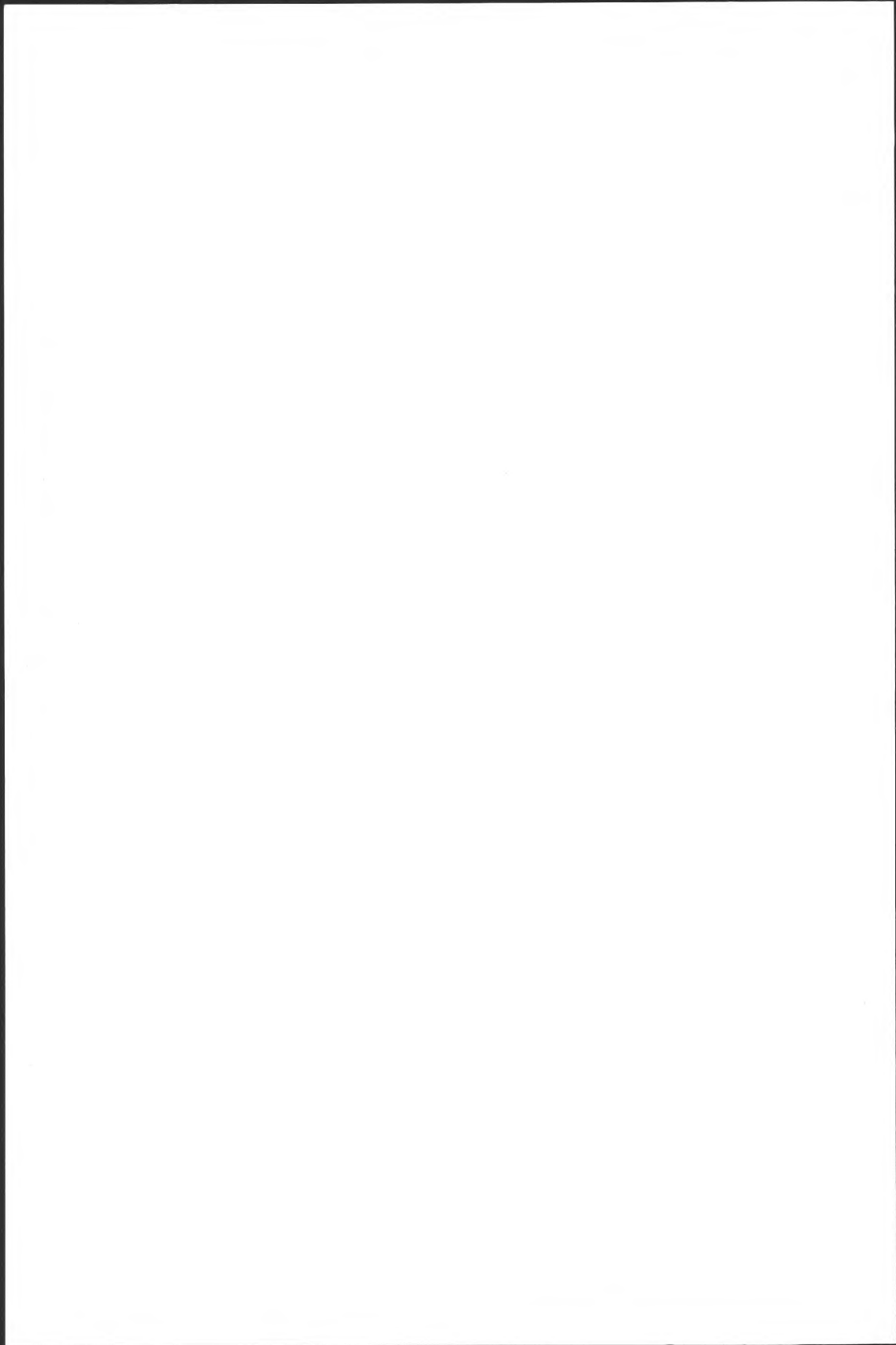
But it is hardly credible that this is the whole truth regarding the conspicuously low figures for Western Sweden. Obviously, the underestimation of craftsmen is greater in those parts of the country. One probable reason is that this part of Sweden experienced the most rapid growth of crofters and other landless people who worked as day-labourers. They were free to work for anybody, and take any job, since they paid their rent in money and were not obliged to do labour services in agriculture. Evidently, some of the crofters and cottagers and those living-in in Western Sweden earned their living mainly from crafts for the local market. In Eastern Sweden, however, the crofters often did labour services in agriculture several days a week, which inhibited the development of crafts among them, and a large part of the landless were agricultural labourers employed per year (*statare*).

³ P. Anderson 1975b p. 179.

However, differences in social structure were probably only one reason why there were so few registered craftsmen in Western Sweden. Another reason was the different roles played by towns in the two parts of the country.

As early as in the late Middle Ages, there was a certain concentration of towns to the East of Sweden and to the southern provinces belonging to Denmark at that time. In the early 19th century, most of the counties in Eastern Sweden and in Scania still had a higher percentage of urban population than the West and the South-east. Moreover, in Eastern Sweden and in Scania the guilds were generally stronger (given the larger towns and the greater numbers of craftsmen from each trade) and some guilds had the right to collect charges from the parish craftsmen. In Eastern Sweden, parish craftsmen were more frequent, and they often had the same sort of names as urban craftsmen. In some cases it can be shown that fees were still paid by the parish craftsmen to the guilds in the early 19th century. Thus it seems that the economic and organizational bonds between urban and rural craftsmen were stronger in Eastern Sweden and Scania than in Western Sweden, and this made state control of rural crafts easier. This is probably an important reason why more rural craftsmen were *registered* in Eastern Sweden, but, as has already been indicated, it does not necessarily mean more craftsmen in fact existed there.

No doubt Sweden in the 18th and 19th centuries was primarily a *rural* economy, but it was less uniformly *agrarian* than has often been thought. Crafts and commerce were carried on in the countryside, but their practitioners were often camouflaged under "agrarian" titles.

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.4 billion.

As a result of the demographic changes, the number of people in the world who are aged 65 and over is expected to increase from 300 million in 1990 to 600 million in 2020.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

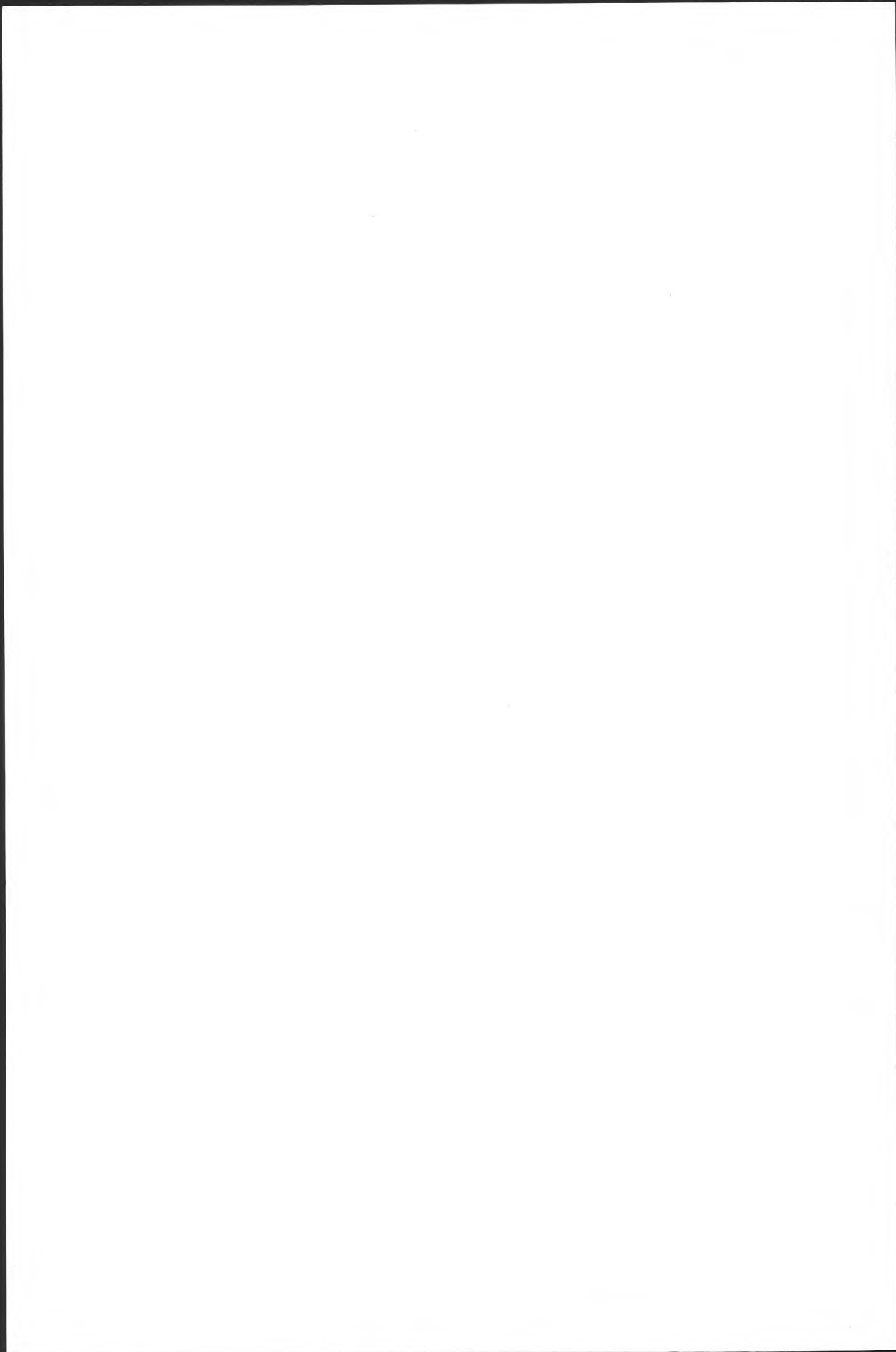
The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

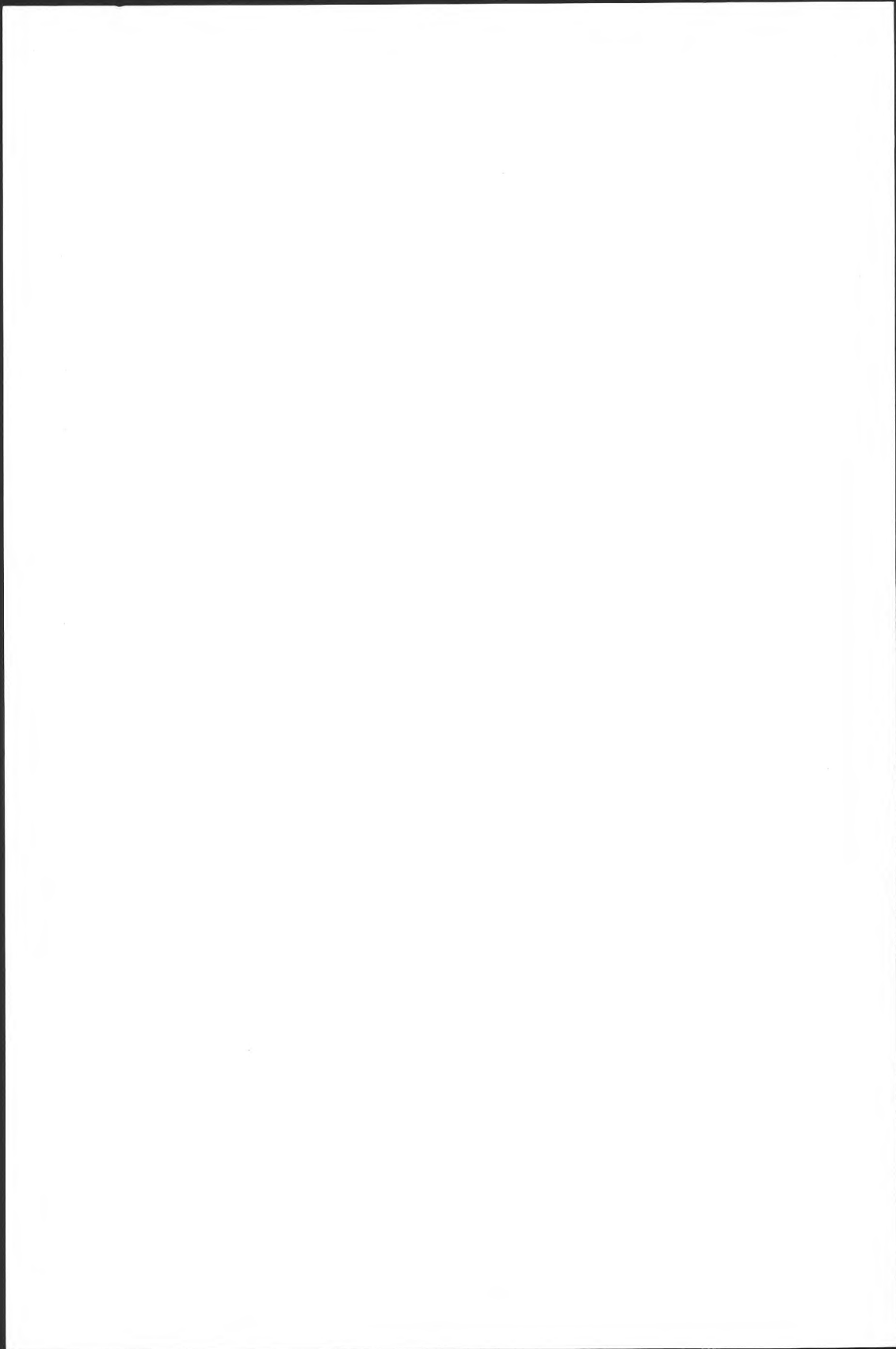
The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

The demographic changes are expected to have a significant impact on the world's economy and social structure.

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. No specific content can be transcribed.]

*Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet*

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under kreditselelepoken 1789–1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690–1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800–1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891–1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860. 1966.
8. *Sture Martinius*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820–1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883–1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883–1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899–1905. Rekruterings- och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910–1965. En indikator på välbefinningsutvecklingen i Sverige. 1969.
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–1922. 1970.
17. *Sture Martinius*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820–1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920–1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. 1970.
21. *Sture Martinius*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830–1870. 1970.
22. *Ingemar Nygren*: Svenska sparbankers medelplacering 1914–1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. *Jan Kuuse*: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924–1959. 1970.
24. *Ulf Olsson*: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913–1963. 1971.
25. *Kent Olsson*: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919–1960. 1972.
26. *Artur Attman*: The Russian and Polish markets in international trade 1500–1650. 1973.
27. *Artur Attman*: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. *Ulf Olsson*: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. *Martin Fritz*: German steel and Swedish iron ore 1939–1945. 1974.
30. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935–1945. 1974.
31. *Lars Herlitz*: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. *Hugo Kylebäck*: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. *Martin Fritz*: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. *Jan Kuuse*: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830–1930. 1974.
35. *Lars Herlitz*: Fysiokratismen i svensk tappning 1767–1770. 1974.
36. *Sven-Olof Olsson*: German coal and Swedish fuel 1939–1945. 1975.
37. *Ulf Olsson*: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939–1974. 1977.

38. *Sverker Jonsson*: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidnings-ekonomi och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. *Bertil Andersson*: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806–1825. 1977.
41. *Folke Karlsson*: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800–1850. 1978.
42. *Hans Wallentin*: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. 1978.
43. *Sverker Jonsson*: Annonsobjekten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939–1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. *Hugo Kylebäck*: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. *Lars-Åke Engblom*: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890–1965. 1980.
47. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad 1820–1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. *Jerker Carlsson*: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950–1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet)
49. *Lasse Cornell*: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. *Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson*: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.)
51. *Bengt Berglund*: Industriarbetarklassens fornering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.
52. *Sverker Jonsson*: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935–1978. 1982.
53. *Carl-Johan Gadd*: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860. 1983.
54. *Gösta Lext*: Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946. 1984.
55. *Lasse Cornell*: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. *Bengt Berglund*: Kampen om jobben. Stålintustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.
57. *Christina Johansson*: Glasarbetarna 1860–1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottskede. 1988.
58. *Urban Herlitz*: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800–1860. Göteborg 1988.
59. *Jan Bohlin*: Svensk varvsindustri 1920–1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. *Sven A. Björkenstam*: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion 1989.
61. *Luis Bértola*: The manufacturing industry of Uruguay, 1913–1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University, Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. *Bertil Fridén*: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630–1800. 1991.
63. *Lars Herlitz*: Koppskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699–1767. 1991.
64. *Carl-Johan Gadd*: Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860. 1991